

О Н О Р Е
Б а л ь з а к

Г О Р И О
О т а

Р О М а н

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ

Тошкент — 1968

«Горно ота» романидаги воқеа Реставрация даврида бўлиб ўтади. Буржуазия дунёсининг қонуналари шафқатсиз. Бу жамиятда одамнинг қадри-қиммати қанча даромад келтиришига қараб белгиланади.

Горно ота капиталист бўлганда ҳамма унга хушомад қиларди, давлат, бойлик қўлдан кетиб, у майда буржуа даражасига тушиб қолгач, ҳамма уни унутади. Горно азоб-уқубатда ўлиб кетади, ҳатто қизлари ҳам оталарининг ўлимига келмайди. Ёзувчи «Горно ота» романида онланинг барбод бўлишини, инсоннинг энг өзгу ҳис-туйғуларининг секин-аста емирилишини кўрсатади.

Русчадан

СУЛТОН МУҲАММАДЖОНОВ

таржимаси

Ушбу асар маълум ва машҳур
Жоффра де Сент-Илерга* унинг фао-
лияти ва даҳосидан бениҳоя завқлан-
ганимни эслатиб турсин.

Д е Б а л ь з а к

Қизлик фамилияси де Конфлан бўлган кекса тул хотин Воке, қирқ йилдирки Парижда, Лотин маҳалласи* билан Сен-Марсо* деган чекка маҳалла орасидаги Нев-Сент-Женевьев кўчасида оилавий пансион тутарди. «Воке уйи» деб юритилувчи ушбу пансион ёшу қарига ҳам, аёллару эркакларга ҳам, хуллас, барчага баробар бўлишига қарамай, бу муҳтарам хонадонда истиқомат қилувчилар ҳеч қачон маломатга қолган эмас эди. Лекин, гапнинг очиги, сўнги ўттиз йил мобайнида бу ерга ҳеч ҳам қиз-жувонлар келиб турмаган, борди-ю биронта йигитча келиб, истиқомат қилиб қолгудек бўлса, билингки, у ота-онаси юбориб турган пул ғарибона яшашига зўрға етганидан бу уйда турган. Бироқ, 1819 йилда, яъни мазкур фожиа бошланиши арафасида бу ерга камбағал бир қиз келиб қолди. Давримизнинг ғамгин адабиётида «фожиа» сўзига қанчалик тескари, ноўрин маъно бериб, тўғри келган ва келмаган ерда ишлатавериб, унга путур етказган бўлишмасин, бу ўринда айнан шу сўзни ишлатмай иложимиз йўқ: қиссамиз тўла маънодаги фожиа бўлмаслиги мумкин, лекин бу қиссани ўқиб чиққан интра ва экстра тигос¹ истиқомат қилувчи китобхонларнинг баъзилари қисса устида кўз ёши тўксалар ҳам ажаб эмас. Париждан бошқа жойларда ҳам бу қиссага тушунишармиканлар? Бунга шубҳа қилиш мумкин. Ранг-баранг кузатувлар ва маънавий ҳусусиятларга нақа-

* Қўйилган сўзлар изоҳини китобнинг охирида ўқийсиз.

¹ Шаҳарда ва шаҳар атрофида (логинча).

дар бой бўлган бу можароларнинг тафсилотларига фақат Монмартр* адирлари билан Монруж* тепаликлари орасида, яъни йиқилай-йиқилай деб омонат турган бесўнақай иморатлар ва балчиқдан қоп-қорайиб кетган зовурлари билан машҳур бўлган водийдагина, ёлғиз изтироб ҳаққоний бўлиб, шодлик эса кўпинча сохта кўринадиган водийдагина муносиб баҳо беришлари мумкин; бу ерда ҳаёт шундай ваҳимали тўс-тўполон билан ўтардики, фақат энг ғайри оддий ҳодисалар кишилар тасавурида хийла узоқроқ сақланиб қолиши мумкин. Ҳолбуки, баъзан бу ерда ҳам шундай оғир ғуссага дуч келиш мумкинки, мараз иллатлар билан хайрли фазилатлар чирмашиб кетиб, ўша ғам-ғуссани дабдабали ва улугвор қиёфага киритади: бу мусибат қаршисида тамагирик ва худбинлик қрқага чекиниб, раҳм-шафқат туйғусига ўрин бўшатиб беради, лекин ширин мевани шошқалоқлик билан ютиб юборганда мазаси оғизда қолмаганидек, бу ажиб ҳиссиёт ҳам тезда унут бўлиб кетади. Маданият аравачаси бамисоли Жаҳоннатҳа* санами ўтқазилган аравача сингари ҳаракат қилади: бу аравача юраги бақувватроқ одамга дуч келса, бир зумгагина тараддуланиб туради-ю, шу заҳотиёқ уни эзиб-янчиб ўтиб, йўлида давом этиб кетаверади. Сиз ҳам айнан шундай иш кўрасиз: мазкур китобни нозик қўлингизга олиб, юмшоқ креслога жойлашиб ўтириб оласиз: «Зора шу китоб билан овунсам»,— деб ўқишга киришасиз, кейин эса, Горионинг пинҳона оталик изтироблари ҳақида ўқиб чиқиб, баҳузур иштаҳа билан овқатингизни ейсиз, тошбағирлигингиз боисини эса, муаллифга тўнкаб, жуда ошириб юборибди, деб таъна қиласиз, унинг шоирона уйдирмаларини қоралайсиз. Аммо билиб қўйинг: бу фожиа уйдирма ҳам, роман ҳам эмас. All is true¹ — у шу қадар ҳаққонийки, ҳар қайси одам унинг нишонларини ўзида, аҳтимолки, ўз қалбида ҳам топа олади.

Онавий пансион жойлашган уй Воке хонимга қарайди. Уй Нев-Сент-Женевьев кўчасининг қуйи қисмига жойлашган, бу ерда кўча Арбалет кўчасига уланиб шундай қиялаб пастга тушадикки, от-аравалар бу ердан жуда кам қатнайди. Бу вазият Валь-де-Грас* ва Пантеон* биноларининг орасига яширинган кўчаларнинг доимо сукунат қўйнида бўлишига имкон беради, шунингдек, бу икки улкан бино ҳавонинг рангига гўё доғ тушираётгандек, девор-

¹ Ҳаммаси ҳақиқат (Ингл.).

ларининг сарғиш туси билан уни бўяр ва теварак-атрофи баҳайбат гумбазларининг қора кўланкаси шумшук қиёфага соларди. Бу ерларда тош кўчалар қуп-қуруқ: зовурларда на сув бор, на лой; деворлар тагида ўт ўсиб ётади; бу ерга келиб қолган энг беғам одам ҳам шу ерлик ўткинчилар сингари ғамгин қиёфага киради: бу кўчадан извош ўтса зўр бир мўъжизадек туюлади, уйларнинг файзи йўқ, баланд деворлардан турма ҳиди келади. Бу ерларга тасодифан келиб қолган паришлик киши оилавий пансионлар ёки ўқиш муассасаларидан, хунобгарчилик ва қашшоқликдан, бир оёғи ерда-ю, бир оёғи гўрда бўлган қариялар билан хушчақчақ, аммо меҳнат билан кун кўришга мажбур ёшлардан бошқа ҳеч кимни ва ҳеч нимани учратмайди. Парижда бундан даҳшатлироқ ва бу қадар пастқам маҳалла топилмайди.

Нев-Сент-Женевьев кўчаси — у бамисоли расм қўйиладиган бронза рамкага ўхшайди — ушбу қиссамизга макон бўлишга энг муносиб жойдир. Қоп-қоронғи ғорга тушиб бораётган сайёҳ ҳар пиллапояга оёқ қўйган сари куннинг ёруғи хиралашади ва у тобора зулмат қўйнига ғарқ бўла боради, йўл бошловчининг оҳангдор овози унга тобора секинроқ эшитила бошлайди; шунга кўра, китобхоннинг олдинданок мазкур сайёҳ кайфиятига тушмоғи учун (қандай тўғри ўхшатиш-а!) ўшал гардиш вазифасини ўтагувчи кўча иложи борича кўпроқ қора бўёқлар ва жиддий фикрлар талаб қилади. Қайси бири даҳшатлироқ: тошюрак одамларга риоя қилишми, ё қовоқ каллаларгами, буни ким ажрим қилиб бера олади?

Нев-Сент-Женевьев кўчасининг муволишига жойлашган пансионнинг олд томони боғча, кўчадан уйнинг фақат ён томони кўриниб туради. Боғча билан уй ўртасидан, тагига шағал ётқизилган саёзгина ариқча ўтади, ариқ ёқалаб кетган қум сепилган йўлканинг икки четига қатор қилиб ярогуллар экилган, шунингдек кўк гулли оқ сопол тувакларга анор ва тол гул ниҳоллари ўтқазилиб, тизиб қўйилган. Бу йўлкага кўча эшик орқали кириб келинади; эшик тепасига: «*Воке уйи*», — деб ёзилган лавҳа осиб қўйилган, лавҳанинг пастроғида эса: «*Эр-хотинлар ва ҳоказо одамлар учун оилавий пансион*» деган ёзув бор. Кундуз кунлари, жарангловчи қўнғироқ осилган кўча эшикнинг панжаралари орасидан кўчанинг нариги бетида, зовурнинг этагидаги девор кўриниб туради, шу ерлик рассомлардан бири бу деворга яшил бўёқ билан мрамар пештоқ расмини ишла-

ган, пештоқ ичида эса Амур¹ ҳайкалини тасвирлаган. Рамвий тасаввурларга ўч кишилар бир замонлар лок берилган, эндиликда эса локи эскиб кўча бошлаган Амурнинг тасвирига қараб, паришча муҳаббат рамзини кўрсалар ажаб эмаски, ундай муҳаббатнинг оқибати қўшни бинода даволанарди. Бу расмнинг қачон дунёга келганини Амур ўрнатилган пойдеворнинг пастки қисмидаги кўп ери ўчиб кетган ёзув кўрсатиб турибди:

О инсон, майлига, сен бўлмагин ким,
Бир умр у сенга устоз-муаллим².

деган бу ёзув Вольтер Парижга қайтиб келганда, уни шодхуррамлик билан кутиб олинган 1778 йилдан дарак беради.

Кечасига кўча эшикнинг панжараси ёпиб қўйилади. Уйнинг узунлигига тенг келадиган боғча кўча томондан девор ва қўшни уйнинг орқа девори орасига қисилган бўлиб, бу уй девори қуюқ печак гулларга шу қадар бурқаниб Париж учун шундай ажиб бир манзара кашф этганки, ўтган кетганларнинг диққат-эътиборини ўзига тортиб туради. Боғ атрофини ўраган девор ёқалаб қатор мева дарахтлари ва ток ўтқазилган бўлиб, Воке хоним буларнинг чанг босиб кетадиган мевалари ҳақида йил сайин кўпроқ ташвиш тортар ва уйида истиқомат қилувчилар билан бу ҳақда кўпроқ суҳбат қуриб турарди. Девор бўйлаб кетган торгина йўлка арғувон дарахтлари остига олиб боради. Воке хоним, гарчи оқсуяк де Конфланлар онасига мансуб бўлса ҳам, нотўғри талаффуз этаётгани хўрандалари томонидан доим эслатиб турилса ҳам, у терслик қилиб, арғувонни *армугон* деб атарди. Йўлкалар орасига пол-пол қилиб шовул, петрушка, қоғи ва бошқа кўкатлар экиб ташланган, полларнинг бурчак-бурчакларида сарвга ўхшатиб буталган мевали дарахтлар тиккайиб туради. Арғувонлар остига яшил бўёққа бўялган бир оёқли думалоқ стол оёғи ерга кўмиб ўрнатилган, унинг атрофига скамейкалар қўйилган. Жўжалар курк товуксив ҳам, ўзлари тухумни тешиб чиқаверадиган ёзнинг жазирама иссиқ палласи бошланганда, Воке хонимнинг уйида истиқомат қилувчилардан

¹ Амур — муҳаббат фариштаси.

² Шеърларни Хайридин Салоҳ таржима қилган.

ўзига анча тўқроқлари салқинда ҳузур қилиб ўтириб, кофе ичгани бу ерга тушиб турадилар.

Тепасида болохонаси бор тўрт қаватли уй оҳақтошдан қурилган ва Париждаги деярли барча уйларга аллақандай қабиҳона тус бериб турадиган сарғиш рангга бўялганди. Ҳар қаватда бештадан майда кўзли дераза бўлиб, деразаларга бири бирига мос келмаган чийпардалар қинғир-қийшиқ қилиб осилган эди. Уйнинг ён томонида эса дераза фақат иккитадан, шуни айтиб қўййликки, пастки қаватдаги иккала деразада ҳам ҳеч қандай безак йўқ, безак ўрнига темир панжара қоқилган. Уйнинг орқа тарафи эни йигирма футча келадиган ҳовли, бу ерда фақат чўчқалар, қўёнлар ва товуқлардан бошқа қимирлаган жонни кўрмайсиз. Ҳовлининг тўрида ўтинхона, ўтинхона билан ошхона деразаси ўртасида дон-дун сақланадиган яшик осилган туради, яшик остида эса ювиндиларни оқизиб юбориш учун ариқ қазиб ўтилган. Ҳовлидан Нев-Сент-Женевьев кўчасига чиқадиган кичкина туйнук очиб қўйилган; ҳар хил юқумли касалликлар тарқатишда айбланиб, жарима тўла-маслик учун ошпаз хотин ҳамма аҳлатни шу туйнукдан кўчага чиқариб ташларкан, бу ишни амалга оширишда сувдан сира аямай фойдаланади.

Уйнинг пастки қавати гўё атайин оилавий пансион учун мослаб қурилгандек эди. Деразалари кўчага қараган ва ойнабанд эшикли биринчи хона меҳмонхона эди. Меҳмонхонадан емакхонага кириларди. Емакхона билан ошхона ўртасида эса, пиллапояларига тўрт бурчак тахталар ётқизилиб бўялган ва устидан мумланган зина бор эди. Бу меҳмонхонадан ҳам ноҳушроқ бирон ерни тасаввур қилиш жуда қийин: стуллар билан креслоларга бир йўли ялтироқ, бир йўли хира олачипор жун матодан филофлар сирилган; меҳмонхона ўртасини хол-хол қора мрамар билан қопланган думалоқ стол эгаллаган, столни безаб турсин деб, устига четларидаги зарҳал чизиқлар ўчиб кетаётган оқ чинни кофе сервиси қўйиб қўйилганким, бундай сервис ҳозир ҳамма ерда учраб туради. Пол тахталари нари-бери қоқилган, деворларнинг елка баробар еригача панель қопланган, ундан юқорисига «Телемак»даги асосий воқеаларни тасвирловчи ялтироқ гулқоғозлар ёпиштирилган, қоғоздаги антик дунё қаҳрамонлари ранг-баранг бўёқлар билан ишланган. Катаксимон икки дераза ўртасидаги ён деворда пансион аҳли сув париси Калипсонинг Одиссей ўғли шарафига уюштирган зиёфат манзарасини томоша

қилади. Мана қирқ йилдирки, бу расм ёш хўрандаларнинг заҳарханда кулгиларига сабаб бўлиб келарди, улар қашшоқликлари оқибатида истеъмоқ қилишга мажбур бўлган фақирона таомлари устидан куларканлар, айни вақтда ўзларини ўз қисматларидан афзал деб билардилар. Оловхонасининг доим топ-тоза туришига қараганда, меҳмонхонадаги камин фақат энг тантанали кунларда ёқиларди, унинг тоқчасига жуда бориб турган бесўнақай кўкимтир мәрмәр соат зийнат сифатида қўйилганди, соатнинг икки четида турган икки гулдонга эскириб кетган сунъий гуллардан гулдаста ўтқазилиб, устига шиша қалпоқ бостириб қўйилганди.

Бу биринчи хонадан ғалати бир ҳид келиб туради: тилимизда бу ҳиднинг ҳали аниқ бир номи йўқ, аммо уни қовоқхона ҳиди деб атаса бўлади. Унда бўрсиган, моғорлаган, ачиган-сасиган нарсаларнинг ҳиди бор; бу ҳид кишини сескантиради, алақандай сассиқ ҳид билан бурнини ачитади, кийим-бошга сингиб қолади; у ҳозиргина овқат еб бўлинган емакхона ҳидини эслатади; ундан ошхоналар, малайхоналар, кучерхоналар ҳиди анқийди. Кишининг димоғига урилиб, кўнгилни айнатадиган бу ҳид тур ва навларга ажратилгандан кейин, уни ҳам мукамал тасвирлаб беришнинг иложи топилса ажаб эмас — бу ердаги хоҳ ёш, хоҳ қари бўлсин, ҳар бир хўрандадан мана шундай ярамас, кишини ўсал қиладиган қўланса ҳидлар келиб туради. Мана шу барча ярамас жиҳатларга қарамай, бу хонани ўртадаги емакхона билан таққослаб кўрсангиз, меҳмонхона емакхона олдида нафис ва хушбўй атирлар анқиб турган аёллар пардозхонасига ўхшайди.

Деворларига то шипгача тахта қопланган емакхона илгарги қандайдир бир рангга бўялган, аммо унинг қандай ранглигини ҳозир айтиш қийин, чунки ўша рангни ҳозир тўрт энлик кир босиб, деворда ажиб безаклар кашф этган. Девор бўйлаб шира теккан идиш-товоқ жавонлари тизилишиб турар, уларнинг ичида чети учган, хира тортган графинлар, идиш остига қўйилувчи бемаъни расмлар солинган тунука тарелкалар, Турнэда* ишланган ҳаво ранг ҳошияли қалин чинни тарелкалар бор эди. Хонанинг бир бурчагида катаклари номерлаб қўйилган яшиқ турарди; ҳар бир хўранданинг вино тўкилиб доғ бўлиб қолган ёки ўзи шундай ҳам кир бўлиб кетган сочиғи бу ерда алоҳида-алоҳида бўлмада сақланарди. Бу хонада яна ҳамма ердан қувғин бўлган, аммо мустаҳкам ҳар хил анжомлаони учра-

тиш мумкинки, маданият чиқиндиларини даволаб бўлмай-
диганлар касалхонасига тиқиб қўйишганидек, бу анжом-
ларни ҳам шу ерга олиб кириб қўйишган эди. Бу ерда сиз
ёмғир ёғиб ўтгандан кейин симоби кўтариладиган баро-
метрни, бир қарашдаёқ иштаҳани бўғадиган зарҳал ҳошия-
ли қора рамкага солинган гравюраларни, атрофига шохга
ўхшатиб мисдан безак ишланган девор соатини; яшил тус-
да сирланган печкани, Арган корхонасидан чиққан, мойи
чанг билан қоришиб кетган кенкет лампани* ҳам; узун
стол ва унинг устига ёзилган ўта исқирт клеёнкани ҳам
(клеёнка шу қадар ифлоски, ҳазилвон хўранда, қалам қи-
дириб ўтирмасдан эрмак учун ўз исмини, тўппа-тўғри
бармоғи билан ёзаверади); синган, қийшайган стуллари,
тити-пити чиқиб кетган бўлса ҳам, узлуксиз ишлатилаве-
радиган бўйраларни; қорайиб, сийқаси чиқиб кетган, қоп-
қоғи йиртиқ грелкаларни кўришингиз мумкин. Бу ердаги
нарсаларнинг қанчалик эскиб, чириб, илма-тешик бўлиб
кетганини, бузилиб-ёрилганини, омонатлигини, қийшиқ-
қингирилигини ва зўрга илиниб, илвиллаб турганини батаф-
сил тасвирлаб бериш гоят мушкул, бунинг учун қанчадан-
қанча сатрлар даржорки, агар шу иш билан шуғуллансак,
қиссамиз жуда чўзилиб кетган ва вақти зиқ одамлар биз-
ни кечиришмаган бўларди, албатта. Қизил пол ҳадеб бўя-
лавергани ва артилаверганидан чўтир бўлиб кетган. Қис-
қаси, бу ер назокат ва латофатдан асар ҳам бўлмаган
қашшоқликнинг, чирик, қурумсоқ, мараз қашшоқликнинг
салтанати эди. Гарчи буни ҳали том маънодаги кир деб
бўлмаса ҳам, доғ-дуғи беҳисоб эди; гарчи бунинг ҳали
йиртиқ-ямоғи бўлмаса ҳам, ҳадемай тамоман титилиб узи-
либ тушиши муқаррар эди.

Бу хона ўзининг бутун ҳусн-жамолини эрталаб соат
еттиларда кўрсатади, ўша маҳалда бу ерга Воке хонимнинг
мушуги ўз бекасидан сал олдинроқ кириб келади, буфет-
ларга сакраб чиқади-да, хуриллаб эрталабки қўшигини
хиргойи қилиб, устига ликопча ёпилган сут идишларни
бир-бир ҳидлаб чиқади. Кўп ўтмай бу хонага тўзиган ка-
вушларини судраб тул беканинг ўзи ҳам кириб келади;
беканинг нари-бери юмалоқлаб йиғиб қўйилган улама соф-
лари бошига қўндирган тўр қалпоғи остидан чиқиб туради.
Унинг қуришган, аммо гўштдор юзидан худди тўти қуш-
нинг тумшугига ўхшаб кетадиган узун бурни туртиб чиқ-
қан; унинг бақалоқ қўллари, черковдаги каламушники син-
гари бўрдоқи гавдаси, ҳар қимирлаганда лорсиллаб

турувчи ҳаддан ташқари катта кўкраклари — буларнинг ҳаммаси ҳам гўшасидан ғам-алам заҳри чакиллаб томиб турган ҳарислик маскани бўлмиш бу залга, яъни Воке хоним айниган ва қўланса ҳавосидан ҳузур қилиб нафас олувчи бу залга ғоят мос тушган эди. Беканинг кузнинг илк қирови сингари совуқ башараси, ажинлар билан қуршалган кўзлари, раққоса қизнинг сохта кулгисидан тортиб, то судхўрнинг баджаҳлона ўшшайишигача бўлган ҳамма ҳолатларни акс эттира олади — хуллас, пансион бу аёлнинг шахсиятини ифодалаб берганидек, бу аёлнинг шахсияти ҳам пансионнинг қандай жойлигини аниқлаб беради. Сургун назоратчисиз бўлмаганидек, буларнинг бирини иккинчисисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Терлама касали касалхоналардаги ифлос ҳаво оқибатида вужудга келганидек, бу беканинг рангсиз хомсемиз гавдаси — бутун ҳаётининг маҳсули эди. Эски кўйлақдан бузиб тикилган, қавиқлари остидан пахтаси чиқиб ётган, устки юбкаси остидан мўралаб турган жундан тўқилган дағал юбкаси, қисқа мазмунда шу меҳмонхонани, емакхона ва боғни эсингизга солади, ошхонанинг қандайлигидан дарак беради ва бу ердаги хўрандаларнинг қанақа одамлар тоифасидан эканини кўрмасдан туриб билиб олишга ҳам имкон туғдиради. Воке бу хонага кириб келиши билан бу ернинг манзараси тўкис бўлади. Эликларга кириб қолган бева Воке кўпни кўрган хотинларнинг ҳаммасига ўхшаб кетади. Унинг кўзлари шишадек нурсиз, афтига қарасангиз, ўзини худди қўшмачилардек сипо тутуди-ю, аммо молини қимматроққа пуллаш учун ҳар онда туюқиб кетишга, бобиллаб беришга ҳам тайёрлиги шундай сезилиб туради, шунисиёям борки, ўз тирикчилигини яхшилаш йўлида у ҳеч нарсадан тап тортмайди: агар Пишегрю билан Жоржга* яна бир марта сотқинлик қилишнинг иложи бўлса, шу Жорж билан Пишегрюни ҳам тутиб бераверади. Шуларнинг ҳаммасига қарамай, аслида, ёмон хотин эмас дейишади хўрандалар бека тўғрисида ва унинг ҳам худди ўзлари сингари ҳасратидан чанг чиқиб, тинмай оҳ-воҳ қилишига қараб, шўрликнинг пули йўқ бўлса керак деб ўйлайдилар. Жаноб Воке қандай одам эди? Бека марҳум эри тўғрисида ҳеч оғиз очмасди. У қандай қилиб давлатидан ажралган эди? Бу саволга бека, омади келмади, деб қисқа жавоб қилиб қўя қоларди. Марҳум хотинига жабр қилиб кетган, сабаби — йиғлаб кун кўриш учун ёлғиз кўзларини, очдан ўлмаслик учун мана шу уйни ва яна ўзгаларнинг ғам-аламига шерик

бўлмаслик ҳуқуқини мерос қолдирган, негаки, беканинг гапига қараганда, у тортмаган азоб-уқубат қолмаган экан.

Бақалоқ ошпаз хотин Сильвия бекасининг пилдириб келаётган оёқ товушини эшитиб, бу уйда истиқомат қилувчи хўрандаларга нонушта тайёрлашга ошиқади. Четдан келадиган хўрандалар одатда фақат ойига ўттиз франк турувчи тушки овқатгагина келишарди.

Ушбу қиссанинг бошланиш вақтида пансионда турувчилар етти киши эди. Иккинчи қават икки хонадан иборат бўлиб, булар уйдаги энг яхши хоналар эди. Кичикроқ хонада Воке хонимнинг ўзи турар, иккинчи хонада эса, Республика даврида интендантлик комиссари бўлиб хизмат қилган одамнинг беваси Кутюр хоним жойлашган эди. У билан бирга Викторина Тайфер исмли ёшгина бир қиз турарди, Кутюр хоним унинг онаси ўрнини босганди. Бу икки аёлнинг истиқомат ҳақи йилига бир минг саккиз юз Франкка етарди. Учинчи қаватдаги иккита хонадан бирини Пуаре исмли бир чол банд қилганди, иккинчисида эса, қора парик кийиб, чакка соқолларини бўяб юрадиган бир киши турарди, у ўзини собиқ савдогар жаноб Вотрен деб танитганди. Тўртинчи қават тўрт хонадан иборат эди, булардан иккитасини ҳамиша шу ерда яшовчи хўрандалар банд қилишганди: бирида — қари қиз мадемуазель Мишоно, иккинчисида — вермишель, буғдой крахмали ва макорон тайёрлайдиган фабриканинг собиқ хўжайини, ҳаммага ҳам ўзини Горио ота деб чақиришга рухсат берган бир чол турарди. Қолган икки хона мадемуазель Мишоно билан Горио отага ўхшаб, овқати ва бошпанаси учун қирқ беш франкдан ортиқ пул сарфлай олмайдиган, вақтинча қўниб ўтадиган қашшоқ студентларга аталганди. Лекин Воке хоним бундай қўноқларни унча қадрламасди, балки дурустроқ хўрандалар топилмагани учунгина уйига қўярди, негаки, улар жуда кўп нон ейишарди.

Уша пайтларда бу хоналардан биричи Ангулемдан Парижга ҳуқуқ фанини ўрганиш мақсадида келган бир йигит банд қилганди, унинг серфарзанд оилали қариндошлари эса, бу йигитнинг Парижда яшаши учун йилига бир минг икки юз франкдан пул юбориб тураман деб, ўзларини гоят оғир муҳтожликларга дучор қилган эдилар. Эжен де Рас-тиньяк — йигитнинг номи шундай эди — муҳтожлик оқибатида меҳнатга ўрганган йигитлардан эди, бундай йигитлар оила аъзоларининг бутун умиди ёлғиз ўзларидан эканини ёшликданоқ яхши тушунадилар ва илмнинг жамики

Фойдали томонларини яхшилаб тарозида тортиб кўриб ҳамда келажак жамият тараққиётидан биринчилар қаторида баҳраманд бўлишни ўйлаб, бутун олган илмларини жамиятни тараққий қилдириш йўлига мослайдилар, ўзларига иложи борича порлоқ истиқбол ҳозирлашга тиришадилар. Агарда Растиньяк турмушни нечоғлиқ зийраклик билан кузата олмаганда ва парижлик зодагонларнинг меҳмонхоналарига ниҳоятда усталик билан кира олмаганда эди, қиссамиз бу қадар ростиўйлик билан ёзилган бўлмасди, албатта, қиссамизда тасвир қилинган фожианинг айбдорлари ҳам, қурбонлари ҳам ўз сирларини яширишга қанчалик уринган бўлмасинлар, биз Растиньякнинг ўткир зеҳни ва бир бечоранинг фожиаси сабабларини билишга бўлган интилишлари туфайли у воқеалардан хабардор бўлдик.

Тўртинчи қават тепасида кир ёйиладиган чордоқ ва икки мансарда¹ бор эди, мансардаларда Кристоф исми хизматкор ва семиз ошпаз хотин Сильвия ётиб юришарди. Шу ерда турувчи еттига хўрандадан ташқари Воке хоним вақтига қараб, лекин кам деганда саккизтадан ё юрист, ё медик студентларни, икки-учта муттасил қатнаб турадиган ўз маҳалласининг одамларини боқарди — бу хўрандаларнинг ҳаммаси фақат тушлик овқатга келишарди. Тушки овқат пайтида емакхонага ўн саккиз киши тўпланарди, лекин йигирма кишини сифдирса ҳам бўларди; эрта билан эса стол атрофига фақат шу уйда истиқомат қилувчи етти киши тўпланарди, нонушта пайтидаги бундай йигин оила йигинига жуда ўхшаб кетарди. Ҳаммалари чувак кийиб кириб келишар, четдан келиб турадиган хўрандаларнинг турқ-атвори ё кийим-боши тўғрисида, кеча кечқурун содир бўлган воқеалар тўғрисида ҳеч тап тортмай ўзаро дўстона вазиятда очикдан-очик гаплашавардилар. Бу етти пансионер Воке хонимнинг арзандалари эди, хоним эса бу хўрандаларга уларнинг пансионга тўлайдиган ҳақига яраша меҳрибонлиқ ва диққат-эътибор кўрсатарди. Тақдирнинг тақозоси билан бу ерга тўпланиб қолган шахсларнинг барчасига ўлчов битта эди. Учинчи қаватда турадиган икки пансионер ҳаммаси бўлиб ойига фақат етмиш икки франкдан ҳақ тўлашарди. Фақат Сальпетриер ва Бубр* ўртасидаги Сен-Марсо даҳасидагина (Кутюр хонимнинг пансионда туриш ҳақи бундан мустасно) бўлиши мумкин бўлган бундай арзон баҳо, бу ерда истиқомат қилувчиларнинг оз-

¹ Мансарда — шипи қия болохона.

ми-кўпми оғир изтироб чекканларидан далолат берарди. Мана шунинг учун ҳам, бу уйдаги барча жиҳозларнинг шумшук манзараси, айнан шундай шумшук қиёфа кашф этган доимий хўрандаларнинг кийим-бошларига жуда мос тушарди. Эркаклар сюртугининг қандай рангдалигини биллиб бўлмасди, оёқ кийимлари эса, шунақа аҳволда эдики, бундай пойафзални бадавлат хонадон аҳли кўчага олиб чиқиб ташларди, ички кийимларининг жони қолмаган, фақат номига кийим. Аёлларнинг эгниларида аллақачон модадан қолган, қайта бўялиб, бу ранги ҳам айниб кетган кўйлак, тўрлари эски, қирқ ямоқ, ҳадеб кийилавериб яғри чиққан қўлқоплар, ювган билан ҳеч оқармайдиган сарғиш ёқалар, елкаларига ташланган рўмол эса илма-тешик бўлиб кетган. Кийим-бошлари мана шу аҳволда бўлса ҳам деярли ҳамма пансионерларнинг жуссалари пишиқ, улар ҳаётий қийинчиликларнинг жамига жисмонан бардош бериб келганлар, чеҳралари совуқ, дағал, муомаладан чиқариб ташланган чақаларга ўхшаб, сийқа бўлиб кетган, қуришган оғизларида ўткир тишлар. Бу хўрандалар қиёфасига қараб туриб, ҳар бирининг бошидан бир фожиа ўтганини ёки ҳозир ўтаётганини пайқаб олиш мумкин: чил чироқлар ёруғида бўёқли декорациялар орасида ўйнайдиган фожиалар эмас, балки бошдан-оёқ ҳаёт билан сугорилган ёки гунг ва кар бўлиб қотиб қолган бўлса ҳам қалбларни ҳаяжонга солувчи поёни кўринмайдиган фожиаларни пайқаб олса бўларди.

Қари қиз Мишоно ожиз кўзлари тепасига мис симга ўрнатилган яшил шойидан кир соябон тутиб юрардики, у соябон инсу жинсларнинг ҳам ўтакасани ёриб юборишга қодир эди. Сийрак попуқлари шалвираган шол рўмоли худди скелет устига ёпиб қўйилгандек туюларди — рўмол ташланган елкалари шунчалик қоқ суяк эди. Бир вақтлар у қадди-қомати келишган аёл бўлган бўлса керак. Аммо бу шўрлик аёлнинг чеҳрасидаги латофатни қандай бало ялаб кетди экан? Нуқсонларми, ғаму андуҳми ё ҳарисликми? Муҳаббат оғушига муккасидан тушиб кетганмиди, ёки шунчаки бир суюқоёқ қизлардан бўлганмиди? Балки у айшу ишрат билан ўтган бевош ёшлиги вақтида қилган гуноҳларини энди фоний дунёнинг барча аҳлига таҳдид солувчи қариллик изтиробини билан юваётгандир. Ҳозир унинг совуқ назари кишининг этини жимирлатиб юборади, бадбашара юзига кўзи тушган одамнинг юраги орқасига тортиб кетарди. Чинқироқ овози қиш яқинлашиб қолганда

бута орасида чирилайдиган чигирткани эслатарди. Узининг гапига қараганда, қовуғи яллиғланиб ётиб қолган бир чолга қараб турган экан, чолнинг болалари отамзининг пули йўқ деб, унга қарамай қўйишган экан. Чол унга умрбод йилига бир минг франкдан фойда олиб турадиган рента қоғозни васият қилиб қолдирипти. Аммо чолнинг ворислари баъзи-баъзида Мишоно бошига тухмат ёғдириб, отасининг васиятини бузишга уринишармиш. Унинг эҳтирослар бўронида поймол бўлган чеҳрасида ҳали ҳам бир замонлардаги сутдек оппоқлиги ва ипақдек нозиклигидан хиёлгина асар қолган эдиким, бу белгилар, аёлнинг қиёфасида ёшлигидаги нафосат ҳали ҳам озми-кўпми мавжуд деган фикрга олиб келарди кишини.

Жаноб Пуаре аллақандай автоматга ўхшарди. Мана у кул ранг соя сингари Ботаника боғида тентираб юрибди; бошида гижимланган эски фуражка, қўлида дастаси фил суягидан ясалган, саргайиб кетган ҳассасини зўрға тутиб турибди, камзулининг офтобда ранги айниган этаклари на бир жуфт таёққа кийдириб қўйилгандек калтагина шимини, на маст кишиларникига ўхшаган қалтироқ ва чиллакдек ингичка оёқларига кийиб олган зангори пайпоқларини беркита оларди, юқорида эса, кир оқ жилети ва бурмаси арзон муслиндан тикилган дағал ёқаси арқонга ўхшаб эшилган галстук таққан куркасифат узун ва ингичка бўйнидан ажралиб мўралаб турибди; уни учратган одамларнинг кўпчилиги кўнглига беихтиёр шундай бир гап келарди: бу сояга ўхшаб қолган одам Италия хиёбонида парвоз қилиб юрган арвоҳлардан эмасмикан? Қандай иш азобидан у бунчалик мункайиб қолдйкин? Расмини карикатура қилиб ишлаганда ҳам шунчалик хунук чиқмайдиган унинг гудда қоплаган юзи қандай эҳтирослар оқибатида бу қадар унниқиб кетибдйкин? Илгари ким эди? Эҳтимол, адлия министрлигининг ҳамма жаллодлар қилган сарфлари ҳақида ҳисобот юбориб турадиган, яъни падаркушларни қатл қилиш пайтида лозим бўладиган қора ёлқилар, жаллод жодуси тагига қўйиладиган қипиқ саватлари ва жоду учун арқон сотиб олиш тўғрисидаги талабно-малар келадиган бўлимида ишлагандир. У кушхона дарвозаси олдида ўтирадиган солиқ йиғувчи ёки халқ солиғидан хабар олиб турадиган назоратчининг ёрдамчиси бўлган бўлиши ҳам мумкин. Хуллас, бу одам, афтидан, бизнинг улкан ижтимоий тегирмонимизда юк ташувчи эшакка, ўз Бертранларини ҳатто танимайдиган Париж Ра-

тонларига* мансуб бўлган бўлса керакки, у атрофида бад-бахтлик ва ярамаслик парвона бўлган кимсага ўхшарди, қисқаси у, биз одатда: «Начора, шундай одамлар ҳам керак-да», — деб баҳо берадиган одамлар рағбатида эди. Ахлоқий ёки жисмоний азоблардан рангида қон қолмаган бундай одамлар сердабаба Парижга ётдир. Аммо Париж — улкан бир океан. Унга қанча узун лот¹ ташласангиз ҳам ҳақиқий чуқурлигини аниқлай олмайсиз. Парижни кузатмоқчи, таъриф-тавсифини қилмоқчимисиз? Кузатаверинг, кўнглингизга сиққанча таърифини қилаверинг: тадқиқотчилар қанчалик кўп ва синчков бўлишмасин, бу океанда теша тегмаган соҳа, номаълум сув ости ёрлар, дур-тавҳарлар, гуллар, баҳайбат махлуқлар, хуллас, адабиёт говвослари назаридан четда қолган мисли кўрилмаган янгиликларни учратаверади. «Воке уйи» ҳам мана шундай махлуқотлар тоифасидан эди.

Бу ердаги ҳамма пансионерлар ва четдан келадиган хўрандалар орасида икки киши бутунлай ажралиб турарди. Викторина Тайфернинг ранги касалманд одамларникига ўхшаш оппоқ эди, у камқон қизларга ўхшарди; рост, у чеҳрасидаги ғамгинлик ва тортинчоқлик аломатлари билан, ўзининг ачинарли даражада заифлиги билан, изтироб чекаётган бу муҳит аҳлига мос тушарди, аммо чеҳраси бу ерда истиқомат қилувчиларники сингари тумшайган эмас, хатти-ҳаракатлари тетик, овози жарангдор, жонли эди. Бу шўрпешона қиз яқингинада бир ердан бошқа ноқулай ерга олиб ўтқазилганидан сарғайиб қолган ниҳолга ўхшарди. Заъфарон юзидаги, оқ-малла ранг сочларидаги, ҳаддан ташқари ингичка белидаги нафосатга қараб, ҳозирги замон шоирлари уни ўрта асрлардан қолган ҳайкалларга ўхшатган бўлардилар. Қизнинг қорадан келган қўй кўзларида унинг муңчалек беозорлиги ва христианларга хос итоатгўйлиги акс этиб турарди. Арзон баҳо оддий кўйлак унинг баданига чиппа ёпишиб, қизлик белгиларини яққол кўрсатиб турарди. Бошқаларга қараганда, уни яхшигина қиз деб айтса бўларди, агарда унга бахтли ҳаёт насиб қилганда, у гоят латофатли қиз бўларди: аёл кишининг ҳусни-жамоли кийим-бошида бўлганидек, нафосати унинг хотиржамлигида. Борди-ю, шўх базмлар шуъласи унинг қонсиз чеҳрасини ёритса, назокат ва нафосат билан ўтадиган кўркем ҳаёт унинг салқиган юзини хиёл таранглаштира-ю, унга

¹ Лот (немисча) — денгиз тубини ўлчайдиган узунлик ўлчови.

қизил югурса, гамгин кўзларига муҳаббат нур бағишла-
са, Викторина гўзалликда манаман деган энг чиройли
қизлар билан ҳам тенглаша оларди. Унга аёл зотини та-
момила ўзгартириб юборадиган нарсалар: латта-путталару
ишқий мактублар етишмасди, холос. Бу қизнинг боши-
дан кечирганлари бутун бошли бир китобга сюжет бўла
оларди.

Викторинанинг отаси қандайдир бир сабабга биноан
уни ўз қизи деб тан олишдан воз кечган, уни ўз уйига
олиб кетишдан бош тортган эди ва тирикчилиги учун йили-
га олти юз франкдан ортиқ бир чақа ҳам пул бермасди,
бутун давлатини эса ўғлига топшириш учун тайёрлаб қўй-
ганди. Викторинанинг онаси ўзининг узоқ қариндоши бўл-
ган бева Кутюр хонимнинг уйига келиб, гаму андуҳ азоби-
дан ўлиб кетгандан кейин, Кутюр хоним етимча қизни ўз
боласидай ардоқлаб тарбиялай бошлади. Афсуски, Респуб-
лика замонида интендантлик хизматини ўтаган комиссар
бевасининг пенсия билан бевалик нафақасидан бошқа ҳеч
вақоси йўқ эди, шу сабабли камбағал, тажрибасиз, ҳеч
нарса билан таъминланмаган қиз ахир бир кун мураббияси-
дан ажраб, тақдирнинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолиши мум-
кин эди. Бу оқ кўнгли хотин ҳар якшанбада Викторинани
ибодатга, икки ҳафтада бир марта тавба қилдиргани чер-
ковга олиб борар, ҳар эҳтимолга қарши уни тақводор, худо-
жўй қилиб тарбияларди. Кутюр хоним тўғри қиларди.
Диний эътиқод бу оқ қилинган фарзанд учун қандай бўл-
масин истиқболга йўл очарди, қиз отасини яхши кўрарди ва
отасининг рози-ризалигини етказиш учун ҳар йили отаси
ҳузурига борарди, аммо ҳар йили ҳам отасининг эшиги
унинг учун берк бўларди. Отаси билан Викторина ўртаси-
даги бирдан-бир воситачи бўлган ёлғиз акаси эса, шу тўра
йил мобайнида бирон марта бўлсин синглисини кургани
келгани йўқ, унга ҳеч қандай ёрдам бергани ҳам йўқ.
Қиз шўрлик худога сизиниб отасининг кўзини очишни,
акасининг кўнглига раҳм солишни илтижо қилар ва улар-
ни ёмонотлиқ қилмай, дуо қиларди. Қизнинг отаси билан
акасининг ваҳшийлигини ифодалаб, уларни ҳақоратлаш
учун Кутюр хоним билан Воке хонимнинг сўз бойлиги
ожизлик қиларди. Бева хотинлар беномус миллионернинг
бошига таъна тошини ёғдираётган бир пайтда Викторина
бамисоли яраланган кабутар янглиғ илтижо билан ибодат
қилардики, бу илтижодан фарёд ҳам меҳр-муҳаббат сўз-
лари бўлиб эшитиларди.

Эжен де Растиньяк жанубликларнинг типик намоянда-
си эди: бадани оқ, сочлари қора, кўзлари кўк. Унинг
юриш-туриши, атрофдаги одамларга муносабати, хатти-ҳа-
ракатлари ва ўзини тутишида болалик чоғиданоқ қадимий
хўлқ-одоб асосида тарбияланган оқсуяклар авлодидан эка-
ни кўриниб турарди. Эжен кийим-бошини тежаб кийишга,
эскиларини оддий кунларда кийиб юришга мажбур бўлса
ҳам, ҳар ҳолда, баъзи-баъзида кўчага олифта йигитлардек
ясаниб чиқа оларди. Лекин бошқа ҳар куни у эскирган
камзул, ишдан чиқиб қолган жилет кийиб, гижимланган
қора арзон галстугини наридан-бери тақиб, худди галстуги
сингари гижимланган шим ва фақат таг чарм учун харажат
талаб қилиб, иккинчи бор дунёга келган ботинкасини ки-
йиб юрарди.

Юқорида тасвирланган бу икки шахс билан пансионда
истиқомат қилувчи бошқа кишилар ўртасида занжирлик
вазифасини ўтаб турган киши — чакка соқолларини бўяб
юрадиган қирқ ёшлар чамасидаги жаноб Вотрен эди.
У одамлар: «Оббо, азамат-el!»— деб баҳолайдиган киши-
лардан эди. Унинг елкаси кенг, кўкраги дўнг, мушаклари
бўртиб чиққан, қўллари гўштдор, куракдек чор қирра,
бармоқларининг юқори бўғинида ўта малла туклар қалин
ўсган эди. Барвақт юзига тушган ажинлар унинг қаҳри
қаттиқлигидан дарак берар, аммо одамларга очиқ чеҳра
ва ширинсуханлик билан муомала қилиши қиёфасига та-
момила зид эди. Ёқимли, дўриллаган овози унинг хийла
дағал ҳазилларига жуда ёпишиб тушарди. Вотрен илти-
фотли ва хушчақчақ одам эди. Борди-ю, биронта қулф бу-
зилиб қолгудек бўлса, дарров уни бўлак-бўлакларга ажра-
тар, эговлаб тозалар, мойлаб, яна жой-жойига йиғиб
берарди, ишни битказар экан: «Бунақа ишдан хабаримиз
бор», деб қўярди. Лекин, очиғи, унинг ҳамма нарсадан ҳам
хабари бор эди: Франция, денгиз, кемалар, чет эллар,
битимлар, одамлар, воқеалар, қонунлар, меҳмонхоналар,
қамоқхоналар — ҳаммаси унга таниш эди. Мабодо битта-
яримта ўз бошига тушган мусибатдан нолиб қолгудек бўл-
са, у дарҳол ёрдам қўлини чўзарди; у ҳатто Воке хоним-
нинг ўзига ҳам, бошқа бир неча пансионерларга ҳам пул
қарз бериб турарди; аммо ундан қарз олганлар, ўлсалар
ўлардилару, аммо қарзни вақтида қайтариб берардилар,
чунки Вотрен шунчалик хушчақчақ кўринишига қарамай,
қарз олган одамга шундай ғайри оддий бир тарзда қаттиқ
тикилардиким, бундан қарздорнинг ўтакаси ёрилиб кетар-

ди. Чиртилатиб тупириш одатининг ўзи унинг ўта совуқ-қон одамлигини, мушкул аҳволга тушиб қолган пайтида жиноятга қўл уришдан ҳам тоймаслигини тақозо қиларди. Унинг ўткир нигоҳи худди моҳир судьянинг назаридек ҳар қандай масаланинг ҳам, ҳар қандай ҳиссиёт ва виждоннинг ҳам энг теран еригача етиб бораётганга ўхшарди. У ҳар куни нонуштадан кейин кўчага чиқиб кетиб, тушлик овқатга қайтиб келар, кейин яна шу йўқ бўлиб кетганича ярим кечага яқин қайтиб келарди; бунда у уйга Воке хоним ишониб бериб қўйган иккинчи қалит билан эшикни очиб кирарди. Бундай илтифотга фақатгина Вотрен сазовор бўлганди. Тўғри, бева хотин билан у гоёт яхши муносабатда эди, уни онахон деб атар ва белидан қучоқлаб ҳам қўярди — хоним эса бу хушомаднинг маъносига тушуна олмасди! Бева хоним, мени қучоқлаш асло муаммо эмас, деб астойдил ишонарди, ваҳоланки, бу зилдек гўлани қучоқлашга ёлғиз Вотреннинггина узун қўллари етарди. Вотренга хос яна бир хусусият: у ҳеч хасислик қилмай, «глория»* учун ойига ўн беш франк ортиқча пул тўлар ва уни овқатдан кейин ширинлик билан ичарди. Парижнинг энгил-елпи ҳаёти гирдобига ғарқ бўлган ёшлар ёки ўзларига бевосита алоқадор бўлмаган ишлар билан мутлақо қизиқмайдиган қариялар сингари кўп масалаларга юзаки қарай олмайдиган одамлар Вотреннинг хатти-ҳаракатларидаги бундай бир-бирига зид ҳолатларни кўриб, албатта ҳайрон қолган бўлардилар. У атрофидаги ҳамма одамларнинг нима иш билан шуғулланишини билар ёки ҳеч бўлмаганда фаҳмлаб юрарди, аммо унинг ўзининг нима иш қилишини, мияси қандай фикрлар билан бандлигини қўшниларидан биронтаси ҳам билмасди. У бошқалар билан ўзи ўртасида сохта кўнгилчанлиги, ширинсуханлиги ва хушчақчақлигини тўсиқ қилиб қўяркан, вақти-вақти билан характерида мавжуд бўлган шафқатсизлик хислатини ҳам намойиш қилиб қўярди. Кўпинча, у Ювенал* сатирасига тенг келадиган ҳажвия билан давлат қонунларини масхаралар, олий табақа одамларини шарманда қилар, улардаги ғайри мантиқий муносабатларни фош этиб ташларкан, гўё ҳузур қилаётгандек ҳис қиларди ўзини, бу ҳолини кўрганлар, Вотреннинг дилида жамият тузумига қарши қаттиқ норозилик мавжудга ўхшайди, унинг яшириб юрган катта бир сири бўлса керак, деган хаёлга бориши мумкин эди.

Мадемуазель Тайфер гоҳ мана шу қирқ яшар кишига, гоҳ студент йигитга ўғринчи назар ташлаб юрар, у ҳеч

қандай мулоҳазага бориб ўтирмай, бирининг куч-қувватига ва иккинчисининг чиройига маҳлиё бўлган бўлса керак, аммо, кўринишдан, йигитлардан биттаси ҳам қиз тўғрисида ўйламасди, ваҳолонки, Викторинанинг ҳозирги тутган мавқеи, оддий бир тасодиф туфайли ўзгариб кетиши ва у бадавлат қайлиққа айланиши мумкин эди. Аммо бу ердаги одамлардан биронтаси ҳам бошқалар бошига тушган кулфатларнинг қанчаси тўғри-ю, қанчаси уйдирма эканини текшириб кўришни хаёлига ҳам келтирмасди. Ҳар ким ўз бошига тушган шахсий кечинмалар туфайли, ўзи билан ўзи овора бўлиб, бошқаларга бепарқ ва бир оз ишонқирамай қарарди. Ҳаммалари ҳам ўз бошига тушган кулфатни енгиллатишга қодир эмасликларини тушунардилар, шунинг учун ҳам ўз ғам-кулфатларини бир-бирлари билан ҳамдамлашиб, ҳамдардлик косасини симирардилар. Қўшақариган эр-хотинларга ўхшаб уларнинг бир-бирига айтадиган гапи ҳам қолмаганди. Хуллас, фақат ташқи муносабат у бир жойда муқим яшашлари уларни бир-бирига боғлаб турарди. Уларнинг ҳар бири кўчада тиланчилик қилиб турган кўр гадойга парво ҳам қилмай ўтиб кета олар, одамларнинг бошига тушган мусибат ҳақидаги гапларни совуққонлик билан тинглаб, яқин кишисининг ўлимини эса қашшоқликдан қутулишнинг бирдан-бир йўли деб ҳисобларди, чунки энг даҳшатли ўлим талвасасини ҳам мутлақо совуққонлик билан кузатиш қобилияти шу қашшоқлик туфайли вужудга келган эди. Мана шундай дили вайрон одамлар орасидаги энг бахтлиси бу хусусий ғарибхонанинг бекаси бева Воке эди. Қаҳратон қишда, саратонда, лойгарчилик пайтида худди чўл-биёбондек ҳувиллаб ётувчи кичкинагина боғча фақат беканинг кўзига оромгоҳ чакалакзор бўлиб кўринарди. Худди дўкон пештахтаси сингари арзон бўёқлар ҳиди ўтириб қолган бу сариқ тусдаги ёқимсиз уй фақат шу аёлга жозибали бўлиб туюларди. У мана шу ҳужраларнинг бекаси эди. Мана шу умрбод сургун қилинган шўрпешоналарни боқарди, уларни ўзи олдида итоатгўйлик билан қўл қовуштириб туришга мажбур этарди. Бу шўрлик жабрдийдалар шундай арзон иссиқ овқатни, жуда чиройли ва қулай турар-жойга айлантриб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, озода ва соғлиққа зарар келтирмайдиган қилиб олиш ўз қўлларида бўлган бундай бошпанани Парижнинг яна қаеридан ҳам топардилар? Воке хоним уларга ўтакетган даражада адолатсизлик қилгудек бўлса ҳам — бу бечоралар чурқ этмай чидаган бўлардилар.

Одамларнинг мана шундай уюшмаларида кишилик жамиятининг ажралмас қисмлари ўз аксини топиши керак. У қисмлар кичик-кичик ҳажмда намоён бўлдилар ҳам. Мактабларда ва тўғаракларда бўлгани каби бу ерда ҳам, ўн саккиз хўранда орасида ҳар балога қолган бир шўрлик жабрдийда бор эдиким, ҳамма уни майна қиларди. Эжен, Растиньякнинг бу ердаги хўрандалар билан бирга турганига икки йил бўлган эди, аммо у Воке уйига келганига бир йилдан ошганда, ўша жабрдийда шўрпешона билан жуда иноқ бўлиб олди. Шу ҳаммага майна бўлган одам собиқ вермишелчи Горио ота эди, ваҳолонки хоҳ рассом бўлсин, хоҳ адиб, ўз асарида марказий ўринни айнан шу одамга бағишлаган, унга кўпроқ диққат қилган бўларди. Нега бундай бўлди экан, нега унга ғазаб аралаш нафрат билан қарайдилар, нима учун энг кекса пансионер бошига тушган мусибатлар устидан куладилар, биров чекаётган изтиробга бунчалик беҳурматлик қаёқдан пайдо бўлди? Бунга унинг ўзи сабабчи бўлдимикин, йўқмикин? Негаки, одамлар нуқсонларни кечирсалар кечирадилару, аммо бундай нарсаларга ёпишиб оладилар. Бу гапларнинг ҳаммаси жуда кўп ижтимоий адолатсизликлар билан боғлиқдир. Ёки бўлмаса, одамзод ҳамма оғирликни мўмин-қобиллиги, бепарволиги ё бўлмаса ожизлигидан кўтариб кетаверадиган одамларнинг сабр-тоқати қанчага етишини синаб кўриш учун, табиатан жўрттага шундай қилармикан? Ахир ҳаммамиз ҳам, ўз афзаллигимизни дуч келган кимсада, ёки дуч келган нарсада синаб кўришни яхши кўрмаймизми? Ҳаттоки кўча боласидек заиф бир гўдак ҳам қаҳратон қиш пайтида одамларнинг кўча эшикларидagi қўнғироқларни бирма-бир чалиб қочади, ё бўлмаса эндигина ўрнатилган янги ҳайкалга чиқиб олиб, унга ўз номини ёзиб кетади.

Ёши олтмиш тўққизларга борган Горио ота ўз ишларини йиғиштириб қўйгандан кейин, 1813 йилда Воке хонимнинг уйига кўчиб келди. Аввалига у ҳозир Кутюр хоним эгаллаган квартирага кирди ва йилига юз франк ортиғу юз франк камлигининг аҳамияти йўқдек, овқату бошпана учун бир минг икки юз франк тўлади. Воке хоним бу квартирадаги учта хонанинг жиҳозларини янгилаш баҳонасида Гориодан пансион ҳақи ҳисобига қарз кўтарди ва бу пуллари эскиб кетган жиҳозлар билан хоналарни тузатишга сарф қилдим деди, олган нарсаси эса сариқ коленкор дарпардалар, духоба билан қопланган, локланган креслолар ва шаҳар чеккасидаги қовоқхоналар ҳам ярамасга чиқарган

обой қоғозлар эди, бир оз пулни у елимли бўёқ билан квартиранинг қуриган-кўчган ерларини мойлашга сарф қилганди. Уша пайтда ҳурмат юзасидан жаноб Горио деб аталадиган Горио ота шундай енгилтаклик билан беванинг тузоғига илиниб, енгилтак сахийлик қилиб юборгани учун бўлса керак, ҳамма уни амалий ишларга уқуви йўқ, аҳмоқ деб ҳисоблай бошлаган эди. Горио савдо ишини йиғиштирган бўлишига қарамай, ўзини ҳеч нарсадан қисмайдиган бадавлат савдогарларга ўхшаб, ўзи билан аичагина кийим-бош, ҳар куни ишлатилиб турадиган ажойиб ашё-анжомлар олиб келган эди. Бева Воке голландча нафис сурдан тикилган бир ярим дюжина ажойиб кўйлақлардан кўзини ололмай қолди, вермишелчи кўйлақнинг нафис ёқасига, гавҳар кўзли иккита бир-бирига уланган тўғнағич тақиб олганда кўйлақлар айниқса очилиб кетарди. Одатда у тўқ зангори фрак кийиб юрар, ғижим қилиб тўқилган оқ жилетини ҳар куни алмаштирар, жилети остида эса, ноксифат дўппайган қорни силкиниб турар ва ҳар хил безаклар осилган олтин занжири ликилларди. Тамаки қутисига,— бу ҳам олтиндан эди, бир медальон ўрнатилганди, медальонда аллакимнинг соч толаси сақланарди, бу эса Горионинг, муҳаббат саргузаштларини бошидан кечирган одам эканлигидан далолат берарди. Уй бекаси уни «қари хотинбоз» деб атаганда, Горио ўз ошиқлигига мамнун бўлган мешчан сингари шодлик билан жилмайиб қўйди. Унинг шкафлари (бу сўзни у соддагина қилиб, «ишқоп» деб айтарди) кумуш идиш-товоқларга лиқ тўла эди. Бева илтифот кўрсатиб, Гориога буюмларини тугунлардан олиб жойлаштиришга ёрдамлашар экан, олтин суви юритилган кумуш қошиқлар, чўмичлар, сирка ва қайла соладиган идишлар, ҳар хил тақсимчалар, нонушта вақтида ишлатиладиган идишларни — хуллас, у ажралишни истамаган, маълум даражада чиройли ва салмоқли бўлган бу барча идиш-товоқларни кўрар экан, кўзлари ўйнаб кетган эди. Бу совға-саломлар унинг оилавий ҳаётидаги тантанали кунларни ёдига солиб турарди.

— Мана,— деди у Воке хонимга, қопқоғи устида ўпишиб турган иккита мусича тасвирланган каттагина чашка билан ликопчани олиб кўрсатаркан,— тўйимизга бир йил тўлганда хотиним қилган биринчи совға. Бечора! Қизликда йиғиб юрган ҳамма пулларини шу идишга сарфлаган эди. Шунинг учун ҳам, тирноқларим ~~манга~~ ~~ё~~ ~~қайсам~~ ~~қазит~~ манки, бу совғадан ажралмайман, хоним. Худога шукр,

то ўла ўлгунимча эрталаблари мана бу чашкадан кофе ичишни канда қилмайман. Нолимасам ҳам бўлади, бир бурда нонга ҳали-бери зор бўлмайман.

Пировардида Воке хонимнинг хакканики сингари чақчайган кўзлари давлат хазинаси томонидан чиқарилган заёмларга тушиб қолди, бу заёмлар ўша жаноб Гориога йилга тахминан саккиз-ўн минг франк даромад келтирарди. Шу кундан бошлаб, қизлигида де Конфлан фамилиясида юрган бева Воке гарчи ёши қирқ саккизга кирган бўлса ҳам,— ўзининг ҳисобида эса ўттиз тўққизда эди,— ўз режасини тузди. Горионинг қовоқлари салқиб, халтага ўхшаб осилиб қолган бўлса ҳам, кўзлари ҳадеб ёшланаверганидан шилпиқланиб, тез-тез артиб туришга тўғри келса ҳам, хоним чолни, афт-ангори хушбичим ва келишган деб топди. Бунинг устига унинг гўштдор, йўғон болдирлари билан узун, кенг бурни жуда кўп пинҳона фазилатлари борлигидан дарак бериб турардики, афтидан, бева бу фазилатларни жуда қадрларди, ниҳоят, Горионинг соддалигидан дарак берувчи тўлин ойдек юм-юмалоқ юзи ҳам унинг шундай фазилатлар эгаси эканини тасдиқларди. Чол беванинг назарида бутун куч-қувватини эҳтирослар қучоғига йиғиб ота оладиган паҳлавонга ўхшарди. Ҳар куни эрталаб уйга келиб турадиган Политехника мактабининг сартароши унинг сочини икки «қанот»га айириб фарқини очиб тарар ва яхшилаб упа қўйиб қўяр, торгина пешонасига беш жойдан чиройли қилиб жингалак тушириб қўярдики, бу унинг юзини яна ҳам очиб юборарди. Тўғри, у хийла дағал одам эди, аммо шундай ораста, тамаки қутисини истаган чоғида макуба* билан тўлдиришга қатъий ишонган ҳолда, тамакини шундай кўп оларди ва уни шундай хотиржамлик билан мазза қилиб бурнаки қилардики, Горио ота кўчиб келган куни кечқурун Воке хоним ўринга ётар экан, Воке деган номдан қандай қилиб қутулиб, қандай қилиб Горионинг хотини бўлиб қайта туғилсам экан деб, чўчқа ёғига ўралиб ўтга тутилган какликдек, ўз орзу ўтига ўзи қоврилиб ётди. Эрга тегиш, пансионни сотиш, ўзига тўқ мешчанларнинг мана шу энг яхши намояндаси билан бирга кун кечириш, бутун маҳалладаги энг донгдор хотин бўлиш, қашшоқлар учун пул йиғиш, якшанба кунлари Шуази, Суази ва Жантильига сайрга бориш; фақат июль ойидагина пансионерлардан битта-яримтаси контрамарка совға қилишини кутиб ўтириш ўрнига, истаган вақтда театрга бора олиш, борганда ҳам ложага билет

олиш — Париждаги бемаза ҳаёт кечирувчи оилаларнинг ҳаммаси учун мислсиз дабдаба ҳисобланган шу нарсалар Вокенинг орзуси бўлиб қолди. У ўзининг бир чақадан йиғиб кўпайтирган қирқ минг франк пули бөрлигини ҳеч кимга билдирмасди. Турган гапки, давлат-мулкининг миқдори бўйича Воке хоним ўзини Гориога муносиб деб ҳисобларди.

«Қолган жиҳатлардан эса чолдан ҳеч қолишадиган ерим йўқ»,— деб ўйлади у ва ўзининг ростдан ҳам анча келишган хотин эканлигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлгандек бошқа ёнбошига ўғирилиб ётди, бундан юмшоқ пар тўшакка шундай чуқур из тушиб қолдики, ҳар кун эрталаб семиз хотин Сильвия ҳам ўринни тузатаётганда буни эътироф қиларди.

Шу кундан бошлаб, уч ой мобайнида бева Воке жаноб Горионинг сартароши хизматидан фойдаланиб турди ва пардоз туфайли бир оз чиқимдор ҳам бўлди, пансионга келиб турадиган муҳтарам зотлар олдида уятга қолмаслик ҳам керак-да, деб ўзига тасалли берди. У астойдил ҳаракат қилиб пансионда истиқомат қилувчилар тоифасини ўзгартирмоқчи бўлди ва бундан буён уйга фақат ҳар жиҳатдан тўқис бўлган одамларни қўяман, деб ҳамма ерда овоза қилди. Бу ерга бирор бегона одам келди дегунча, жаноб Гориони пеш қила бошлар, бутун Парижга донги кетган савдогар бўла туриб, фақат менинг уйимни афзал билди, деб мақтанишга тушарди. Воке хоним, сарлавҳасига «ВОКЕ УИИ» деб ёзилган махсус варақаларни ҳамма ёққа тарқатди. Сарлавҳа остидаги жумлаларда эса уйнинг фазилатлари санаб кўрсатилганди: «Бу Лотин маҳалласидаги энг қадимий ва энг ҳурматга лойиқ оилавий пансиондир. Пансион деразаларидан қараган кишига (тўртинчи қаватдан қараса!) Гобелен мануфактура фабрикаси водийсидаги хушманзара жойлар намоён бўлади, *ширингина* боғи ҳам бор, боғнинг этагидан эса арғувон хиёбони чўзилиб кетган». Бу ернинг хилватгоҳлиги ва ҳавосининг беғуборлиги ҳам эслатиб ўтилган. Бу эълон натижасида беванинг уйига графиня де л'Амбермениль кўчиб келди, ўттиз олти ёшлардаги бу аёл жанг *майдонларида* ҳалок бўлган генералнинг беваси бўлгани учун ўзига пенсия тайинланиши ва тасдиқланишини кутиб юрган экан. Воке хоним овқатлар сифатини яхшилади, деярли олти ойгача ҳамма умумий хоналарни иситиб турди ва эълонда ваъда қилинган нарсаларнинг ҳаммасини шундай астойдил бажардики, нати-

жада ёнидан сарф қилишга ҳам тўғри келди. Натижада, графиня Воке хонимни азиз дўстим деб атайдиган бўлди, Марэ* маҳалласида турадиган ўртоқларидан баронесса де Бомерланд билан полковник граф Пиквазонинг бева хотинини ҳам шу ерга кўчириб келишга ваъда берди, графинянинг айтишича, у хонимлар ҳам пенсия тайин қилинишини кутиб, «Воке уйи»дан кўра қимматроқ пансионда истиқомат қилиб туришар экан. Аммо ҳарбий маъмуриятлар бу хонимларнинг ишини бир ёқлик қилса, улар жуда бой бўлиб кетарканлар, албатта.

— Лекин маъмурият ишимизни жуда чўзиб ётибдида,— дерди графиня.

Тушлик овқатдан кейин иккала бева Воке хонимнинг хонасига кириб олиб, қора смородина шарбатидан ичиб, беканинг ўзи учун тайёрланган ширинликлардан тотиниб, у ёқ-бу ёқдан гурунглашиб ўтиришарди. Графиня де л'Амбермениль беканинг Горюо тўғрисидаги ниятини жуда маъқуллашди, унинг фикрича, бу жуда яхши ният, Горюони орзу қилса арзийди — ўзи ҳам буни кўчиб келган кунданок сезиб олган, хуллас, Горюо — аъло нав эркак.

— Вой тасаддуқ! — дерди унга бева Воке. — Бу эркак ҳали жуда бақувват, ўзини жуда яхши эҳтиёт қилган, ҳали хотин кишининг кўнглини оладиган кўп ишлар келади кўлидан.

Графиня меҳрибончилик билан Воке хонимга, унинг ниятларига жуда ҳам мос тушмайдиган кийим-бошлари тўғрисида баъзи йўл-йўриқлар кўрсатди.

— Сизни яхшилаб ясантириш керак,— деди у бевага.

Узоқ ҳисоб-китоб қилишгандан кейин иккала бева Пале-Роялга жўнашди ва Еғоч растадан укпарли шляпа билан қалпоқча сотиб олишди. Графиня ўртоғини «Жажжи Жанета» магазинига бошлаб кирди, бу ерда улар шарф билан кўйлак сотиб олишди. Бу жами жанговар либослар ишга солиниб, бева Воке одамлар олдига ясаниб-тусаниб чиққанда, у «Беф а ля мод»* вивескасидаги суратга худди қуйиб қуйгандай ўхшаб кетганди. Шундай бўлса ҳам, бева ўзининг яхши тарафга ўзгаришини сезиб, графинядан миннатдор бўлди ва бу қилган яхшилиги эвазига, гарчи унча серхарж хотин бўлмаса ҳам, графиняга йигирма франк турадиган шляпа совға қилди. Тўғрисини айтганда, у графинядан битта холис хизмат қилиб беришни илтимос қилмоқ ниятида эди, аниқроғи — графиня Горюо билан бир гаплашиб кўриши ва уни, Воке хонимни, унга

мақташи керак эди. Графиня де л'Амбермениль бу ишга бажону дил киришди, кекса вермишелчи атрофида парвона бўла бошлади ва ниҳоят, у билан суҳбатлашишга муяссар бўлди ҳам, аммо бу суҳбат пайтида графиня вермишелчини шахсан ўзига оғдиришга уриниб кўрди; унинг ҳамма уринишлари Горио отанинг қаршилигига демасак ҳам, тортинчоқлигига дуч келиб қолгандан кейин чолнинг қўполлигидан газабга келиб, қайтиб чиқди.

— Тасаддуҳ, бу одамдан ҳеч қандай наф кўролмайсиз!— деди у дугонасига.— У ҳар нарсага шубҳа билан қарайдиган қип-қизил аҳмоқ ҳайвон, ғирт бахил одам экан, фақат кўнгилсизликлардан бошқа ҳеч нима кутиб бўлмайди ундан.

Графиня де л'Амбермениль билан жаноб Горио ўртасида шундай бир гап бўлиб ўтдики, шундан кейин графиня у билан ҳатто бир уйда яшашни ҳам истамади. Эртаси куниеқ у бу уйдан кўчиб кетди, аммо кетганда ҳам олти ойлик пансион ҳақини тўлашни унутиб, эвазига жами беш франк ҳам турмайдиган қақир-қуқур қолдириб кетди. Воке хоним уни қанчалик зўр бериб қидирмасин, Парижнинг бирон еридан ҳам графиня де л'Амберменилнинг дарагини тополмади. Бу кўнгилсиз воқеани у тез-тез эслаб турар, ўзи ҳеч нарсага ишонмайдиган хотин бўлса ҳам, ўлгудек лақмаман, ҳар нарсага ҳам ишонавераман деб нолиб юрарди; бу жиҳатдан Воке хоним, энг яқин одамларига ҳам асло ишонмайдиган ва лекин бир учратган кишининг қўлига лаққа тушадиган одамлардан эди. Бу ажиб психологик ҳодиса эди; аммо шундай ишлар бўлиб туради, бундай ғалати ишларнинг илдизини кишилар қалбидан топиш қийин эмас. Балки баъзи одамлар ўзлари билан бирга яшайдиган кишиларнинг ҳурматини қозонишга қодир эмасдилар, натижада, ўзларининг ўлгидек бемаза одам эканлигини сездириб қўйиб, атрофдаги одамларнинг бу тўғрида пинҳона тўғри хулоса чиқарганини сезарлар; айни вақтда, бундай одамлар ўзлари тўғрисида мақтов сўзларини эшитишни жудаям истайдилар, аслида эса, худди шу мақтов сўзлари эшитилмайди, ёки бўлмаса ўзларини ажойиб фазилатларга эга одам қилиб кўрсатмоқчи бўладилар,— суруштириб қаралганда, ўша фазилатлардан уларда асар ҳам бўлмайди, айнан ана шу ниятда улар бегона одамларнинг ҳурмат-эътиборини қозонмоқчи бўлиб уринадилар-да, кейинроқ бориб бу одамларнинг ҳам назаридан қолишларини хаёлларига келтирмайдилар. Ниҳоят, яна

шундай бир туркум одамлар борки, ўзларининг энг яқин одамлари ва дўстларига сира яхшилик қилмайдилар, ваҳолонки бундай одамларга яхшилик қилиш уларнинг бево-сита бурчи; шунга қарамай, бундай одамлар бегоналарга яхшилик қилишади, сабаби — бегона одамлар назарида ўз баҳосини кўтармоқчи бўладилар; шунга кўра уларга қан-чалик яқин бўлган киши шунчалик қадрсиз бўлади; киши улардан қанча узоқ бўлса, улар шунча кўп хушомад қила бошлайди. Шубҳасизки, Воке хоним тимсолида мана шу икки хислат — энг паст, сохта ва мараз хислатлар мужас-самлашган эди.

— Ушанда мен йўқ эдим-да,— дерди Вотрен,— шу ер-да бўлганимда бошингизга шу кунлар тушмасди. Мен у фирибгарнинг сирини фош қилардим. Уларнинг қилиқ-лари менга аён.

Ҳамма калтафаҳм одамлар сингари Воке хоним ҳам ўзи қатнашган воқеалар доирасидан ташқари чиқмас ва уларнинг сабаблари тўғрисида бош қотириб ўтирмасди. Ўз хатоларини у бажону дил бошқалар бўйнига қўяверар-ди. Юқорида айтганимиз бахтсизлик рўй берганда, мало-матга соф виждонли вермишелчи қолди; хонимнинг гапига қараганда, ўша пайтдан бошлаб вермишелчининг асда қандай одамлигини билиб олишипти. Ўзининг ясан-тусан-лари ва бу йўлда қилган харажатларининг зое кетганини тушунгандан кейин, бир зумда бу муваффақиятсизликнинг сабабини ҳам топди. Хонимнинг таъбири билан айтганда, Горионинг ўзига ярашар қилиқлари бор экай. Хуллас, Го-рио Воке хонимга унинг астойдил орзу қилган ширин хаёл-лари пуч эканини ва графиня зарда қилиб айтганидек, ундан ҳеч қандай наф кўролмаслигини билдириб қўйди. Афтидан, графиня бундай ишларда пихини ёрган хотин кўринади. Воке хонимнинг дўстлиги бир ҳисса бўлса, адо-вати ўн ҳисса бўлиб кетди, албатта. Унинг нафрати аввал-ги муҳаббати даражаси билан эмас, пучга чиққан умиди-нинг алами даражаси билан баробар эди. Одамзоднинг қалби яхши муносабатлар довоига кўтарилишда тиним олиши мумкину, аммо ёмон ҳислар жарлигига тушиб кета-ётганда камдан-кам тиним олади. Аммо нима бўлганда ҳам Горио унинг уйида туради, демак, бева ўзининг таққирлан-ган нафсониятини тийишга, ҳафсаласи пир бўлиб кетгани-дан ич-ичидан қайнаб келаётган хўрсиниқларини босишга ва игуменнинг хафа қилганига чидашдан бошқа иложи бўл-маган монах сингари ўч олиш истагидан воз кечишга маж-

бур эди. Кўнгли тор одамлар ўзларининг хоҳ яхши, хоҳ ёмон ҳисларини беҳисоб майда қилиқлар қилиб қондирадилар. Бева аёлларда мавжуд жамики макрларни ишга солиб, ўз ғанимидан пинҳона ўч олишга киришди. Даст-аввал у умумий дастурхонни яхшилаш учун берган ҳамма қўшимча таомларни яна тортиб қўйди.

Воке хоним аввалги вазиятга қайтишга аҳд қилган кунни эрталаб Сильвияни чақириб олиб:

— Ҳеч қандай корнишону анчауснинг кераги йўқ: турган-битгани зиён уларнинг!— деб буюрди.

Жаноб Горио оддий ҳаёт кечирришга ўрганган одам эди, бойликни ўз қўли билан орттирадиган одамлар сингари у ҳам зиқналикка одатланиб қолганди. У азалдан шўрва, яхна гўшт, сабзавот солиб пиширилган ҳар қандай таомни яхши кўрарди. Шунинг учун бундай хўрандани овқатдан бу тарзда қисиб, ғашини келтириш Воке хонимга осон эмасди. Тепса тебранмас одамга дуч келиб қолганидан аламзада бўлган бева, Гориога нисбатан ўз кўнглида тутилган нафратни бошқа пансионерларга ҳам ўтказишга уринди, улар эса эрмак учун хонимнинг қасосига шерик бўлардилар.

Горионинг келганига бир йил бўлиб қолганда иш шу даражага етдики, бева: йилига етти-саккиз минг ливр даромади, ажойиб кумуш сервизлари-ю, суюқоёқ хотинларники сингари қимматбаҳо чиройли зийнат буюмлари бўла туриб, нега бу савдогар чол менинг уйимда тураркин, шунча бой бўлишига қарамай, нега пансион ҳақини бунча хасислик билан тўларкин, деб ўзига ўзи савол берадиган бўлди. Горио пансионга кўчиб келган йилининг кўпроқ қисмида бод-бод, яъни ҳафтада бир ёки икки марта бошқа ерда овқат қилиб келарди, кейинчалик четда овқатланиши ойига икки марта бўладиган бўлди. Жаноб Горионинг пансионда бўлмаслиги Воке хонимга фойда эди, холос; лекин Горио ота пансионда овқатланишини тобора камроқ қанда қиладиган бўлган эдики, бу қилиғи беканинг ғашига тегадиган бўлди. Бу ўзгаришларга Горионинг пулдан сиқилганигина эмас, балки унинг жўрттага бекага ўчакишганини ҳам сабаб қилиб кўрсатишди. Ўзининг маънавий жиҳатдан қашшоқлигини ўзгаларга ҳам ёпиштириш — бифаросат, калтафаҳм одамларга хос ўтакетган бемаъни одат. Бахтга қарши иккинчи йилнинг охирида Горио Воке хонимдан ўзини учинчи қаватга кўчириб, йиллик пансион ҳақини тўққиз юз франккача туширишини илтимос қилиб,

ўзи тўғрисидаги ҳамма миш-мишларнинг тўғри эканини исботлади. У шу қадар тежаш томонига ўтиб олдики, ҳатто қишда ҳам печка ёқмай қўйди. Бева Воке ижара ҳақини олдиндан тўланг, деб талаб қилди, жаноб Горио бунга розилик берди, аммо бева ўша пайтдан бошлаб уни «Горио ота» деб атайдиган бўлди.

Бундай тушқунликнинг сабаблари ҳақида эринмаган одам борки, ҳаммаси ўзича ҳар хил тахминлар қилиб кўрди. Бу қийин иш эди. Сохта графиня айтганидек, Горио ота ичмдагини топ, дейдиган, индамас одам эди. Қовоқ калла, маҳмадона одамларнинг таъбирига кўра (бундай одамлар майда гапларни жавраб юришдан нарига ўтолмайдилар), ўз ишлари тўғрисида гап сотишни ёқтирмайдиган одамлар ёмон ишлар билан банд бўлармиш. Шундай қилиб, «донгдор савдогар» қаллобга, «хотинбоз» эса — қари масхарабозга айланди қўйди. Горио ота гоҳ биржага югурадиган, у ерга бориб, молиячиларнинг ўткир таъбири билан айтганда, *рентадан юлиб қолишга* уринадиган одамга айланди,— ўша пайтда «Воке уйи»га кўчиб келган Вотреннинг фикри шундай эди; гоҳ қарасангиз, уни ҳар куни кечқурун бахтини синаб кўрадиган, омади келиб қолганда, нари борса ўн франк пул ютиб оладиган майда қиморбоз деб ҳисоблашарди. Гоҳ уни махфий полициянинг жосуси деб ўйлашарди, лекин Вотреннинг ишонтириб айтишича, Горио *бундай лавозимга эришмоқ* учун етарли даражада айёр эмасди. Булардан ташқари, Горио отани қисқа муддатга пул бериб турадиган бахил судхўр деб ҳам, лотереяда «қаторасига» бир қанча номерга пул тикадиган қиморбоз деб ҳам ўйлашарди. Уни аллақандай жуда маҳжум беномус, бузуқ одамга чиқариб қўйишганди. Лекин унинг айблари нақадар оғир, ахлоқи нақадар ёмон бўлмасин, унга бўлган нафрат пансиондан ҳайдаб юбориш даражасига етиб бормаган эди; ҳар қалай, пансион ҳақини тўлаб турарди. Бундан ташқари унинг бошқа жиҳатдан ҳам фойдаси тегиб турарди: ҳар бир пансионер унга тегажаклик ё масхара қилиб, хумордан чиқиши мумкин эди.

Воке хонимнинг фикри ҳамманикидан кўра тўғрироққа ўхшарди, шу сабабдан ҳамма шу фикрга қўшилишди. Унинг айтишича, «ҳали жуда бақувват; ўзини жуда яхши эҳтиёт қилган, ҳали қўлидан хотин кишининг кўнглини оладиган кўп ишлар келадиган» бу киши, шунчайин ғалати табиатли бузуқ бир одам эди. Бека ўз даввосини мана бундай далиллар билан исбот қилди.

Ярим йил Воке хоним ҳисобига кун кўрган ва уни жиғибийрон қилиб қочиб қолган графиня ғойиб бўлганидан бир неча ой ўтган эди, бир кун эрталаб ҳали ўрнидан турмаган Воке хоним зинада чиройлигина ёш бир жувоннинг шойи кўйлаги шитирлаганини ва оёқ товушини эшитиб қолди: у жувон олдиндан атайлаб очиб кўйилган Горионинг эшигига «лип» этиб кириб кетди. Бақалоқ Сильвия югурганича келиб бекасига хабар қилди: номусли жувон деб айтишга жудаям чиройлилик қиладиган, парилардек кийинган, оёғидаги прюнеелдан тикилган* ботинкасига гард ҳам юкмаган бир қиз кўчадан гириллаганча ошхонага кириб келибди-ю, жаноб Горио қаерда туради, деб сўрабди. Бека Воке ошпаз хотин билан бирга келиб, чолнинг эшигидан қулоқ солиб туришди, хийла чўзилган бу ташриф пайтида айтилган баъзи бир мулойим сўзлар қулоқларига чалинди. Горио ота меҳмонини кузатгани чиққанида, бақалоқ Сильвия ошиқ-маъшуқларнинг қаерга боришини билиб олиш учун гўё боворга кетаётган киши бўлиб, сават кўтариб олди-да, улар кетидан қорама-қора кўчага чиқди.

Қайтиб келганидан кейин у бекасига бундай деди:

— Хоним, жаноб Горио жудаям бадавлат бўлса керакки, маъшуқаларидан ҳеч нимани аямапти. Ишонасизми, Эстрадада кўчасида бирам чиройли фойтон кутиб турган экан, ўша қиз шу фойтонга чиқди!

Тушки овқат вақтида Воке хоним Горионинг кўзига офтоб тушмасин учун деразанинг пардасини туширгани ўрнидан турди.

— Жаноб Горио, сизни гўзал хонимлар яхши кўришаркан, офтоб ҳам нурини сизга сочяпти. Баракалла-е, дингиз жойида, у жуда чиройли аёл экан!— деди бева, Горионинг меҳмонига шама қилиб.

— У менинг қизим,— деди Горио ғурур билан: хўрандалар эса бу гапни сирини ошкор қилишни истамаган сипо чолнинг ҳийласи деб қабул қилишди.

Орадан бир ой ўтгач, Горио ота олдига ўша аёл иккинчи марта келди. Биринчи марта эрталабки кийим-бошида келган ўша қиз, бу гал тушки овқатдан кейин кўчага кийиб чиқадиган либосда яسانيб келган эди. Меҳмонхонада гап сотишиб ўтирган хўрандалар аллақандай Горио отанинг қизи дейиш учун ҳаддан зиёд чиройли, қадди-қомати келишган, бели ингичка аёлни ўз кўзлари билан кўришга муяссар бўлдилар.

— Ийе, улар иккита экан-ку!— деди уни танимасдан бақалоқ Сильвия.

Бир неча кундан кейин норгул, қад-қоматлари келишган, кўзлари чақнаб турган қора қош, қора соч бошқа бир жувон жаноб Гориони сўраб келди.

— Вой, учта экан!— деб юборди Сильвия.

Иккинчи қизи ҳам отаси олдига эрталаб келган эди, бир неча кундан кейин эса у кечқурун балга борадиган кийимда каретада келди.

— Тўртта экан!— деб юборишди Воке хоним билан бақалоқ Сильвия, улар биринчи марта оддийгина кийиниб, эрталаб келган жувонни бу ясанган аёлга сира ўхшатиша олмаган эди.

Горио ҳали у пайтда пансион ҳақига бир минг икки юз Франкдан тўлаб турарди. Воке хоним бой-бадавлат эркакнинг тўртта ёки бешта маъшуқаси бўлишига табиий бир ҳол деб қаради, уларни қизим деб танитишини эса чолнинг устомонлик билан қилган ҳийласи деб тушунди. Горио уларни «Воке уйи»да қабул қилишига беванинг сира ҳам гаши келмади. Лекин бева пансионернинг ўзига нисбатан бефарқ қарашига шу жувонларнинг келиб туриши сабаб деб билгани учун иккинчи йилга ўтганда Гориога «қари туллак» деб лақаб қўйди. Горио тўққиз юз франккача пасайиб кетгандан кейин, унинг хонасида тушиб келётган ўша хонимлардан бирини кўриб қолиб, бева чолдан, уйимни қанақа жойга айлантирмоқчисиз, деб жуда беҳаёлик билан сўради. Горио ота бу хоним менинг катта қизим бўлади деб жавоб қилди.

— Ун саккизта қизингиз борми дейман?— деб заҳарханда қилди бева.

— Фақат иккита қизим бор, холос,— деб ювошгина жавоб қилди унга чол; овози сўниб, муҳтожлик натижасида итоаткор бўлиб қолган ожиз одамнинг овозига ўхшарди.

Учинчи йил охирига бориб, Горио ота тўртинчи қаватга кўчиб ўтди ва ўзи учун бўладиган чиқимларни ойига қирқ беш франкка туширди. У бурнаки қилмай қўйди, сартарошига жавоб бериб юборди, сочига упа қўйишни бас қилди!.. Горио ота биринчи марта сочига упа қўймасдан пастга тушганда, унинг сочини кўриб, бека «воҳ» деб юборди — чолнинг сочи кирга ўхшаш кул ранг ва аллақандай кўкиш рангли экан. У бутун ташвишини ичига солаверганидан, кундан-кун гами орта борди, энди уни дастур-

хон атрофига йигиладиган хўрандалар орасида энг ғамгини деса ҳам бўларди. Горио отанинг эски хотинбоз эканлигига, ножўя оёқ олиб, кун кўрган пайтларида ёвуз дориларни жуда кўп ишлатгану у дорилар таъсиридан кўзларини фақат докторларнинг усталиги туфайли омон сақлаб қолганига, сочининг бундай хунук тусда бўлишига эса унинг шаҳвоний ҳаёт кечирган ва шу шаҳвоний ҳаётни яна ҳам чўзиш учун истеъмола қилган дори-дармонлар сабаб эканлигига энди ҳеч шубҳа қолмаган эди. Шўрликнинг жисман ва руҳан изтиробда яшаши ҳам шу сафсатага тасдиқлаётгандай эди. Горионинг чиройли кўйлаклари йиртилиб тамом бўлгандан кейин у чўзимми ўн тўрт су турадиган дағал қалин сурпдан кўйлак киядиган бўлди. Дур-гавҳарлари, олтин тамаки қутиси, соатининг зайжири — қимматбаҳо бисотларининг ҳаммаси бирин-кетин жойини топиб кетди. У тўқ зангори фракдан ҳам ажралди, яхши кийимларидан биттаси ҳам қолмади, энди у қишинёзин муттасила жигар ранг дағал жун сюртук, эчки жунидан тўқилган жилет ва қалин буксиндай кул ранг шим кийиб юрадиган бўлди. Горио жуда озиб кетди: болдирлари сўлди, мешчанларга ўхшаб тинчгина яшаб юрган вақтидаги лўппи юзлари тиришиб, ажин қоплади; чакалари туртиб чиқди, пешонасидаги ажинлар чуқурлашди. Нев-Сент-Женевьев кўчасига кўчиб келганига тўрт йил бўлганда таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетди. У вақтда олтмиш иккига кирган бўлса ҳам, кўринишидан қирқ яшар кишига ўхшаган баланд бўйи, тўладан келган гавдаси одамнинг кўзини қувонтирадиган, лабидан қувноқ табассум аримайдиган буржуа, яъни ёқимтой вермишелчи энди етмиш яшар тўпори, рангида қони йўқ, мункиллаган чол бўлиб қолганди. Мовий кўзлари қандай шўх чақнаб турарди! Энди у кўзларининг нури сўниб аллақандай хиралашиб қолган, ёшланмас ҳам, қовоқларининг қип-қизил ҳошияси қон талашиб турганга ўхшарди. Унга бировнинг раҳми келса, бировнинг нафрати келарди. Ёш медик студентлар унинг пастки лаби осилиб қолганини пайқаб, юз тузилишини роса текшириб кўрдилар, Горио отанинг эсини жойига келтириш учун кўп уриндилару, аммо ҳамма уринишлари бекор кетди, шундан кейин, чол телбалик касалига чалинибди, деган хулосага келдилар.

Бир кун кечқурун овқатдан кейин бева Воке Гориодан истеҳзо билан: «Қизларингизга нима бўлди, келмай қўйишди?» деб сўради, бу билан у Гориога ўша хонимлар

ҳеч ҳам сенинг қизларинг эмас, демоқчи эди. Горио ота гўё бека найза санчиб олгандек бир сапчиб тушди.

— Баъзи-баъзида келиб туришади,— деди у ҳаяжонланиб.

— Ҳали шунақа денг! Ҳали ҳам баъзи-баъзида кўришиб тураман денг?— деб қичқиришди студентлар.— Қойил, Горио ота!

Узининг жавобидан кейин бошланиб кетган заҳархандалар чолнинг қулоғига кирмади: у яна чуқур ўйга толганди, лекин вазиятга юзаки қаровчилар, унинг бундай хаёли паришонлигини қариб, мияси айниб қолганидан деб ўйлашарди. Улар Гориони яхшироқ билишса эди, гарчи ҳеч нарсага тушунолмасалар ҳам, аҳтимолки, унинг руҳий ва жисмоний ҳолати уларни қизиқтириб қолган бўлармиди. Горио ростдан ҳам аллофлик билан шуғулланганми ё йўқми ва қанчалик бой бўлган — суриштириб билиб олиш сира ҳам қийин эмасди, лекин бундай гапга қизиқиши мумкин бўлган қариялар чиғаноғи ичига ёпишиб олган шиллик қуртдек ўз маҳалласидан четга чиқишмас ва пансионда яшашарди. Бошқа хўрандаларга келсак, улар Нев-Сент-Женевьев кўчасидан чиқишлари биланоқ Парижнинг ҳаёти қўйнига ғарқ бўлиб кетиб, мазах қилиб кўнгили очишадиган бечора чолни бирпасда унутиб юборишарди. Горио отанинг ҳозирги аччиқ муҳтожлик ҳолати ва овсарлигини ўз кўзи билан кўрган ўша беғам ёшлар ва бу ерда истиқомат қилувчи оми одамлар уни ҳеч ҳам бадавлат ва ишбилармон одам деб тасаввур қила олмасдилар. У қизларим деб танитган аёллар тўғрисида ҳамма Воке хонимнинг фикрига қўшилганди; бева хоним кечқурунлари бекорчиликдан, оғзига келган нарсалар тўғрисида ўз тахминларини айтиб вақилаб ўтирадиган кампирларга хос мантиқ билан бундай дерди:

— Горио отанинг қизлари бу ерга келган жувонлар сингари бойвучча бўлса, у менинг уйимда, тўртинчи қаватда, ойига қирқ беш франк пул тўлаб турармиди-ю, гадоиларга ўхшаб юрармиди?

Бундай далилларни сира ҳам рад қилиб бўлмайди. Шундай қилиб, 1819 йилнинг ноябрига келиб, биз ҳозир ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган фожиа юз берганда, пансиондаги ҳар бир хўранда бечора чол тўғрисида қатъий бир фикрга келиб қўйганди. Ҳеч қачон унинг ҳеч қандай хотини, ҳеч қандай қизи бўлган эмас; ёмон йўлга кўп юрганидан, у келиб-келиб охири шиллик қуртга, қалпоқдилар

тоифасига кирадиган одамсимон молюскага айланиб қолган, дерди табиёт-тарих музейининг ходими — у фақат тушлик овқатга келиб турадиган хўрандалардан эди... Ҳатто Пуаре ҳам Горио олдида лочин эди, ҳақиқий жентельмен деса бўларди уни. Пуаре гапирар, мулоҳаза юритар, гап сўраган одамга жавоб ҳам қайтарарди; тўғри, у на суҳбатлашганда, на бир нарса деганда, на саволларга жавоб қайтарганда баён қиларди ўз фикрини, негаки бошқалар алақачон айтиб қўйган фикрларни бошқа қолипга солиб такрорлайдиган одати бор эди, аммо ҳар ҳолда у суҳбатга ўз ҳиссасини қўшар, одамлар орасида яшарди, ҳиссиёт деган нарсадан ҳам қандайдир учқунлар борлиги сезиларди, Горио эса, яна ўша музей ходимининг таърифи билан айтилганда, доим музлаш нуқтасида турарди.

Эжен Растиньяк каникулдан шундай бир кайфиятда қайтиб келдики, унинг бу кайфиятини умуман жуда истеъдодли ёки ночор бир аҳволга тушиб қолгандан кейин, қисқа вақтга бўлса ҳам, ғоят доно одамларда бўладиган қобилиятни ўзида уйғота оладиган кўпгина йигитлар яхши тушунишса керак. Эжен Парижга келган йили, факультетда биринчи босқич маълумотини олиш учун босиб ўтириб ўқиш унчалик зарур эмас эди, шунга кўра шаҳарнинг хушманзара ерларини томоша қилиб олиш учун унинг бўш вақти сероб эди. Агар студент ҳар бир театр репертуари билан танишиб чиқмоқчи бўлса, Парижнинг жамики пастбаландини билиш пайига тушса, пойтахт аҳлининг урфодатларини биламан, тилини ўрганаман, хузур-ҳаловатлардан татиб кўраман, ҳар бир ибратхона-ю ишратхоналарга кириб чиқаман, фойдали лекциялар эшитаман ва музейларни кўздан кечираман деса, буларнинг ҳаммасига вақти етишмайди. Бундай пайтларда студент ҳар хил икир-чикир, арзимас нарсаларга берилиб, шуларга қизиқиб юради. Унинг назарида намуна олиши лозим бўлган ўз буюк одами бор — у Коллеж де Франсдаги бир профессор, профессор эса, студент ёшлар назарида шундай буюк одам бўлиб кўрина олиш қобилияти учун пул олади. Студент Комедия операси театрининг биринчи ярусидан ўтирган бирор аёлга ёқиш учун галстугини баландроқ тортади, чиройли бир тарзда қадди-қоматини келиштириб туради. У аста-секин ҳаёт қўйнига кириб боради, навоқатга одатланади, дунёқарашни кенгайтириб ва ниҳоят, жамиятдаги кишилик табақалари орасидаги муносабатларга тушуниб олади. Қуёш ёғду сочиб турган Елисей Даласида* тивилишиб ўтаётган

Файтонларни томоша қилиб юриб, кўп ўтмай, ўзи ҳам шундай Файтон эгаси бўлишни орзу қила бошлайди.

Бу ҳаёт мактабини Эжен, нафис адабиёт ва юридик фанлар бакалаври унвонини олиб, каникулга жўнаб кетишдан олдиноқ ўзи сезмаган ҳолда ўтган эди. Унинг болаларга хос ширин орзулари, қишлоқ одамларига хос тушунчалари йўқ бўлиб кетди, фикрлари ўзгарди, ўзи ғоятда такаббур бўлиб кетди, шунинг учун ўз оиласи қучоғига қайтиб борганида энди ҳар нарсага жиддий кўз билан қарайдиган бўлиб қолганди. Отаси, онаси, икки укаси, икки синглиси ва бутун бойлиги пенсиядан иборат бўлган аммасидан иборат бу оила кичкинагина Растиньяк мулкида истиқомат қилиб туришарди. Йилига уч минг франкка яқин даромад берадиган бу мулкнинг бутун иқтисодий асоси тоқдорчиликдан чиқадиган, доимо ўзгариб турувчи даромадга асосланган эди, шунга қарамай, Эжен учун ҳар йили бир минг икки юз франкни ҳам шу даромаддан сиқиб чиқаришга тўғри келарди. Эжен ўзи учун қилинаётган меҳрибонлик туфайли сир тутилган доимий муҳтожликни сезиб турарди; болалик чоғида ғоят гўзал кўринган сингилларининг ҳуснини энди у ўзи етишмоқни орзу қилиб юрган паришлик аёллар ҳуснига беихтиёр солиштириб кўрарди, фақат Эженга умид боғлаган катта оиланинг келажаги жуда қалтис эканини у яққол сезиб турарди; энг арзон озуқаларни ҳам нақадар аҳтиётлик билан тежаб ишлатишларини пайқарди, бутун оила аъзолари билан бирга узум пўчоғидан тайёрланган ичимлик ичарди; қисқаси, бу ерда санаб ўтириш ортиқча. бўлган жуда кўп хил сабаблар унинг дилида ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, одам бўлиш, юқори табақа даврасига кўтарилиш истагини уйғотди. Олижаноб кишиларга хос хусусият бўйича, у ҳам истақларига фақат ўз кучи билан эришмоқчи бўлди. Бироқ у том маъноси билан жанублик йигит эди, шунинг учун у амалда, денгизга биринчи марта чиқиб, кемани қайси соҳилга йўналтиришни ҳам, елканни қандай кўтаришни ҳам билмайдиган тажрибасиз йигитга хос хатоларни бошидан кечириши муқаррар эди. Аввалига Эжен ишга муккасидан шўнғиб кетмоқчи бўлди, лекин кўп ўтмай ўзига лозим бўладиган таниш-билишлар орттириш пайига тушди. Жамият ҳаётида хотинларнинг роли жуда муҳим эканини сезиб, ўзига бирор ҳомий топиш мақсадида зодагонлар жамияти даврасига кириш режасини тузди, гапга чечан ва хассос йигитга, айниқса бу фазилатлари устига, хотинлар

жуда Уч бўлишадиган қадди-қоматининг келишганлиги ва ўктамлигини илова қилсақ, ҳомий топилмай қолармиди унга? Бир вақтлар сингиллари билан бирга шўхлик қилиб чопқиллаб ўйнаб юрадиган далаларни кезиб юаркан, Растиньякни мана шундай фикрлар чулғаб оларди, энди эса сингиллари ҳам унинг жуда ўзгариб кетганини яққол сезишган эди. Унинг холаси де Марсийяк хоним бир вақтлар сарой аёллари орасида яшаган ва олий табақа оқсуяклардан таниш-билиш орттирган эди. Илгарилари Эженнинг холаси ўз хотираларини унга жуда завқ билан ҳикоя қилиб турарди. Шухратпараст йигит бу хотиралар орасидан жамоатчилик даврасида ўзи қўлга тушириши зарур бўлган нуқталарни топиб олди, булар унинг ҳуқуқ мактабида эришган муваффақиятларидан асло кам эмасди. У холасидан ҳозир кимлар билан яна муносабатни тикласа бўларкин деб сўради. Кекса хоним қариндош-уруғларининг шажара дарахтини бир силкитиб кўриб, бой-бадавлат, худбин қариндош-уруғлар орасида жиянимга фақат виконтесса де Босеан илтифот кўрсатиб ёрдам бера олади деган хулосага келди. У ўша ёш хонимга қадимий услубда бир мактуб ёзиб, уни Эженнинг қўлига тутқизар экан, агар шу жувоннинг ишончига сазовор бўла олсанг, бошқа қариндошларимизни топиб олишингга у албатта ёрдамини аямайди, деб тайинлади. Растиньяк Парижга келганидан кейин бир неча кун ўтказиб, холасининг мактубини де Босеан хонимга юборди. Виконтесса уни эртаси куни бўлади-ган балга таклиф этиш билан унга жавоб қилди.

1819 йил ноябрь ойи охирига келганда, оилавий пансиондаги вазият мана шундай эди. Эжен мактубга жавоб олиб, де Босеан хонимни кига балга борди ва уйга кечаси соат иккиларда қайтиб келди. Студент йигит танца вақтидаёқ, бекор ўтган вақтни қоплаш учун тонг отгунча ишлайман деб ўзига ўзи қатъий сўз берди. У зодагонларнинг бундай дабдабали ҳаётини кўриб, вужудида жўш ураётган сохта ғайрат таъсирига берилиб кетди ва биринчи марта сукунат кўйнига фарқ бўлган маҳаллада кечани тонг отгунча бедор ўтказишга аҳд қилди. Уша куни у пансионда овқатланмади. Бундан эса хўрандалар энди у фақат тонг отганда қайтиб келади деган хулоса чиқаришди; у одатда, Одеонда* бўлган баллардан ёки Прадода* ўтказилган тантанали кечалардан ипак пайпоғига лой сачратиб, бал туфлисини тўзитиб, айнан ана шундай вақтда қайтиб келарди. Кристоф эшикка тамба солишдан олдин кўчага бир

мўралаб қўйди. Худди шу вақт Растиньяк келиб қолди ва Кристоф билан бирга юқорига ўз хонасига жимгина чиқиб олди, аммо хизматкор роса тапир-тупур қилиб юқорига чиқиб кетди. Эжен ечинди, уйда киядиган шиппагини оёғига илди, тўзиган сюртугини кийди, печкага торф ёқди ва ишлаш учун шундай тез тайёргарлик кўрдикки, Кристоф бошмоқларининг дўпир-дўпири остида студентнинг деярли товуш чиқармай қилган тайёргарлиги эшитилмай кетди.

Юридик китобларни ўқишга киришишдан олдин Эжен бирпас хаёлга чўмиб ўтириб қолди. Ҳозиргина ўзи танишган виконтесса де Босеан Париж зодагонлари орасидаги маликалардан бири эди, унинг уйи эса Сен-Жермен даҳасида донғи кетган уй ҳисобланарди. У ўз номи ва бойлиги билан ҳам олий табақа оқсуякларга мансуб эди. Камбағал студент холаси де Марсийяк туфайли виконтесса томонидан жуда яхши қабул қилинди, аммо бундай ҳимматнинг нечоғлик зўр аҳамияти борлигини ўзи ҳам билмасди: бу зарҳал юритилган меҳмонхоналарга киришга мушарраф бўлишининг ўзи олий табақа дворянлар сафига қабул қилиниш билан барабар гап эди. Эжен энг сараланган оқсуяклар даврасида кўриниш бериш билан истаган жойига кира олиш ҳуқуқини қўлга киритганди. Бундай зодагонлар анжуманидан кўзлари қамашган Эжен де Босеан хоним билан бир икки оғиз суҳбатлашди-ю, тантанали йиғинга келган Париж маъбудалари орасидан йигитлар бир қарашдаёқ маҳлиё бўлиб қоладиган гўзалларнинг бирини ўзига танлаб олиш билан қаноатланди. Баланд бўйли, қадқомати келишган графиня Анастаси де Ресто қоматининг гўзааллиги билан бутун Парижга донг чиқарган эди. Шаҳло кўзлари тим қора, қўллари чиройли, оёқлари худди қуйиб қўйгандек гўзал-аёлни кўз олдингизга келтиринг, уни бамисоли ловилаб турган ўт дейсиз — маркиз де Ронкероль уни «наследор от» деб атаганди. Графиняда мавжуд бўлган асаб назокати унинг чиройини асло бузолмаган эди: бутун қомати тўладан келган, лўппигина бўлса ҳам, меъериди эди. «Наследор от», «зотли хотин» — бундай иборалар олифталар томонидан рад этилган «самовий фаришта», «Оссиан гул чехралари»* каби ибораларни сиқиб чиқараётганди. Лекин Растиньяк учун графиня де Ресто анчайин оддий аёл, аёл бўлганда ҳам кўпдан орзу қилган аёл эди. Эжен графинянинг елпигичига ёзилган кавалерлар рўяхатидан ўзига иккита танцага ўрин олди ва биринчи танца пайтидаёқ у билан гаплашишга муяссар бўлди.

— Сизни қаерларда учратсам бўлади, хоним?— деб зўр эҳтирос билан дангал сўраб қўя қолди у, бундай эҳтирос хотинларга жуда ёқади.

— Қаерда дейсизми?.. Хоҳланг Булонь ўрмонида, хоҳланг Буфонларникида*, меникида, ҳамма ерда ҳам учратишингиз мумкин,— деб жавоб қилди у.

Шундан кейин эпчил жанублик йигит икки танца вақтида хотин киши билан қанчалик яқинлашишнинг иложи бўлса, соҳибжамол графиняга ўшанчалик яқинлашиб олишга ҳаракат қилиб қолди. Узи билан танца тушаётган хонимини «тагли-тахтли хонимлардан» деб ҳисоблаб, Эжен ўзини де Босеан хонимнинг амакиваччаси бўламан деб танитди, шундан кейин графиня унга уйига боришга ва истаган вақтида тўғри кириб бораверишга рухсат этди. Графинянинг хайрлаша туриб, табассум қилганидан кейин йигит, графиняникига ташриф буюриш керак деган хулоса чиқарди. Бахтига бу аёл унинг гўллигидан кулмади, ўша даврнинг ном чиқарган саёқ олифталари ҳар қандай Моленкурлар, Ронкероллар, Максим де Трайлар, де Марсе, Ажуда-Пинто, Ванденеслардан биронтасининг олдида бундай савол бериш жуда катта гуноҳ ҳисобланиб, маломатга қолиб кетиши ҳеч гап эмас эди; савлат тўкиб юришдан бўлак ҳеч иш қўладан келмайдиган бу дайди олифталар ўша даврнинг энг донгдор аёллари — леди Брэндон, герцогиня де Ланже, графиня Кергаруэт, Серизи ва де Ланти хонимлар, герцогиня де Карильяно, графиня Ферро, маркиза д'Эглемон, Фирмиани хоним, маркиза де Листомер, маркиза д'Эспар, герцогиня де Мофриньез ва де Гранлье оиласининг хонимлари сингари аёллар даврасида вақт ўтказардилар. Хуллас, тажрибасиз студентнинг бахти бор экан, у герцогиня де Ланженинг ошиғи маркиз де Монривога тўқнаш келди, бу гўдаксифат соддадил генерал графиня де Рестонинг Гельдер кўчасида туришини айтиб берди.

Узи ёш бўлса, хотин киши тўғрисида ширин хаёллар сурса, зодагонлар орасида кун кечиришни орзу қилса-ю, ўшаларнинг энг донгдорларидан иккитасининг эшигини оча олган бўлса; Сен-Жермен даҳасидаги виконтесса де Босеаннинг уйига дадил қадам ташлаб кириб борса-ю, Шоссе д'Антенда* графиня де Ресто қаршисида тиз чўкишга муяссар бўлса, Парижнинг машҳур меҳмонхоналарига кириш йўлини топса-ю, ўша меҳмонхоналарда аёлларнинг хомийлик қилиши ва мадад бериши учун муносиб

даражада ўзини чиройли йигит деб ҳисобласа; тақлид қилиб бўлмайдиган даражада эпчиллик билан бир сакраб таранг тортилган арқонга чиқиб олиб, ҳеч вақт йиқилиб тушмайдиган дорбоздек арқондан дадил юриб борса ва бу ишида соҳибжамол аёл дорчўплик вазифасини ўтаса! Шундай ширин хаёлларга берилган, кўз олдида, шу ерда — торф билан ёқилаётган печка ёнида, қашшоқлик ва қонунлар мажмуаси қуршовида дабдаба билан намоён бўлган шундай гўзал аёлга маҳлиё бўлган қайси бир одам келажакдан Эжен сингари катта умид қилмаган? У хаёл оғушига берилиб, келажакда кўрадиган шод-хуррам ҳаёт гаштини суриб, ўзини графиня де Ресто билан ёлғиз қолганини кўз олдида келтириб турган эди ҳамки, шу пайт қулоғига Юсуф пайғамбарнинг тортган оҳ-фарёдини эслатувчи инграган товуш эшитилди, бу товуш тун сукунатини тилиб ўтиб, студент йигитнинг юрагига бориб санчилди. Эжен секингина эшигини очиб, коридорга чиққан эди, Горио отанинг эшиги тирқишидан тушиб турган чироқ шуъласига кўзи тушди. Қўшнимга бир гап бўлиб қолдимикан, деб хавотир олиб, эшикдаги калит тешигидан мўралади, қараса, чол галати бир иш билан банд, бу студентга шундай шубҳали туюлдики, ўзини вермишелчи деб юрган одамнинг тунги найрангларини аниқлаб олиб, жамиятга фойдали иш қилиб қўйишни мўлжаллади. Горио ота аллақачон столини тўнтариб қўйган экан, стол оёқлари орасига қоқилган якка чўп тахтадан керги ўрнида фойдаланиб, унга зарҳалли кумуш тақсимча билан яна бир идишни боғлаб қўйибди, ҳозир у ўша ҳашаматли нақшлар зарб қилинган идишларни арқонга ўхшаган бир нарса билан ўраб шундай куч билан бурардики, улар трубага ўхшаган шаклга кириб борарди, афтидан, чол уларни қўйма кумушга айлантираётган эди.

«Ўҳў! Чоли тушмагур зўр-ку! — деб ўйлади Растиньяк, арқон ёрдами билан олтин ҳал юритилган кумуш идишни ҳалигидек юмалоқлаётган чолнинг пайдор қўлларига қараб. — Тагин ўғри бўлмасин, ё ўзини ожиз қилиб кўрсатиб, тинчгина тирикчилик қилиб юриш учун қашшоқнамо яшаб ўғирлик молларини «сув» қилиб юрадиган ҳунари бормикан?» — деб хаёлидан ўтказди Эжен, қаддини ростлар экан.

Студент яна калит ўрнидан ичкари мўралади. Горио ота арқонни ечиб ташлади, юмалоқланган кумушни олиб, уни одеял ёзилган стол устига қўйди ва гувалакка ўхша-

тиб юмалоқлай бошлади,— буни у жуда эпчиллик билан қиларди.

«Қара-я, бу чолнинг кучи Польша қироли Августникидан ҳам кўпга ўхшайди!»— деб қўйди ўзича Эжен, кумуш идишнинг думалоқ бўлиб қолганини кўргандан кейин.

Горио ота ўз қилган ишига ғамгин назар ташлади, кўзларидан дув-дув ёш оқди; у эшма шамни ўчирди,— шу шам ёруғида ишлаган эди,— шундан кейин, Растиньяк унинг бир хўрсиниб қўйиб, ухлаб кетганини эшитди.

«Телбага ўхшайди»,— деб ўйлади студент.

«Шўрлик болам!»— деб қўйди баланд овоз билан Горио ота.

Чолнинг шу сўздан кейин Эжен бу воқеа тўғрисида ҳеч кимга айтмаслигим маъқул деб, уни шошқалоқлик билан қораламасликка аҳд қилди. Студент ўзининг хонасига кириб кетмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт юмшоқ туфли кийиб олган одамлар зинадан чиқиб келаётгандек, қулоққа деярли чалинмайдиган бир шарпа эшитилиб қолди. Эжен қулоғини динг қилиб тўхтади ва чиндан ҳам икки одамнинг нафас олаётганини эшитди. На эшикнинг гийчиллагани, на оёқ товуши эшитилди-ю, аммо бирдан учинчи қаватдаги Вотреннинг хонасидан тушиб турган чироқнинг хира шуъласини кўриб қолди.

«Битта онавий пансионда шунча сир бор экан»,— деди у ўзига ўзи.

Бир неча пиллапоя пастроқ тушиб қулоқ солган эди, қулоғига олтин жаранги эшитилиб кетди. Кўп ўтмай чироқ ўчди, эшик бу сафар ҳам гийчилламади-ю, аммо икки одамнинг нафас олаётгани эшитилди. Кейин улар пастга тушиб борганлари сари, нафаслари ҳам ўча борди.

— Ким у юрган?— деб қичқирди Воке, деразасини очиб.

— Мен, онахон, хонамга чиқиб кетяпман,— деб дўрилаган паст товуш билан жавоб қилди Вотрен.

«Қизиқ! Ахир, Кристоф эшикни тамбалаб қўйган эдику,— деб ҳайрон бўларди Эжен, ўз хонасига қайтиб келаркан.— Парижда теварак-атрофда нималар содир бўлаётганини билиш учун кечалари ухلامаслик керак экан».

Бу иккита ғалати ҳодиса унинг шуҳратпарастлик ва муҳаббат туйғуси билан суғорилган ширин хаёлларини тарқатиб юборди, шундан кейин у ишга ўтирди. Лекин студент Горио отанинг шубҳали ишларини, нанки Горио чи — билъакс ўзининг порлоқ истиқболдан дарак бер-

моқчи бўлганидай ҳар дақиқа сайин кўз олдида намоён бўлаётган графиня де Рестонинг қиёфасини ўйлайвериб, хаёли паришон бўлди; ахири бўлмагандан кейин, ўринга ётди-ю, ўша заҳотиёқ ўликдек қотиб ухлаб қолди. Еш йигитлар кечаси билан ишлаб чиқаман деб аҳд қиладиган бўлсалар, ўн ҳодисадан еттитасида ухлаб қолаверадилар. Кечалари ухламай ишлай олиш учун йигирма ёшдан ошган бўлиш керак.

Эртасига эрталаб Парижга шундай қуюқ туман тушдики, бунақа туман қуюндай ёпирилиб, ҳамма нарсани кўздан яширади, ҳатто энг сергак одамлар ҳам вақтдан адашиб қоладилар. Зарур иш билан учрашадиганлар учрашолмайдилар. Соат ўн иккига жом чалса, соат эрталабки саккиз деб ўйлайдилар. Соат тўққиз ярим бўлди, аммо Воке хоним ҳали ўрнидан тургани йўқ. Кристоф билан бақалоқ Сильвия қаймоқ солинган кофе ичиб ўтиришарди,— улар ҳам бугун кечикишганди,— қаймоқ пансионерлар учун сотиб олинган сутнинг юзидан олинган эди; бу ножўя ишни Воке хоним пайқаб қолмасин учун Сильвия сутни роса қайнатиб оларди.

— Сильвия,— деди Кристоф, ёққа қовурилган бурда нонни кофега ботириб,—ҳарна бўлгандаям, жаноб Вотрен — яхши одам экан; бугун кечаси унинг олдига яна иккита одам келди; агар бека суриштиргудек бўлса, ҳеч нима айтма.

— Сенга ҳеч нарса бердимиз?

— «Туя кўрдингми — йўқ» қабилида, бир ойда юз су берди.

— Фақат у билан Кутюр хоним қўли очиқ одамлар, бошқалар бўлса Янги йилда ўнг қўли билан берган чақасини бир илож қилиб чап қўли билан тезроқ қайтариб олишнинг пайдан бўлишади,— деди Сильвия.

— Берганда қанча беришарди жуда?!— деди Кристоф.— Бор-йўғи юз су. Мана, икки йил бўлдики, Горю ота пойафзални ўзи чўткалайди. Анави зиқна Пуаре бўлса сира этик мойи ишлатмайди; мойни шап-шапига ишлатгунча, ялаб олади десанг-чи. Анави қилтириқ студент бўлса атиги қирқ су беради. Берган пулига битта чўтка ҳам келмайди, бунинг устига эски-тускиларини ўзи сотади. Фирт ўғрихона-ку, ўзи бу!

— Оғзингга қараб гапир!— деди кофесини майдалаб ичиб ўтирган Сильвия.— Визнинг жойимиз бу маҳаллада энг яхшиси-ку; тирикчилик қилса бўлади! Ҳа, айтгандай,

Кристоф... яна муҳтарам Вотрен амаки тўғрисида сўрамоқчиман — сен билан ҳеч ким ҳеч нима тўғрисида гаплашгани йўқми?

— Бир марта бўлганди. Яқинда кўчада бир жанобга дуч келиб қолдим, у мендан: «Чакка соқолини бўяб юрадиган семиз жаноб сизларникида турадимиз?» — деб сўради. Мен эса унга: «Йўқ, тақсир, у чакка соқолини бўймайди. Шундай хушчақчақ одамнинг эсига келармиди бунақа иш», — дедим. Уйга келганимдан кейин, турган гап, буни жаноб Вотренга айтдим; у нима деди дегин: «Яхши жавоб қилибсан, йигитча! Доим шундай деб жавоб қилавер. Дунёда энг кўнгилсиз нарса — нуқсонларнингнинг ўзига ошкор бўлиши. Шу сабаб бўлиб одамларнинг тўйи тўхтаб қолган вақтлар ҳам бўлган!» — деди.

— Бир кун бозорда мендан ҳам шунақа гапларни сўрашган эди, кўйлак кияётган вақтида уни ҳеч кўрганмисиз, дейишди. Кулгиси қистайди кишининг! Йй-е, эшитясанми, — деди у, гапини бўлиб, — Валь-де-Грасда чорак кам ўнга занг урди-ю, шу маҳалгача ҳеч ким қилт этмайди-я.

— Энди эсингга келдими? Ўзи уйда ҳеч ким йўқ. Кутюр хоним соат саккиздаёқ уйдаги қизча билан ибодат қилгани авлиё Этьен черковига кетган. Горно ота аллақандай бир тугун кўтариб чиқиб кетди: Студент лекциядан чиқиб, соат ўнда келади. Зинани тозалаётган эдим, шунинг-чун уларнинг кетишганини кўрдим, Горно ота бўлса темирга ўхшаган қаттиқ бир нарса ўраб олган тугуни билан мени бир туртиб ўтиб кетди. Нима балолар билан шуғулланиб юраркин-а, чоли тушмагур? Бошқалар уни эсанкиратиб, майна қилишгани қилишган, шундай бўлса ҳам у яхши одам, ҳаммадан яхши. Ўзининг-ку берадиган чой чақаси арзимаган нарса-ю, аммо у юборган жойдаги хонимлар ароққа ҳам етадиган пул беришади — кимлигимизни билиб қўй, дейишадими, ўзлари ҳам роса ясаниб кийинишади-да!

— Қизларим деб айтган хонимлар бўлмасин яна? Ўзлик ўзлари ҳам бир вагон дейман?

— Мен фақат бу ерга келган иккитасиникига борганман.

— Бека уйғонди шекилли? Ҳозир уйни бошига кўтаради, мен борай. Кристоф, қараб тур, сутга мушук тегмасин. Сильвия беканинг хонасига чиқиб кетди.

— Бу нимаси, Сильвия? Соат чорак кам ўн бўлибди-ю, мен ҳанузгача донг қотиб ухлаб ётибман, сизларнинг бўлса парвойингиз фалак. Ҳеч қачон бундай бўлмаганди.

— Ҳаммасига туман айбдор, бирам қуюқ тушибдики, асти қўяверасиз.

— Нонушта нима бўлди?

— Нонушта қаёқда дейсиз! Ижарадорларимизга бир бало бўлганга ўхшайди: ҳаммаси ҳам тонг отди-отмади жўнаб қолишган.

— Гапни тўғри гапир, Сильвия,— деди Воке хоним,— тонг отар-отмас дейиш керак.

— Хўп, сиз айтгандек гапираман. Нонуштага соат ўнда тушсангиз ҳам бўлади. Мишонетка билан Пуаре ҳали уйғонишгани ҳам йўқ. Уйда фақат ўшалар қолишган, лекинга худди ўликдай ухлаб ётишибди: қимир этишмайди.

— Сенга нима бўлди, Сильвия, уларни доим бирга қўшиб гапирасан, гўё...

— Нима гўё?— деб гапни илиб кетди Сильвия, хиринглаб кулиб.— Икки киши бир жуфт бўлади-да.

— Ҳайронман, Сильвия, Кристоф эшикни тамбалаб қўйганидан кейин жаноб Вотрен қандай очиб киролди экан?

— Сираям унақа эмас, хоним. Кристоф жаноб Вотреннинг келганини эшитиб, тушиб эшикни очди. Сиз бўлсангиз, алланималарни ўйлаб юрибсиз...

— Кофтамни олиб бер, кейин чаққон-чаққон нонушта тайёрла. Кечагидан қолган қўй гўшти билан картошка пиширақол, кейин анави донаси икки лиар турадиган қайнатилган нокдан қўй.

Воке бир неча минутдан кейин пастга тушди, худди шу пайт мушук сут устига тўнкариб қўйилган тақсимчани олдинги оёғи билан суриб қўйиб, сутни шоша-пиша шапиллатиб ичмоқда эди.

— Мистигри!— деб қичқирди Воке.

Мушук ура қочди, аммо бирпасдан кейин қайтиб келиб, эгасининг оёғига суркала бошлади.

— Ҳа, ҳа, суркалиб қол, қуриб кетгур, қари шайтон!— деди бека мушукка.— Сильвия! Сильвия!

— Ҳа, яна нима дейсиз, бегойим?

— Қарагин, мушук қанча сутни ичиб қўйибди!

— Ҳамма айб анави йигит ўлгур Кристофда, дастурхон ёз деб тайинлагандим унга, қаёққа йўқолди экан? Ташвиш қилманг, бегойим, бу сутни Горио отанинг кофесига солиб берақоламиз. Озроқ сув қўшиб юбораман, сезмайди ҳам. У шундай ҳам ҳеч нарсани сезмайди, ҳатто нима еяётганини ҳам.

— Анави таъвия қаёққа йўқолди экан?— деб сўради
Воке хоним дастурхонга тақсимчаларни тераркан.

— Ким билади дейсиз, қаерларда санқиб юрган экан.

— Кўп ухлаб шишиб кетибман,— деб қўйди Воке хоним.

— Лекин гулдексиз...

Худди шу пайт қўнғироқ жиринглади-да, емакхонага дўриллаган овози билан қўшиқ хиргойи қилганча Вотрен кириб келди.

Кешиб чиқдим барча элларни,
Бахтли бўлдим, бўлдим гоят шан...

— Хў! Хў! Салом бердик, онахоним Воке,— деди у, бекага кўзи тушиши билан, сўнг ҳазиллашиб уни қучоқлади.

— Э, қўйсангиз-чи...

— «Сурбет!» дег. Айтаверинг! Шундай демоқчи эдингиз-ку, а?.. Хўп, бўпти, дастурхон тузатишингизга қарашганим бўлсин. Наҳотки, мен ёмон одам бўлсам?

Қора, малла сочли гулларни
Уза олдим... лек...

Ҳозир мен галати бир манзаранинг шоҳиди бўлдим...

тасодифан...

— А, нима дедингиз?

— Горио ота эрталаб соат саккиз яримда Дофина кўчасидаги, эски кумуш идиш-товоқлар ва уқалар сотиб оладиган заргарнинг уйида бўлди. У ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайдиган даражада яхшилаб эзгилаб юмалоқлаган аллақандай зарҳалли кумуш идишларни заргарга мўмайгина пулга сотди.

— Йўғ-е, ростдан-а?

— Ростдан. Мен почта алоқалари комиссияси воситасида Франциядан бутунлай жўнаб кетаётган бир ўртоғимни кузатиб қайтиб келаётган эдим; қани, нима қилар экан деб, Горио отани атайин кутиб турдим — шунчаки, қизиқчилик учун. У бизнинг маҳалладаги де-Грэ кўчасига қайтиб келди-да, у ерда Гобсек деган бир судхўрнинг уйига кириб кетди,— Гобсек отасининг суягидан домино тоши

ясатишдан ҳам тоймайдиган шундай аблаҳ одамки, бундай одамлар камдан-кам бўлади; у яҳудий, араб, грек, лўли, ammo пулини ўғирлаш мушкул масала: пулларини у банкда сақлайди.

— Горио ота нима билан шуғулланыпти?

— Хонавайрон бўлиш билан,— деди Вотрен.— У каллаварам шу қадар эсини еб қўйибдики, бор-йўғини қизларга сарфлаб ётипти, улар эса...

— Ана ўзи!— деди Сильвия.

— Кристоф,— деб чақирди Горио ота,— менинг олдимга чиққин!

Кристоф Горио орқасидан юқори чиқиб кетди ва кўп ўтмай қайтиб тушди.

— Қаёққа кетяпсан?— деб сўради Воке хоним, хизматкоридан.

— Жаноб Горио иш буюрдилар.

— Бу нима?— деб сўради Вотрен, Кристофнинг қўлидан конвертни тортиб олиб; конверт устига: «Графиня Анастаси де Рестога» деб ёзилган эди. Вотрен хатни Кристофга қайтиб берар экан:— Қаёққа кетяпсан?— деб сўради.

— Гельдер кўчасига. Бу хатни графинянинг ўз қўлига топширишим керак.

— Ичида нимаси бор?!— деди Вотрен хатни ёруққа солиб кўриб. Пулми?... Йўқ, пулга ўхшамайди!— У конвертнинг бир чеккасини салгина очиб кўрди.— Э, пули тўланган вексель экан!— деб юборди у.— Ана халос! Ҳиммати баланд-ку овсар чолнинг. Борақол, шаввоз,— деди у катта кафтини Кристофнинг бошига қўйиб, унинг юзини эшик тарафга ўғираркан,— бор энди, ароққа дурустгина пул ишлайдиган бўлдинг.

Дастурхон тузатиб бўлинди. Сильвия сут пиширарди. Воке хоним печкага олов ёқиш билан банд эди; Вотрен эса, қўшиғини хиргойи қилганича бекага ёрдамлашарди:

Кезиб чиқдим барча элларни

Бахтли бўлдим, бўлдим гоят шан.

Ҳамма нарса тахт бўлганда, Кутюр хоним билан мадемуазель Тайфер қайтиб келишди.

— Бунча эрта қаёққа бориб келдинглар, тасаддуқ?— деб Кутюр хонимдан сўради Воке хоним.

— Иккаламиз авлиё Этьен дю-Монга сифиниб келдик; ахир, бугун жаноб Тайфернинг олдига боришимиз керак. Қиз шўрлик жудаям совуқ қотди,— деди Кутюр хоним печка олдига ўтириб, оёқларини ўтга тутаркан, унинг ботинкасидан буғ кўтарила бошлади.

— Исиниб олинг, Викторина,— деди Воке.

— Худога илтижо қилиб отангизнинг кўнглини юмшатишни сўраш ҳам яхши гап,— деди етимча қизга стул қўйиб берар экан Вотрен.— Аммо бунинг ўзи кифоя қилмайди. Бор гапни ўша чўчқа, ўша қонхўр отангизнинг юзига шарт-шарт гапириш учун сизга содиқ дўст керак, айтишларича, унинг уч миллион франк пули бор эмиш, аммо сизга сеп беришдан ҳам бош тортяпти. Ҳозир шунақа замонки, энг соҳибжамол қизлар ҳам сепсиз турмушга чиқолмайдиган бўлиб қолишди.

— Бечора қиз,— деб унга раҳми келган бўлди Воке.— Менга қаранг, қўзим, мени айтди дерсиз,— ўша бераҳм отангиз бир балога учрамасайди ҳали.

Бу гапдан Викторинанинг кўзларида ёш пайдо бўлди, буни кўриб Кутюр хоним бекага имо қилган эди, у нафасини ичига ютди.

— Зора-мора уни учратсак, у билан икки оғизгина гаплашсаму, марҳума хотинининг васият хатини қўлига топширсам!— деб интендант комиссарининг беваси яна гап бошлади.— Васият хатини почта орқали юборишга юрагим бетламаяпти: у менинг хатимни яхши танийди.

— О, беғуноҳ, бебахт, жабрдийда аёллар,— деб Вотрен унинг гапини бўлди,— ҳолингиз шуми ҳали? Ҳадемай сизлар билан ўзим шуғулланаман, кейин ишлар юришиб кетади.

— О, жаноб Вотрен,— деди Викторина нам кўзлари билан унга оташ нигоҳ ташлаб, аммо бу ўтли нигоҳ Вотреннинг хотиржамлигига заррача ҳам таъсир қилмади,— агар сиз отам билан кўришиш имконига мушарраф бўлсангиз, айтингки: унинг оталик меҳри билан онамнинг хотираси мен учун дунёдаги ҳамма бойликлардан афзал. Отамнинг кўнглини юмшата олсангиз, эрта-ю кеч ҳақингивга дуо қилган бўлардим. Яхшилингизни сира унутмасдим...

— «Дунёни чарх айландиму...» — деб истеҳзо билан куйлади Вотрен.

Шу пайт, емакхонага Пуаре, мадемуазель Мишоно ва Горио тушиб қолишди; афтидан Сильвиянинг кеча қолган қўй гўштидан тайёрлаган қайласининг ҳиди димоқла-

рига урилган бўлса керак. Хўрандалар бир-бирлари билан салом-алик қилишиб, дастурхон атрофидан жой олишар экан, соат ўнга занг урди, худди шу пайт кўчадан студентнинг ҳам оёқ товуши эшитилди.

— Жуда яхши бўлди, жаноб Эжен; бугун ҳамма билан бирга нонушта қиласиз,— деди Сильвия.

Студент ҳамма билан саломлашиб, Горио ота ёнига ўтирди. У тақсимчасига бир талай гўшт солди-да, каттагина қилиб нон кесиб оларкан (Воке хоним эса, одати бўйича унинг қанча нон кесиб олганини кўзи билан чамалаб қўйди):

— Бугун мен ажойиб саргузаштга учрадим,— деди.

— Саргузашт?!— деди Пуаре.

— Бунинг нимасига ҳайрон бўляпсиз, қари лапашанг?— деди Пуареге Вотрен.— Жаноб Эжен саргузаштлар учун яратилган.

Мадемуазель Тайфер студент йигитга қўрқа-писа қараб қўйди.

— Кечирган саргузаштингизни бизга ҳам гапириб беринг,— деб илтимос қилди Воке хоним.

— Кеча мен қариндошим виконтесса де Босеанларникига балга борган эдим, ажойиб данғиллама иморат, хоналарига шоҳи матолар тutilган. Қисқаси, виконтесса зўр дабдабали базм уюштирибди, мен у балда худди қиролдек вақти чоғлик қилдим...

— Қорамолдек,— деб унинг гапини кесди Вотрен.

— Бу билан нима демоқчисиз?— деди қизариб Эжен.

— Мен қорамолдек деяпман, негаки қорамол қиролдан кўра анча беташвиш бўлади.

— Бу ҳақ гап,— деди «ҳайбаракаллачи» Пуаре,— мен ҳам қирол бўлишдан кўра ўша беғам-беташвиш қорамол бўлишни афзал кўрардим, нега десангиз...

— Шу балда,— деб шартта Пуаренинг гапини бўлиб ҳикоясини давом эттирди студент,— мен гоят латофатли ва малоҳатли гўзаллар гўзали бир графиня билан танца тушдим, бунақа соҳибжамол хонимни умрим бино бўлиб ҳеч қачон кўрмаган эдим. У бошига шафтоли гули қадаб олганди, чеккасига эса муаттар ҳид таратувчи гоят ажиб гулдаста тақилган эди. Э, нимасини айтасиз! Танцанинг сеҳрига берилиб кетган аёл кишини тасвир қилиб бўлармиди? Уни бундай пайтда томоша қилиш керак. Мана, бугун врталаб соат тўққизларда ўша маъбудасифат графи-

няни кўчада кўриб қолдим; у де-Грә кўчасидан пиёда кетаётган экан. О, юрагим шундай ўйнаб кетдики, асти қўясиз, ўйлабманки...

— ...бу ёққа келяпти деб ўйлагандирсиз-да,— деди Вотрен, студентга тикилиб туриб.— У бўлса, аниқроғи, судхўр Гобсек амакиникига кетаётган эди. Қачон бўлса ҳам сиз агар паришлик аёллар қалбига қўл солиб кўрсангиз, у ердан энг аввал судхўрни, ана ундан кейин ошиқларни топасиз. Уша графинянгининг исми Анастази де Ресто, ўзи Гельдер кўчасида туради.

Бу номни эшитиши билан студент Вотренга тикилиб қараб қолди. Горио ота чўчиб кетиб, бошини кўтарди ва ҳаяжонли кўзлари билан икки суҳбатдошга шундай тикилдики, буни кўрган хўрандаларнинг ҳаммаси ҳам қанганг бўлиб қолди.

— Демак, Кристоф кечикибди: унинг ўзи келибдида!— деди алам билан Горио.

— Гумоним тўғри чикди,— деди Вотрен Воке хонимнинг қулоғига шивирлаб.

Горио нима овқат еяётганининг фарқига бормай, беихтиёр кавшанарди. У ҳеч қачон бунчалик овсар, паришонхотир бўлмаган эди.

— Жаноб Вотрен, унинг номини сизга қайси иблис етказди?— деб сўради Эжен.

— Аҳа! Ҳали шундай денг! Горио ота-ку бу номни жуда яхши билади! Хўш, шундай экан, нимага мен билмас эканман?!

— Жаноб Горио!— деб чақирди студент.

— А? Нима? Шундай денг, кеча жуда чиройли эдимиз?— деди бечора чол.

— Ким?

— Де Ресто хоним.

— Қоқвош чолнинг афтига қаранг, кўзлари ўйнаб кетяпти-я!— деди Воке хоним Вотренга.

— Чолнинг ўйнаши ўша хоним бўлмасин тагин?— деб студентнинг қулоғига шивирлади мадемуазель Мишоно.

— О, нимасини айтасиз! Гўзалликда тенги йўқ эди,— деб гапини давом эттирди Эжен, ўзидан кўзини узмай тикилиб ўтирган Горио отага қараб.— Де Босеан хоним бўлмаганда, менинг пари-пайкар гўзал графиням кечаги балнинг маликаси бўлиши турган гап эди, йигитларнинг ҳаммаси ундан кўзини олмасди, мен у билан танца қилишни хоҳлаганлар ичида ўн иккинчи бўлиб рўйхатга ёзилибман;

биронта танцада ҳам у четда қолмади. Бошқа ҳамма хонимларнинг алам қилганидан жонлари чиқиб кетди. Кечаги балда энг бахтли одам ўша эди деса тўғри бўлади. Жамин елканларини ёйиб сузиб бораётган кемадан, елдек чопиб кетаётган отдан ва танца қилаётган аёлдан чиройлироқ нарса йўқ деб жуда тўғри айтишган экан.

— Кеча герцогиняникида балда бахт-иқбол чўққисида, бугун эрталаб эса қашшоқликнинг энг тубан погонасида судхўрникида! Мана сизва паришлик аёл қиёфаси,— деди Вотрен.— Эрдари кети узилмайдиган сарф-харажатларига пул етказиб беролмаса, хотинлави ўзларини бозорга соладилар. Борди-ю ўзларини бозорга солишни эплай олмасалар, туққан оналарининг ичак-чавағини ағдарсалар ағдарадилар, аммо унинг бисотидан ҳаммани маҳлиё қиладиган бир нарса топмай қўймайдилар. Бу ҳаммага отнинг қашқасидай маълум нарса!

Горио отанинг Растиньяк ҳикоясини эшитиб ўтирганда очидиб кетган чеҳраси Вотреннинг аччиқ мулоҳазасидан кейин яна хирадашди қолди.

— Хўш, айтган саргузаштингиз қани?— деб сўради Воке хоним.— У билан гаплашдингизми? Хуқуқ фанини ўрганишни истамайсизми, деб сўрадингизми?

— У мени кўргани йўқ,— деб жавоб қилди Эжен.— Аммо энг чиройли паришлик аёллардан бирини эрталаб соат тўққизда де-Гре кўчасида учратишнинг ўзи қизиқ эмасми, ахир, у балдан жуда кеч, кечаси соат иккиларда қайтгандир. Бундай саргузашт фақат Парижда рўй бериши мумкин.

— Бе-е! Бундан ҳам қизиқроқ ишлар бўлади!— деди Вотрен.

Мадемуазель Тайфер отаси билан бўладиган учрашувни ўйлаб шундай мияси шишган эдики, гапларнинг кўпи қулоғига кирмасди. Кутюр хоним унга энди тур, юқори чиқиб кийин дегандек имо қилди. Иккала хоним туриб кетишгандан кейин Горио ота ҳам кўзғалди.

— Қалай! Энди кўргандирсиз!— деди Воке, Вотрен билан бошқа хўрандаларига.— Мана шунақа хотинларни деб хонавайрон бўлгани кўриниб турипти.

— Уша гўзал Графиня де Ресто Горио отанинг ўйнаши деб мени ҳеч ким ишонтиролмади!— деди студент.

— Биз ҳам сизни ишонтирамиз деб уринаётганимиз йўқ,— Вотрен унинг гапини бўлди.— Парижни яхши билишга ҳали ёшлик қиласиз, эҳтирос телбалари деб юритилади-

ган одамлар ҳали кўп учраб туришини кейинроқ билиб оласиз.

Бу гапларни эшитган мадемуазель Мишоно ҳушёр тортди-да, труба овозини эшитган ҳарбийлар отидай қулогини динг қилиб, Вотренга маънодор қараб қўйди.

— Хўш! Хўш! — деб ўз гапини ўзи бўлди Вотрен ва Мишонога тикилиб қаради. — Биз ҳам бир вақтлар. эҳтирослар қозонида қайнаган эмасмизми?

Қари қиз яланғоч ҳайкалларга кўзи тушган монах хотинлардек кўзини ерга тикди.

— Шундай қилиб, — Вотрен гапини яна давом эттирди, — ўша тоифадаги одамлар бирон гоёга шундай елим бўлиб ёпишиб оладиларки, кейин уларни бундан ажратиб олиш амри маҳол бўлади. Улар фақат маълум бир сувни, маълум бир қудуқнинг сувини ичаман деб туриб оладилар, бунга эришмоқ учун хотину бола-чақаларини сотишдан, ҳатто шайтонга хизматкор тушишдан ҳам тоймайдилар, ваҳолонки, ўша қудуқнинг суви кўпинча бадбўй бўлади. Баъзи одамларга бундай қудуқ вазифасини — қимор, биржа, расмлар ёки ҳашаротларни коллекция қилиш, музика бажаради, баъзилар учун ёса ҳирсларини қондира олувчи хотин бажаради. Бундай одамларга бутун дунёдаги хотинларни таклиф қилинг, уларга қайрилиб ҳам қарамайдилар: эҳтиросларини қондирувчи фақат ўша хотиннинг ўзи керак, холос. Кўпинча бундай хотинлар уларни сира ҳам севмайдилар, мазах қиладилар ва бир онлик лаззатларини жуда қимматга сотадилар. Оқибати-чи дерсиз? Оқибати шуки, бундай лақмаларга бу ҳам кор қилмайди: охирги кўрпаёстигини ҳам гаровга қўйиб, энг сўнгги чақасини ҳам ўшаларга элиб берадилар. Горно ота ана шундай одамлар хилидан. Графиня уни сиқиб сувини ичиб ётибди, у ёса ҳеч кимга сир айтмайдиган одам, — мана сизга зодагонларнинг қиёфаси! Бу лақма чол бўлса, фақат ўшани ўйлайди. Узингиз шоҳиди бўлиб турибсиз — чол эҳтиросидан жудо бўлса ғирт ҳайвонга айланиб қолади. Лекин унга шу мавзуда гап очсангиз борми, кўзлари чақнаб кетганини кўрасиз. Бу сирнинг тагига етиш қийин эмас. Бугун эрталаб у кумуш идишларини эритгани олиб бориб берди; унинг де-Грэ кўчасида турадиган Гобсек амакиникига кириб кетаётганини ўзим кўрдим. Гапимга яхшилаб қулоқ солиб туринг! У ердан қайтиб келиб, графиня де Рестоникига анави анқов Кристофни жўнатди, у ёса лақиллаб конвертдаги адресни ва ичидаги пули тўланган векселни бизга кўрсатиб

қўйди. Масала равшан, модомики, графиня ҳам судхўрни-
кига эрта билан югурган экан, демак, қарз жуда қистов-
лик билан тўланиши лозим бўлган. Горио ота илтифот
билан графинянинг ўрнига қарзни тўлаб келган. Бунақа
гапнинг маъзини чақиш учун пешонанинг етти энлик бўли-
ши шарт эмас. Бу демак, студент ука, ўша графиня кулиб,
одамларга ноз қилиб, шафтоли гулини силкитиб ва бармоқ-
ларининг учи билан кўйлагининг баридан ушлаб, танца
қилиб юрганида, ўзининг ёки ўйнашининг муддати ўтиб
кетган векселини ўйлаб, кўнгли жойида бўлмаган экан.

— Бу гап билан сиз мени ҳар қандай қилиб бўлса
ҳам ҳақиқатни билишга ундаяпсиз. Эртагаёқ графиня де
Ресто олдига бораман!— деди студент.

— Тўғри,— деди Пуаре,— эртагаёқ графиня де Ресто-
нинг олдига бориш керак.

— Эҳтимол ўша ерда, қилган хизмати эвазига ҳақ
олгани борган анави тентаксифат Гориони ҳам учратиб қо-
ларсиз.

— Демак, Парижингиз ифлос бир ботқоқ экан-да?—
деди Эжен нафрат билан.

— Ҳа, ботқоқ бўлгандаям жуда ғалати ботқоқ,— деб
илова қилди Вотрен.— Бу ерда фойтонда юриб лойга бот-
ганлар асилзода-ю, пиёда юриб лойга ботганлар товламачи
ҳисобланади. Ўз бошингизга бало қилиб, биронта арзимас
нарсани ўғирлаб кўринг-чи, сизни Адлия саройига қўйиб
бир ажойибот сифатида одамларга намойиш қиладилар.
Лекин сиз миллион ўғирланг, ҳамма меҳмонхоналарда сиз-
ни энг номусли одам сифатида иззат-икром билан қарши
оладилар. Доимо шундай ахлоқли бўламан десангиз, жан-
дармлар билан судга йилига ўттиз миллион тўлаб турасиз.
Қойил-а?

— Нима дедингиз боя? Горио ота ўзининг зарҳалли
кумуш идишини эритгани сотди дедингизми?— деб сўра-
ди Воке.

— Қўпқоғида иккита мусичанинг расми бор эдими?—
деб сўради Эжен.

— Худди ўзи.

— Афтидан, ўша идишни жудаям қадрлар экан, ўша
идиш билан тарелкани юмалоқлаб туриб йиғлаганини мен
тасодифан кўриб қолдим,— деди Эжен.

— Уларни жонидан ҳам ортиқ кўрарди,— деб жавоб
қилди Воке.

— Тентак чолимизнинг нечоғлик ошиқи беқарор эка-

нини кўрдингизми!— деди Вотрен.— Уни қандай қилиб васвасага солиш йўлини билиб олган-да, ўша хоним.

Студент хонасига кўтарилди. Вотрен кўчага чиқиб кетди. Бир неча минутдан кейин Кутюр хоним билан Викторина Сильвия тоғиб келган киракаш фойтонга тушиб жўнаб кетишди, Пуаре мадемуазель Мишонога қўлини тутди,— иккаласи қўлтиқлашиб ботаника бориға жўнашди, куннинг энг яхши дамларидан икки соатни ўша ерда ўткавиб келишмоқчи эди.

— Ана, кўрдингизми, эр-хотиндан қаери кам уларнинг,— деб гап қотди бақалоқ Сильвия.— Бугун биринчи марта бирга кўчага чиқишлари. Иккаласи ҳам бири биридан беш баттар ориқ, қоқ суяк, фалокат босиб, бир-бирига уришиб кетса борми, нақ чақмоқ тошдан ўт чиққандек учқун чақнаб кетишиям ҳеч гап эмас.

— Унда мадемуазель Мишоно шол рўмолидан ажралди деяверинг,— худди пиликдай «пов» этади, ёнади кетади,— деб кулди Воке.

Кундузи соат тўртда қайтиб келган Горио ота тутаб ёнаётган чироқ ёруғида йиғидан кўзлари қизариб кетган Викторинани кўрди. Воке хоним эрталаб жаноб Тайфер ҳузурига қилинган ташрифнинг муваффақиятсиз чиққани ҳақидаги ҳикояга қулоқ солиб ўтирарди. Тайфер, қизи билан бу кекса хотиннинг эшиги тагида оёғини тираб туриб олганя учун, уларни қабул қилишга рози бўлипти.

— Буни қарангки, жонгинам,— деб Воке хонимга арз қилар эди Кутюр хоним,— у Викторинага ҳатто ўтиргин деб жой ҳам кўрсатмади, қиз то уйдан чиққунимизча тикка турди. Менга эса бепарволик билан совуққина қилиб нималар деди денг-а: менинг олдимга ҳадеб овора бўлиб келиб юраверманглар, мадемуазель эса,— ўз фарзандини лоақал қизим дейишга ҳам тили бормади,— мени ҳадеб безовта қилавергани учун ундан кўнглим қолган (ҳали бир йилда бир марта борганига шунақа деяпти!); Викторинанинг даъво қилишга ҳеч қандай сабаби йўқ, негаки, онаси менга текканда икки қўлини бурнига тикиб келган, деди; хулласи, чунонам қаттиқ ботадиган гапларни айтдики, буларни эшитиб, бола бечора юм-юм йиғлай бошлади. Қиз шўрлик отасининг оёғига йиқилиб, мен фақат онам туфайли шундай терслик қилган эдим, энди сизнинг айтганларингизга сўзсиз итоат этаман, аммо марҳума онамнинг васият хатини ўқиб кўришингизни сиздан ёлвориб сўрайман деб шахдам-шахдам гапириб, хатни отасига узатди; қиз

шунақанги юракка бориб тегадиган гапларни топиб гапир-дики, асти қўяверасиз; бундай гапларни у қаердан топдийкин, афтидан, худонинг ўзи дилига солиб турди шекилли, мен бўлсам эси паст хотинлардек юм-юм йиғласам денг. Лекин анави ярамас одам нима қилиб ўтирди денг? Тирноғини олиб ўтирди, шўрлик Тайфер хонимнинг кўз ёшлари билан ювилган хатни эса камин устига ташлаб: «Яхши!» деб қўя қолди. У қизини ўрнидан тургазиб қўймоқчи бўлган эди, аммо Викторина унинг қўлини маҳкам ушлаб олиб, ҳадеб ўпа бошлади, у бўлса қўлини тортиб олишга уринди. Ахир бу жинойт эмасми? Шу пайт унинг анави жиннисанғи ўғли кириб қолди, синглиси билан ақалли кўришмади ҳам.

— Бу ахир разолат-ку!— деб юборди Горио ота.

— Кейин,— деб давом эттирди Кутюр хоним чолнинг нидосига эътибор бермай,— ота-бола зарур ишларимиз бор деб, биз билан хайр-маъзур қилишди. Қилиб келган ишимизнинг бори мана шу. Ҳар қалай, у қизини кўрди-ю. Тавба, қандай қилиб қизидан воз кечаркин, ахир. Викторина қуйиб қўйгандек отасининг ўзгинаси-ку.

Четдан келадиган хўрандалар бирин-кетин келишаверди, улар бир-бирлари билан саломлашиб, ҳар хил бўлар-бўлмас гапларни айтиб ҳазил қилиша бошлади, бундай гаплар Париждаги маълум табақа одамлар орасида аския ўрнини босади,— бундай хандон суҳбатга бирон арзимас нарса асос бўлади-ю, унинг кулгига сабаб бўладиган жойи гапнинг талаффуз этилишида-ю, одамларнинг шу сўзларни айтган вақтдаги қилиғида бўлади. Аммо бу шева сўзлари доим ўзгариб туради. Бундай аскияга сабаб бўлган «пайров» бир ойга ҳам етмайди. Бирор сиёсий воқеа, жинойишнинг кўрилиши, кўча қўшиғи, актёрларнинг бирор қилиғи,— буларнинг ҳаммаси ҳам «пайров»лик вазифасини бажараверади, «аскиячи»лар бирор сўз ёки фикрни ушлаб олиб, бир-бирларига шу сўз воситасида тегажаклик қилаверадилар. Яқинда, оптик панорамадан кўра кучлироқ бўлган диорама ихтиро қилингандан кейин баъзи бир расомлар устахоналарида ҳар бир сўзга шўхлик билан «рама» деган қўшимчани қўшиб айтиш расм бўлган эди, бу нарсани хўрандалар орасида овқатланадиган ёш бир рассом ҳосилдор қаламча навда сифатида «Воке уйи»га ҳам пайванд қилди.

— Хўш, жаноб Пуарерама,— деди музей чинөвниги,— соғлиқларингиз қалай?— Сўнг унинг жавобини ҳам кутиб

ўтирмай, Кутюр хоним билан Викторинага ўғирилди:—
Муҳтарама хонимлар, хафа кўринасизлар?

— Овқат қиламизми-йўқми? Қорним usque ad ta-
lones¹ кетди,— деб қичқирди студент-медик Орас Бьян-
шон, Растиньякнинг дўсти.

— Бугун анча салқинрама!— деб қўйди Вотрен.— Қа-
ни сурлинг, Горио ота. Бу нима қилганингиз! Оёғингиз
билан печка олдини тўсиб олибсиз.

— Ҳурматли жаноб Вотрен,— деди Бьяншон,— нега
«салқинрама» дейсиз? Бу тўғри эмас,— «совуқрама» де-
йиш керак.

— Йўқ,— деб эътироз билдирди музей ходими,—
«салқинрама» бўлиши керак, ахир, «салқин» деймиз-ку.

— Ҳа! Ҳа!

— Мана қинғир фанлар доктори, маркиз де Растиньяк
жаноблари ҳам ташриф буюрдилар!— деди Бьяншон
Эженни бўғиб ўлдирмоқчидек бўйнидан маҳкам сиқиб.—
Ҳей одамлар, ёрдамга!

Мадемуазель Мишоно секингина кириб келди, индамай
ҳаммага таъзим қилди, индамай бориб учта аёл орасига
ўтирди.

— Шу қари кўршапалакни кўрсам, доим этим жун-
жикиб кетади,— деб Вотреннинг қулоғига шивирлади
Бьяншон.— Мен шу кунларда Галль* системасини ўрган-
япман, Мишонода ҳам Иудада бўлган гуддаларни кўряп-
ман.

— Сиз у билан таниш эдингизми?

— У билан ким учрашмаган дейсиз!..— деб жавоб қил-
ди Бьяншон.— Худо ҳаққи, бу қари қиз бора-бора бутун
бошли харини ҳам кемириб тугатадиган узун қуртга ўх-
шайди, назаримда.

— Бунинг маъноси мана бундай, йигитча,— Вотрен
чакка сочларини силаб туриб деди:

Худди гулдек яшади ул,

Фақат гул —

Эрта билан очилару,

Сўнг сўнар буткул...*

— Мана, бир нимарамадан пиширилган шўрва ҳам
келиб қолди!— деб юборди Пуаре, эҳтиром билан овқат
кўтариб кириб келаётган Кристофни кўриб.

¹ «Қапишиб» маъносида. (Лат.)

— Кечирасиз, бу карам шўрва,— деб жавоб қилди Воке.

Ҳамма йигитлар хахолаб кулиб юборишди.

— Қўлга тушди Пуарел!

— Пуарета хоним қўлга тушди.

— Онахон Воке фойдасига икки очко ёзиб қўйинглар,— деди Вотрен.

— Бугун эрталабки туманга ҳеч ким эътибор берди-ми?— деб сўради музей ходими.

Бунга Бьяншон жавоб қилди:

— У жўшқин ва беқиёс, жоҳил ва хафақон, юракни сиқадиған, ичи қора туман худди Гориога ўхшайди.

— Гориорамага, нега десангиз ҳеч чеҳраси ёришганини кўрмаймиз унинг,— деб ивоҳ берди рассом.

— Ҳей, милорд Гоурриотт, гап сиз тўғрингизда бўляпти.

Горио ота столнинг нариги бошида, овқат ташиётган хизматкор кириб-чиқиб турган эшик олдида ўтирарди; ў бошини хиёл кўтариб, устига сочиқ ёпиб қўйилган нондан бир бўлагини олиб ҳидлаб кўрди,— бу унга аллофлик қилиб юрган пайтидан одат бўлиб қолганди.

— Ҳа, нон ёмон эканми, нима бало?— Воке идиш-товоқларнинг тақир-туқури ва одамлар овозини босиб қичқирди.

— Аксинча, бегойим, бу нон биринчи нав Этамп ундан ёпилибди,— деди Горио.

— Буни қаёқдан билдингиз?— деб сўради Эжен.

— Оқлигидан, мазасидан.

— Мазасини бурнингиз билан биласизми? Ахир, нонни ҳидлаб ўтирибсиз-ку,— деди Воке хоним.— Шундай тежамли бўлиб кетяпсизки, нарироққа бориб, ошхонадан чиққан овқат ҳидининг ўзи билан кун кўриш йўлини ҳам топмасангиз деб турибман.

— Ундай бўлса бу ихтиро учун патент олинг,— деб қичқирди музей ходими,— бойиб кетишингиз мумкин!

— Қўйсанглар-чи, вермишелчи бўлганига бизни ишонтириш учун жўрттага шундай қиляпти,— деди рассом.

— Демак, бурнингиз бурун эмас, дарбоза экан-да?— деб яна тегажаклик қилди музей чиновниги.

— Нима? Дар...— деб сўради Бьяншон.

— Дар-гоҳ.

— Дар-ё.

— Дар-акчи.

- Дар-и-ча.
- Дар-пар-да.
- Дар-ра.
- Дар-ахт.
- Дар-рама.

Саккиз кишининг жавоби бир зумда ўқдек отилиб чиқиб ҳаммани ҳаҳолаб кулишга мажбур этди, Горио ота эса худди нотаниш тилда гаплашаётган одамларнинг гапига тушунишга уринаётгандек ҳамтовоқларнинг оғзига қараганча анграйиб қолди.

— Дар?...— деб сўради у ёнида ўтирган Вотрендан.

— Дар-да-рак, отахон!— деб жавоб қилди Вотрен ва Горио отанинг бошига кафти билан бир тушириб, унинг шляпасини то кўзигача тушириб қўйди. Бечора чол бундай кутилмаган ҳужумдан довдираб, бирпас шу таҳлитда қимир этмай ўтириб қолди. Чол шўрвасини энди ичмас экан шекилли деб ўйлаб, Кристоф унинг олдидаги идишни олиб кетди, шунинг учун Горио ота шляпасини кўтариб қўйиб, қошиғини товоғига соламан деган эдики, қошиқ тақ этиб столга тегди. Яна қаҳқаҳа кўтарилди.

— Жаноб,— деди чол,— сиз бемаъни ҳазил қилар экансиз; яна бир марта шляпамни шундай бостириб қўядиган бўлсангиз...

— Унда нима бўлади, отахон?— деб чолнинг гапини бўлди Вотрен.

— Бир кунмас бир кун жазонгизни ейсиз...

— Дўзахга тушганда, тўғрими?— деб сўради расом:— Шўхлик қилган болаларни турғазиб қўйишадиган дўзахнинг қоронғи бурчагида!

— Мадемуазель, нега овқат емаяпсиз?— деб сўради Вотрен, Викторинадан.— Афтидан, отангиз жуда ўжар кўринади-а?

— Башараси қурсин,— деди Кутюр хоним.

— Ақлини жойига тушириб қўйиш керак унинг.

— Модомики, мадемуазель овқат емаётган экан,— деди Бьяншон билан ёнма-ён ўтирган Растиньяк,— овқат пудини қайтариб олиш тўғрисида иш қўзғатиш мумкин. Э! Э! Горио отанинг мадемуазель Тайферга тикилиб қолганини қаранглар-а!..

Чол хафа бўлганини унутиб, бечора қизни кўзатиб ўтирарди, қизнинг бутун вужудидан беқиёс изтироб, ўз отасини чин юракдан яхши кўришига қарамай оқ қилинган фарзанднинг изтироби яққол кўриниб турарди.

— Азизим,— дерди Эжен Бьяншонга шивирлаб,—
Горио ота тўғрисида янглишибмиз. У аҳмоқ ҳам эмас,
асаби ўлик ҳам эмас экан. Унга нисбатан Галль система-
сини қўллаб, фикрингни менга айт. Бугун кечаси мен
унинг зарҳалли кумуш идишларни мумдек эзгилаб бурага-
нини ўз кўзим билан кўрдим, мана ҳозир ҳам юзидан ўт-
кир ҳиссиётга бойлиги сезилиб турибди. Менинг фикрим-
ча у жуда мавҳум ҳаёт кечирса керак. Урганса арзийдиган
кўринади. Бекор куляпсан, Бьяншон, ҳазил қилаётганим
йўқ.

— Бу одамнинг врачлар текширса бўладиган хилдан
ёканлигига қўшилишаман,— деди Бьяншон.— Агар рози
бўлса, майли, миясини ёриб кўраман.

— Йўқ, шунчаки ушлаб кўр.

— Қўй-е, аҳмоқлиги юқумли бўлса-чи?!

Эртаси куни соат учларда Растиньяк ғоят башанг кийи-
ниб графиня де Ресто ҳузурига жўнади, йўл-йўлакай
у одатда кўпроқ ёш йигитлар хаёлини қамраб олувчи ши-
рин хаёллар, ҳаяжонли кечинмалар гирдобига ғарқ бўлиб
борди: бундай ширин хаёл сураётган киши на ғовларни,
на хавф-хатарларни писанд қилади; бундай дамларда
уларнинг кўзига муваффақиятдан бошқа ҳеч нима кўрин-
майди, ёлғиз тасаввур билан турмушларининг нақадар
тумтароқ бўлишини яққол кўрадилар, аммо кўкнори хаёл-
лик билан тузилган режаларни пучга чиққандан кейин эса,
дарров хафа бўлиб қоладилар ва ўзларини бахти қора деб
ҳисоблайдилар. Яхшики, бундай йигитчалар тажрибасиз
ва тортинчоқ бўладилар, акс ҳолда, жамоат тартибини
сақлаш осон бўлмасди. Эжен кийимларига чанг юқтирмас-
лик учун ниҳоятда эҳтиёткорлик билан юриб борар, аини
вақтда графиня де Ресто билан нималар тўғрисида суҳбат
қилишини ҳам ўйларди, таъсирчан гапларни эслар, гра-
финя билан бўладиган суҳбатда гап айланиши мумкин бўл-
ган мавзуларга боғлаб, ҳар хил саволларга жавоблар ҳо-
вирларди, у ўз келажигини шу хотин билан боғламоқчи
бўлган муҳаббати устига қураар ва гап келиб қолгудек бўл-
са, муҳаббат изҳор қилиб қолиш учун Талейран руҳидаги
дабдабали ва назокатли ифодалардан жамғариб борарди.
Студентнинг кийимлари барибир чанг бўлди — Пале-Роял-
да шими билан этигини тозалатиб олишга тўғри келди.

— Бой бўлганимда,— дерди ўзига ўзи, ҳар эҳтимолга

қарши чўнтагига солиб олган юз сўмлик пулини майдалатаркан,— каретада юриб, бамайлихотир хаёл сурган бўлардим.

Ниҳоят у Гельдер кўчасига етиб борди ва графиня де Рестони сўради. Эжен ҳовлидан пиёда кириб келгани, ҳатто кўчадан ҳам фэйтон товуши эшитилмагани учун унга масхараомуз қараб туришган хизматкорларнинг кўзига, нечоғлик аччиғи чиқиб турган бўлса ҳам, ахири бир кун галаба қилишига ишончи комил одам сифатида тик қаради. Эжен ҳовлига кириб келганида эгасининг жуда бойваччалик билан кун кечиришидан ва Парижда суриш мумкин бўлган даври давронинг ҳаммасидан баҳраманд эканлигидан дарак бериб турувчи чиройли аравага қўшилган отнинг ер тепиниб, пишқираётганини кўрди-ю, жуда ўқиб кетди. Хизматкорларнинг менсимай бақрайиб туриши яна ҳам юрагини сиқиб юборди. Эжен ўзини бу ерда тамом бегона ҳис қилди-ю хафа бўлди. Ўз мўлжали бўйича муттасил миясига қўйилиб келаётган таъсирчан гаплар қаёққадир учди кетди: у ақлини йўқотди қўйди. Лакей меҳмон келганини кириб графиняга маълум қилиб чиққунча у даҳлиз деразасининг тоқчасига суяниб, оғирлигини бир оёғига олиб, беихтиёр ҳовлига қараб турди. Вақт жуда секин ўтарди, аҳд қилган ишидан асло қайтмайдиган жанубликларга хос ўжарлиги (ҳар қандай ишга қодир ўжарлик) бўлмаса, кетиб ҳам қоларди.

— Тақсир,— деди унга қайтиб чиққан лакей,— графиня ўзининг хосхонасида ва жуда банд, менга жавоб қилмадилар; маъқул кўрсангиз, меҳмонхонага ўтсангиз, у ерда бошқа меҳмон ҳам бор.

Бир оғиз гап билан ўз хўжайинлари устидан ҳукм чиқариб қўя қоладиган хизматкорларнинг бундайин юксак мавқеидан ҳайрон қолиб, Растиньяк бу сурбет лакейга графинянинг уйини беш қўлимдек биламан деб ўзини кўрсатиб қўймоқчи бўлди шекилли, ҳозиргина лакей чиқиб келган эшикни дадиллик билан очиб, ичкари кирди, лекин у буфетлар, лампалар ва ҳаммом сочиғини иситадиган асбоб турган хонага кириб қолди; бу хонадан қоронғи йўлакка ва ички зинага чиқадиган эшик бор эди. Даҳлиздан аллакимнинг пиқирлаб кулгани эшитилди-ю, Эжен баттар хижолат бўлди.

— Тақсир, меҳмонхонага марҳамат қилиб, мана бу ёқдан кириб,— деди лакей сохта изват-икром билан, бу эса Эженга янги масхарадек туюлди.

Эжен орқасига шундай шошилиб қайтдики, ваннага туртиниб кетди, шляпаси сал бўлмаса сув тўлдириб қўйилган ваннага тушиб кетаёзди, лекин бахтига, уни ушлаб қолди. Шу пайт кичкинагина лампа билан ёритиб қўйилган узун йўлакнинг охиридаги эшик очилди, Растиньяк, графиня де Ресто билан Горю отанинг овозини эшитди, кейин ўпиш товуши қулоғига чалинди. Эжен емакхонага ўтди, ундан лакейнинг кузатувида биринчи меҳмонхонага кирди, меҳмонхонанинг бир деразасидан ҳовли кўринишига кўзи етди-ю шу дераза олдида тўхтади. У Горю отани кўрмоқчи, ростдан ҳам ўшами ё бошқа одамми эканини аниқ билмоқчи эди. Эженнинг юраги гурс-гурс тепарди: эсига Вогреннинг даҳшатли мулоҳазалари тушиб қолганди. Лакей Растиньякни иккинчи меҳмонхона эшиги олдида кутиб турарди, шу пайт тўсатдан ўша эшикдан қаддиқомати келишган бир йигит чиқиб қолди ва диққати ошиб, деди:

— Морис, мен кетдим. Графиняга айтиб қўйинг, уни ярим соатдан кўпроқ кутдим.

Бу сурбет,— афтидан, бу ерда унинг хийла ҳуқуқи баланд кўринади,— аллақандай италянча бир қўшиқни хиргойи қилганча, студентнинг афтини кўриб олмоқчи ва ҳовлига бир назар ташламоқчи бўлиб, Эжен турган дераза тарафга қараб келаверди.

— Жаноб граф, яна бир дақиқагина кутиб турсангиз бўларди, графиня ишларини тугатдилар,— деди Морис, ташқари даҳлизга қайтиб кетар экан.

Худди шу пайт Горю ота орқа зинадан дарвоза олдига чиқди. Чол дарвоза тавақалари ланг очиқ турганига ва орден лентаси тақиб олган бир йигит чиройли аравани ҳовлига буриб кириб келаётганига мутлақо эътибор қилмай, ҳадеб қўлидаги зонтини очишга уринарди. Горю ота ўзини аравадан зўрға четга олиб қолди. Зондан ҳуркиб кетган от аравани уй остонаси томон олиб қочди. Аравада ўтирган йигит Горю отани кўриб ўгирилиб қаради ва уни таниб, таъзим қилиб саломлашди, одатда, кунига ярайдиган судхўрлар билан ёки вазият тақозо қилган пайтда номига доғ тушиб, ёмонотлиқ бўлган одамлар билангина шу таҳлидда, ўлганининг кунидан саломлашадилар, кейин эса, саломлашганлари учун яна ўзлари хижолат бўлиб юрадилар... Горю ота оқ кўнгиллик билан бош иргитиб қўйди. Бу ишларнинг ҳаммаси кўз очиб-юмгунча ўтиб кетди. Бутун диккат-эътиборини шу воқеага қаратган Эжен меҳ-

монхонада ўзи ёлғиз эмаслигини сезмади, шу пайт тўсатдан графиня де Рестонинг овози эшитилиб қолди:

— Йёе, Максим, кетяпсиэми? — деди у, бир оз хафа бўлгандай гина қилиб.

Дарвозадан кириб келган аравани графиня сезмай қолди. Растиньяк шартта бурилиб қаради-ю, графиняга кўзи тушди: у пушти лентали оқ кашмири пеньюар* кийиб олган, эрталаб бўлгани учун ҳамма паришлик аёллар сингари сочини нари-бери тараб қўйганди; ундан хушбўй атирлар ҳиди анқиб турарди; ҳозиргина ваннадан чиққан бўлса керак, қандайдир майинлашгандек туюлган ҳусни-жамоли яна ҳам очилиб кетганди; кўзлари намланиброқ турарди. Йигитларнинг кўзи ҳар нарсани кўради, ўсимлик ўз ҳаёти учун зарур бўлган жамики моддаларни ҳаводан йиғиб ола билганидек, йигитлар ҳиссиёти аёлларда юз бериб турган ҳамма ўзгаришларни мужассамлаштира олади. графинянинг қўли ипакдек мулойимлигини сезиш учун Эжен унинг қўлидан ушлаб кўриши шарт эмасди. Графинянинг оч пушти рангдаги кўкраги оқ пеньюар остидан кўриниб турар, кўйлагининг ёқаси сал-пал очилиб кетганда яққол кўриниб кетар, бундай пайтларда Эженнинг кўзларини ўзига ром қилиб оларди. Графиня корсет тақиб юришга муҳтож эмасди, унинг хипча беллиги белбоғининг боғланишидан яққол кўриниб турарди; чиройли бўйни одамларнинг қалбида муҳаббат ўтини ёқар, тунги бежирим туфли кийган оёқлари кишини ўзига тортиб турарди. Максим графинянинг қўлини ўпгани ўз қўлига олганидагина Эжен уни пайқаб қолди, графинянинг кўзи эса Эженга тушди.

— Э, сизмидингиз, жаноб Растиньяк, келганингиздан жуда хурсандман, — деди графиня, бу гапини шундай бир оҳангда айтдики, ақлли одамлар бундан қандай хулоса чиқариш кераклигини дарров фаҳмлаган бўлардилар.

Де Трай чақирилмаган меҳмонни тезроқ даф бўлишга ундаш даражасида маънодор қилиб, гоҳ Эженга, гоҳ графиняга қараб қўярди. «Бу яна қанақаси бўлди! Азизам, бу шоввозни тезроқ даф қиларсан деб умид қиламан!» Графиня Анастази Максим деб атаган такаббур йигитнинг кўз қарашларидан мана шу маънони яққол ўқиш мумкин эди, графиня эса унинг ҳар бир амрини сўзсиз бажо келтиришга шай тургандек юзига тикилиб қарардики, бундай маънодор қарашлар хотин кишининг ихтиёри ва иродасидан ташқари бутун сирларини ошкор қилиб ташлайди.

Растињьяк бу йигитни жуда ёмон кўриб қолди. Биринчи галда у Максимнинг жингала қилиб чиройли ўрилган сарғиш сочларига қараб, ўзининг сочлари қанчалик хунук қилиб таралганини тушунди. Бунинг устига Максимнинг этиги шинам ва озода эди; Эженнинг этигини, қанча авайлаганига қарамай, хиёл чанг босганди. Ниҳоят, анави олифта йигитнинг сюртуги қоматига чиппа ёпишиб турар, бундан у хушбичим аёлларга ўхшаб кетарди, Эжен эса куппа-кундузи соат икки яримда қора фрак кийиб келганди. Шаранта* бўйларида ўсган ақли расо йигит новча бўйли, нозик қоматли, шахло кўз, оппоқ танли, ҳатто етим-есирлар ҳақидан ҳам тоймайдиган анави олифтанинг кийим-боши ўзиникидан нечоғлиқ устунлик қилишини англаб олди.

Графиня де Ресто Растињьякнинг жавобини кутиб ўтирмай, қанот пайдо қилиб учгандек пеньюарини қилпирашиб, нариги меҳмонхонага чиқиб кетди: пеньюари қилпираб, гоҳ ёйилиб, гоҳ йиғилиб, уни худди капалакка ўхшатиб юборди. Максим унинг кетидан юрди. Жони ҳиқилдоғига келган Эжен ҳам Максим билан графиня кетидан эргашди... Уччаласи ҳам катта меҳмонхона ўртасида, каминнинг рўпарасида тўхташди. Студент ўзи ёмон кўриб қолган Максимга халақит қилаётганини жуда яхши сезиб турарди. Лекин бу хатти-ҳаракатидан графинянинг норози бўлишини аниқ билса ҳам, у олифта йигитга халақит беришга аҳд қилди. Эжен бу йигитни де Босеан хонимникида балда кўрганини эслади ва шунда Максимнинг графиня де Рестолар уйда қандай роль ўйнашини дарров фаҳмлаб олди; ё ўта аҳмоқликка, ёки зўр муваффақиятга олиб борадиган ёшлик гурури билан у ўзига ўзи: мана шу менинг рақибим, унинг устидан ғалаба қилишим керак!— деб сўз берди.

Нодон йигитча! Максим де Трай ўзини ҳақорат қилганларга қарши дуэлда биринчи бўлиб ўқ узишини, рақибини шу тарзда ўлдириб юборишини ҳали билмас эди. Эжен тажрибали овчи эди, аммо нишонга олиш учун қўйилган нарсаларнинг йигирма иккитасидан ҳали йигирма тасини ҳам уролмаган эди.

Граф камин олдидаги кичкина диванга ўтириб, қўлига оташкурак олди ва шундай жаҳл билан ўтни титкилай бошладики, Анастазининг гўзал чеҳраси хиралашди. Жувон Эженга ўгрилиб савол маъносида совуққина назар ташлади, унинг бу назарида: «Нега кетмаяпсиз?»— деган

саволни очиқ-ойдин ўқиса бўларди, бундай пайтларда ақли расо одамлар дарров хайр-маъзур қилиш вақтида айтилган гапларни айтган бўлардилар.

Эжен очиқ чехра билан деди:

— Хоним, мен сизни кўриш учун ошиққаннинг боиси...— деди-ю, тутдиб қолди.

Эшик очилди. Тўсатдан хонага боя аравада келган бош яланг жаноб кириб келди, графиня билан саломлашмади, студентга қовоғини солиб қараб қўйди, Максимга қўл берди ва худди ўз укаси билан кўришгандек: «Салом»,— деб қўйди, буни кўриб, Растиньяк ҳанг-манг бўлиб қолди. Уч бурчак бўлиб яшашнинг бутун сир-асрорлари қишлоқдан келган йигитларга тамомила мавҳумдир.

— Жаноб де Ресто,— деб графиня эрини Эженга танитди.

Эжен икки букилиб унга таъзим қилди.

— Жаноб де Растиньяк,— деб графиня энди Эженни граф де Рестога танитди,— Марсийяклар орқали виконтесса де Босеан хонимга қариндош бўладилар, мен жаноб де Растиньяк билан виконтессанинг охириги балида танишиш шарафига муяссар бўлган эдим.

Графиня бу гапларни жуда дабдаба билан, бизнинг уйимизда фақат юксак мавқе одамлари бўлади деб таъкидлашни яхши кўрадиган бекаларга хос гурур билан айтди: унинг:—*«Жаноб де Растиньяк Марсийяклар орқали виконтесса де Босеан хонимга қариндош бўладилар»*— деган гапи худди жодугарнинг сеҳридек таъсир кўрсатди: графнинг чиройи очилди ва Эженни:

— Сиз билан танишганимдан гоъят бахтиёрман,— деб табриклади.

Хатто граф Максим де Трай ҳам Растиньякка хавотирланиб назар ташлади-да, сурбетлигини тарк қилди. Сеҳрли таёқчанинг кучи билан ёлғиз бир ном шунчалик катта иш қилдики, натижада боя Эжен йўл-йўлакай тайёрлаб келган жамики таъсирчан, дабдабали гаплар яна миёсида пайдо бўлди — илҳом булоғи яна қайнаб кетди. Эжен учун ҳали мавҳум бўлган Париж зодагонлари муҳитини қандайдир бир нур тўсатдан йилат этиб ёритиб юборгандек бўлди. «Воке уйи», Горио ота унинг хаёлидан бутунлай кўтарилиб кетди.

— Марсийяклар авлодидан ҳеч ким қолмаган деб юрардим,— деди граф де Ресто.

— Тўғри,— деб жаноб қилди Эжен.— Отамнинг ама-

кйси шевалье де Растиньяк Марсийяклар хонадонининг энг охирги намояндаси бўлган қизга уйланган эди. Улар фақат битта қиз кўришди, шу ёлғиз қизлари де Босеан хонимнинг она тарафдан бобоси бўлмиш маршал де Кларембога турмушга чиққан эди. Биз эса кенжа ўғилнинг авлодимиз, камбағаллашиб қолган авлодмиз, айниқса вице-адмирал ббббмиз қирол хизматида бўлиб, бутун бөр будидан ажралгандан кейин камбағаллашиб қолганмиз. Революцион ҳукумат Ҳинд компаниясини* тугатар экан, унинг биздан қарзалигини тан олмади.

— Бобонгиз 1789 йилгача «Қасоскор»га қўмондонлик қилмаганмиди?

— Жуда тўғри.

— Бўлмаса у «Варвик»ка қўмондонлик қилган менинг бобомни таниган бўлиши керак.

Максим графиня де Рестога қараб, елкасини қисиб қўйди, бу билан у: «Эринг бу жаноб билан флот тўғрисида гап сотишга тушиб кетса, ишимиз пачава бўлади»,— демоқчидек эди. Анастази унинг нима демоқчи бўлганига тушунди. Хотинлар ҳукмининг нечоғлик кучли бўлишини жуда яхши тушунадиган графиня бундан фойдаланди:

— Юринг, Максим, сиздан бир нарсани илтимос қилмоқчиман,— деди у кулиб туриб.— Жаноблар, биз сизларга «Қасоскор» билан «Варвик»да баҳазур саёҳат қилишларингизга имконият яратиб бермоқчимиз.

Графиня ўрнидан турди, муғамбирона табассум билан Максимга имо қилди, шундан кейин иккаласи ҳам графинянинг хосхонасига қараб йўналдилар. Бу икки *Моргантик* шахс — француз тилида муносиб ифодаси бўлмаган ажойиб немис ибораси,— эшик олдида етар-етмас, граф Эжен билан қилаётган суҳбатини бўлиб, норози оҳангда деди:

— Анастази! Шу ерда қолинг, азизам, ўзингиз яхши биласизки...

— Ҳозир! Ҳозир!— деди графиня эрининг гапини бўлиб.— Мен фақат бир минутга чиқаман, холос: Максимга бир топшириқ бермоқчиман.

Графиня дарров қайтиб чиқди. Уз билганларича иш тутиш ниятида, эрларининг авзойига бепарво қарамайдиган ҳамма хотинлар эрларининг қимматли ишончига путур етказмаслик учун, қай даражада ҳаддан ошишни яхши билдилар ва бўлар-бўлмас икир-чикир нарсаларни деб можаро қилиб юрмайдилар — шунинг учун графиня ҳам граф де Рестонинг овозидаги норозилик оҳангини сезиб,

хосхонада кўпроқ қолишни хавфли деб билди. Бунга Эжен сабабчи эди. Ўзининг бутун важоҳати билан хуноб бўлаётганини ифодалаб, графиня кўзи билан Максимга студентни кўрсатди, шундан кейин де Трай графга, унинг хотинига ва Растиньякка қарата туриб, заҳарханда қилди:

— Жуда муҳим ишлар билан банд кўринасиз, сизларга халақит беришни истамайман, яхши қолинглар,— у тез юриб чиқиб кетди.

— Кетманг, Максим!— деб қичқирди граф.

— Овқат қилгани келинг,— деб илова қилди графиня ва Эжен билан граф иккаласини иккинчи марта ёлғиз қолдириб, Максим орқасидан олдинги меҳмонхонага чиқиб кетди, бу вақт ичида граф студентни жўнатиб юборар деган умидда у ерда иккаласи анча туриб қолишди.

Растиньяк уларнинг нариги меҳмонхонада гоҳ кулишганига, гоҳ гаплашганига, гоҳ жим қолишганига қулоқ солиб ўтирди; аммо муғамбир студент графиняни яна бир кўриш, унинг Горио ота билан қандай алоқаси борлигини аниқлаш мақсадида граф де Ресто олдида гоҳ ўзининг сўзамоллигини намойиш қилди, гоҳ унга хушомадгўйлик қилди, гоҳ у билан мунозара қилди. Максимга ошиқлиги очиқ-ойдин кўриниб турган, эрини истаган кўйга сола оладиган ва қари вәрмишелчи билан сирли муносабатда бўлган бу хотин Растиньяк учун бамисоли бир жумбоқ эди. У асл паришлик бўлган бу хотиннинг устидан тўла ҳукмрон бўлиш мақсадида графинянинг сирларини билиб олмоқни астойдил ният қилиб ўтирарди.

— Анастази!— деб граф яна хотинини чақирди.

— Хайр, менинг шўрлик Максимим,— деди графиня йигитга,— итоат этишдан бошқа илож йўқ. Кечқурунгина хайр...

— Нази,— деди Максим, унинг қулоғига,— боя пеньюарингиз сал-пал очилиб кетган эди, анави шоввознинг кўзларида ўт чақнаб кетди. Уни уйингизга бошқа қўймасиз деб умид қиламан. У сизга муҳаббат изҳор қилиб, обрўйингизни тўкиб қўйиши мумкин, агар шундай қилса, сиз учун уни ўлдиришга мажбур бўламан.

— Эсингизни еб қўйибсиз, Максим!— деди графиня.— Аксинча, бундай студентчалар одамларнинг кўзини чалғитиш учун жуда яхши хизмат қилади-да! Албатта унинг граф де Рестога ёмонлаб кўрсатишга ҳаракат қиламан.

Максим хахолаб кулиб юборди ва графиня кузатувида ташқари чиқди. Графиня дераза олдида тўхтаб, Максим-

нинг аравага чиққанини, отини тезлаганини, қамчи ўйнатганини қараб турди. У кўчага чиқиб, орқасидан дарвоза ёпилгандан кейин графиня де Ресто меҳмонхонага қайтиб кирди.

— Буни қаранг-а,— деди унга граф,— жаноб де Растиньяк биласи турадиган мулк, Шаранта бўйида, Вертэйга яқин ерда экан. Жаноб Растиньякнинг боболари билан менинг бобом таниш бўлишган экан.

— Таниш чиқиб қолганимиздан жуда хурсандман,— деди паришонлик билан графиня.

— Танишлигимиз сиз ўйлагандан ҳам зиёдроқ,— деди студент, овозини пасайтириб.

— Қандай қилиб,— деб қизиқиб сўради графиня.

— Ҳозиргина мен эшигим билан рўпарама-рўпара бўлган бир қўшнимнинг уйингиздан чиқиб кетганини кўрдим,— деди студент,— биз у киши билан бир пансионда турамыз, мен Горио отани айтяпман.

Каминдаги ўтти титкилаб ўтирган граф «ота» сўзи қўшиб айтилган бу исмни эшитиб, қўли куйгандек оташкур акни итқитиб юборди-да, ўрнидан турди.

— Муҳтарам жаноб, сиз «Жаноб Горио» дейишингиз ҳам мумкин эди,— деб юборди у.

Графиня эрининг жаҳли чиқиб кетганини сезиб, олдин оқарди, кейин қизарди, афтидан, у нима қилишини билмай қолган эди; сўнг гўё ҳеч нима содир бўлмагандек ясама бепарволик билан деди:

— Биз ҳеч кимни уни севганчалик яхши кўрмаймиз...

Аммо гапни охирига етказмай, миясидан «лип» этиб ўтган алақандай фикр таъсирида кўзи тўсатдан фортепьянога тушиб қолди-да, гапни бошқа ёққа бурди:

— Музикани яхши кўрасизми?— деб сўради у Растиньякдан.

— Жуда ҳам,— деб жавоб қилди шошиб қолган Эжен. У алақандай хатога йўл қўйганини ҳис қилганидан қизариб кетди.

— Ашула ҳам айтасизми?— деб сўради графиня фортепьяно томон бораркан, сўнг клавишларини ҳаммаси устидан пастки «до» дан юқориги «фа» гача қўлини юргизиб ўтди!

— Йўқ, хоним.

Граф де Ресто меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа кезиб юрарди.

— Афсус, муваффақият қозониш учун энг зарур воси-

тадан маҳрум экансиз. *Caro, caro, non dubitare!*!— деб куйлади графиня.

Горио отанинг номини тилга олиш билан Эжен яна сеҳрли таёқчани ишга солган эди, ammo бу сафар сеҳрли таёқча: «Виконтесса де Босеаннинг қариндоши» жумласидан ҳосил бўлган таассуротнинг аксини берди. У нодир ёдгорликларни йиғиб юрадиган одамнинг уйига киришга ижозат олиб, ичкари кирган ва тасодифан туртиниб кетган, уч-тўртта ҳайкалчанинг омонатгина елимлаб қўйилган калласини учуриб синдирган одамнинг аҳволига тушиб қолганди. Шунинг учун Эжен: «*Ер ёрилсаю ерга кириб кетсам*»,— деб қаттиқ хижолат бўлди. Графиня де Рестонинг чеҳраси илтифотсиз ва эътиборсиз қиёфага кирди, бепарво боқувчи кўзларини эса бахти қора студентдан четга олиб қочарди.

— Хоним,— деди у,— граф де Рестога айтадиган гапингиз бўлса керак, шунинг учун менинг сизга бўлган самимий эҳтиромимни қабул қилсангизу, менга...

Графиня қўл ишораси билан Эженнинг сўзини бўлди ва шошиб-пишиб гапира бошлади:

— Қачон келсангиз мени ҳам, граф де Рестони ҳам бениҳоя хурсанд қилган бўласиз.

Эжен эр-хотин иккаласига чуқур таъзим қилиб, хонадан чиқди; Эженнинг асло овора бўлманг, деб айтганига қарамай, граф де Ресто остонагача кузатиб қўйди.

Сўнг граф:

— Жаноб де Растиньяк қачон келмасин мен ҳам, графиня ҳам уйда йўқмиз,— деб Морисга тайинлади.

Эжен эшик олдига чиқиб қараса, ёмғир ёғаётган экан.

«Аттанг, бирон ноҳўя иш қилиб қўйдим шекилли, лекин нима қилганимни ҳам, унинг моҳиятини ҳам тушунолмаяпман.— деб ўйлади Эжен,— бунинг устига устак, энди фраким билан шляпам ҳам расво бўладиган бўлди. Бундан кўра ҳужрамда тинчгина ўтириб, қандай қилсам, баодоб суд чиновниги бўларкинман деб ўйлаб, ҳуқуқшунослик дарсини таҳлил қилсам бўлмасмиди?.. Зодагонлар даврасига аралашини менга ким қўйган эди! У жамият аҳли билан дурустроқ алоқада бўлиш учун оламжаҳон матоҳларинг бўлиши керак: тагингда шахсий кабриолет,* оёғингда ярқираган этик, тилла занжирли соат ва шунга ўхшаш зарурий ашёлар, чунончи, эрталаб кийиш учун баҳоси олти

¹ Азизим, шубҳангни бас қил! (Итальянча.)

Франк турадиган юмшоқ чармдан тикилган қора қўлқоп, кочқурунга эса, албатта сариқ қўлқоп керак. Эҳ, Горно ота, қари фирибгар!»

У дарвозадан чиққанда, ҳозиргина никоҳ ўқитган келин-куёвни уйига келтириб қўйган ва шубҳасизки, бир қатнашда хўжайинга билдирмай иложи борича кўпроқ одам ташиб, кўпроқ пул ишлаб олиш дардида бўлган ёланма фйтоннинг кучери Растиньякни кўриб қолди; кучер йигитнинг ёғнига фрак, оқ жилет, сариқ қўлқоп ва тоза этик кийиб олганини, аммо қўлида вонти йўқлигини пайқаб, уни имлаб фйтонга таклиф қилди. Эжен алаמידан ўзини қаёққа уришни билмай хуноб эди, бундай алам одатда ёш йигитларни ўзи қулаб бораётган жарга яна ҳам кўпроқ итаради, изтиробга қолган йигитча ҳам нажотни шу ёқдан топсам керак деб, жарга қараб қулайверади. Кучернинг таклифига у бош иргитиб розилигини билдирди ва каретага чиқди; каретада сочилиб ётган оппоқ апельсин гуллари билан зар ип бўлаклари бу каретада ҳозиргина келин-куёв келиб тушганидан далолат бериб турарди.

— Буюрсинлар, қаерга борамиз?— деб сўради кучер, оқ қўлқопини ечиб.

«Надарига лаънат,— деди Эжен, қатъий қарорга келиб,— шарманда бўлишга бўладиган ёканман, нафи чиқадиган бўлсин-да!» Сўнг:

— Де Босеанларникига!— деди у баланд овоз билан.

— Қайси бириникига?— деб сўради кучер.

Бу ғоят муҳим савол Эженни довдиратиб қўйди. Ҳали жуда ғўр бу олифта йигит де Босеанларнинг иккита ҳовлиси борлигини билмас, қариндошларининг бу қадар кўплигидан мутлақо хабари йўқ эди; аммо у қариндошларининг ҳам бу билан уч пулик иши йўқ эди.

— Де Босеанникига, кўчаси...

— Гронель кўчасида,— деб гапни илиб кетди кучер, бош чайқаб,— яна граф де Босеан билан маркиз де Босеанларнинг ҳам уйлари бор— Сен-Доминик кўчасида туришади,— деб қўшиб қўйди у пиллапояни кўтариб қўяркан.

— Биаламан,— деди қуруққина қилиб Эжен.

«Бугун мени ҳамма масхара қиляпти!— деди у ўзига ўзи, шляпасини рўпарасидаги ўриндиққа улоқтириб.— Бу шўхликларим менга қиммат тушадиган бўлди. Аммо мен, лоақал қариндошим ҳисобланмиш хонимникига тамомила водагонлардек ташриф буюраман. Шу қари, ярамас Горно отани деб, ўн франкча пулдан ажралдим! Яхшиси, бугун-

ги саргузаштларимни де Босеан хонимга сўзлаб берай,— зора бу ҳангомалар билан уни кулдирсам! Турган гапки, у албатта анави калтадум қари каламуш билан соҳибжамол графиня ўртасидаги жинойи муносабатлар сирини билади. Уша ахлоқсиз хотинни деб бошимни деворга уриб ётганимдан кўра, қариндошимга ёққанам маъқулроқ, кейин, у хотин ўзиям хийла қиммат турадиган кўринади. Гўвал виконтессанинг ёлғиз исмики шундай зўр кучга эга экан,— унда унинг ўзи қандай экан? Олий табақалар таъсир доирасига мурожаат қиламиз. Осилсанг баланд дорга осилкй — оёғинг ерга тегмасин!»

Растињьяк ўзига ўзи гапириб бораркан, миясидан минг хил хаёл ўтди. У ёмғирга тикилиб ўтираркан, ўзини бир оз босиб олди ва анча дадиллашди.

«Охирги икки юз су пулимдан ажралсам ҳам, барибир, бекорга ажралмайман, ботинкамни, фрак ва шляпамни ёмғирдан асраб қоламан» дерди Эжен ўзига ўзи. Кучернинг: «Очинглар дарвозани, барака топкурлар!»— деб қичқиргани кўнглини тағин ҳам кўтариб юборди. Заррин ҳошияли қизил камзул кийган швейцар дарвозанинг тавақасини итариб юборди, дарвоза ғийқ этиб очилиб кетди... ва Растињьяк ўзи тушган каретанинг ичкари кирганини, ҳовлини айлашиб келиб, усти соябон остона олдида тўхтаганини ҳузур қилиб кузатди. Қизил ҳошияли дағал зангори чопон кийган кучер арава пиллапоясини қўйиб бергани пастга тушди. Эжен каретадан туша туриб, устунлар орқасидан аллакимларнинг пиқиллаб кулганини эшитиб қолди. Уч-тўртта лакей мешчанлар тўйига хизмат қиладиган фйтонни мазақ қилиб кулишаётган эди. Студент ўзи тушиб келган бесўнақай шалдиросқ аравани Париждаги энг чиройли кареталардан ҳисобланган икки ўринли ажойиб арава билан солиштириб кўргандан кейин лакейларнинг нимадан кулаётганига тушунди: у каретага қўшилган, қулоқларига гуллар қадалган ажойиб икки от сувлуқ чайнаб, ўйноқлаб турарди; уца-элик суриб, яхши галстук тақиб олган кучер отларнинг жilовини маҳкам тортиб турарди. Ҳали, Шоссе д'Антен кўчасида, графиня де Рестонинг ҳовлисида йигирма олти яшар йигитнинг чиройли кабриолети турганди; Сен-Жермен даҳасида эса донгдор амалдорнинг ўттиз минг франкка ҳам топиб бўлмайдиган ажойиб каретаси эгасини кутиб турарди.

«Бу ким бўлдийкин?— деб ўйлади Эжен, у Парижда бирон одам банд қилмаган аёл, албатта, камдан-кам бўли-

шини, бундайин маликаларни қўлга киритиш учун қуруқ фидойиликнинг ўзи камлик қилишини кечикиброқ тушуниб қолди.— Ё тавба! Ҳойнаҳой бу қариндошимнинг ҳам ўз Максими бўлса керак».

Эжен юрагини ҳовучлаб остонага кўтарилди. У эшик олдига етиб бориши билан ойнабанд эшик очилиб кетди; қаршисида, қашлаганда гўдайиб турадиган эшакларни эслатувчи такаббур лакейлар туришарди. Эжен иштирок этган дабдабали бал де Босеанлар уйининг пастки қаватидаги катта меҳмонхоналарда бўлган эди. Уйга таклиф қилинган пайт билан балга борган вақт орасида у виконтесса де Босеан ҳузурида бўла олмаган, қариндоши виконтесса де Босеаннинг хосхоналарини ҳали кўрмаганди; Эжен бу маълума ва машҳура аёлнинг ички дунёси ва турмуш тарзини ифодаловчи шахсий нафосатлари билан энди танишувчи лозим эди. Бу нафосат оламининг яна бир қизиқарли томони шунда эдики — графиня де Рестонинг меҳмонхонаси бу хоналарни ўзаро муқояса қилиб кўриш имкониятини берарди. Соат тўрт яримдан бошлаб виконтесса меҳмон қабул қила бошларди. Қариндош Эжен беш минут олдин келганда ҳам виконтесса уни қабул қилмаган бўларди. Париж урф-одатларининг ҳеч бир фарқига бора олмайдиган Эженни гуллар билан безатилган, панжарасига зарҳал берилган ва қизил пояндоз гиламлар солинган кенг, оқ зинадан де Босеан хоним ҳузурига бошлаб кирдилар; Эжен Париж меҳмонхоналарида ҳар куни кечқурун шивирлаб айтиладиган, доим ўзгариб турадиган қиссалардан бири бўлган де Босеан хонимнинг пинҳона таржимаи ҳолини билмасди.

Виконтесса уч йилдан бери Португалиянинг маълум ва машҳур энг бадавлат аъёнларидан бўлган маркиз д'Ажуда-Пинто билан алоқада эди. Бу ғоятда тўқис ва дилбар алоқа икковлари учун шундай ажиб жозиба бахш этар эдики, улар учун учинчи шахс тамомила ортиқча эди. Шунинг учун виконт де Босеаннинг ўзи ҳам бу гайри қонуний алоқани истар-истамас тан олиб, теварак-атрофидагиларга биринчи бўлиб намуна кўрсатди. Дўстлик алоқалари боғланган дастлабки пайтларда виконтесса билан кўришиш мақсадида келган ҳар бир киши кундузи соат иккиларда бу ерда доим маркиз д'Ажуда-Пинтони учратарди. Де Босеан хоним ташриф буюрувчиларни қабул қилмай иложи йўқ эди, албатта, бу одобсизлик бўларди, ammo меҳмонларини у шундай совуқ қарши олар ва шифтга

шундай тикилиб қараб ўтирардики, ҳар бир меҳмон ҳам ўзининг бу ерда қанчалик ортиқча одам эканлигини дарров пайқаб оларди. Соат икки билан тўрт ўртасида меҳмон кутиш де Босеан хонимга малол келишини бутун Париж билгандан кейин, хоним бу вақтни ёлғиз ўтказадиган бўлди. Жаноб де Босеан ва маркиз д'Ажуда-Пинто билан у Опера ёки Буфонлар театрига борарди, аммо жаноб де Босеан ўзини қандай тутишни жуда яхши биларди. Португалиялик билан хотинини ёнма-ён ўтқазиб қўйиб, иккаласини ёлғиз ташлаб чиқиб кетарди. Энди эса маркиз д'Ажуда-Пинто мадемуазель де Рошфидга уйланмоқчи. Аммо олий табақа зодагонлар даврасида бу бўлғуси никоҳдан беҳабар бирдан-бир одам де Босеан хонимнинг ўзи эди. Хонимнинг яқин дугоналаридан баъзилари унга бу тўғрида шама ҳам қилиб кўришди. Аммо хоним, булар ичқоралик қилиб, менинг бахтимга чанг солишмоқчи деб ўйлаб, кулиб қўя қолди. Ваҳоланки яқин орада никоҳ тўйи овоза қилиниши керак эди. Португалиялик хушрўй йигит ўзининг уйланаётганини виконтессага айтгани келган эди-ю, аммо бевафолик қилганини очиқ айтишга юраги бетламади. Нима учун? Чунки аёл кишига бундай оғир гапни айтишдан мусибатлироқ нарса йўқ дунёда! Баъзи эркаклар учун, икки соат муттасил кўз ёш тўкиб, оҳ-воҳ қилганидан кейин, ҳозир ўлиб қоладигандек ўзини ташлаб юборадиган ва ҳидлаш учун ҳушига келтирадиган дори сўрайдиган аёл олдида тургандан кўра яккама-якка олишувда ҳадемай кўксига шамширини санчиб олиши муқаррар бўлган ўзга эркак қаршисида туриш осонроқ бўлади.

Эжен келганда, маркиз д'Ажуда-Пинто худди оёғи куйган товукдай пизирлаб турган ва де Босеан хоним бу янгиликни ҳозир эшитмай қўя қолсин, яхшиси, унга бу тўғрида ёзиб юборарман деб ўйлаб, кетишга шайланаётган эди: бундай оғир зарбани оғзаки суҳбат вақтида айтгандан, мактуб орқали маълум қилган осонроқ. Виконтессанинг лакейи Растиньяк келганини хабар қилганда, маркиз д'Ажуда-Пинто хурсанд бўлганидан бир сесканиб кетди. Шунини ҳам айтиш керакки, севувчи аёлнинг, бирон нарсдан шубҳаланган пайтидаги моҳирлиги, унинг ошиғига лаззат бахш этишидаги хилма-хил усулларга бой маҳоратидан ўн чандон ошиб кетади. Яхши кўрган одамидан ажраб қолиш хавфи туғилса, бундай аёл ошиғининг бирон ишораси маъносини, Вергилийнинг таъриф қилиши бўйича, жуда узоқдан туриб, биянинг ҳидини сезган отдан кўра

ҳам зийраклик билан сезиб олади. Имонингиз комил бўла-
версинки, де Босеан хоним маркиздаги беихтиёр, сезилар-
сезилмас, аммо самимий бўлгани учун қўрқинчли бу ички
титроқни сезиб қолди. Эжен Парижнинг бир хусусиятини
билмас эди: кимнинг олдига кирманг, бундан олдин шу
оила дўстларидан эрининг, хотинининг, ҳатто болаларни-
нинг ҳам ҳаёти тўғрисида бор гапларни суриштириб билиб
олиш керак, акс ҳолда шундай ўсал бўласизки, битта зам-
бил билан иккита ҳаммол зарур бўлиб қолади, ёки поляк-
ларнинг таърифи билан айтганда, ўсал бўлиб қолган жойи-
нгиздан олиб чиқиб кетиш учун *аравангизга бешта ҳўкиэ
қўшишга мажбур бўласиз*. Модомики, бундай таъриф
Францияда йўқ экан, бунга сабаб, шубҳасиз, шуки, ҳар
қандай ғийбат ҳам зудлик билан кенг тарқаб кетадиган
мамлакатда ундай иборанинг вужудга келиши ўзи мумкин
эмас. Фақат Эжен, графиня де Рестоникада бир марта
ўсал бўлган ва бундай оғир аҳволдан халос бўлиш учун
аравасига бешта ҳўкиэ қўшишга ҳам де Ресто хоним имкон
бермаган Эженгина ўша ердан тўппа-тўғри де Босеан хо-
ним олдига келиб, яна ҳўкиэларга муҳтож бўлиши мумкин
эди. Лекин у биринчи сафар жаноб де Трай билан графи-
ня де Рестога жуда малол келадиган иш қилган бўлса, бу
ерда, ҳозир маркиз д'Ажуда-Пинтони мушкул аҳволдан
халос этганди.

Эжен унча катта бўлмаган, кул ранг билан пушти қо-
ришмасида бўялган, безаклик, аммо безаклари оддий, чи-
ройли жиҳозлардан иборат меҳмонхонага кириб келар
экан, португалиялик:

— Саломат қолинг,— деди-ю, эшик тарафга отилди.

— Фақат кечқурунгача, а?— деб сўради де Босеан хо-
ним, ёлғиз бошини буриб, маркизнинг юзига тикилиб қа-
раркан.— Буфонлар театрига биз билан бирга бормайсиз-
ми ҳали?

— Боролмайман,— деб жавоб қилди у эшик тутқичини
ушлаб.

Де Босеан хоним ўриндан турди ва Растиньякка асло
парво қилмай, маркизни ўз ёнига чақирди; Растиньяк эса
меҳмонхонадаги жиҳозларни кўриб, араб эртақларида тас-
вирланган дабдабали ҳаётнинг бўлганлигига ишонч ҳосил
қилар даражада ҳайрон қолиб ва уни писанд қилмаган аёл
олдида ўзини қаёққа уришини билмай, ҳанг-манг бўлиб
турарди.

Виконтесса кўрсаткич бармоғини кўтариб, чиройли бир ҳаракат билан уни тушираркан, ўз ёнидан маркизга жой кўрсатди. Бу ҳаракатда эҳтиросларнинг шундай амирона кучи мавжуд эдики, маркиз эшик тутқичини қўйиб, қайтиб келди. Эжен унга ҳасад қилиб қараб турарди.

«Мана у, ҳалиги кичкина каретанинг эгаси. Парижлик аёлнинг эътиборига муяссар бўлиш учун наҳотки сувлуқ чайнаган отлару, зар уқали камзул кийган лакейлар ва тоғ-тоғ олтин зарур бўлса?»

Шайтон зеб-зийнатни кўз-кўз қилиб, унинг юрагини жароҳатлади, бой бўлиш орзуси қайнаб тошди, олтинга бўлган ташналикдан томоғи қуриб қолди. Эженнинг бор-йўғи бир юз ўттиз франк пули бор эди, уни ҳам уч ойга етказиш керак эди. Отаси, онаси, ака-ука ва сингиллари, холаси — бутун оила бир ойда фақат икки юз франк билан тирикчилик қилишлари керак эди. Узининг ҳозирги аҳволи билан эришмоқчи бўлган мақсадини шу тарзда, кўз очиб юмгунча солиштириб кўрди-ю баттар довдираб қолди.

— Нега энди итальянлар театрига боролмайсиз? — деб сўради виконтесса кулиб туриб.

— Иш кўп! Бугун инглиз элчисиникида зиёфатда бўламан.

— Ташланг ишларни!

Одам алдов йўлига бир киргандан кейин, ёлғонларни бири устига бирини қалаб ташлайверади. Маркиз д'Ажуда кулиб юборди-да, деди:

— Шунга талаб қиласизми?

— Ҳа!

— Мен айнан мана шунга эшитмоқчи эдим, — деб жавоб қилди маркиз ва унга шундай бир оташин назар ташладики, бу нигоҳи бошқа ҳар қандай аёлни кўнглини тичлантирган бўларди. Маркиз виконтессанинг қўлидан ўлиб, чиқиб кетди.

Де Босеан хоним ниҳоят менга эътибор қилар деган умидда Эжен қўли билан сочини силади-да, букилиб таъзим қилди. Босеан хоним эса ирғиб ўрнидан туриб, галереяга отилди, чопганича дераза олдига келиб д'Ажуданинг экипажга чиқиб кетганига қараб турди, у дарвозабон лакейга қаерга боришини айтганини қулоғининг учи билан илиб олди, кетидан лакей ҳам кучерга:

— Жаноб де Рошфидникига! — деб унинг буйруғини такрорлаганини эшитди.

Бу сўзлар ҳам, маркизнинг каретага нақадар тезлик билан сакраб чиқиб ўтириши ҳам, виконтесса учун чақмоқнинг чақнаши ва момақалдироқнинг гулдуранидек таъсир кўрсатди; уни ўлим даҳшати қамраб олди. Зодагонлар даврасида бундан ҳам мудҳишроқ фалокат бўлиши мумкин эмас. Виконтесса ётоқхонасига кирди, столи олдига ўтириб, чиройли бир варақ қоғозни олдига сурди ва қуйидаги мактубни ёзди:

«Модомики, сиз инглиз элчихонасида эмас, балки Рошфидларникида овқат қилар экансиз, бунинг боисини менга изоҳлаб беришингиз керак. Кутаман».

Сўнг у қўли қалтираганидан бир оз қийшйқ-қинғир бўлиб чиққан ҳарфлардан уч-тўрттасини тўғрилаб, «К» деб имзо чекди-да, (бу ҳарф «Бургундли Клара» деган маънони билдирадди) қўнғироқ чалди.

— Жак,— деди у, ҳузурига кирган лакейга,— соат етти яримда жаноб де Рошфидникига борасиз-да, маркиз д'Ажуда шу ердами деб сўрайсиз. Агар у ўша ерда бўлса, мана шу хатни унга бериб қўйинглар деб илтимос қиласизу, жавобини кутиб ўтирмайсиз. Борди-ю, маркиз у ерда йўқ бўлса, орқангизга қайтиб, хағни менга олиб келиб берасиз.

— Виконтессани меҳмонхонада кутиб туришибди.

— Ҳа-я, айтгандай!— деди виконтесса, эшикни очар экан.

Эжен ўзини жуда ноқулай сеза бошлаган эди; бахтига, виконтесса, ниҳоят кириб келди ва шундай ҳаяжон билан гапирдики, Эженнинг юраги ачишиб кетди.

— Маъзур кўрасиз, мен икки энли хат ёзиб юборишим лозим бўлиб қолди, энди тамомила сизнинг ихтиёрингиздаман.

Виконтесса хаёли бошқа жойда бўлгани учун нималар деяётганини англамасди. «Д'Ажуда мадемуазель де Рошфидга уйланмоқчи. Лекин у банд-ку! Шу бугун кечқуруноқ бу никоҳ бузилади, ёки мен... Ҳа! Эртага бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмас!»

— Хөним...— деб Растиньяк гап бошлаган эди, виконтесса:

— Нима?— деб сўраб қолди ва унга шундай такаббуруна назар ташладики, бечоранинг юраги «шув» этиб кетди.

Эжен бу «нима» деган саволнинг маъносига тушунди. Кейинги уч соат ичида у кўп нарсаларга ақли етиб, ҳушёр бўлиб қолганди.

— Хоним,— деб бошқатдан гап бошлади Эжен, қизариб; у бирпас ийманиб турди-ю аммо ўзини қўлга олиб, гапини давом эттирди:— Кечиринг мени; ҳимоятингизга шундай муштоқманки, менга жиндаккина қариндошлик қилиб юборсангиз ғоят хурсанд қилган бўлур эдингиз.

Де Босеан хоним ғамгинлик билан жилмайиб қўйди: унинг фигони ортиб, осмонида энди момақалдироқ гулдурай бошлаган эди.

— Оилавий аҳволимнинг қай тарзда эканлигини билсангиз эди,— деб давом этди Эжен,— менга эртақларда ўз ҳимояти остидаги одамларнинг бошидан ҳар қандай фалокатни бартараф қилиб турадиган афсонавий пари вазифасини бажаришдан бош тортмаган бўлардингиз.

— Хўп, яхши, қариндош,— деб жавоб қилди хоним кулиб,— сизга қандай фойдам тегиши мумкин?

— Қайдам! Узоқлашиб кетиб, қариндошлигимиз узилиб қолай деган бир пайтда, яна шу қариндошлигимиз орқасида ўз кишингиз бўлиб туришнинг ўзи менга катта бахт. Мени уялтириб юбордингиз, айтмоқчи бўлиб турган гапимши ҳам унутиб қўйдим. Мен Парижда таниган бирдан-бир одам сизсиз. Сиз билан маслаҳатлашиб кўришни жуда ҳам истардим, қанотингиз остидан ўзига жой топишни орзу қилган ва сиз учун ўлимга ҳам тайёр турган мендек ожиз бир бола бечорани ҳимоятингиз остига олсангиз деб илҳимос қилмоқчи эдим.

— Мен учун битта-яримтани ўлдира олармидингиз?

— Истасангиз, иккитасини ҳам ўлдираман.

— Ёш бола-ей! Ҳа, ростдан ҳам ёш бола экансиз,— деди у кўз ёшларини зўрға тийиб.— Мана, сиз астойдил севишга қодир бўлсангиз керак!

— О, бўлмасам-чи!— деб юборди у бош иргитиб.

Мана шу жавоби учун виконтесса шухратпараст студентнинг дардига қулоқ сола бошлади. Жанублик йигит биринчи марта ўз манфаатини ўйлаб иш тута бошлади. Шу вақт ичида, яъни графиня де Рестонинг зангори хосхонаси билан де Босеан хонимнинг пушти меҳмонхонасида ўтказган бир неча соат ичида у Париж ҳуқуқ илмининг уч йиллик сабоғини босиб ўтган эди, бу ҳуқуқ илми гарчи расмий бўлмаса ҳам, зодагонларнинг олий табақаси орасида ҳуқуқ фанлари мажмуаси вазифасини бажарарди, уни яхши ўзлаштириб олинса ва усталик билан фойдаланилса, амалда истаган нарсани қўлга киритиш мумкин эди.

— Ҳа, айтгандай!— деди Эжен.— Сиз берган балда менга графиня де Ресто ёқиб қолган эди, шу бугун кундузи уникида бўлдим.

— Албатта, унга жуда халақит берган бўлсангиз керак, шундайми,— деди жилмайиб туриб де Босеан хоним.

— Мен жуда нодон одамман, ўзингиз ёрдам бермасангиз, ҳамма мендан юз ўгиради. Назаримда, Парижда ёш, чиройли, хушбичим, бадавлат ва айни вақтда ҳеч ким банд қилмаган аёлни учратиш қийинга ўхшайди, менга эса худди ана шундай бир аёл зарурки, у менга ҳаёт кечирриш сабоғини ўргатсин, бундай илми фақат сиз аёллар дўндириб ўқита оласиз. Акс ҳолда қаерга бормайин, аллақандай граф де Трай деганларга дуч келавераман. Мен ҳозир у ерда қандай нодонлик қилиб қўйдим экан, шуни ечиб берсангиз деб илтимос билан келган эдим. Мен у ерда бир чол тўғрисида гап очиб қолган эдим, унинг исми...

— Герцогиня де Ланже!— деб хабар бериб қолди Жақ, Эженнинг гапини бўлиб.

Студент жуда таъби тирриқ бўлиб кетганини билдириб, башарасини буриштирди.

— Агар муваффақият қозонаман десангиз,— деди ововини пасайтириб виконтесса,— биринчи галда, кўнглингиздаги ҳамма гапни бу қадар очиқ айтаверманг.— О! Келинг! Салом, азизам!— деди у ўрнидан туриб, герцогинянинг қаршисига юрар экан; кейин меҳмонининг қўлини шундай сидқидиллик билан сиқдики, худди туғишган синглисини қарши оляпти деб ўйлаш мумкин эди; Герцогиня ҳам унга энг латиф эҳтиром билан жавоб қилди.

«Иккаласи жуда қалин дўст экан,— деб ўйлади Рас-тиньяк.— Энди менинг ҳомийларим иккита бўлади; уларнинг диди ҳам бир хил бўлса керак, шунинг учун, иккинчиси ҳам мени ўз қаноти остига олиши муқаррар».

— Азизам Антуанета, қандай ёқимли шамоллар учирди сизни?— деб сўради де Босеан хоним.

— Маркиз д'Ажуда-Пинто Рошфидларникига кириб кетаётганини кўриб, ўзингизни ёлғиз учратсам керак деб ўйлаган эдим, холос.

Герцогиня бу машъум хабарни айтаётганида, де Босеан хоним лабини тишлаб қолмади, қизариб кетмади, нигоҳлари ҳам ўзгармади, билъакс чеҳраси ҳатто ёришиб кетгандек ҳам бўлди.

— Сизнинг банд эканлигингизни билганимда!...— деб қўшимча қилди герцогиня, Эженга қайрилиб қараб.

— Бу йигит менинг қариндошим, жаноб Эжен де Рас-тиньяк,— деди виконтесса.— Монриво тўғрисида ҳеч нарса биласизми?— деб сўради у.— Кеча Серизи ҳеч қаерда кўринмади деган эди, бугун сизникига боргани йўқми?

Бу заҳарли савол герцогинянинг қалбига ништардек санчилди: у генерал Монривонинг ишқида эсини йўқотиб қўйган эди, аммо генерал уни ташлаб кетибди деган мишмишлар тарқалган эди.

— Кеча у Елисей саройида эди,— деб жавоб берди герцогиня, чўғдек қизариб кетиб.

— Навбатчилик қилган бўлса керак-да!— деб тахминини билдирди виконтесса.

— Клара,— деб ўз навбатида кўзларидан ўт сачратиб гап бошлади ичи қоралик билан герцогиня,— эртага маркиз д'Ажуда-Пинто билан мадемуазель де Рошфиднинг тўйи тўғрисидаги хабар эълон қилинишини биларсиз, албатта?

Зарба жуда кучли эди. Виконтесса оппоқ оқариб кетди, аммо кулиб туриб жавоб қилди:

— Аҳмоқ одамлар ўзини шундай гийбатлар билан оутиб юришибди. Маркиз д'Ажуда Португалиядаги энг машҳур хонадонлардан бирининг исмини Рошфидларга бериб эсини ебдими? Рошфидлар кечагина юзага чиққан дворянлар.

— Тўғрику-я, аммо Бертанинг йиллик даромади, айтишларига қараганда, икки юз минг ливр бўлармиш.

— Маркиз д'Ажуда бундай мақсадни кўзда тутиб уйланадиганлардан эмас, у шундай ҳам бой одам.

— Лекин, азизам, мадемуазель де Рошфиднинг ўзи ҳам жуда чиройли қиз, ахир.

— Шундай денг-а!

— Хуллас, бугун у Рошфидларникида овқат қилади, никоқ контракти аллақачон имволанган. Бундан шунчалик беҳабарлигингизни кўриб, жуда ҳайрон бўлиб турибман.

— Хўш, қандай тентаклик қилиб қўйдим деяётган эдингиз, муҳтарам жаноб?— деб Эжендан сўради де Босеан хоним.— Буни қарангки, азизам Антуанетта, мана бу гўдак водагонлар даврасига энди қадам қўйиб кириб келяпти, сиз билан менинг гапларимдан ҳеч нарса тушунгани йўқ. Унга бир мурувват қилсангиз: гапларимизни эртага-ча қолдирсак. Эртага, шубҳасиз, ҳамма гаплар очиқ-оғдин маълум қилинади, ана ўшандан кейин сиз ҳам бу тўғрида баҳузур, ишонч билан овоза қилаверасиз...

Герцогиня Эженга шундай такаббуруна назар ташладики, бундай менсимаган назар билан бир қарашнинг ўзида одамзодни бошдан-оёқ эзиб-янчиб, йўқ қилиб юбориш мумкин. Иккала хонимнинг дўстона тарзда гаплашаётган бўлишларига қарамай, бир-бирларини чақиб-чақиб олаётганларини пайқашга ақли етган Эжен бундай деб жавоб қилди:

— Мен графиня де Ресто­нинг қалбига билмай туриб ханжар санчиб қўйибман. Менинг бутун айбим ҳам шу билмай иш тутишимда. Била туриб дилингизни оғритган одамлар билан яна учраша берасиз ва аҳтимолки, ундай одамлардан чўчиб ҳам турасиз, борди-ю, бирор одам ўзи билмай туриб бошқа одамнинг дилини оғритса, уни ўзи учун ҳеч қандай наф кўролмайдиган бир аҳмоқ, бефаҳм деб ҳисоблайдилар, оқибат, бундай одамга ҳамма нафрат билан қарайди.

Де Босеан хоним студентга илиққина қилиб бир назар ташлади, бу билан у ҳам миннатдорлигини билдирди, ҳам ўзининг қадр-қиммати қанчалигини сездирдики, бундай назокатли ишлар, фақат қалби зўр одамлар қўлидан келади. Виконтессанинг бу нигоҳи герцогинянинг Растиньякка менсимай қараб, унинг қалбида ҳозиргина очган янги жароҳатга малҳам бўлиб тушди.

— Буни қарангки,— деди Эжен,— мен граф де Ресто­нинг илтифотини қозона олдим; ваҳоланки, сизга айтиб қўйишим керакки,— деб у мутелик ва айни вақтда маккорлик билан герцогиняга мурожаат қилди,— ҳозирча мен аянчли бир студентман, сўққабош ва жуда камбағал бир одамман...

— Бундай гапларни гапирманг, жаноб де Растиньяк. Биз аёллар ҳеч қачон ҳеч кимга лузуми бўлмаган нарсалар кетидан қувмаймиз.

— На чора!— деб жавоб берди Эжен.— Менинг ёшим бор-йўғи йигирма иккида. Бундай ёшда бошга тушадиган фалокатларга бардош бера олиш керак. Бунинг устига мен ҳозир кўнглимдаги бор гапларимни очиқ айтиб тавба-тазарру қиляпман, тиз чўкиб тавба қилиш учун эса, бу ердан ҳам чиройлироқ ибодатхона топилмаса керак: лекин одатда, бундай даргоҳда фақат гуноҳга бош урасану, тавбани бошқа жойга бориб қиласан.

Герцогиня бу шаккокликка пинагини бузмай қулоқ солди ва уни одобсиз деб ҳисоблаб виконтессага:

— Қариндошингиз ҳали жуда гўр кўринади...— деб қўйди.

Де Босеан хоним герцогинянинг ҳам, қариндошининг ҳам устидан астойдил ҳузур қилиб кулди.

— Тўғри айтдингиз, азизам, у ҳали ғўр, шунинг учун ўзига одоб ўргатадиган мураббия ахтариб юрибди.

— Герцогиня,— деб Эжен яна унга қараб сўз бошлади,— менимча, бизни мафтун этган одамнинг сир-асрорларидан воқиф бўлишга интилиш гоят табиий ҳол бўлса керак, шундай эмасми? («Аммо,— деб қўйди у ичида,— бу хонимлар билан суҳбат қилиш учун сартарошларга муносиб ибораларни ишлатаётганимни қара»).

— Лекин, менимча, графиня де Рестонинг ўзи жаноб де Трайнинг шогирди бўлса керак-ку,— деб жавоб қилди герцогиня.

— Мана шунисидан мутлақо беҳабар эканман,— деди студент.— Шунинг учун ҳам энг аҳмоқона бир тарзда икковларининг орасига ғов бўлибман. Шундай бўлса ҳам унинг эри билан анча улфатлашиб олдим, хотини ҳам, менинг уйида бўлганимга, гарчи вақтинча бўлса-да, чидаб турган эди-ю, бирдан тилим қичиб, ҳозиргина коридорда графиняни ўпган ва кўзим олдида орқа эшикдан чиқиб кетган одамни танийман деб юборибман.

— Ким экан у?— иккала хоним бараварига сўраб қолишди.

— Битта чол; у ҳам мендай қашшоқ бир студент турадиган жойда, ойига икки лундорга Сен-Марсо даҳасидаги пастқам бир қавакда туради; у ростдан ҳам жуда бахтсиз одам, ҳаммага майна бўлиб қолган, биз эса уни «Горио ота» деб атаймиз.

— Сиз, чиндан ҳам ёш бола экансиз!— деб юборди виконтесса.— Ахир, графиня де Рестонинг қизлик фамилияси Горио эди-да.

— Вермишелчининг қизи,— деб илова қилди герцогиня,— сарой сомсапазининг қизи билан бир кунда жаноб олийларига тавсия этилган мешчан хоним. Клара, эсингиздами? Ушанда Қирол ҳам кулиб қўйган ва лотинчасига унинг тўғрисида алланима деб қочириқ ҳам қилганди: икковиям... хаҳ, нимайди?.. Икковиям...

— *Ejusdem farinae*¹,— деб айтиб берди Эжен.

— Жуда тўғри,— деди герцогиня.

— Ҳали Горио унинг отаси денг!— деди студент ваҳми келиб.

¹ Бир хамирдан (лот.). Сўзма сўзига: «Бир ундан».

— Ҳа-да; у тентак чолнинг икки қизи бор, уларни ўл-гудек яхши кўради, лекин у қизиям, бу қизиям ундан алақачон юз ўгиришган.

— Иккинчиси немисча фамилияли бир барон Нусинген деган алақандай банкирга турмушга чиқмаганми?— деб сўради виконтесса, герцогиня де Ланжега ўгирилиб.— Исми Дельфина бўлса керак, шундай эмасми? Узи сариқ сочли, операда ён тарафдаги ложада ўтиради; у Буфонлар театрига ҳам бориб туради, одамларнинг диққатини ўзига тортиш учун қаттиқ-қаттиқ кулади, ўшами?

— Шундай одамларга ҳам парво қилганингизга ҳайронман, азизам,— деди истеҳзо билан герцогиня.— Муҳаббатдан эс-ҳушини еб қўйган граф Рестодек одамгина мадемузель Анастазининг унига булғаниши мумкин. О! Бу қилмишидан граф анча зарар кўради! Хотини граф де Трайнинг тувоғига илиниб қолди, граф у хонимни нобуд қилмай қўймайди.

— Демак, улар ўз оталаридан юз ўгиришган экан-да?— деб такрор сўради Эжен.

— Ҳа, ўз отасидан,— деб жавоб берди герцогиня,— тушунасизми, қандай бўлишидан қатъи назар, ўз отасидан юз ўгиришган; бунинг устига уни жуда яхши, меҳрибон ота дейишади; ҳар бир қизига у беш юз мингми, олти юз мингдан сеп берган экан, қизларим бахтли бўлсин деб яхшилаб узатган экан, ўзи эса йилига саккиз — ўн минг ливр даромад билан кифояланиб қолаверибди, иккала қизим ҳам ўз болам эмасми, иккаласининг уйида ҳам меҳр ва муҳаббат кўрарман деб ўйлабди. Бунинг ўрнига икки йил ичида куёвлари уни ўтакетган бир муттаҳамни қувлаб юборгандек уйларида қувиб солишибди.

Эженнинг кўзларида ёш кўринди: у яқингинада ўзининг қадрдон оиласидан қалбини мусаффо, муқаддас туйгулар билан тўлдириб қайтган эди, у ҳали ёшликнинг ширин орзу-умидлари билан маст эди, фақат бу ерда, Париж маданиятининг жанг майдонида у билан биринчи марта тўқнаш келиши эди. Юракдан чиққан чинакам ҳислар шундай таъсирли бўладики, натижада, учаласи ҳам анчагача бир оғиз сўз айтолмай бир-бирларига қараб жим ўтириб қолишди.

— Вой, худойим-эй!— деб жимликни герцогиня бузди.— Буларнинг ҳаммаси даҳшатга ўхшайди, ваҳоланки, бундай ҳодисаларни биз ҳар куни кузатиб тураемиз. Нима, ё бундай ҳолнинг юз беришига сабаб йўқ деб ўйлайсизми?

Қани, айтинг-чи, тасаддуқ, куёвнинг нималиги тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз? Куёв — сиз билан бизнинг ўн етти йил мобайнида ардоқлаб боқиб катта қилган, Ламартин таъбири билан айтганда, томир-томири билан жисмимизга тутатиб кетган, энг қимматли жигаримизни — оиламиз қувончини уйимиздан олиб кетиб, кейин шу қувончни бошимизга битган балога айлантирувчи эркак. Эркак киши биздан ана шу жигарпорамизни олиб кетгандан кейин даставвал унинг муҳаббатидан болта ўрнида фойдаланади ва ўша фариштанинг қалбидаги оила билан боғлиқ бўлган ҳар бир риштани шартта-шартта узиб ташлайди. Қизимиз кечагина бизнинг бахту тахтимиз, бутун давлатимиз эди, биз ҳам унга энг яқин одам эдик; бир кечадан кейин эса у бизнинг ашаддий душманамизга айланади. Ажабо, бундай фожиалар кўзимиз олдида ҳар куни юз бериб турмаяптими? Бир қарасанг, келин қайната билан чиқиша олмайдди, ваҳоланки қайната бутун бор-будини шу ўғли йўлида қурбон қилиб юборган. Бир қарасанг, куёв қайнатани уйидан қувиб юборган. Шундан кейин яна бизнинг ҳозирги жамиятимизда фожиа нима деб сўрашгани ортиқча. Хўш, куёв-чи? Ахир, куёв деган нарса фожианинг худди ўзи-ку, фожиа бўлганда ҳам жуда даҳшатли фожиа, мутлақо бемаъниликка юз ўтирган ниқоҳларимиз тўғрисида-ку, гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Ўша вермишелчи чолнинг бошига қандай қуналар тушганини жуда аниқ тасаввур қиляпман. Эсимда, ўша **Форно...**

— **Горио, хоним...**

— **Ҳа, яхши, ўша Морио революция йилларида секциялардан бирининг раиси эди***; у ўша вақтда юзага келган очарчиликнинг асл сабабларини биларди, шу сабабли, олган унини ўн ҳисса қимматига сотиб, бойий бошлаган эди. Ун унда жудаям сероб эди. Бувимнинг иш бошқарувчиси уни гоят кўп миқдорда ун билан таъминлаб турарди. Бу тоифадаги одамларнинг ҳаммаси сингари **Норио** ҳам кўрган фойдасидан **Жамоатчиликни қутқариш комитетига*** ҳам бериб турарди. Эсимда, бувимнинг иш бошқарувчиси **Гранвилье**даги мулкингизда беташвиш яшайверинг, сизнинг ерларингизда унган бугдой ишончли одам эканингизга гаров бўла олади деб ишонтирган эди. Шундай қилиб, қаллақесарларга дон сотиш билан шуғулланган ўша **Лорио** фақат бир нарсанинг савдойиси экан: у қизларини еру кўкка ишонмас экан. У қизларидан биттасини **граф де Рестога** берди, иккинчисини эса ўзини **роялист** қилиб кўрса-

тувчи бадавлат банкир барон Нусингенга тиқиштирди. Ҳингизга маълумки, Империя ҳукмронлик қилаётган замонда куёвлар бир минг етти юз тўқсон учинчи йилнинг одами — қайнатани ўз уйига киргизишдан номус қила бошлайдилар: *Буонапарте* замонда-ку бутунлай бошқа гап эди. Лекин бурбонлар ҳукумат тепасига қайтиб келишгандан кейин чолни уйда сақлаш Рестога малол келиб қолади, банкирга эса ундан ҳам оғирлик қилади. Қизлари, кўринишдан, ҳали бу вақтда отасини яхши кўришарди, шунинг учун улар сиз ҳам, кабоб ҳам куймасин қабилда иш кўрадилар, яъни эрини ҳам, отасини ҳам хафа қилмасликка ҳаракат қиладилар. Улар Ториони уйда ҳеч ким йўқ вақтларда қабул қиладиган бўладилар. Буни улар отасига меҳрибон эканликларини кўрсатиш учун: «Ота, фалон вақтда келинг, ўзимиздан бўлак ҳеч ким бўлмайди, чақчақлашиб ўтираммиз!» — деб, ёки шунга ўхшаш гаплар билан ниқоблашади. Шахсан менинг ўйлашимча, ўргилай, чинакам эҳтиросларнинг ўз идроки, ўз кўзи бўлади, шунинг учун бечора отанинг жигар-бағри қон бўлиб кетган. У қизларининг ундан андиша қилишаётганини, модомики ўз эрларини яхши кўришар экан, демак, у куёвларига ҳалақит бераётганини тушунади. Фидойилик қилиш пайти етиб келади. Чол қизлари йўлида ўзини фидо қилади, нима қилсин ахир, ота-да: у қизлари уйдан ўзи чиқиб кетади, қизлари эса бундан мамнун бўлишади; бу мамнунликни сезиб, у тўғри иш қилганини тушунади. Мана шундай қилиб, ота билан қизлари иштирокида оилавий жиноят содир бўлади. Бундай воқеаларни биз ҳар қадамда учратиб тураммиз. Ахир, ўша Дорио ота қизларининг меҳмонхонасида дастурхонга тушган доғдек бўлиб қолмасмиди? Унинг ўзи ҳам бундай уйларда юраги сиқилиб, зеркиб қолган бўларди. Уша отанинг бошига тушган кун эркак кишини чин юракдан яхши кўриб қолган энг чиройли хотинлар бошига ҳам тушиши мумкин: агар у аёл эркак кишига сени яхши кўраман деб жиғига тегаверса, эркак кетади воради, бундай хотиндан ажраб кетиш учун қабих йўлга киришдан ҳам тоймайди. Жамики эҳтиросларнинг оқибати мана шундай. Бизнинг юрагимиз — бир хазина: уни бирдан сарфлаб қўйдингизми, — гадо бўласиз қоласиз. Биз ошкора эҳтиросларни ҳам, бир су пули қолмаган одамни ҳам аяб ўтирмаймиз. Бу ота бор будини улашиб бўлган. Қалбидаги ўтини, ўз муҳаббатини у йигирма йил мобайнида улашиб келган бўлса, бутун давлатини бир кунда бериб

қўйган. Қизлари лимоннинг бутун сувини сиқиб олиб, пўчоғини кўчага улоқтириб ташлашди.

— Жамият қанчалик разил-а,— деди виконтесса, кўзини ердан кўтармай ва шол рўмолининг попугини асаб билан силтаб тортиб: герцогинянинг ҳикоясидаги оқирғи жумлалар ўзига қарата айтилганини сезиб, виконтессанинг қаттиқ аччиғи чиққан эди.

— Разил дедингизми?.. Йўқ,— деди герцогиня,— анчайин, жамият ҳаётида ҳамма нарса ўз йўли билан боряпти. Бу билан жамият тўғрисида янглиш фикр юритмаётганимни кўрсатмоқчиман, холос. Умуман эса, мен ҳам сиз билан ҳамфикрман,— деди у виконтессанинг қўлини қисар экан.— Жамиятимиз — бир ботқоқ, биз баландликда туришга ҳаракат қиламиз.

У ўрнидан турди ва де Босеан хонимнинг пешонасидан ўпиб, деди:

— Азизам, ҳозир жуда ҳам чиройли бўлиб кетибсиз. Мен ҳеч қачон одамзоднинг ранги бу қадар тоза бўлишини кўрмаган эдим.

Сўнг Растиньякка ўгирилиб, сал бош иргитиб қўйди-ю, чиқиб кетди.

Эжен эса чолнинг кечаси кумуш идишини эзғилаганини эслаб:

— Горио ота ажойиб одам!— деб қўйди.

Де Босеан хоним ўйга толган эди, шунинг учун унинг гапини эшитмади. Сукут бир неча дақиқа давом этди, бечора студент гапиришини ҳам, қолишини ҳам, кетишини ҳам билмай, хижолат тортиб, қисиниб-қимтиниб ўтирарди.

— Ҳаёт ёвуз ва разил,— деб гап бошлади ниҳоят виконтесса.— Бошимизга бирор бахтсизлик тушиши биланоқ, дарров бу хабарни етказиб, юрагимизга ханжар уриб, уни кавлайдиган ва ханжарнинг бежирим дастасини томоша қилишимиз учун, уни шу алфозда ташлаб кетадиган дўст ҳамма вақт ҳам топилиб туради. Уша замониёқ аччиқ пичингу киноялар бошланади! Шу заҳотиёқ масхара-ли гаплар авжга минади! О, мен ўзимни масхара қилдириб қўймайман!

У оқсуяк хонимларга хос бир ҳаракат билан бошини адал кўтарди, мағрур назар ташлаб турган кўзларида ўт чақнади.

— Аҳ, шу ердамидингиз ҳали!— деди у Эженни кўриб қолиб.

— Ҳа, ҳали шу ердман!— деди студент, аянчли оҳангда.

— Гап бундай, жаноб де Растиньяк, жамият билан ўзига муносиб равишда муомала қилинг. Ўзингизга мовқе яратмоқчимисиз, яхши, сизга ёрдам қиламан. Хотинларнинг қай даражада бузуқлигини мукаммал ўрганинг, эркакларнинг аянчли шухратпарастлиги қай даражага етганига яхшилаб веҳн солинг. Шахсан мен ўзим жамият китобини жуда диққат билан мутолаа қилганман, аммо маълум бўлдики, унинг баъзи саҳифаларини пайқаманман. Энди мен ҳаммасини билиб олдим: қанча совуққонлик билан иш тутсангиз, шунча мартабангиз ошади. Ҳеч аямай зарба бераверинг, ана ўшанда қаршингизда титраб турадиган бўлишди. Эркакларни ҳам, хотинларни ҳам почта аравасига қўшиладиган от деб ҳисобланг, уларни беаёв ҳайданг, майли, улар ҳар бекатда ҳаром қотаверсин, майли, ана ўшанда бутун ўйлаган мурод-мақсадингизга етасиз. Ёдингизда бўлсин, сизга ёрдам берадиган бирор хотин бўлмаса, бу жамиятда ҳеч нарсага эришолмайсиз. Сиз ўзингиз учун шундай хотин кишини топишингиз керакки, унда ҳам чирой, ҳам ёшлик, ҳам бойлик сифатлари мужассамлашган бўлсин. Борди-ю, кўнглингизда чинакам ҳиссиёт туғилиб қолгудек бўлса, уни ҳеч ким хаёлига ҳам келтиролмайдиган даражада қалбингизнинг теран ерига яшириб ташланг, акс ҳолда адои тамом бўласиз. Ҳаётда жаллод бўлинг, жаллод бўлмасангиз унинг ойболтаси остида ўзингиз ҳалок бўласиз. Битта-яримтасини яхши кўриб қолсангиз, сирингизни асло ошқор қилманг! Уз юрагингизни очмоқчи бўлган одамни жуда яхшилаб билиб олмагунингизча асло бу тўғрида оғиз оча кўрманг. Ҳали ҳозирча ҳеч кимни бу хилдаги муҳаббат билан севганингизча йўқ, аммо бунинг олдини олиб қўйган яхши, шунинг учун жамиятга ишонмасликни одат қилинг. Менга қаранг, Мигель (ўзи ҳам сезмаган ҳолда янглишиб, уни мана шу ном билан атади), иккала қизи ҳам отасидан юз ўгирган, эҳтимолки, унинг ўлимини истаётган бу ҳолдан ҳам даҳшатлироқ ишлар бор: бу — икки опа-сингил орасидаги рақобатдир. Ресто қадимги асилзодалардан, унинг хотинини оқсуяклар тан олди, саройга тавсия этилди; унинг синглиси молиявий қорчалоннинг хотини, бой-бадавлат гўзал Дельфина де Нусинген ёса буни кўриб куйиб кетяпти; ич-этини еб ётибди: графиня де Ресто унга қараганда жуда юқорига кўтарилиб кетди; шундай қилиб,

энди опа-сингиллик тугади; энди улар отасидан юз ўгир-гандек, бир-бирларидан ҳам воз кечиб турибдилар. Шу сабабдан де Нусинген хоним менинг уйимга киришга мурассар бўлиш учун Сен-Лазар кўчасидан то Бренель кўчасигача бўлган йўлдаги бутун чанг-лойни ялаб тозалашга ҳам рози. Бу мақсадига эришишда де Марсе ёрдам қилар деб ўйлаб, де Нусинген хоним унинг чўриси бўлиб қолди ва унга ҳеч тинчлик бермай юрибди. Де Марсе эса уни назар-писанд ҳам қилмайди. Агар Дельфинани менга сиз тавсия этсангиз, унинг кўнглидаги одам бўласиз, сизга сажда қиладиган бўлади. Кейинчалик уни яхши кўриб қолишингиз ҳам мумкин, борди-ю, яхши кўриб қолмасангиз, ундай ўз мақсадингизга эришиш йўлида фойдаланаверасиз. Мен уни бир-икки марта кўпчилик меҳмонлар орасида қабул қиламан, аммо кундуз куни асло қабул қилмайман. Мен у билан салом-алик қиламан, шунинг ўзи ҳам кифоя. Графиняникида Горно отани тилга олиб, унинг эшигини ўзингизга ўзингиз ёпиб келибсиз. Ҳа, азизим, сиз графинянинг уйига йигирма марта борсангиз ҳам, графиня йигирма марта уйида йўқ бўлади. Сизни уйга киритмаслик тўғрисида буйруқ бериб қўйилган. Шундай экан, Горно ота сизни Дельфина де Нусинген билан таништириб қўйсин. Гўзал де Нусинген сизга ниқоб ўрнида хизмат қилади. Унинг маҳбуби бўлиб олсангиз, ҳамма хотинлар сизга шайдо бўлади. Дельфинанинг рақибалари, дугоналари, ҳатто энг яқин одамлари ҳам сизни ундан айнитиб, ўзига қаратиб олиш пайига тушиб қолади. Баъзи хонимлар бировнинг маҳбубини афзал кўрадилар. Бу билан улар, бизнинг шаяпаларимиздан нусха кўчириш билан гўё турмуш тарзимизни ҳам ўзлаштириб олгандек ўзларини ҳис қилувчи мешчан аёлларга ўхшаб жетадилар. Сиз муваффақият қозонасиз. Парижда муваффақият қозониш — ҳамма нарсанинг асоси, у ҳукмронлик гарови. Аёллар сизни истейдодли ва ақлли йигит деб эътироф этишлари биланоқ, эркаклар бунга ишонадилар, уларнинг ҳафсаласини ўзингиз пир қилиб қўймасангиз бас. Ана ўшанда қўлингизни нимага чўзсангиз етади, ҳамма ерда сизга йўл очиқ бўлади. Жамиятимиз қаллоблар ва овсар одамлардан иборат эканини ўшанда билиб оласиз. Сиз қаллобларга ҳам, овсарларга ҳам қўшилманг. Бу чангалзорларда адашиб қолмаслигингиз учун Ариадна ипи* ўрнига ўзимнинг исмиمنى қўлингизга бериб қўяман. Унга доғ туширманг, — деди у, бошини кўтариб ва Растиньякка шоҳона назар таш-

лаб,— гард юқтирманг. Энди боринг, мени ёлғиз қўйинг: биз аёлларнинг ҳам ўзимизга яраша курашимиз бўлади.

— Сизга чуқур қазийётганларнинг адабини бериб қўядиган одам лозим бўлиб қолса...— деб унинг гапини бўлди Эжен.

— Унда нима бўларди?— деб сўради виконтесса.

Эжен ўзининг кўкрагига уриб қўйди, қариндошининг табассумига жилмайиб жавоб қилди-да, уйдан чиқди. Соят беш эди. Эженнинг қорни очиб кетганди, овқатдан кеч қолмасмиканман деб ташвишга тушиб қолди. Шу ташвиш туфайли у Париж кўчаларида шамолдек елиб бораётган аравада юришнинг қандай гашти борлигига энди тушунди. Аммо бу жисмоний ҳузур миясига қуйилиб келаётган фикрларига ҳалақит бермасди. Унинг ёшидаги йигит бировнинг нафратига учраб камситилар экан, қизишиб кетади, жони ҳиқилдоғига келади, бутун жамиятни яниб, ўч олиш ҳақида шовқин кўтаради-ю, аммо бунга кучим етармикан деб ўзидан шубҳа қилади. Ҳозир Эженни: «Графинянинг эшигини ўзингизга ўзингиз ёпиб келибсиз»,— деган гап изтиробга солар эди. «Мен барибир бораман!— дерди у ўзига ўзи.— Борди-ю, де Босеан хоним тўғри айтган бўлса-ю мени қабул қилмасин деб тайинлаб қўйилган бўлса... унда... унда графиня де Ресто ўзи бориб турадиган ҳамма меҳмонхоналарда мен билан учрашади. Мен қиличбозлик қилишни, тўппончадан отишни ўрганиб оламан-да, унинг Максимини ўлдираман!..» «Пул-чи?— деб ақли бунга эътироз билдирарди.— Пулни қаердан олсан?» Шундай деб ўйлади-ю, бутун бойлигини одамларга кўз-кўз қилиб қўйган графиня де Рестонинг меҳмонхонаси кўз олдига келди. Эжен, қизлик фамилияси Горио бўлган хонимни, у жондан азиз яхши кўрган, кўзни қамаштирувчи зеб-зийнатларни, унинг ҳаддан ташқари қиммат турувчи уй жиҳозларини, хуллас, ўзбошимча, мақтанчоқ қизнинг давлатини, бадавлат суяқоёқ жувоннинг исрофгарчилигини тасаввур қилди. Босеанларнинг ҳашаматли иморатлари олдида бу кўзни қамаштирувчи манзара дарҳол сўнди-қолди. Париж зодагонлари жамиятининг юқори доиралари билан маҳкам боғланган Эженнинг бутун орзу-умидлари унинг кўнглида ёмон ниятлар туғдирган, ақлини ўткирлаб, виждонини ўтмаслаштирган эди. Дунё унга энди ҳақиқий башарасини очиб кўрсатганди: бойлик олдида ахлоқ ва

қонун ожиз эди; *ultima ratio mundi*¹ пулда, экани кўри-
ниб турарди. «Вотрен тўғри айтади. Энг яхши фазилат
бойликдир!»— дерди ўзига ўзи Эжен.

Нев-Сент-Женевьев кўчасига етиб боргандан кейин у
ғизиллаб юқорига чиқиб тушди, извошчига ўн франк ҳа-
қини берди-да, кишининг кўнглини айниладиган қўланса
ҳидли емакхонага кирди ва бир охурдан ем еяётган мол-
лардек овқатланаётган хўрандаларни кўрди. Бу ғарибона
манзара, бу емакхонанинг кўриниши унинг нафратини қўз-
ғади. Бу қадар тез ўзгариш, бу қадар кескин фарқ унинг
шуҳратпарастлик интилишларини беқийс ошириб юбориши
муқаррар эди. Бир тарафда — энг латофатли жамият то-
монидан бунёд этилган, кишини мафтун қилувчи ёрқин
қиёфалар, ажойиб санъат асарлари ва зеб-зийнатлар ора-
сида кўмилиб кетган навқирон, шўх чеҳралар, эҳтиросли,
шоирона шахслар; бошқа тарафда — ифлос қашшоқлик
ботқоғига фарқ бўлган даҳшатли манзаралар, бир вақтлар
бор гайратини эҳтиросли ўйинларга сарфлаб, адои тамом
бўлган ва эндиликда чўп-устихон бўлиб қолган башаралар.
Де Босан хонимнинг, ўша алданган хотиннинг ғазабдан
бўгилиб турганда берган маслаҳати, ўша қариндошининг
кишини васвасага соладиган таклифлари Эженнинг ёдига
тушди, унинг муҳтожлиги эса маслаҳатларни қандай шарҳ-
лаш кераклигини тушунтирди; бойлик орттириш учун
Эжен иккита параллель йўл тутмоқчи бўлди: ҳам муҳаб-
батга, ҳам илмга суянмоқчи бўлди, ҳам зодагонлар жамия-
ти одами, ҳам юридик фанлар доктори бўлишни ўйлаб
қўйди. Унинг ёш болалиги ҳали ҳам қолмаганди. Бу икки
йўл бир-бирига *асимптога** бўлиб, ҳеч вақт бир нуқтада
бирлашмайди.

Вотрен кишининг кўнглидаги энг яширин сирларини
билиб оладиган ғалати бир нигоҳ билан Растиньякка тики-
либ назар солди-да:

— Бугун нима учундир жуда хомуш кўринасиз, жаноб
маркиз, — деди.

— Мени «жаноб маркиз» деб атовчиларнинг ҳазилини
кўтаришга тоқатим йўқ, — деб жавоб қилди Растиньяк. —
Парижда чинакам маркиз бўлиш учун йилига юз минг ливр
даромаднинг бўлиши керак, модомики, «Воке уйи»да исти-
қомат қиларкансан, сенга бахт кулиб боқмаслиги муқар-
рар.

¹ Дунёнинг вамири (лотинча).

Вотрен Растиньякка оталарча такаббурлик билан қараб қўйди, бу билан гўё: «Итвачча! Хоҳласам, терингни шилиб оламан-ку!»— демоқчи эди. Кейин эса:

— Кайфингиз бузуқ, аҳтимол гўзал графиня де Рестога ёқмагандирсиз.

— У мени иккинчи уйга киритмасликни буюрди, чунки мен отангиз биз билан бир дастурхонда овқат ейди, деб юбордим,— деди Растиньяк.

Хўрандалар бир-бирларига қараб қўйишди. Горно ота ерга қаради ва кўзларини артиш учун тескари ўгрилди.

— Кўзимга тамака туширдигиз,— деди у ёнида ўтирган қўшнисига.

— Кимки Горно отани хафа қилса, ўзим у одамнинг адабини бераман,— деди Эжен, вермишелчининг ёнида ўтирган хўрандага қараб,— у ҳаммамиздан ҳам яхши одам!— Мен аёлларни назарда тутатганим йўқ,— деб қўшиб қўйди у мадемуазель Тайферга ўгрилиб.

Бу гап ҳар қандай таҳқирларга барҳам берди: Эжен шундай бир тарзда гапирдики, ҳамма хўрандалар жим бўлиб қолишди. Фақат Вотрен истехзо билан гап қотди:

— Горно отани ўз ҳимоясига олиш ва унинг масъул муҳаррири бўлиш учун уста қиличбоз ва яхши мерган бўлиш керак.

— Мен ҳам худди шундай қиламан,— деб жавоб қилди Эжен.

— Демак, бугундан бошлаб уруш бошларкансиз-да?

— Аҳтимол,— деди Растиньяк.— Лекин мен ўз ишларим тўғрисида ҳеч кимга ҳисобот бермоқчи эмасман, чунки ўзим ҳам бошқаларнинг кечалари нима иш билан шуғулланишини суриштирмайман.

Вотрен Растиньякка ер остидан қараб қўйди.

— Яхши йигит, қўғирчоқлар ўйинини кўрганда, алданиб қолмаслик учун парда девор йиртигидан мўралаб ўтирмай, томошахона ичига кириш керак бўлади. Хўп, бас қилдик бу гапни,— деди у, Эженнинг аччиғи чиқиб келатганини кўриб.— Бу тўғрида кейинчалик, хоҳлаган вақтингизда гаплашамиз.

Овқат вақтида хўрандалар қош-қовоқларини солиб, зўрма-зўраки гаплашиб ўтирдилар. Растиньякнинг гапидан кейин бир ҳолатга тушиб қолган Горно ота, ўзига нисбатан одамларнинг муносабати ўзгариб қолганини ва бундан кейин унга тегажақлик қиладиганларнинг оғзига урадиган ёш ҳомий пайдо бўлганини англамади.

— Бундан чиқди, жаноб Горно — графинянинг отаси экан-да? — шивирлаб сўради Воке хоним.

— Ундан ташқари баронессанинг ҳам отаси, — деб жавоб берди Растиньяк.

— У фақат шунга ярайди, холос, — деди Бьяншон Эженга. — Мен унинг бошини пайпаслаб кўрдим: бошида фақат битта гудда бор экан — у ҳам бўлса оталик гуддаси; бу одам оталик касалига мубтало бўлган.

Эжен жиддий кайфиятда ўтирарди, шунинг учун Бьяншоннинг ҳазили уни кулдиролмади. У де Босеан хоним маслаҳатларидан фойдаланмоқчи, шунинг учун қаердан ва қандай қилиб пул топсам экан деб ўзига ўзи савол берарди. Унинг кўзи олдида айнаи вақтда ҳам тақир чўл, ҳам серҳосил бўлган зодагонлар водийси намоён бўлди, бу манзара уни ҳаяжонли ташвишга солиб қўйди. Овқатдан кейин ҳамма бирин-кетин тарқаб кетди, у емакхонада қолди.

— Ростдан қизимни кўрдингизми? — деб сўради ундан Горно ота, сидқидиллик билан.

Чол студентни хаёл оғушидан тортиб олди; Эжен унинг қўлидан ушлади, унга аллақандай меҳр билан қараб туриб жавоб берди:

— Сиз яхши, ҳурматга лойиқ одамсиз. Қизларингиз тўғрисида кейин гаплашамиз.

У Горно отанинг гапига ортиқ қулоқ солишни истамай, ўрнидан туриб, ўз хонасига чиқиб кетди ва онасига хат ёзди:

«Онажон, мени яна бир тўйдириш учун учинчи кўрагинг йўқми? Шундай вазият туғилиб келяптики, тез бейиб кетишим ҳам ажаб эмас. Менга бир минг икки юз франк пул керак, уни ҳар қандай қилиб бўлса ҳам топишим керак. Менинг илтимосимни отам билмай қўя қолсинг ҳойнаҳой, у бунга қаршилиқ қилади, борди-ю, шу пулни тополмасам, ўзимни ўлдириш даражасида умидсизликка тушиб қолишим мумкин. Ўз режаларим ҳақида сенга биринчи учрашганимиздаёқ гапириб бераман: ҳозир тушиб қолган вазиятимни баён қилиш учун қанчадан-қанча дафтарларни тўлдириб юборишим керак. Онажон, мен қиморга пул бой берганим ҳам, қарзларим ҳам йўқ; лекин ўзинг бахш этган ҳаётим сенга қимматли бўлса, ўша пулни топ. Қисқаси, мен виконтесса де Босеанникига бориб тураман, у менга ҳомийлик қилади. Мен асилвода одамлар даврасида бўлиб туришим керак, лекин тоза қўлқоп сотиб олишга

ақалли бир су ҳам пулим йўқ. Қуруқ нон еб, сувдан бошқа нарса ичмай яшашга тўғри келиб қолса, оч қолишга розиман; лекин Париж боғларида деҳқончилик қилиш учун зарур бўлган асбоб-ускунасиз туришнинг иложи йўқ. Мен ўзимга йўл очиб, бирон ердан чиқа оламанми ё ботқоққа ботганимча қолиб кетавераманми,— гап мана шунинг устида боряпти. Мендан умидингиз катта эканини биламан, ўзим ҳам ўша умидларингизни тезроқ амалга ошириш пайидаман. Ойижон, мерос қолган бирор зийнат буюмингни сот, кўп ўтмай қарзингни қайтариб бераман. Оиламининг қандай аҳволда кун кечиришини яхши биламан, пулни топиб юборсанглар, бунинг қанчалик қийин бўлганини тушуниб, қадрига етаман; ишон, мен пулни бежиз сўраётганим йўқ, шундай қилсам қабиҳлик қилган бўлардим. Мениннг зорланиб қилган илтимосимни муҳтожлик нидоси деб қабул эт. Бизнинг бутун келажагимиз мана шу ёрдамга боғлиқ бўлиб турибди, ўша пул билан мен ҳарбий сафарга чиқишим керак, негаки Париждаги ҳаёт тинимсиз жанглардан иборат. Борди-ю, шунча пулни ўзинг топа олмасанг, холамнинг тўрини сотишдан бўлак илож қолмас, унга айт, ўрнига ўзим ундан ҳам яхшисини олиб юбораман...» ва ҳоказо.

У иккала сингласига ҳам, йиғиб юрган пулларингизни менга юборинглар, деб биттадан хат ёзди, иккала синглисининг ҳам унга пулларини жоң деб юборишига ишонар эди, албатта, бу ишни оила ўртасида муҳокама қилишдан сақланинглар, буни сизнинг виждонингизга ҳавола қилдим, деб қистириб ўтди. Ёшларнинг виждони доим тоза бўлади, улар виждон билан боғлиқ ишларга жуда жиддий муносабатда бўладилар. Шундай бўлса ҳам, хатларни ёзиб бўлгач, у бейхтиёр изтироб ичида қолди, у ҳаяжонланар, ич-ичидан қалтирар эди. Ёш шуҳратпараст йигит хилват қишлоқда яшаб юрган сингилларининг жуда кўнгли тоза қизлар эканини ва бу илтимоси билан уларни қандай оғир кунга солаётганини, лекин қизлар бу илтимосни бажариш билан қанчалик хурсанд бўлишларини ва боғларининг бирор бурчагида ўтириб олиб, ҳеч кимга билдирмай, севикли ақалари тўғрисида ўзаро суҳбатлашиб нақадар ҳузур қилишларини биларди. Унинг тасавурида бирдан сингилларининг бир чеккага чиқиб, ўзларининг озгина пулларини ўғринчи санаб кўришаётгани аниқ намоён бўлди; ўз пул-

ларини ҳеч кимга билдирмай акасига жўнатиш учун қизларга хос ҳийла-найранглар қилишаётгани, олижаноблик қилиш, ҳиммат кўрсатиш учун умрларида биринчи марта айёрлик қилишаётганини тасаввур қилиб турарди. «Сингил кўнгли — тозалик гавҳари, меҳр булоғи!» — деб ўйлади у. Энди Эжен ёвган хати учун хижолат бўла бошлаган эди. Уларнинг ибодати нақадар кучли, худога илтижолари нақадар самимий бўларкин! Бор бисотларининг ҳаммасини улар қандайин ҳузур-ҳаловат билан акаларига ҳадя этишаркин! Онаси у сўраган пулнинг ҳаммасини топа олмаса қанчалик изтироб чекаркин! Мана шу чексиз меҳрибонликлар ва унга кўрсатилган илтифотларнинг ҳаммаси Эжен учун Дельфина Нусинген ҳузурига кўтарилишда пиллапоя хизматини ўтайди. Унинг кўзларидан бир неча томчи ёш думалаб тушди — бу оиланинг муқаддас меҳробига ёқилган сўнги шам эди. Азбаройи умидсизликка тушганидан хонасида у ёқдан-бу ёққа кезиб юрарди. Қия очиқ турган эшикдан унинг хона ичида кезиб юрганини кўрган Горио ота унинг олдига кирди.

— Сизга нима бўлди? — деб сўради Горио ота.

— Эҳ, қўшнимижон, сиз ота бўлганингиздек, мен ҳам бировнинг ўғли ва бировнинг акасиман. Графиня Анастасидан хавотир олишингиз ўринли, у Максим де Трай деган бир кимсанинг қўлига тушиб қолган, у қизингизни нобуд қилади ҳали.

Горио ота алланарсалар деб тўнғиллаганча чиқиб кетди, аммо нима деганини Эжен англамади.

Эртаси куни Растиньяк хатларни жўнатиш учун почтага борди. У хатларни жўнатайми-йўқми деб охириги дақиқагача иккиланиб турди, шундай бўлса ҳам: «Омадимни берсин!» — деб хатларни почта қутисига ташлади; одатда, қиморбозлар ё буюк саркардалар шу сўз билан иш бошлайдилар, аммо бу ёмон гап; кўпинча у одамни халос қилмайди, балки ҳалок қилади.

Бир неча кундан кейин Эжен графиня де Рестоникига борди, аммо уни қабул қилишмади. У яна уч марта графинянинг олдига киришга уриниб кўрди, аммо у граф Максим де Трай йўқ вақтларни пойлаб борган бўлишига қарамай, графинянинг эшиги унинг учун ҳеч очилмади. Виконтесса ҳақ бўлиб чиқди! Студент ўқимай қўйди. У лекцияларга фақат йўқламадан ўтиш учун борар, йўқламадан ўтиши биланоқ дарров қочиб қоларди. У ҳам кўпчилик студентлар сингари йўл тутиб, ўқишни синовлар

бошланадиган пайтгача йиғиштириб қўйганди. Эжен бир йўла ҳам иккинчи, ҳам учинчи курс лекцияларига ёзилиб қўйишни, синовлар пайти келиши билан мук тушиб ўқишга астойдил берилиб, бир ўтиргандаёқ юридик факультетини биратўла битказиб кетишни мўлжаллаб қўйди. Мана шу қарорига кўра унинг ихтиёрида ўн беш ой вақт бўшаб қолди, бу вақтларда у баҳузур Париж океанида сузиши ва унда ўзига хотин овлаши ё бойликка тузоқ қўйиш билан шуғулланиши мумкин эди.

Кейинги ҳафта ичида Эжен де Босеан хонимни кига икки марта борди, лекин унинг олдига фақат д'Ажуданинг каретаси ҳовлидан чиқиб кетгандан кейин кирарди. Бутун Сен-Жермен даҳасида энг латофатли шахс ҳисобланган бу машҳура аёл маркиз д'Ажуда-Пинто билан мадемуазель Рошфиднинг никоҳ тўйини кечиктиришга муяссар бўлиб, жанг майдонида маълум вақтгача голиба бўлиб қолган эди. Лекин бахтдан ажраб қолиш хавфи туфайли, беқиёс зўр эҳтирослар билан тўлиб тошган бу кунлар, оқибат фалокатни бошлаб келиши лозим эди. Маркиз д'Ажуда билан Рошфидлар, виконтессанинг маркиз билан аразлашиб яна ярашганини кўриб, де Босеан хонимни бўлажак никоҳ ҳақидаги фикрга кўниқишга ва табиатнинг ўзи одам учун яратган бу ҳодиса йўлида, ниҳоят, эрталабки учрашувларидан воз кечишга рози бўлади деб ҳисоблашарди. Шундай қилиб, д'Ажуда ҳар куни минг хил энг муқаддас қасамларни такрорлаб, кўзбўямачилик ўйинини олиб борар, виконтесса эса бу алдовларга бажону дил ишониб келарди. Унинг энг яхши дугонаси, герцогиня де Ланже виконтесса тўғрисида: «Шартта ўзини деразадан отиши ўрнига, у зинадан думалаб тушди»,— деб ўз фикрини билдирди. Нима бўлганда ҳам, қуёш ўзининг охириги нурларини виконтесса Парижда қанча вақт қолган бўлса, шунча вақт сочиб турди. Қариндошига нисбатан кўнглида қандайдир хурофий меҳрибонлик ҳис қилган виконтесса бу вақт ичида ёш йигитга анча ёрдам қилди. Эжен унга катта садоқат кўрсатди, аёл киши ҳолига ҳеч ким на ачинадиган ва на уни юпатадиган бундай вазиятда Эжен унга чин юракдан раҳмдиллигини ошкор қилди. Бундай пайтларда аёлларга ширин сўз айтадиган эркаклар ҳам учрайди, аммо у эркаклар ширин сўзни бирор мақсадни кўзда тутиб айтадилар.

Нусинген хонадонига ҳужум қилишдан олдин, Растиньяк шахмат тахтасида ўз доналарининг қай вазиятда эка-

ними яхшилаб бир кўздан кечирмоқчи бўлди; бунинг учун у Горио отанинг аввалги ҳаётини ўрганиб чиқмоқчи бўлди ва бу борада аниқ маълумотлар тўпладики, улар қуйидагилардан иборатдир.

Революциягача Жан-Жоашен Горио оддий вермишелчи ишчи эди, у шундай эпчил, тежамли ва уддабурон йигит эдики, 1789 йилда сира кутилмаганда дастлабки қўзғолонда қурбон бўлган хўжайинининг корхонасини сотиб олди. У каппон яқинидаги Жюсьен кўчасига ўрнашди ва ўша хавфли вақтдаги энг нуфузли одамлар ҳимояти остида савдо-сотиқ ишларини юргизиб юбориш учун шу соҳа секциясига раислик қилишни бўйнига олиб, жуда фаросатли одам эканини кўрсатди. Унинг бўйиб кетишига мана шундай айёрлик билан тугилган иш асос бўлди: бу бойиш ё ростдан бўлган, ё атайин қилинган очарчилик пайтида бошланди, бу пайтда Парижда бугдойнинг баҳоси жуда кўтарилиб кетган эди. Нон дўконлар олдида одам ўларди, аммо баъзи одамлар ана шундай қийинчилик пайтида ҳеч қандай қийинчиликсиз баққолик дўконларидан макарон сотиб олардилар. Ўша йили гражданин Горио шу даражада бойиб олдики, кейинчалик, фақат йирик капитали бўлган савдогаргина фойдалана оладиган ҳамма имкониятлардан фойдаланиб, савдо қила бошлади. Лекин қобилиятли одамларнинг ҳаммаси қандай кун кечирса у ҳам шундай яшади. Урта миёна одам бўлгани туфайли жонини омон сақлаб қолди. Бундан ташқари, унинг бойлигига ҳеч ким ҳасад қилмасди, чунки унинг бадавлат эканлиги, бойлар таҳдиддан халос бўлганларидан кейингина ошкор бўлди. Унинг бутун ақл-фаросати, кўринишдан, нон савдосига сарфланган эди. Гап ғалла, ун, ёрма, уларнинг сифати, қаердан келтирилгани, қандай сақлаш кераклиги тўғрисида борганда, доннинг баҳоси келгусида қандай бўлишини, ҳосил кам ё мўл бўлишини олдиндан айтиб беришда, бугдойни арзон-гаров сотиб олишда, уни Сицилияда ё Украинада ғамлаб қўйишда унга тенг келадиган одам топилмасди. Унинг ўз ишларини қандай эпчиллик билан олиб боришини, мамлакатда бугдой олиб келиш ёки ундан бугдой олиб чиқиш тўғрисидаги қонунларни таҳлил қилишини, уларнинг руҳини чуқур билишини ва баъзи камчиликларини кўрсатиб беришини кўриб, Горио министр бўлса ҳам уддалай оладиган одам деб ўйлаш мумкин эди. Сабртоқатли, ғайрат, шижоатли, серҳаракат, гапида маҳкам туградиган, мақсадига эришишда тез иш кўрадиган, ўз иши

соҳасида бургутдек ўткир кўзли Горио ҳаммадан олдин ҳаракат қилар, ҳамма нарсани олдиндан кўрар, ҳамма нарсани билар ва ҳамма нарсани ичида сир сақлар, у фикр қилишда — дипломат, сафарда — солдат эди. Аммо ўз иши соҳасидан четга чиққанда, ўзининг оддий ва қоронғи дўконидан кўчага чиқиб, бўш вақтларида эшик кесакисига суяниб дам олиб ўтирганда, Горио яна аввалгидек тўпори ва калтафаҳм ишчига айланиб қолар, оддий нарсаларга ҳам ақли етмас, маънавий лаззатлардан маҳрум одамга айланиб қоларди, театрда ухлаб ўтирар ва Парижнинг тўпорилиги билан машҳур бўлган Долибанларидан* бири бўларди қоларди. Бу тоифадаги одамларнинг деярли ҳаммаси бир-бирига ўхшаган бўлади. Лекин уларнинг ҳар бири қалбида юксак ҳиссиётларни учратишингиз мумкин. Вермишелчининг бутун миясини савдо-сотик банд қилиб олганидек, қалбининг бутун ҳароратини икки кучли ҳиссиёт тамомила қамраб олган эди. Брида яшовчи бир бадавлат фермернинг ёлғиз қизи бўлган хотини эрининг чексиз яхши кўрадиган одами бўлиб қолди, хотинига у худога сажда қилгандек сажда қиларди. У ўша нозик, лекин маънавий жиҳатдан кучли, меҳрибон ва азиз бўлган, ўз табиатида тамом тескари табиатли хотинини еру кўкка ишонамасди. Агар эркак кишининг табиатида туғма ҳиссиёт мавжуд экан — бу ҳиссиёт ўзидан заиф кимсани ҳамма вақт ўз ҳимояси остида сақлай олишидан ғурурланишдир. Бунга муҳаббат деган нарсани, ҳамма соф виждонли одамларнинг лаззат оладиган манбаига бўлган қизғин миннатдорчилигини қўшсангиз, маънавий ҳаётдаги ўзига хос жуда кўп ишларга тушунасиз қўясиз. Етти йил ҳузур-ҳаловатда яшаганларидан кейин вермишелчи хотинидан жудо бўлди — бу бахтининг кетгани эди: хотини секин-аста муҳаббатдан бошқа жиҳатлар бўйича ҳам уни қўлга ола бошлаган эди. Эҳтимол, у бу орқада қолган одамга мавжуд муҳит ва ҳаёт ҳақида сабоқ бериб, унинг ақлини ривожлантирган бўлармиди. Хотини ўлгандан кейин болаларига бўлган меҳр-муҳаббати телбалик даражасига етди. Хотинининг ўлими туфайли чуқур изтиробга маҳкум этилган қайноқ муҳаббатини у фарзандларига қаратди. Қизлари ҳам дастлабки пайтларда ота муҳаббатига муҳаббат билан жавоб бериб юрдилар. Савдогарлар ҳам, фермерлар ҳам Гориони ўзига куёв қилишга роса уриниб кўрдилар, аммо ҳар қандай фойдали никоҳлардан ҳам воз кечиб, у тул қолишга аҳд қилди. Эркаклар орасида вермишелчининг

бирдан-бир илтифотига сазовор бўлган одам — қайнатаси, гарчи хотини ўлиб кетган бўлса ҳам Горио унга содиқ бўлиб қолишга аҳд қилган, деб таъкидларди. Каппондаги савдогарлар бундай телбаларча вафонинг маъносига тушуна олмай, уни масхара қилиб кулишарди, Гориога ҳатто аллақандай кулгили бир лақаб ҳам қўйишганди. Лекин улардан бири, навбатдаги олди-соттидан кейин ичиб олиб, Горнионинг лақабини ҳаммага овоза қилганда, вермишелчи унинг елкасига чунонам бошлаб мушт туширдик, масхарабоз Олбен кўчаси бурчагидаги тумба олдига бориб тушди. Горнионинг чексиз садоқати, қизларига бўлган чексиз муҳаббати, улар устида парвона бўлиши, ҳаммага маълум бўлиб кетди: кунлардан бир кун унинг савдо соҳасидаги рақобатчиларидан бири уни бозордан чиқариб юбориш, бозорда ўзи қолиб, уннинг баҳосини яна ошириш мақсадида Гориога, Дельфинани арава уриб кетган эмиш, деб хабар қилди. Ранги мурданикидек оқариб кетган вермишелчи ўша заҳотиёқ бозордан кетиб қолди. Алдамчининг хабаридан у шу қадар хилма-хил хаёлларга бордик, ҳатто бир неча кун бетоб бўлиб ётиб ҳам қолди. Горио у одамни елкасига турзидек мушт тушириб қақшатиб ўтирмади, лекин алдамчининг аҳволи оғирлашиб турган пайтни топиб туриб, уни хор-зор қилди-да, бозордан бутунлай қувди.

Иккала қизининг тарбияси жуда бемаъни олиб борилгани ўз-ўзидан маълум. Йилига олтмиш минг франк даромад қилишига қарамай, Горио ўзига бир минг икки юэ франк ҳам сарфламасди, лекин қизларининг ҳар бир истагини жойига етказишни бахт деб биларди: қизларига энг яхши мураббийлар ҳамма соҳадан сабоқ беришарди; қизларни компаньонка назорат қилиб турарди, буларнинг бахтидан бўлиб, у ақлли ва дидли хотин эди; қизлар от миниб сайрга чиқишар, ўз аравалари бор эди — қисқаси, илгариги вақтларда бирор қари, бадавлат амалдорнинг маҳбубаси қандай дабдаба билан кун кечирган бўлса, қизлар ҳам шундай яшашарди; улар нимани хоҳлашса, у буюм қанчалик қиммат туришига қарамай, ота уларнинг истагини бажо келтиришга ошиқар, бу қилган иши эвазига қизларидан фақат ширин сўз ва меҳр кутарди. Бечора, қизларини фаришталар билан тенглаштириб, бу қилмиши билан уларни ўзидан ҳам юқорига қўяр; унинг учун ҳатто қизларининг қилган ёмонлиқлари ҳам азиз эди. Қизларининг бўйи етиб, эрга тегадиган бўлишганда, улар ўз хоҳиш ва майлларига қараб эр танлаш имконига эга бўлдилар:

ҳар бир қизига у ўз давлатининг ярмини сеп қилиб берди. Ўз латофати билан граф де Рестони маҳдиё қилган Анастаси оқсуяклар орасига киришни орзу қилди, олий табақалар орасига кириб олиш учун у отаси уйини ташлаб, турмушга чиқиб кетди. Дельфина пулни яхши кўрарди, шунинг учун, ўзи немис бўлса ҳам, Муқаддас Румо империясининг барони бўлиб қолган* банкир Нусингенга турмушга чиқди. Горио вермишелчи бўлиб қолаверди. Лекин кўп ўтмай куёвлари ҳам, қизлари ҳам унинг илгаригидек савдо билан машғул бўлиб юганини ўз шаънларига ярашмаган иш деб топдилар, ваҳоланки унинг бутун ҳаёти мана шу савдо билан чамбарчас боғланган эди. Горио беш йилгача уларнинг гапига кирмай юрди; ниҳоят, бир кун келиб уларнинг гапини ерда қолдирмай, савдо-сотиқни ташлади; дўконини сотди, яна кейинги йилларда қилган савдо-сотиқдан ўзига тузуккина пул орттириб олди; Воке хонимнинг уйига кўчиб келганида, уй бекасининг тахминича, саккиз-ўн минг ливр йиллик даромад келтирадиган даражада пули бор эди. Горио, куёвларининг талабига биноан қизлари уни уйда туришигагина эмас, балки очиқ қабул қилишга рози бўлмаганларини кўргандан кейин, алаmidан Воке уйига келиб тиқилган эди.

Горио отанинг дўкомини сотиб олган жаноб Мюре берган барча маълумот мана шулардан иборат. Шундай қилиб, герцогиня де Ланженинг Растиньяк олдида айтган тахминлари тўғри бўлиб чиқди. Шу билан биз паришликлар ҳаётидаги фожианинг, сирли, аммо даҳшатли фожианинг муқаддимасини тамомлаймиз.

Декабрь ойининг биринчи ҳафтаси охирида Растиньяк иккита хат олди: биттаси онасидан, иккинчиси катта синглиси Лорадан эди. Таниш қўллар билан ёзилган иккала хат уни ҳам ҳузур бағишлолчи титроққа солди, ҳам даҳшатга солиб қалтиратди. Шу иккита шилдироқ қоғоз унинг умидларига ҳукм олиб келганди — яшаши ё ўлиши шунга қараб бўларди. Ўз онасининг қашшоқлигини эслаганда, уни аллақандай қўрқинч босар, лекин шу билан бирга Эжен уйдагиларнинг уни жуда яхши кўришига шундай ишончи комил эдики, уларнинг охириги томчи қонигача сўриб олиши ҳам мумкин эди. Онасининг хати қуйидаги мазмунда эди:

«Нуридийдам, сўраган нарсангни юбордим. Бу пуллари фойдали ишларга сарфла, негаки ҳаётингни сақлаб

қолиш учун керак бўлса ҳам, бунчалик кўп пулни отанга билдирмай яна бир марта тўплаб юбора олмайман, отанга билдиргудек бўлсак, оиламиз тинчи бузилади. Яна бир марта пул сўрайдиган бўлсанг, еримизни гаровга қўйишдан бўлак иложимиз қолмайди. Тузган режаларингни билмаганим учун бу тўғрида бир нарса дейишга ожизман, лекин бу тўғрида менга очиқ айтишдан қўрқибсан, нима ишлар қилмоқчисан ўзи? Буни тушунтириш учун қанчадан-қанча дафтарларни тўлдириб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ, оналар учун бир оғиз гапнинг ўзи кифоя қилади, шу бир оғиз сўз билан кўнглим тинчийди қолади. Сендан яшира олмайман, юборган хатинг менга ёмон таъсир қилди. Ўғлим, мени бундай ваҳимага солиб қўйишга нима мажбур қилди сени? Хатингни ёзиб тугатгунча қаттиқ азоб чеккан кўри-насан, негаки уни ўқиб чиққунча мен ҳам жуда қийналиб кетдим. Олдинга қандай ишларни мақсад қилиб қўйдинг ўзинг? Сенинг ҳаётинг ва тинчлигинг одамлардан ҳақиқий аҳволингни яшириш билан, имкони йўқ даражада пул ва илм орттираман деб, қимматли вақтингни сарф қилиш ҳисобигагина одамлар орасига кириш билан боғлиқ бўлиб қолмайдими? Ургилай, Эжен, онанг юрагига ишон: қингир йўл яхшилиққа олиб бормади. Сенинг вазиятингдаги йигитлар ҳар қандай ишратдан воз кечиб, сабр-тоқат билан ўқишлари керак. Сени қийиётганим йўқ, юборган пулимизнинг сенга заҳар бўлиб ботишини истамайман. Айтаётган гапларим — оқ кўнгил, эҳтиёткор онанинг гапларидир. Бурчинг нимадан иборат эканини билар экансан, унда хотиржамман, негаки сенинг қалбинг нечоғлиқ поклагини, ниятинг қанчалик ҳолислигини мен билмасам, ким билсин. Демак, сира қўрқмасдан:— Бор, тасаддуқ, ҳаракатингни қилавер,— деб айта оламан. Мен чўчияпман, негаки, ҳарна бўлганда ҳам онаман, лекин биз оналарнинг тоат-ибодатларимиз ва қилган дуоларимиз ҳар қадамингда сенга мадад бўлади. Эҳтиёт бўл, қўзичоғим. Сен катта кишилардек ақлли бўлишинг керак, ахир, сен худун қимматли бўлган беш жоннинг тақдирини сенинг ақл-идрокинга боғлиқ бўлиб турибди. Ҳа, бизнинг қисматимиз сенинг қўлингда, сен бахтли бўлсанг — бизнинг бахтли бўлганимиз. Биз бу ерда худога илтижо қилиб, сен қилмоқчи бўлган ишларга ундан мадад тилаб ўтираемиз. Шундай кунда Марсийяк холанг жуда катта ҳиммат кўрсатди; менга қўлқоп тўғрисида ёзиб юборганингни унинг ўзи фаҳмлаб қолди. «Ҳа, катта жиянимни ҳаммадан яхши кўраман»,— деди у хур-

санд бўлиб. Эжен, холангни ҳурмат қил: унинг сенга қилган яхшилигини, ниятларинга етганингдан кейин айтиб бераман, борди-ю, ўйлаган ниятингга ета олмасанг, холанг берган пуллар қўлингни куйдиргани куйдирган. Сиз болалар ёдгорлик буюмлардан жудо бўлишнинг нақадар оғирлигини билмайсизлар! Лекин сизларни деб не-не нарсаларимиздан воз кечмаймиз! «Жиянимнинг пешонасидан ўпаман, токим бу бўса уни доимо муваффақиятларга бошласин», деб ёзиб юбор,— деди менга холанг. У олийҳиммат, ажойиб аёл; агар хирагра* касали бўлмаганда ўзиям сенга хат ёзиб юбормоқчи эди. Отанг соғ-саломат юрипти. Бу 1819 йил ҳосили мўлжалимиздан ҳам мўл бўлди. Энди хайр, ўғлим. Сингилларинг тўғрисида ҳеч нима демайман: Лоранинг ўзи сенга хат ёзаяпти. Оиламизда юз берган икир-чикир ҳодисалар тўғрисида гап сотиш имконини унга бера қолай. Худо ёр бўлсин сенга! О! Шундай бўлсин, илоҳо, Эжен, омадинг келсин: сени деб шундай ғам-ташвиш чекдимки, иккинчи мартасига дош бера олмайман. Ўғлингга пул юбориш зарур бўлса-ю, ўзинг камбағал бўлсанг, шундай пайтда, нега бой бўлмаган эканман, деб ўйлашнинг нақадар оғир эканини мен бошимдан ўтказиб билдим. Хўп, омон бўл. Бизни хат-хабарсиз қолдирма, хатимнинг охирида сени маҳкам қучиб ўпиб қоламан».

Эжен хатни ўқиб бўлганда, юзидан қўз ёшлари дув-дув оқиб тушмоқда эди; у қизининг векселини тўлаш учун кумуш идишни сотгани бураб-бураб юмалоқлаган Горио отани эслади. «Сенинг онанг ҳам ўз қимматбаҳо зийнатларини «юмалоқлаб» сотган!— дерди у ўзига ўзи.— Узининг ёдгорлик бўлиб қолган зийнат буюмларини сотаётганда холанг бечора ҳам роса йиғлагандир! Шундай экан, Анастасини сўкишга нима ҳақнинг бор? Бундай ишни у ўз ўйнашини деб қилган экан, сен ўзингнинг шахсий истиқболингни ўйлаб қилдинг. Ким яхшироқ: сенми ё у?» Студент ичи ўт бўлиб ёниб кетганини ҳис қилди. Ҳозир у олий табақа даврасида ҳаёт кечирибдан воз кечишга ҳам, бу пулларни қайтариб юборишга ҳам тайёр эди. У олижаноб ва соф виждоннинг пинҳона азоб чекиши қандай бўлишини бошидан кечирди, одамлар ўз яқинларининг бундай қилишидан гапиришар экан, бу хилдаги ишларга камдан-кам қойил қолиб тўғри баҳо берадилар, гарчи ер юзининг юристлари буни қораласалар ҳам, осмон фаришталари бун-

дай жийоьтчиларнинг гуноҳидан ўтадилар. Эжен сингли-сининг иффат ва латофат тўла ёзилган хатини очиб ўқиркан, дарҳол дарди енгиллашди:

«Акажон, ёзган хатинг жуда вақтида етиб келди. Агата билан иккаламиз пулимизга ул-бул сотиб олмоқчи эдигу, фақат гапимиз бир ердан чиқмай, нима олишни билолмай юргандик. Сен ҳам испан қиролининг хизматкори хўжайинининг ҳамма чўнтак соатларини ерга тушириб юборганда эришган нарсага етишдинг: бизни битиштирдинг. Биз акажон, чиндан ҳам, иккаламизнинг ҳам истагимизни рўёбга чиқарадиган нарсани тополмаганимиздан, бир гапга келолмай гижиллашиб юрган эдик. Агата суюниб кетганидан дикир-дикир сакрай бошлади. Хуллас, хурсанд бўлганимиздан, то кечгача ўзимизни қаерга қўйишни билмай юрдик, бу ишимиз шундай сезиларли даражата (холамнинг ибораси) бориб етдики, ойим жаҳл билан: «Нима бўлди сизларга, а?»— деб сўраб қолди. У бизни өзгича уришиб берганда, ўйлайманки, яна ҳам хурсанд бўлардик. Яхши кўрган одами учун изтироб чекиш аёл кишига катта лаззат бағишлайди! Шундай хурсанд бўлишимизга қарамай ёлғиз мен ўйга толиб, хафа бўлиб қолдим. Мен эрга текканимда ёмон хотин бўлсам керак, нега десанг пулни ҳар балога исроф қиламан. Мен ўзимга иккита белбоғ, корсетим орасидаги тешикларни беркитиш учун яхшигина пунсон сотиб олувдим, хуллас қаёқдаги қаланғи-қасанғи нарсаларга пул сарф қилиб қўйгандим, натижада, менинг пулим бақалоқ Агатаникидан анча камайиб қолганди, нега десанг у режали-тежамли қиз, пулларини хаккадек тўплаб юради — унинг пули икки юз франк экан. Меники эса, акажоним, бир юз эллик франк қолипти, холос. Қилмишим учун роса таъзимини едим, кўзимга ёмон кўришиб кетган белбоғларимни қудуққа ташлаб юборгим келди, уларни кўргани кўзим йўқ. Сенинг ҳаққингни ўғирлаган бўлиб чиқдим. Агата бирам ақлли қизки, нима деди дегин-а: «Уч юз эллик франкни иккаламиз номимиздан юбора қолайлик!»— деди. Ҳамма гапни батафсил гапириб беришдан ўзимни тия олмайман. Айтганларингни бажариш учун нима қилганимизни биласанми? Ўзимизнинг зиғирдек пулларимизни олиб, айланиб келгани чиқиб кетдик, аммо катта йўлга чиқиб олишимиз биланоқ Рюфеска қараб югурдик, у ерга бориб, пулларимизни Қирол почта алоқа-

си конторасининг хўжайини жаноб Гримбертга топширдик! Шундан кейин уйга худди қушдай енгил бўлиб учиб келдик. «Балки бахтли бўлганимиз учун шундай енгил тортгандирмиз?» — деб қўйди Агата. Иккаламиз бир-биримизга жуда кўп гапларни гапириб юбордик, аммо у гапларни; жаноб паришлик, сизга такрорлаб ўтирмайман. Суҳбатимизнинг мавзуи асосан сиз эдингиз. Акажонгинам, сени жудаям яхши кўрамиз, гапимиз ана шу. Сир сақлашга келганда эса, холамнинг гапига қараганда биз шунақаям юраги дарё одамлар эмишмизки, ҳар қандай сирни ҳам ичимизда яшириб, пинҳон тутишга қурбимиз етади. Ойим билан холам ўзларининг юксак сиёсий мақсадлари ҳақида ҳеч нарса демасдан, ҳеч кимга билдирмай Ангулемга бориб келишди, бу сафардан олдин узундан-узоқ мажлис қурилди, лекин бу мажлисга биз ҳам, шунингдек жаноб барон ҳам киритилмади. Растиньяклар давлатида буюк ташаббусга донолар бош қўшяпти. Сарой хонимлари аввалгидек малика олий ҳазратлари учун нафис ҳошияли муслин кўйлаклар тикиш билан бандлар, бу иш жуда сир сақланган ҳолда олиб борилаётган; фақат икки жойда оз-оздан чаласи бор. Вертэй тарафдан девор олмаслик тўғрисида қарор қабул қилинди, у тараф фақат четан девор билан тўсиб қўйилади. Маҳаллий аҳоли ўша тарафдан дарахт ва ишкомлардан мева ейиш имконидан маҳрум этилди, бунинг ҳисобига мусофирлар учун чиройли манзараларни томоша қилиш имкони қолдирилди. Мабодо валиаҳд дастрўмолчага зарур бўлиб қолган эрсалар, у жанобга етиб маълум бўлсинки, беваликда умр кечираётган малика де Марсийяк ўзининг Помпей ва Геркуланум деб номи чиққан сандиқларидаги ҳазиналари орасини титкилаб кўриб, хотираларидан тамоман фаромуш бўлган, голланд шоҳисидан тикилган бир нимарса топдилар; маликалардан Лора ва Агата-лар игна, ип ва илгаригидек қип-қизил қўлларини ул олий ҳазратларининг ихтиёрига топширадилар. Иккала ёш шаҳвода — дон Анри билан дон Габриэль ҳали ҳам бурунларидан чиққунча шинни ейиш одатларини, опаларининг жигига тегиш, ҳеч нима ўқимаслик, қушларнинг инини бувиш, шовқин-сурон солиб юриш ва давлат қонунлари ман этган бўлишига қарамай, тол новдаларини кесиб, ҳас-са ясашдек ярамас одатларини тарк этишгани йўқ. Папа вакили, содда қилиб айтганда — бизнинг руҳоний отамиз эса, уларга бундан кейин ҳам хат-савод ўрганиш ўрнига лақиллаб юришни одат қиладиган бўлсанглар, сивларни

черков ҳимоясидан чиқариб юбораман, деб дўқ-пўписа қилиб қўядилар.

Хайр энди, акажон, ҳеч вақт биронта ҳам хатда сенинг бахтли бўлишингни бу қадар тиламаган, бу қадар меҳр-муҳаббатимизни изҳор қилмаган эдик. Бу ерга келганингда бизга айтиб берадиган гапларинг жуда кўп бўлади! Мен катта синглингман, шунинг учун ҳам менга ҳамма гапингни айтасан. Холам сенинг зодагонлар даврасида муваффақият қозонаётганингни бизга шипшитиб қўйди.

Сўзлашишар фақат-фақат жононлар ҳақда.

Бу бизнинг тўғримизда, албатта! Биласанми, Эжен: хоҳласанг, биз дастрўмолчасиз ҳам кун кўра оламиз, ўрнига сенга қўйлак тикиб юборамиз. Бу тўғрида бизга тезроқ жавоб ёзиб юбор. Агар сенга пухта ва чиройли қилиб тикилган қўйлак жуда зарур бўлса, биз ҳозироқ ишга ўтирамиз; Парижда биз билмайдиган фасонлар бор бўлса, нусхасини юбор, айниқса манжетидан. Хайр, омон бўл! Пешонангнинг чап тарафидан — фақат меники ҳисобланган чаккангдан ўпиб қоламан. Ёзилмаган бир бет қоғозни мен ёзганларимни ўқимаслик шарти билан Агата учун қолдирдим. Ушанда ҳам кўнглим тўқ бўлсин учун, у хатини ёзиб тугатгунча олдида тураман. Сени яхши кўрувчи синглинг

Лора де Растиньяк».

«О, албатта, албатта, бойлик орттириш керак, нима қилиб бўлса ҳам! — деб таъкидларди ўзига ўзи Эжен. — Бундай садоқатли меҳр-муҳаббатнинг қадрига етиш учун ҳар қанча хазина ҳам камлик қилади. Қани энди уларни бира-тўла бахтли қила олсам!.. Бир ярим минг франк! — деб пичирлади у, бирпасдан кейин. — Бу пулнинг ҳар бир франки кўзланган мақсадга сарфланиши керак! Лора тўғри айтади. Худо ҳақи! Ҳамма қўйлақларим оддий матодан тикилган. Қиз шўрлик акасининг бахти йўлида ўғридек айёр бўлиб кетибди. Бу оқ кўнгил қиз фақат мен туфайли вэтиёткор бўлиб қолипти; бу фариштанинг фоний дунёдаги гуноҳлардан хабари йўқ бўлса ҳам, уларни кечиради!»

Энди зодагонлар даврасига йўл очилди! Машиначи чақрилди, суҳбатлашилди, ром қилинди! Растиньяк ёш йигитлар ҳаётида кийим тикувчининг қандай катта роль ўй-

нашини Максим де Трайни кўрганидаёқ тушуниб олган эди. Аммо машиначи кийимни тикишига қараб ё одамнинг дўсти, ё ашаддий душмани бўлади.— Унинг тўғрисида бошқача тушунчанинг бўлиши мумкин эмас. Эжен топган машиначи ўз ҳунарини оталарча йўл-йўриқ кўрсатувчи касб деб тушунадиган ва ўзини ёш йигитларнинг ҳозирги ҳаёти билан келгуси ҳаётини улаб турадиган занжир деб ҳис қиладиган одам бўлиб чиқди. Кейинчалик, сўзга чечанлиги билан донг чиқарган Растињьяк битта ўткир гапи билан машиначини бадавлат одам бўлиб кетишига ёрдам берди.

— Мен,— дерди Растињьяк,— у тиккан иккита шимни биламан; у шимлар иккита никоҳга ва никоҳлар оқибатида куёвнинг йилига йигирма минг франкдан даромад олишига сабабчи бўлган.

Бир ярим минг франк эвазига кўнглингга сиққанича франклар! Бечора жанублик йигит бундай пайтларда энди ҳеч нарсадан шубҳа қилмас эди, шунинг учун ҳам нонуштага тушиб келар экан, ёнига унча-мунча пул тушиб қолганидан кейин босар-тусарини билмай қоладиган ҳамма йигитлар сингари жуда ўзгариб кетган эди. Студентнинг чўнтагига пул тушдими, шу заҳоти кайфияти афсонавий тош устунлардек кўкларга кўтарилиб кетади-да, ўзини ўша юксак пьедесталда ҳис қила бошлайди. Студентнинг қадам қўйиши дарров чиройли бўлиб кетади, ҳар бир ишни дадил қиладиган, одамларга тап тортмай тик қарайдиган, тез ҳаракат қиладиган бўлиб қолади; кечагина у тортинчоқ, мўминтой, ҳатто калтак еса ҳам индамай кетишга рози эди, эртага эса ўзи бош министрни калтаклашдан ҳам тап тортмайдиган бўлиб қолади. У аллақандай ҳолатни бошидан кечиради: унинг кўнгли ҳамма нарсани тусайди ва истаган ишини қила олади, мияси тўла чалкаш фикрлар, ўзи шодхуррам, қўли очиқ ва дилкаш. Қисқа қилиб айтганда, қаноти йўқ қушга улкан қанот бахш этилгандек. Пули йўқ студент аҳён-аҳёнда бир роҳат қилиб қолади — у минг хил хавф-хатарлар орасидан чап бериб ўтиб, суяк ўғирлаб қочган ва пастқам ерни топиб олиб кўмигини шимадиган, сўнг яна ўз йўлига қараб кетадиган итни эслатади; лекин ёш йигитнинг ёнида олтин жаранглаган ҳамёни бўлса, маъза қилиб кайф-сафо суради, олаётган лаззат муддатини чўзишга ҳаракат қилади, ўзидан-ўзи мамнун бўлади, «қашшоқлик» деган сўзнинг маъносини тамом унутиб, ўзини арш-аълода ҳис қилади. Бутун Париж унинг фармонига

мунтазир. О, ҳамма нарса ярқираб, учқунлар сочиб ва алангаланиб ётган ёшлик даври, аёллар ҳам, эркаклар ҳам умрини бекор ўтказиб кайф-сафога берилган давр! Қарздорлик ва муттасил юрак ҳовучлаб юрадиган давр — бу эса турмуш лаззатини яна минг ҳисса ошириб юборади! Сена дарёсининг чап соҳилидаги, Сен-Жак кўчаси билан Сен-Пер кўчалари ораллиғида* бўлмаган киши инсон ҳаёти нима эканини асло тушунмайди!

— «О, агар парижлик аёллар буни билишса, ишқ-муҳаббат ахтариб шу ерга келишган бўлар эди!»— Растиньяк ўзига ўзи шундай деб, бева Вокенинг донаси бир лиар туррадиган пиширилган нокларини паққос тушира бошлади.

Шу пайт Қирол почта алоқалари конторасининг ходими панжарали кўча эшикнинг қўнғироғини чалиб, емакхонага кириб келди. У жаноб Эжен де Растиньяк ким бўлади, деб сўраб, унинг олдига икки ҳамён пул билан имзо чекиш учун квитанция қўйди. Вотрен Растиньякка шундай қаттиқ тикилдими, бу қараш гўё уни қамчи билан савалагандек таъсир этди.

— Шамширбозлик сабоғини ҳам, тирда ўқ отиш санъатини ҳам ўрганиш имкони туғилибди-да,— деди у Эженга.

— Ахири галионлар* етиб келибди!— деб юборди Воке пул тўла ҳамёнларга қараб.

Мадемуазель Мишоно ўзининг очкўзлигини сездириб қўймаслик учун пулга қарашдан қўрқарди.

— Онангиз меҳрибон экан,— деди Кутюр хоним.

— Онаси меҳрибон экан,— деб такрорлади Пуаре.

— Ҳа, ойижони охирги қўр-қутларидан ажрабди,— деди Вотрен,— энди таъбингизга келган ишни қилаверасиз. олий табақа кишилар орасига кирасиз, сепи катта қизларга тузоқ қўясиз ва сочига шафтоли гули қистирган графиняларни танцага таклиф этасиз. Лекин менинг гапимга инонинг, йигитча, тирга ҳам тез-тез кириб туринг.

Вотрен гўё душманни мўлжалга олаётгандек ҳаракат қилди. Растиньяк почта ходимига чой пули бермоқчи эди, аммо ёнида майда пули йўқ экан. Вотрен чўнтагини кавлаштириб, йигирма су топиб ходимга ташлади.

— Сизга қарз бериб туришга доим тайёрман,— деди у, студентга қараб туриб.

Гарчи Растиньяк де Босеан хонимниқидан қайтиб келган кундан бери бу кишини ёмон кўриб қолган бўлса ҳам, унга ташаккур билдирди. Сўнгги ҳафтада Вотрен билан Растиньяк учрашганда индашмас ва фақат бир-бирларини

кузатишарди. Бунинг сабаби нима экан деб студент бекордан-бекор бош қотирарди. Шубҳасизки, фикрлар узоқдан туриб ўз манбаи ҳисобланмиш кучга тўғри мутаносиб равишда ҳаракат қилади ва Мортирадан отилган бомбани бошқарадиган қандайдир математик қонунга ўхшаган бирор қоидага асосан айнан мия йўналтирган нуқтага бориб урилади. Бунинг натижаси ҳар хил бўлиши мумкин. Юмшоқ табиатли одамлар бўладик, бундай одамларнинг дили кўнгалга чуқур жойлашиб олган ўзгаларнинг фикридан вайрон бўлади; аммо шундай мустақкам иродали одамлар ҳам учрайдики, бундай одамларнинг мия қопқоғини гўё бронзадан қуйилган дейсиз,— деворга отилган ўқ унга урилиб ерга тушганидек, ўзга кишининг фикри ҳам унга урилиб пачақ-пачақ бўлади; булардан ташқари ожиз ва бўш табиатли одамлар ҳам бор: бундайлар миясига бошқа одамларнинг фикри траншея устига сепилган қумга чўккан ядролардек оппа-осон чўкиб иситаверади. Растиньякнинг мияси порох билан тўлдирилган ва озгина учқундан портлаб кетишга тайёр турган одамларнинг миясидан эди. Растиньяк ёшларга хос қизгин эҳтиросларга тўла йигит эди, шу сабабли кишини беихтиёр ўзига тортиб кетадиган ажойиб фикрлар таъсирига, ўзига ром қилиб қўядиган эҳтирослар таъсирига берилиб кетмай иложи йўқ эди. Қалбдаги эҳтиросларнинг ўткирлиги барсники сингари кўзларининг ўткирлигидан қолишмасди. Ҳақиқатни икки ёқлама (ҳам ақли, ҳам ҳислари билан) шу қадар нозик ва чуқур ҳис қилар эдики, алоҳида истеъдодга эга бўлган одамларгина, масалан, рақиб қандай совутга ўралган бўлишига қарамай, унинг ҳимоясиз ерларини бир лаҳзада сезиб оладиган моҳир шамширбозлар шундай одамлар бўлади. Шуниси ҳам борки, кейинги ой ичида Растиньякнинг орттирган камчиликлари унинг фазилатларидан камлик қилмасди. Бу камчиликларнинг юзага келишига зодагонлар даврасининг талаблари ва тобора ортиб бораётган хоҳиш-истакларининг зўрлиги сабаб бўлди. Унинг фазилатларига эса ўша жанубликларга хос қизиққонлигини қўшиш мумкин, бундай хусусият Луара соҳилларидан келган йигитни йўлда учраган тўсиқлар устига дадил бостириб юборишга, уни енгиб ўтишга ундайди ва бир ерда тараддудланиб туриб қолишига йўл бермайди; шимолликлар бундай хусусиятни нуқсон деб ҳисоблайдилар; уларнинг фикрича, бундай қизгинлик Мюратнинг* кўтарилиб кетишига сабаб бўлган эса-да, аини вақтда ҳалокатига ҳам сабабчи бўлган.

Булардан шундай хулоса чиқарса бўлади: жанублик одам шимолликларнинг фирибгарлиги билан Лаура бўйларида катта бўлган одамларнинг тап тортмаслигини мужассамлаштирган ҳолда иш кўра олса, ўзига яраша етук одам бўлади ва ҳеч кимга ҳақини юбормайди.

Шундай қилиб, Эжен Вотреннинг ўзига ким бўлишини: дўст ё душманлигини аниқлаб олмай туриб, унинг замбарақларидан отилаётган ўқлар остида узоқ қола олмасди. Баъзан Эженнинг назарида бу ғалати одам унинг дилидаги гапларни уқиб, эҳтиросларини сезиб тургандек туюларди, аммо Вотреннинг ўзи биронта ҳам сирини сездирмасди, гўё у ҳамма нарсани кўриб-билиб турса ҳам, гунг сфинкснинг* ўзгинаси эди. Энди чўнтаги пулга тўлгандан кейин, Эжен бунга дош бера олмади.

Эжен Вотреннинг ўрнидан турганини ва кетмоқчи бўлиб, кофесининг охириги ҳўпламини ичаётганини кўриб:

— Илтимос, бирпас тўхтаб турсангиз,— деди.

— Нега экан?— деб сўради қирқларга кирган бу одам соябонли кенг шляпасини кийиб, темир таёғини қўлига оларкан; у агар қароқчи тўртта бўлса ҳам қўрқмайман деб шу темир таёғи билан кўпинча «тегирмон» қилиб кўрсатар — таёғини гир айлантирарди.

— Қарзимни бермоқчиман,— деб жавоб қилди Растиньяк, шошиб-пишиб ҳамёнлардан бирини очаркан; у бекага бир юз қирқ франк санаб берди.— Ҳамёнингни аясанг — ёру дўстсиз қоласан,— деди у Воке хонимга.— Сильвестр байрамигача орамиз очиқ*. Менга юз суни майдалаб берсангиз.

— Дўстингни аясанг — ҳамёнсиз қоласан, — деб такрорлади Пуаре, Вотренга қараб туриб.

— Мана йигирма су пулингиз,— деди Растиньяк, парик кийган сфинксга танга узатаркан.

— Мендан жиндаккина қарздор бўлишдан ҳам қўрқяпсиз деб ўйлаш мумкин!— Вотрен ўзининг ўткир кўзлари билан йигитчани тешиб юборгудек тикилди ва Растиньякнинг неча марталаб жонини чиқарган истеҳзоли кулгиси билан жилмайиб қўйди.

— Эҳтимол... шундайдир,— деди ҳамёнларини қўлига кўтариб юқорига, ўз хонасига чиқиб кетмоқчи бўлиб турган студент.

Вотрен меҳмонхонага очиладиган эшик олдига келди, студент эса зина олдидаги майдончага очиладиган эшикдан чиқиб кетмоқчи эди.

— Менга ҳозир айтган гапингиз одобдан эмаслигини биласизми, маркиз де Растиньякорама?— деб Вотрен, меҳмонхонага очиладиган эшикни таёғи билан бир урди-да, уни совуққина кузатиб турган студент олдига келди.

Растиньяк емакхона эшигини ёпиб, Вотренни зинага ўтиладиган майдончага бошлади, бу ер емакхонани ошхонадан ажратиб турарди, унда боққа чиқадиган бир эшик бўлиб, унинг тепасида темир панжара қўйилган пастак ва узун туйнук ҳам бор эди. Шу пайт Сильвия ошхонадан чиқиб қолди ва студент унинг олдида Вотренга: «Жаноб Вотрен, биринчидан, мең маркиз эмасман, иккинчидан, менинг исмим Растиньякорама эмас»,— деганини эшитди.

— Улар уришади энди,— деди бепарволик билан мадемуазель Мишоно.

— Уришишади,— деб такрорлади Пуаре.

— Э, бўлмаган гап,— деди устма-уст тахланган олтин тангаларни қўли билан сийпаб ўтирган Воке.

— Ахир улар аргувон тагига кетишяпти-ку!— деб юборди мадемуазель Викторина, у боққа қараш учун дик этиб ўрнидан турган эди...— Бечора йигит, ахир, унинг гапи тўғри-ку!

— Юринг, ўргулай, уйимизга чиқайлик, бизнинг ишимиз эмас,— деди унга Кутюр хоним.

Кутюр хоним билан Викторина ўз хоналарига чиқиб кетиш учун ўринларидан туришди, лекин остонада бақалоқ Сильвия уларнинг йўлини тўсди.

— Бир ками шу эди энди!— деди у.— Жаноб Вотрен жаноб Эженга: «Бир очиқчасига гаплашиб олайлик!»— деди. Кейин у жаноб Эженни қўлтиқлаб олди, ана улар ползимиз ёнидан ўтиб кетишяпти.

Худди шу пайт Вотрен қайтиб кириб қолди.

— Онахоним,— деди у илжайиб туриб,— қўрқманг, ҳозир аргувон остида мен тўппончаларимни синаб кўрмоқчиман.

— О, жаноб Вотрен, нима учун Эженни ўлдирмоқчисиз?— деди Викторина, қўлларини бир-бирига уриб.

Вотрен орқага икки қадам чекиниб, бирпас Викторинага тикилиб туриб қолди.

— Ана хелос!— деб юборди у, ҳазил аралаш; бундан қиз бечора қизариб кетди.— Рост-а, йигит тушмагур дуруст бола, а?— деб қўшимча қилди у.— Миямда ажойиб бир фикр туғдирдингиз, яхши қиз. Иккалангизни ҳам бахтиёр қиламан.

Кутюр хоним ўз тарбиясидаги қизнинг қўлигидан олиб, қулоғига:

— Менга қаранг, Викторина, бугун мени жуда ҳайрон қолдирдингиз,— деди-да, юқорига бошлаб чиқиб кетди.

— Уйимда тўппонча отишингизни истамайман,— деб қолди Воке хоним.— Ҳозир ҳамма қўшнилари бошимизга йиғасиз, полиция ҳам келади.

— Хўп, бўпти, жим, онахон Воке,— деб жавоб қилди Вотрен.— Бай-бай, хўп дедик-ку, биз тирга бора қоламиз.

У Растиньяк олдига бориб, дўстона вазиятда унинг қўлигидан олди.

— Борди-ю,— деди у,— тирда қарға тузга ўттиз беш қадам жойдан кетма-кет беш марта теккиза олсам, ҳовуригиздан тушасизми? Менинг ўйлашимча, бир оз тентакроққа ҳам ўхшайсиз, аҳмоқлардек ўлдириб юборишимга йўл очиб беряпсиз.

— Гапингиздан қайтиб қолдингиз дейман,— деди Эжен.

— Энсамни қотирманг,— деб огоҳлангизди Вотрен.— Бугун кун совуқ эмас, ҳув анави ерга бориб ўтирамыз, юринг,— деб таклиф қилди у кўк скамейкаларни кўрсатиб.— Уша ерда гапимизни ҳеч ким эшитмайди. Сиз билан гаплашиб олишим керак. Сиз яхши йигитсиз, мен эса сизга ёмонликни раво кўрмайман, бу Об... (туф-е, эсим қурсин!) Вотреннинг чин сўзи — сизни ҳатто яхши кўраман ҳам. Сизни нима учун яхши кўрганимни кейинроқ айтиб бераман. Ҳозир эса, сизни гўё ўзим бунёд қилгандек, мирингиздан сиригизгача жуда яхши биламан, буни исбот қилиб ҳам бераман. Ҳамёнларингизни мана бу ерга қўйинг,— деди у думалоқ столни кўрсатиб.

Растиньяк пулларини столга қўйди ва уни ҳозиргина ўлдирмоқчи бўлиб турган одамнинг муомаласи тўсатдан ўзгариб қолганидан, энди ўзини алақандай ҳомий қилиб кўрсатаётганидан ниҳоятда ҳайрон қолиб, бунинг сабабини билишга жуда қизиқиб скамейкага ўтирди.

— Менинг кимлигимни, илгари нима иш билан шуғулланганимни ҳозир нималар қилаётганимни жуда ҳам билгингиз келади,— деб гап бошлади Вотрен.— Сиз жуда ҳам синчков экансиз, ука. Лекин тинчланинг, ҳозир анча-мунча ҳар хил гапларни эшитасиз! Менинг омадим келмади. Олдин гапга қулоқ солинг. Гапингизни кейин айтасиз. Утмишимни икки оғиз сўз билан айтсам, ана шу. Мен кимман? Вотренман. Нима иш қиламан? Нимани хоҳласам

шуни. Вассалом. Қандай табиатли одамлигимни билмоқчимисиз? Менга яхши кўз билан қараганларга ёки менга ёққан одамларга яхшиман. Бундай одамлар нима қилсалар ҳам ҳатто улар оёғимни босиб олишса ҳам индамайман. «Ҳей, кўзингга қара!» деб қичқирмайман. Аммо жаҳлимни чиқарган ёки менга ёқмаган одамларга нисбатан иблисдан ҳам ёмонман. Сизга айтиб қўяй, мен учун одам ўлдириш— туф деб тупуришдан ҳам осон гап. Лекин ҳеч иложи қолмаган тақдирдагина ўлдираман, ўлдирганда ҳам сира из қолдирмайдиган қилиб ўлдираман: бу борада, мени артист деса ҳам бўлади. Шундай одамманки, Бенвенуто Челлинининг «Хотиралар»ини ўқиганман, ўқиганда ҳам итальян тилида ўқиганман! Каллакесар деб ана ўшани айтса бўлади, бизни минг оҳангга солиб ўлдирадиган тақдири авалга тақлид қилишни менга ўргатган ҳам ўша, бундан ташқари, у менга қачон ва қаерда бўлмасин гўзалликни севишни ҳам ўргатди. Бир ўзинг ҳаммага қарши борсангу, голиб чиқишингга ишонч бўлса, мана шундай одам родини ўйнашнинг ўзи гўзал эмасми? Мен сизларнинг ижтимоий тартибсизлигинингизнинг ҳозирги пайтдаги тузуми тўғрисида кўп ўйлаганман. Дуэль, ўғлим, болалар эрмаги, аҳмоқлик. Дуэлда икки тирик одамдан бири ўлиши лозим бўлгандан кейин, фақат аҳмоқ одам ўзини тасодифлар қучоғига ишониб топширади. Хўш, дуэл-чи? Гардкам! Ана шу, холос. Қарга тузга мен кетма-кет беш марта устма-устига ўқ теккиза оламан, яна ўттиз беш қадам жойдан! Мана шундай қобилиятнинг бўлгандан кейин рақибингни ўлдира олишингга ишонсанг бўлади. Лекин бир одамга йигирма қадамдан ўқ отганману, теккиза олмаганман. Ўша тентак рақибим умрида тўппонча ушламаган одам экан. Мана, ушлаб кўринг!— деди бу ғалати табиатли одам жилетининг тугмасини ечиб ва айиқнинг елкасидек сержун, жун бўлганда ҳам аллақандай ёқимсиз қўнғир-қизғиш жун қоплаб кетган кўкрагини очди; кейин Растиньякнинг бармоғини кўкрагидаги қандайдир чандиқ чуқурчага тиқиб кўрсатиб, гапини давом эттирди:— Худди ўша она сути оғзидан кетмаган таъвия мана шундай қилиб жунимни куйдириб қўйган, лекин у вақтда ўзим ҳам сизга ўхшаган ёш бола эдим, ёшим йигирма бирда эди. Мен у вақтларда ҳали баъзи нарсаларга, хотинлар муҳаббатига ва яна бир қанча бемаъни гапларга ишонардим, сиз ҳам ҳали ўшандай тузоққа илинасиз. Иккаламиз уришиб қолишимиз ҳам мумкин эди, шундай эмасми?! Эҳтимол, мени ўлдирдингиз ҳам деяйлик. Фараз

қилайлик, мени кўмиб ташлашдиям, хўп, сиз нима қиласиз? Швейцарияга қочиб, ўша ерда отангизнинг пулини еб ётишга мажбур бўлар эдингиз, отангизда эса пул йўқ. Мен ҳозирги аҳволингизни ёритиб бераман, буни сиздан устун бўлганим учун юксакликдан туриб қиламан, чунки мен бу дунёнинг ишларига батамом тушуниб олганман, ҳаётда мен фақат икки йўл борлигини яхши биламан: бири — тўпорилик билан бўйсунуш, иккинчиси — исён. Шахсан мен ҳеч нарсага бўйсунмайман, тушундингизми? Ҳозирги мўлжал қилиб турган ишларингизни амалга ошириш учун сизга нима кераклигини биласизми? Миллион керак, ўшанда ҳам жуда зудлик билан керакки, акс ҳолда, олий мавжудоднинг бор-йўқлигига ишонч ҳосил қилиш учун, шу шўрлик бошимизни Сен-Клудаги тўрларга бориб ургани равона бўлсак* ҳам ажаб эмас. Ўша миллионни сизга мен топиб бераман.— Вотрен Эженга тикилиб туриб бирпас гапдан тўхтади.— Аҳа! Мана энди Вотрен амакингизга анча очиқ чеҳра билан қарай бошладингиз. «Миллион» деган сўзни эшитиш биланоқ; «Бугун кечқурун»,— деб ваъда олган ёш қизга ўхшаб кетдингиз,— ундай қизлар бу гапни эшитиши биланоқ ўзларига оро бера бошлайдилар, сутни кўриб қолган мушукдек оғизларининг суви келиб тамшана бошлайдилар. Жуда соз. Демак, кетдикми? Қўлни қўлга бериб, кетдик! Пулингизни қўлингизга олиб олинг, йигитча. Қишлоқда бизнинг отамиз, онамиз, қари холамиз, бири ўн саккиз яшар, иккинчиси ўн етти яшар икки синглимиз, бири ўн бешда, иккинчиси ўнда икки укамиз бор — бутун командамиз рўйхати мана шундай. Холамиз сингилларимизга тарбия беради. Иккала укамизга эса Кюре лотин тилини ўқитади. Оила оқ нондан ҳам кўра кўпроқ атала билан тирикчилик ўтказиб туради, отамиз шимини жуда эҳтиёт қилиб кияди, онамизнинг нари борса битта қишлоқ, битта ёзлик кўйлаги бор, сингилларимиз эса эгнига тўғри келган нарсани илиб юришади. Менинг ҳаммасидан хабарим бор, жанубда бўлганман. Сизнинг аҳволингиз ҳам худди шундай; сизга йилига бир минг икки юз франк юбориб туришган экан, демак, ерингиздан оладиган даромад уч минг франкдан ошмайди. Ошпаз хотин, оқсоч хотинлардан иборат хизматкорларимиз ҳам бор, ахир, сиртдан қараган одамларнинг кўзига дурустроқ бўлиб кўриниши керак-да, нима бўлганда ҳам, отамиз — барон. Аммо шахсан ўзимизга келсак, шуҳратпарастлигимиз йўқ эмас. Босеан деган қариндошимиз бору, ўзимиз пиёда юрамиз; бой бўлишни

орзу қиламизу, чўнтагимизда бир су ҳам пулимиз йўқ, Во-ке онахонимизнинг маза-матрасиз овқатини еб тирикчилик қиламизу, ўзимиз Сен-Жермен даҳасидаги лаззатли таомларни хуш кўрамиз, пачоқ каравотда ётиб юрамизу, ўзимизга алоҳида ҳовли сотиб олишни орзу қиламиз! Орзу-ҳавасларингизни қоралаётганим йўқ. Ҳар ким ҳам, дўстим, шуҳратпараст бўла олмайди. Қандай эркакларни ёқтирасизлар деб хотинлардан сўраб кўринг, — шуҳратпараст йигитларни яхши кўришади. Бошқа эркакларга қараганда шуҳратпарастларнинг бели бақватроқ, қонида темир моддаси кўпроқ, қалби сероташ бўлади. Хотин киши эса авжи етилиб турганда ўзини шундай бахтли, шундай гўзал деб ҳисоблайди-ки, ўзини мажақлаб ташланишидан ҳам қўрқмай, ҳаммадан ҳам энг бақувват эркакларни афзал кўради. Бутун истакларингизни сизга бир-бир санаб беришимдан мақсад, битта савол бермоқчиман. Бермоқчи бўлган саволим бундай: иштаҳамиз карнай, тишларимиз ўткир, лекин қозонга солиш учун масаллиқни қаердан оламиз? Даставвал «Қонунлар мажмуаси»ни ўзлаштиришимиз керак; бунинг сира қизиғи йўқ, ҳеч нарсага ўргатмайди ҳам; аммо керак. Шундай ҳам бўла қолсин; биз суд ҳайъатига аъзо бўламиз, кейинроқ бориб жинойи судга раис бўлиб кўтариламиз, ўшанда қиладиган ишимиз: ўзимиздан яхшироқ одамларнинг елкасига С. Қ.* ҳарфларини тамға қилиб босамиз-да, уларни сургунга жўнатамиз, бу билан бой-бадавлат кишиларга тинч ухлашингиз мумкин деб, иш кўрсатган бўламиз. Бу ишларнинг ҳеч қизиқ ери йўқ, бунинг устига бош оғриғиси кўп. Аввалига икки йилча Парижда сарсон бўлиб юрамиз, ширин-шакар нарсаларни жуда яхши кўрсак ҳам, уларга асло қўл теккизмай, фақат узоқдан кўзимизни лўқ қилиб қараб юрамиз. Доим орзу қиламиз, аммо ҳеч вақт орзуни ушата олмаслик — кишининг тинқасини қуритади. Агар сиз молюскалар сингари совуққонли одам бўлганингизда эди, ҳеч нарсдан қўрқмасангиз бўларди; аммо сизнинг қонингиз арслонники сингари қайноқ, орзу-истакларингиз шу қадарки, бир кунда юз марта тентаклик қилишингизга ҳам етиб ортади. Худонинг дўзахидаги азобларидан энг даҳшатлиси бўлган мана шундай азоб ичида ҳалок бўлиб кетасиз. Фараз қилайлик, сиз эсли-ҳушли одамсиз, фақат сут ичиб, мунгли шеърлар тўқиб юрасиз; унда жуда кўп кўнгилсизликлар ва ҳатто, ит ҳам чидай олмайдиган муҳтожликлардан кейин олижаноблигингиз сабаб бўлиб, бирор чекка шаҳарда ярамас бир прокурорнинг

ёрдамчиси бўлиб иш бошлайсиз, бу ишингизга ҳукумат йилига минг франкдан пул тўлаб туради, бу эса қассоб итининг идишига ювинди солиб бергандек гап. Уғриларга ирилла, бойларни ҳимоя қил, довюракларни дор остига жўнат! Ғоят миннатдорсиз! Ҳомийларингиз бўлмаса, шу таҳлидда вилоят трибуналида бутунлай қолиб, чириб кетасиз. Ўттизга кирганингизда бир минг икки юз франк йиллик маош оладиган судья бўласиз, агар ўшангача судьялик либосини улоқтириб юбормасангиз, албатта. Қирқларга кирганингизда бирор тегирмончининг қизига уйланиб, йилига олти минг ливр даромад эгаси бўласиз. Раҳмат! Ҳимоячиларингиз бўлган тақдирда эса, сиз ўттиз ёшингизда йилига минг экю олувчи вилоят прокурори бўласиз ва шаҳар ҳокимининг қизига уйланасиз. Борди-ю, сиёсатда бирор малъунлик қилишга, масалан, сайлов варақасида Манюэль ўрнига Виллель* деган номни ўқишга рози бўлсангиз (уларнинг фамилияси қофиядош, шунинг учун виждон азобига тушмасангиз ҳам бўлади), унда қирққа кирганингизда генерал-прокурорлик лавозимиға муяссар бўласиз, ҳатто депутат бўлиб олишингиз ҳам мумкин. Эътибор беринг-а, бўтам, энди виждонимиз аввалгидек пок эмас, йигирма йил ҳар хил хунобликларни бошимиздан кечирдик, пинҳоний равишда муҳтожликда кун кўрдик, сингилларимиз эса қари қиз бўлиб қолишди. Яна шуни ҳам айтиш шарафига муяссарманки, бутун Францияда йигирмата генерал-прокурорлик лавозими бор, бу йигирмата ўринга ўтирмоқчи бўлиб юрганлар эса йигирма мингта, ўшалар орасида бир поғона юқори кўтарилиш учун ўз оиласини сотишдан ҳам тоймайдиган қаллоблар учрайди. Бундай ҳунар сизга мақбул бўлмаса, бошқасини кўриб боқамиз. Барон де Растиньяк адвокат бўлишни истамайдиларми? Ой Жуда соз! Бунинг учун ўн йил азоб чекиш, ойига минг франкдан пул харжлаш, кутубхона ва қабулхона очиш, зодагонлар орасида бўлиш, маҳмадоналик қилиш, ишсиз қолмаслик учун бирор судьянинг пинжига кириш керак бўлади. Агар шу касб сизга ёқса, менинг қаршиликим йўқ; аммо бутун Парижда ёши элликка етган, йилига эллик минг франкдан ортиқ даромад қиладиган бешта ҳам адвокат тополмайсиз. Бе-е! Виждонимни бундай булғашдан кўра, қароқчиликни афзал кўрган бўлардим. Буларнинг ҳаммаси ҳам майли-я, аммо бунга пулни қаердан оласиз? Буларнинг ҳеч қизиги йўқ. Энди битта имкониятингиз қолди — хотинингизнинг сепи. Уйланишни истайсизми? Сиз

учун бу бўйнига тош осиб олгандек гап; бундан ташқари, пул учун уйланадиган бўлсангиз, виждон туйғуси қайда қолади-ю, олижаноб оиладан чиққанингиз нима бўлади? Яххиси, кишилар ахлоқидаги расм-таомилларга қарши шу бугуноқ исён кўтарганингиз маъқул. Пулдор бўлишни ҳисобга олиб уйланиш — хотиннинг олдида икки букилиб қуллуқ қилиб туриш, қайнананинг оёғини ўпиш, ҳатто чўққанинг ҳам ори келадиган даражада бемазагарчиликлар қилиш деган сўз, туф-э! Турмушингиз бахтли ўтса ҳам гўрга эди-я! Аммо бундай йўсинда хотин олсангиз, ўзингизни бутун ахлату ювиндилар чиқариб ташланадиган трубадек ҳис қиласиз. Ўз хотининг билан олишгандан кўра эркаклар билан жанг қилган яхшироқ. Сиз, йигитча, ҳозир ҳаёт чорраҳасида турибсиз, бир йўлни танланг! Сиз йўлингизни танлаб ҳам олдингиз: қариндошингиз де Босеанникида бўлдингиз — димоғингизга тумтарақ ҳаёт нафаси кирди; сиз Горио отанинг қизи, графиня де Рестоникига бордингиз — парижлик аёл ҳидини ҳис қилдингиз. Ўша куни, графиняникидан уйга қайтиб келганингизда кўзингиздан қандай қилиб бўлмасин юзага чиқиш керак деган маънони ўқидим. Баракалла, дедим мен ичимда,— бундай йигит менга жуда ёқди. Сизга пул керак эди. Уни қаердан топса бўлади? Сиз сингилларингизнинг энг охириги пулларини ҳам тортиб олдингиз. Ҳамма акалар ҳам озми-кўпми, сингилларини товлаб туришади. Олтин тангалардан кўра каштанлар кўпроқ бўлган қишлоқдан бир минг беш юз франкни қандай қилиб топганингизни ёлғиз худонинг ўзи билади, аммо бу пуллар кафандўзд солдатлардек жойини топиб кетади. Унда нима қиласиз? Эҳтимол, ишламоқчидирсиз? Лекин иш, ҳозир ўзингиз гувоҳи бўлиб турибсиз, Пуаре тонфасидаги одамларга қариган чоғида онахонимиз Воке сингариларнинг уйдан битта хона бера олади холос. Ҳозир сизнинг аҳволингиздаги эллик минг ёш йигитлар тез бойиб олиш йўлини ахтариб юрибди, сиз эса ўшаларнинг бирисиз. Қаршингизда қандай ишлар турганини ўйлаб кўринг: қанчадан-қанча машаққату қанча шиддатли жанглар турибди. Эллик мингта сердаромад ўрин йўқ, шунинг учун ҳаммангиз битта банкага солиб қўйилган ўргимчаклардек бир-бирингизнинг гўштингизни ейишга мажбурсиз. Бу ўринда киши қандай қилиб ўзига йўл очиши мумкинлигини биласизми? Ё заковат кучи билан, ё ўзига оғдириш маҳорати билан. Бу одамлар оммаси орасига ё замбарак ўқидек ёриб, ёки вабодек суқулиб кириш керак.

Ҳалоллик билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Заковат қудрати олдида бош эгадилару, аммо айни вақтда уни ёмон кўрадилар, заковат ҳамма нарсани ҳеч ким билан бўлишмай ола олгани учун уни ёмонотлиқ қилишга уриниб кўрадилар, лекин у ўз ўрнида маҳкам турган пайтида уни кўкларга кўтарадилар, қисқаси, лойга қориштира олмаганларидан, унинг қаршисида тиз чўкиб, сажда қиладилар. Хоинлик ҳар қадамда учрайди, истеъдод эса ноёб нарса. Шунинг учун, хоинлик ҳамма ёқда тўлиб-тошиб ётган истеъдодсиз одамларнинг қуроли бўлиб қолган, сиз бундай одамларнинг найзаси тифига ҳар қадамда дуч келасиз. Сиз ҳамма топган-тутгани олти мингдан ортмайдиган одамларнинг хотини фақат кийим-боши учунгина ўн мингдан ортиқ пул сарф қилаётганини кўрасиз. Бир минг икки юз франк маош оладиган чиновникларнинг ер сотиб олишани кўрасиз. Франция пəрининг ўрлига тегишли каретада сайр қилиш учунгина ўзини сотаётган хотинларни кўрасиз, чунки унинг каретасида Лоншане кўчаси ўртасидан юриш мумкин. Сиз лақма Горио отанинг қизи имзо чеккан вексель учун пул тўлашга мажбур бўлганини ўзингиз кўрдингиз, ваҳоланки, эрининг йилига эллик минг ливр даромади бор. Сиз билан гаров ўйнайман: Парижда икки қадам қўйишингиз биланоқ иблисона ҳийла-найрангларга дуч келасиз. Калламни салатдан чиққан мана шу карам пўчоққа қарши гаровга қўйиб айтаманки, сизга ёқиб қолган биринчи хотиннинг уйидаёқ, агар у ёш, чиройли ва бадавлат аёл бўлса, газандалар уясига дуч келишингиз муқаррар. Ундай хотинларнинг биттаси ҳам қонун билан чиқиша олмайди, ҳаммаси ҳам бўлар-бўлмас нарсани баҳона қилиб, эри билан жанг қилгани қилган. Ҳар хил латта-путта деб, ўйнашлари, болалари деб, уй эҳтиёжлари ёки шуҳратпарастликни деб тузиладиган битимлар тўғрисида гапирадиган бўлсам, гапим сира ҳам тугамайди, лекин амин бўлингки, бундай битимлар камдан-кам яхши ниятни кўзлаб тузилади. Ана шунинг учун ҳалол одам ҳаммага душман. Лекин сизнингча, ҳалол одам деб кимларни айтамыз? Парижда индамай ишини битказиб юрадиган ва ҳеч ким билан сирдош бўлмайдиган одам — ҳалол одамдир. Ҳеч вақт қилган меҳнатига яраша тақдирланмайдиган, тирикчилигини зўрга ўтказиб юрган ожиз қуллар тўғрисида индамай ўта қолай; мен уларни худо яратган аҳмоқлар биродарлиги деб айтаман. Аҳмоқона тарзда равноқ топган эзгу фазилатларнинг ҳаммаси ўшалар орасида, лекин муҳтожлик

хам ўша ерда. Агар худо-таболо уларни лақиллатиб, қиёмат қойимни рад қилгудек бўлса, бу овсарларнинг афғ-башараси қандай бужмайиб кетишини мен ҳозироқ кўриб турибман. Шундай қилиб, агар сиз зудлик билан бойимоқчи бўлсангиз, ё ҳозироқ бой бўлишингиз, ёки ўзингизни бой қилиб кўрсатишингиз керак. Бойиб кетиш учун пулни катта-катта тикиб ўйнаш керак, ўйинда зиқналик қилган одамнинг аҳволига вой. Қўлингизда юз хил ҳунарингиз бўлса-ю, шу ҳунарни билганлардан ўнтача одам тез бойиб кетса ҳамма уларни ўғри деб атайди. Мана шундан хулоса чиқариб олаверинг. Ҳаётнинг асл башараси мана шундай. Буларнинг ҳаммаси ошхонадан афзал нарса эмас: ҳар хил сассиқ ҳидлар истаганингча топилади; бир иш қиламан десаңг, қўлинг ифлос бўлади, фақат ифлосини кейин яхшилаб ювиб ташлашни билсанг бўлгани,— давримизнинг ахлоқи мана шундай. Модомики мен кишилик жамияти тўғрисида шундай фикрда эканман, демак, бунга ҳуқуқим бор, чунки мен жамиятни яхши биламан. Жамиятни таҳқирлаяпти деб ўйларсиз? Асло. Жамият азалдан ўзи шундай. Ахлоқшунослар ҳам уни ҳеч вақт ўзгартира олмайдилар. Одам етуқлик даражасидан узоқда. Одамзод хушомадгўйликни баъзан кўпроқ, баъзан камроқ қилади, аҳмоқлар бўлса фалончининг ахлоқи яхши, пистончи ахлоқсиз деб юришади. Мен оддий одамларни мақтаб, бойларни қораламоқчи эмасман: одамзод ҳамма ерда ҳам—юқори табақада ҳам, ўртада ҳам, пастки табақада ҳам бир хил. Ҳар бир миллион одам подаси орасидан ўнтача азамат чиқиб қоладики, улар ўзини ҳамма нарсадан, ҳатто қонундан ҳам юқори кўяди; мен ҳам шундайларданман. Агар сиз олиймақом одамлардан бўлсангиз, мақсадга томон тўппа-тўғри дадил бораверинг. Лекин сиз истеъдодсиз одамларга, ичи қоралар ва туҳматчиларга қарши кураш олиб боришингиз, бутун жамиятга қарши боришингиз керак бўлади. Наполеон Обри деган ҳарбий министр билан тўқнашиб қолган, у Наполеонни мустамлака юртга сургун қилиб юборишига сал қолган эди. Ўзингизни текшириб кўринг! Ҳар куни эрта билан ўриндан тургандан кейин, иродам кечагидан маҳкамроқ бўлибдими-йўқми деб текширинг. Мана шуларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб, сизга шундай бир иш таклиф қилмоқчиманки, бундан ҳеч ким ҳам бош тортмаса керак. Яхшилаб эшитиб олинг! Мен сизга айтсам, битта режа тузиб қўйибман. Мен Қўшма Штатлар жанубида, тахминан юз минг арпан* келадиған катта бир мулкда

патриархал турмуш кечирмоқчи бўлиб юрибман. Паланта-торлик қилмоқчиман, қулдор бўлмоқчиман ва тамаки, қорамол ва ёғоч сотиб, бир неча миллион пул орттирмоқчиман; нуфузли одам бўлишни, истаган ишимни қилишни ва бу ердаги ҳаётга, одамлар деворлари шувоқ қилинган кавакда яшаб ўрганиб қолган ҳаётга сира ўхшамайдиган бир вазиятда ҳаёт кечирмоқчиман. Мен зўр шеърман. Менинг поэзиям ҳаракат ва ҳиссиёт билан ифодаланади. Лекин шеър ёзмайман. Менинг эллик минг франк пулим бор, лекин у қирқта негрга зўрға етади, патриархал турмуш кечиришга бўлган интилишларимни рўёбга чиқариш учун эса икки юзта негр керак, бунинг учун икки юз минг франк пул керак. Нима учун айнан негрлар сотиб олмақчисиз дерсиз? Гап шундаки, негрлар — катта ёшдаги гўдаклардек гап, уларни истаган кўйга селишинг мумкин, бунинг учун ҳар нарсага қизиқаверадиган прокурорлардан биронтаси ҳам сени жавобгарликка тортмайди. Уша қора капитал эгаси бўлиб олсам, ўн йилдан кейин уч-тўрт миллион пул орттириб оламан. Бойиб олганимдан кейин эса, мандан: «Кимсан?» — деб ҳеч ким суриштирмайди. Мен жаноб Тўрт Миллион, Қўшма Штатлар граждани бўлиб оламан. Ешим элликка киради, ҳали анча куч-қувватим бўлади, кўнглим истаганича вақт-чоғлик қилиб турмуш кечираман. Қисқаси, агар сизга бир миллион сепли қиз топиб берсам, менга икки юз мингини берасизми? Хизматим эвазига йигирма процент, а? Нима, ё кўпми? Сиз бўлажак рафиқангизни ўзингизга ром қиласиз, уйланиб олгандан кейин, худди бошингизга бир нималар ташвиши тушгандек, виждон азобида қийналаётгандек, икки ҳафтача хафа кишидек хомуш юрасиз. Кейин, бир кун кечаси бирпас ноз қилган киши бўлиб турасизу, ўпишлар ва эркалатишлар орасида хотинингизга: «Азизам, севгилим», — деб туриб, икки юз минг қарзми бор эди дейсиз. Энг манаман деган йигитлар ҳам ҳар куни шундай лўттибозлик қилишади. Еш жувон ҳеч иккиланиб ўтирмай ҳамёнини юрагини ўғирлаган одамга топширади. Эҳтимол, бу билан ўзим зарар қилиб қоламан деб ўйларсиз? Йўқ. Сиз биронта ишни саранжом қиласизу ўша йўқотган икки юз минг пулингизни яна ишлаб оласиз. Шу ақлингиз бўладиган бўлса, бундай катта пул билан истаганингизча давлат орттириб оласиз. Ergo¹, ярим йил

¹ Демак (лот.).

ичида сиз ўзингизни ҳам, хотинингизни ҳам, Вотрен ама-
кингизни ҳам бахтли қиласиз, ўтин топилмаганидан қишда
қўлини оғзининг ҳовури билан иситиб ўтирадиган оила-
нигизни қанчалик бахтли қилишингиз устида гапирмасак
ҳам бўлади. Қилган таклифимга ҳам, қўйган шартимга
ҳам ҳайрон бўланг! Париждаги бой-бадавлат одамлар
никоҳининг олтиштасидан қирқ еттитаси мана шу асосга
қурилган. Нотариал контора жаноб...

— Мен нима қилишим керак?— деб ҳовлиқиб сўради
Растиньяк, Вотреннинг гапини бўлиб.

— Деярли ҳеч нарса,— деди у ва юзида балиқ қар-
моққа илинай деб турганини сезган балиқчининг ич-ичидан
хурсанд бўлиб кетганига ўхшаган бир маъно акс этди.—
Гапимга диққат билан қулоқ осинг! Ожива, бахтсиз, кам-
бағал қизнинг юраги бамисоли муҳаббат шабнамига ташна
бўлган қуруқ булут парчасидирким, унга севги деган нарса-
дан бир томчи тушиб қолгудек бўлса, у қалб бир зумда
кўчиб чиқади. Умидсизликка тушиб, сўққабош бўлиб
қолган қамбағал, аммо, тез кунда жуда ҳам бадавлат бўлиб
кегишидан ўзи ҳам беҳабар қизнинг атрофида парвона
бўлиш қандай саз! Худо урсин! Бу — ҳамма кузурларни
қўлда ушлаб туриб қимор ўйнаш, лотерея билетларининг
ютуқ чиқадиганини олдиндан билиш деган гап,— бу бутун
маълумотларни олдиндан билиб туриб, рента курсининг
кўтарилиш-пасайишига қараб пул ишлаш деган гап. Бун-
дай қиз сизга сўзсиз хотин бўлади. Ана шундай қиз
миллион-миллион пулини ҳам пўчоқча кўрмай, гўё бир
хас-чўпдек обқларингиз остига тўкиб ташлайди. Ол, севги-
лим! Ол, Адольф, Альфред, ёки Эжен!— дейди у,— бор-
ди-ю, ўша Адольф, Альфред ё Эженнинг илгари у қизга
бирон сахийлик қилишга ақли етган бўлса. Сахийлик деган-
нимда, мен, бирор эскирган фракни сотиб, қизни «Занго-
ри циферблат» ресторанига олиб бориб меҳмон қилишни,
у ердан ёса кечқурун Амбигю-Комик театрига олиб бориш-
ни назарда тутаман; соатни гаровга қўйиб, унга шол рўмол
совға қилиш ҳам мумкин. Муҳаббат изҳор қилиб мактуб
ёзишлар ва шу сингари хотинлар жуда ўч бўладиган бе-
маъни ишлар тўғрисида, масалан: севгилингдан узоқда
бўлган пайтларингда, кўз ёши ўрнида қоғозга сув теккизиб
қўйишлар ва шунга ўхшашлар устида гапириб ўтирмай
ҳам қўя қолай; менимча, бундай юрак тили ўзингизга ҳам
жуда таниш кўринади. Биласизми, Париж, жамоатчилик
ерларида ов билан тирикчилик ўтказадиган гуронлар, ил-

линойлар ва бошқа хил ёввойи одамлар қабилалари яшайдиган Шимолий Америка чангалзорларига ўхшайди. Сиз, масалан, миллионни қўлга киритиш учун ов қиласиз; унга қопқонлар қўясиз, тузоқлар, тўрлар ташлайсиз. Ов ҳам ҳар хил бўлади. Биров сеп ови қилади, бошқа биров рақибнинг корхонасини тугатиш мақсадида ов қилади; биринчиси одамлар қалбини тузоққа илинтириш пайида бўлса, иккинчиси ўз ишончли кишиларининг қўл-оёғини боғлаб уларни сотиб юради. Кимда-ким ов тўрвасини ўлжага тўлдириб қайтса, саломнинг қуюғи-ю изват-икром ўшанга, у энг асилзодалар даврасига қабул қилинади. Бундай меҳмондўст жойнинг қадрига етиш керак: сиз дунёдаги энг сабр-тоқатли шаҳарда яшаб турибсиз. Европанинг бошқа пойтахтларидаги такаббур водагонлар фирибгар миллионерларни ўз ораларига киритмаган бир пайтда, Париж ундайларга қўйини кенг очади, уларнинг базмларига боради, уларнинг виёфатини ейди ва қабиҳликларини мақтаб, қадаҳ уриштиради.

— Аммо бундай қизни қаердан топамиз?

— У сизнинг ёнгинангида, у сизники!

— Мадемуазель Викторинами?

— Худди ўша.

— Қандай қилиб?

— Бўлажак баронессача де Растиньяк аллақачон сизни яхши кўриб қолган.

— Унинг ҳеч вақоси йўқ-ку,— деб эътироз билдирди ҳайрон бўлган Эжен.

— Аҳа! Ана мақсадга ҳам етиб олдик. Яна икки оғиз гапдан кейин ҳаммаси равшан бўлади қолади,— деди Вотрен.— Тайфер ота ўлгудек аблаҳ чол! У революция пайтида ўзининг бир дўстини ўлдирган деб гумон қилишади. У менга ўхшаган шоввозлардан, ўз билганидан қолмайдиган одам. У банкир, «Фредерик Тайфер ва шериклари» деган банкнинг асосий пайчиси у Викторинани ҳамма нарсадан тамомила маҳрум қилиб, бутун бойлигини ёлғиз ўғлига қолдирмоқчи. Бундай адолатсизлик менга ёқмайди. Мен Дон-Кихотга ўхшаган одамман: ожизларни кучлилардан ҳимоя қилишни афзал кўраман. Борди-ю, худо унинг ўғлини ўз ёнига чақириб олса, Тайфер қизини уйига олиб кетган бўларди; у ўз меросхўри бўлишини истайди — бундай тентаклик одамзоднинг табиатида азалдан бор, энди бошқа бола туғдириш эса қўлидан келмайди, буни мен яхши билман. Викторина ёқимтой, мўмин-маъқул қиз, отасини

ҳадемай ўзига қаратиб олади ва оталик меҳрини қўзғатиб, ўз ноғорасига ўйнатадиган бўлади! Муҳаббат изҳор қилсангиз жуда эриб кетади, яхшилигингизни ҳеч қачон унутмайди ва сизга турмушга чиқади. Мен эса тақдири илоҳийлик вазифасини бўйнимга оламан-да, худонинг хоҳишини амалга ошираман. Менинг бир дўстим бор, унга жуда кўп яхшилик қилиб ўтқазиб қўйганман, ўзи эндигина қирол гвардиясига хизматга кирган, Луар қўшинининг* полковниги. Полковник менинг маслаҳатларимга кириб, ҳозир ашаддий роялист бўлиб олган, у аҳмоқ одам эмас, шунинг учун ўз эътиқодларини у қадар қадрлаб ўтирмайди. Сизга, яхши йигит, яна битта маслаҳат бериб қўймоқчиман: эътиқод ва лафз деган нарсалар билан ҳисоблашиб ўтиришни ташланг. Бундай нарсаларга харидор топилгудек бўлса, пуллаб юборинг. Одамзод ўз эътиқодларини сира ўзгартирмайман деб мақтандими,— ундай одам доим битта тўғри йўлдан бориш мажбуриятини зиммасига олган бўлади,— билингки, бундай одам ўзининг айбсизлигига ишонган аҳмоқдир, принцип деган нарса йўқ — воқеалар мавжуд; қонун йўқ — вазият бор; юксакка парвоз қиладиган одам ўша воқеалар билан вазиятни бошқариш учун ўзи уларга мослашади. Принциплар билан қонунлар ўзгармас нарсалар бўлганда эди, одамлар уларни биз кўйлак алмаштириб турганимиздек, ҳадеб алмаштиравермаган бўлардилар. Айрим шахс бутун бир миллатдан ақллироқ бўлиши шарт эмас. Францияга мутлақо арзимас хизмат кўрсатган одамни ҳар бир ишга жуда қизғинлик билан киришгани учунгина бир санам даражасига кўтариб юборишган, ваҳоланки у фақат Саноат музейидаги машиналар орасида *Лафайет** деган этикетка билан кўргазмага қўйилишга лойиқ; холос; айни вақтда ҳар бир одам князга тош отиб ўтади*, князь эса инсониятга шу қадар чексиз нафрат билан қарайдики, унга содиқлиги ҳақида худди ерга тупургандек осонлик билан истаганича қасамёд қилади, аммо князь Вена конгрессида Францияни парчалаб ташлашга йўл қўймади; уни шарафлаб, гулларга кўмиб ташлаш ўрнига лойга қориштириб, ёмонотлиқ қилдилар. О, бу гапларни мен яхши биламан! Кўп одамларнинг сиру асрори менинг қўлимда! Хўп, бас энди! Бирор принципни қўллаш тўғрисида бир фикрга келган учта одамни учратганимдан кейингина бирор эътиқодни маҳкам ушлайман, аммо буни жуда узоқ кутишга тўғри келади! Қонуннинг бирор параграфи тўғрисида бир хил фикрда бўлган учта судьяни жамики судларни

ахтарсангиз ҳам топиб бўлмайди. Дўстим тўғрисидаги гапга қайтайлик. Ундан бир оғиз илтимос қилсам бас. Исони қайта хочга тортишдан ҳам қайтмайди. Вотрен амакининг бир оғиз гапи билан у, шўрлик сингласига бирон марта бўлсин беш франк ҳам пул юбормаган ўша муттаҳамни яккама якка жангга чақиради-ю...

Шундай деб Вотрен ўрнидан турди, жанг қилаётган киши бўлиб, рақибига ҳамла қилгандек ҳаракат қилди.

— ... қарабсизки, асфаласофилинга равона бўлиб турибди-да!— деб қўшиб қўйди у.

— Қандай даҳшат!— деди Эжен.— Сиз ҳазил қиляпсиз, жаноб Вотрен.

— Бай-бай-бай, ўзингизни босинг!— деб жавоб қилди у.— Болалик қилманг... Йўғ-э, майли, агар хоҳласангиз аччиғланинг, ғазабдан бўғилинг! Мени разил, жиноятчи, аблаҳ, бандит деб сўкинг, лекин жосус ёки фирибгар дея кўрманг! Ҳа, қани, гапиринг, бирваракайига ўт очинг! Кечираман: сизнинг ёшингизда бу жуда табиий ҳол. Узим ҳам шунақа эдим! Фақат ўйлаб кўринг. Бир кун вақти келиб бундан ҳам баттар ишларни қиласиз. Бирор дўндиққина хотин кетидан эргашиб ундан пул ўладиган бўласиз. Шу тўғрида ўйлаб юрибсиз-ку,— деди Вотрен,— муҳаббатингизни сотмасангиз қандай қилиб ҳам илгарилайсиз? Эзгулик, азизим студент, қисмларга бўлинмайди; у ё бор, ё йўқ. Черковга бориб, қилган гуноҳларингизга тавба қилинглар дейишади бизга. Ҳа, дуруст усул! Шу усул туфайли, гуноҳлардан пок бўлиб чиқиш ва бунинг оқибатида унга қайғуриш мумкин. Ижтимоий зинанинг у ёки бу поғонасига кўтарилиш учун хотин кишини йўлдан оздириш, оилада болалар ўртасида низо туғдириш, қисқаси, хуфия равишда қилинадиган ҳар қандай қаллобликлардан тап тортмаслик,— буларнинг ҳаммаси пировард мақсадда ё шахсий манфаатни, ё айш-ишратни назарда тутиб қилинади. Хўш, сизнингча, буларнинг ҳаммаси нима? Дин тарғиб қилган имон, умид ва муҳаббат йўлида қилинадиган ишларми? Бирор олифта йигит бир кечадаёқ болаларнинг ярим меросини ўмариб кетса, уни икки ой муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қиладилар, лекин нима учун бирор камбағал «айбини оғирлаштирувчи шароитда» минг франк пул ўғирласа, сургунга юборадилар? Қонунлар ана шундай. Унинг бемаъниликларга асосланмаган биронта ҳам моддаси йўқ. Модабоп қўлқоп кийган, сохта қалб одам қон тўкмади-ю, аммо бўҳтон йўли билан одам ўлдирди; қотил

эса эшик қулфини бузиб очди — ҳар иккала жиноят ҳам кечаси юз берди. Ахир, мен таклиф қилаётган иш билан ўзингиз қилишингиз муқаррар бўлган иш ўртасида, тўкиладиган қонни эътиборга олмасак, ҳеч қандай фарқ йўқу. Сиз бўлсангиз бу дунёда қандайдир мустаҳкам қонунқонда берлигига ишониб юрибсиз! Майли, одамлардан нафрат қилинг. Қонунлар мажмуаси орасидан жавобгар бўлмай тўғри ўтиб кетса бўладиган ерларини топинг. Қай тарзда йиғилгани мавҳум бўлган жамики хазиналар борки, ҳаммасининг тагида жиноят яшириниб ётади, улар унутилиб юборилган экан, бунинг сабаби ўша жиноятларнинг усталик билан амалга оширилганида.

— Бас қилинг, гапингизга қулоқ солишга ортиқ тоқатим қолмади, шундай гапираверсангиз, ўзимдан ҳам нафрат қилиб қоладиганга ўхшайман. Ҳозир мен фақат ўз ҳиссиётим тақозо қилаётган нарсаларни биламан, холос.

— Ихтиёрингиз, ўктам йигит. Асабингиз хийла бақувват деб ўйлаган эдим. Сизга бошқа ҳеч нарса демайман. Ҳа-я, яна битта охирги гапим бор экан.— У студентга тикилиб қараб туриб-сўради:— Сиз менинг сиримни билиб олдингиз.

— Хизматингиздан бош тортган йигит, сирингизни ҳам унутиб юборишга қодир.

— Яхши гап айтдингиз, менга ёқади бу гап. Ҳар қандай одам ҳам бундай нозик табиатли бўла олмайди. Сизга қилмоқчи бўлган хизматимни унутманг. Сизга икки ҳафта муҳлат бераман. Хўп десангиз ҳам, йўқ десангиз ҳам — ўзингизга ҳавола.

«Бу одамнинг мулоҳазалари нақадар пухта-я!»— деди ўзига ўзи Растиньяк, таёғини қўлтиғига қисиб олганча хотиржамлик билан кетаётган Вотреннинг орқасидан қараб туриб. «Де Босеан хоним боадаблик билан айтган гапларнинг айнан ўзини қўпол суратда шартта-шартта гапириб ташлади. У юрагимни пўлат чангали билан пора-пора қилди. Дельфина Нусингенникига нима мақсадда кирмоқчи бўлиб юрибсан дейди-я? Юрагимда туғилган фикрий дарров пайқаб олганини қаранг-а. Бу қароқчининг икки оғиз сўз билан айтган эзгулик ҳақидаги мулоҳазаси, мен китоблардан ўқиб одамлардан эшитганим эзгуликдан кўра сермазмунроқ. Модомики эзгулик виждонсиз бўлишга йўл қўймас экан, демак, мен сингилларим пулини ўғирлабман-да?»— деб у ҳамёнини столга отиб юборди.

У кишини эсанкиратиб кўювчи фикрлардан анча вақт-гача ўзига келолмай ўтириб қолди.

«Эзгуликка содиқ бўлиш — олижаноб фидойиликдир! Ҳа. Эзгуликка ҳамма ҳам ишонади, аммо эзгу ниятли одам борми ўзи? Халқлар овозликка худди худога сизингандек сизинадилар, аммо ер ўзининг қайси жойида овоз халқ бор? Ёшлигинг ҳали шаффоф осмондек тоза, лекин сен нуфузли ё бой-бадавлат бўлмоқчисан, бу эса кўрабила туриб ёлгон гапириш, икки букилиб таъзим қилиш, тиз чўкиш, яна қоматни тиклаш, хушомадгўйлик ва айёрлик қилишга рози бўлиш эмасми? Ахир, бунинг ўзи яқинда икки букилиб, тиз чўкиб, ёлгон гапириб юрган одамларга ихтиёрий равишда малайлик қилиш эмасми? Уларга шерик бўлишдан олдин уларнинг хизматини қилиш керак. Йўқ, асло! Олижаноблик билан, ҳалоллик билан меҳнат қиламан. Кечаси-ю кундузи ишлашга тайёрман, фақат шу йўсинда бойлик орттираман. Бу бойлик орттиришнинг энг мушкул йўли, аммо ҳар куни кечқурун ёстиққа хотиржамлик билан бош қўяман, биронта ҳам ёмон фикр уйқумни ҳаром қилмайди. Кечирган ҳаётингга назар ташлаганингда, унинг нилуфардек покизалигини кўришдан ҳам яхши нарса борми? Мен ва менинг ҳаётим — куёв билан келиндек гап. Тўғри, аммо Вотрен оилавий ҳаётнинг ўн йил кейин қандай бўлишини кўрсатиб берди-ку. Э, падарига лаънат! Миям ғовлаб кетди. Ҳеч нарсани ўйлашни истамайман: юрагим — энг содиқ йўл бошловчи!»

Унинг фикрларини, машиначи келди, деб хабар қилган бақалоқ Сильвия бўлди. Растиньяк икки қўлига икки ҳамбинини кўтарганича машиначи олдига чиқди, маъжур ваъиятдан у асло ўкинаётгани йўқ эди. Эжен кечқурунлари киядиган фракинни кийиб кўрди, сўнг кундузи киядиган янги кийимини кийиб олди-ю, тайомила бошқа одам бўлиб кетди.

«Энди граф де Трайдан қолишадиган жойим йўқ, — деди ўзига ўзи у. — Ниҳоят дворянлар қиёфасига кирдим!»

— Жаноб Эжен, — деди ичкари кириб келган Горюта, — де Нусинген коним кимларникига бориб туради деб сўраган эдингиз мendan.

— Ҳа.

— Бўлмаса билиб қўйинг, келаётган душанбада у маршал Карильяноникига балга борар экан. Сиз ҳам ўша ерга бориш имкониятини топсангиз, қизларимнинг қандай

вақтичўглик қилишганини, қандай кийинишганини, хуллас, ҳаммасини гапириб берасиз.

— Буни қаердан билдингиз, азизим Горио ота?— деб сўради Эжен, уни камин олдига ўтқазар экан.

— Менга унинг уй ходимаси айтди. Констанция билан Терезадан қизларимнинг нималар қилишини билиб юрман,— деди хурсанд бўлиб Горио.

Чол ҳозир ҳеч кимда ҳеч қандай шубҳа туғдирмай ўз севгилиси ҳаётидан хабардор бўлиб туриш йўлини топгани билан бахтиёр ошиқ йигитчаларга ўхшаб кетган эди.— Сиз уларни кўрасиз-а!— деб қўшиб қўйди у, ўзининг аламли ҳасад қилаётганини соддадиллик билан изҳор қиларкан.

— Билмадим,— деб жавоб қилди унга Эжен.— Ҳозир де Босеан хоним ҳузурига бориб, мени маршалнинг хотинига таништириб қўя оласизми деб сўраб кўраман.

Эжен энди бундан кейин доим кийиб юрадиган кийимида виконтесса ҳузурига боришини ажиб бир доҳилий шодлик туйғусига фарқ бўлиб ўйлади. Ахлоқшунослар «киши қалбининг чексиз бойликлари» деб атаган нарса аслида сохта фикрлар, шахсий манфаат йўлидаги беихтиёр интилишлардир. Қанчадан қанча тумтарақ муҳокамаларга мавзу берадиган кўнгилнинг бу ҳамма беқарорликлари, бу кутилмаган ҳамма ўзгаришлар бир мақсадни: кўпроқ ҳузур қилишни кўзда тутади! Эжен яхши кийим-бош, модабоп қўлқоп ва чиройли этик кийиб олгандан кейин эзгулик тўғрисидаги ҳамма мулоҳазаларини унутди. Одатда ёшлар ҳақиқатдан юв ўгиргандан кейин виждон ойнасига қарашга юраги бетламайди, ваҳоланки, катта ёшдаги кишилар эса бу пайтда у ойнага қараб тўйган бўладилар; одамлар ҳаётида икки давр ўртасидаги тафовут мана шу, холос.

Иккала қўшни — Эжен билан Горио ота кейинги бир неча кун ичида дўстлашиб кетишди. Уларнинг бир-бирига ёқиб қолганининг психологик асоси студент дилида Вотрэнга нисбатан тамоман тескари ҳислар уйғотди. Агар бирор дадил файласуф ҳисларимизнинг жисмоний оламга таъсирини белгиламоқчи бўлса, ҳисларимизнинг сезиларли таъсири жониворлар билан бив ўртамигдаги муносабатларда амалда кўринишига кўпгина мисоллар топа олган бўларди, албатта. Бирон нотаниш одамни учратган ит унинг ўзига дўст ё душманлигини дарров ажратиб ола олади, лекин инсон характерини бунчалик тез фарқ қила олишга қайси физиономистнинг қурби етади? *Епишқоқ атомлар* — бу ибора худди мақолдек кенг тарқалиб кетган ва ҳамма

эски сўзларни тўпондек тўзитиб юборишни истаган одамларнинг фалсафий сафсаталарига парво қилмай жонли тилимизда яшаб келмоқда. Муҳаббат юқадиган нарса. Эҳтирослар ҳар нарсада ўз таъсирини қолдиради, улар узоқ масофалардан учиб ўтади. Мактуб — қалбнинг ўзгинаси, гапирётган одамнинг сўзлари унда акс садо бериб янграйди, бу янгроқ акс садони кўнгли нозик одамлар муҳаббатнинг энг қимматбаҳо хазиначаларидан деб ҳисоблайдилар. Горио отанинг кўр-кўрона туйғулари итларнинг ҳушёрлигичалик ўткир эдиким, шунинг учун у студентнинг оқ кўнгли эканлигини, унинг кўнглида ўзига нисбатан туғилган меҳрни, ачиниш ҳисларини сезиб олди. Шундай бўлса ҳам, улар орасида туғилган яқинлик ҳислари сирдошлик даражасига етганича йўқ эди. Эжен де Нусинген хонимни кўриш истағи борлигини билдирган бўлса ҳам, чолнинг ёрдами билан унинг уйига кириб боришига кўзи етмас эди, у фақат бу ҳақда Горио қизининг олдида гап очиб қолар ва шу тарзда хизмат кўрсатар деган умидда эди. Горио ота Эженга қизлари тўғрисида гапирганда, у икки хоним олдида бориб келган куни ҳамманинг олдида унинг ўзи айтган гап доирасидан чиқмади. Эртасига Горио унга бундай деди:

— Азизим, де Ресто хоним менинг номимни тилга олганингиз учун аччиқланиб қолди деган фикрларга бориб юрибсиз? Нечук бундай қилдингиз? Иккала қизим ҳам мени жуда яхши кўради. Мен бахтиёр отаман. Аммо иккита куёвим мен билан ёмон муомала қилишади. Азиз қизларимнинг мени деб эрлари билан уришиб юришларини истамадим, шу сабабдан ҳеч кимга кўринмай бориб, уларни кўриб келишни афзал кўрдим. Бу сирли учрашувлар менга кўп қувончлар бағишлайди, қизлари билан истаган вақтда кўриша оладиган оталар буни ҳеч вақт тушунолмайдилар. Аммо мен улар билан истаган вақтда кўриша олмайман, тушунайсизми? Шунинг учун, ҳаво очиқ кунлари қизларимнинг уй ходималаридан уларнинг сайр қилгани чиқиш нияти бор-йўқлигини билиб олиб, Елисей Даласига бораман. Хуллас, мен қизларим ўтадиган жойда тураман, уларнинг каретаси рўпарамга келганда, юрагим гурсиллаб ура бошлайди; қизларимнинг кийимларини томоша қиламан; ёнимдан ўтиб кета тўриб, қизларим менга жилмайиб салом беришади, шундай пайтларда бутун табиат гўё аллақандай, жудаям ёрқин куёш шуъласида олтиндек жилланиб кетгандек туюлади. Кейин мен уларнинг орқага қайтишларини кутиб тураман. Шундай қилиб, уларни яна

бир марта кўраман! Очiq ҳавога чиқишгани фойда қилибди,— рангларига қизил югурибди. Атрофимдан «Қандай гўзал хоним экан-а!»— деган товушлар эшитилади. Кўнглим тоғдек кўтарилади. Адир, улар менинг фарзандларим эмасми! Уларнинг каретасига қўшилган отларни яхши кўраман, қизларим тивзалариди олиб ўтирган кучукча бўлгим келади. Уларнинг ҳузур-ҳаловати менга ором беради. Ҳар ким ўвича яхши кўраркан. Менинг севгим кимга ҳалақит қиляпти? Нега одамлар мени тинч қўйишмайди? Мен ўзимга яраша бахтлиман. Кечқурун бирор ерга балга кетишаётганда, қизларимни бир кўриб қолиш учун уларнинг дарвозаси олдига бориб турсам, бунинг нимаси жиноят? Кеч қолган пайтларимда, хизматкорлар менга: «Хоним жўнаб кетдилар!»— деб хабар қилишса, қандай хафа бўламан. Бир марта мен Назини роса икки кун кўрмадим, уни бир кўриш учун кечқурун борганимдан то эрталаб соат учгача кутиб турдим. Хурсанд бўлганимдан, юрагим ёрилиб ўлаёздим! Илтимос қиламан сиздан, бирон ерда менинг тўғримда гап бўлиб қолса, фақат қизларимнинг яхшилиги тўғрисида гапиринг. Улар мени ҳар хил совға-саломларга кўмиб юборишади-ю, аммо бунга ўзим йўл қўймайман, уларга: «Пулингизни ўзингиз учун эҳтиёт қилинг! Совға-саломни нима қиламан? Менга ҳеч нарсанинг кераги йўқ»,— дейман. Рост-да, мен нима деган одамман? Ожиз бир мурдаман, юрагим эса ҳамма вақт ва ҳар ерда қизларим билан бирга. Де Нусинген хонимни кўрсангиз, қизларимнинг қайси бири сизга кўпроқ ёққанини айтарсиз,— деб қўшимча қилди бир оз жим тургандан кейин чол, Эженнинг кетмоқчи бўлаётганини кўриб студент де Босеан хоним ҳузурига борадиган вақт бўлгунча Тюильрини бир айланиб қолмоқчи эди.

Мана шу сайр Растиньякнинг тақдирини ҳал қилди. Бир неча аёл унга эътибор бериб қолди. У шундай навқирон, шундай ўктам йигит эди, кийим-бошлари чунонам дид билан тикилган эди! Унга суқланиб қарашаётганини кўриб, сингиллари билан холасини товлагани, ёвузликлардан нафратланиб юз ўтирганини унутди қўйди. Эжен боши устидан фаришта қиёфасидаги иблис учиб ўтганини кўрди; бу олачипор қанотли иблис дур-гавҳарлар сочиш, шоҳ саройлари пештоқларига олтин найзалар қадаш, аёллари алвон ранг шоҳона либосларга буркаш ва анча ғарибона бўлган тахтларни бемаъни безакларга ўраб ташлаш билан шуғулланарди; студент йигит биз қудрат рамви деб

билган ярқироқ тақинчоқлар туфайли тумтароқ бўлиб кўринган шухратпарастлик худосининг тувоғига илинган эди. «Муҳаббат у олтин десанг, истаганингча!»— деб ваъда қиладиган бедаво қўшмачининг башараси қизнинг хотирасида қандай ўрнашиб қолса, Вотреннинг гапи ҳам, ҳар қанча беҳаёлик билан айтилган бўлишига қарамай, унинг кўнглига шундай ўрнашиб қолганди.

Эжен бепарво кезиб юриб, соат бешларда де Босеан хонимникига келди, келди-ю ёш йигитлар қалби дош бера олмайдиган жуда қаттиқ зарбага дучор бўлди. Шу пайтгача виконтесса уни ҳурмат, очиқ чеҳра ва хурсандлик билан қарши оларди. Аристократик тарбия натижасида эгалланадиган бу одат фақат чин юракдан бўлганда такомилга ета олади. Эжен кириб келар экан, де Босеан хоним қуруққина қилиб бош иргитиб қўйди-ю, очиқдан-очиқ қилиб деди:

— Жаноб де Растиньяк, сизни қабул қилишга имконим йўқ; айниқса ҳозирги дақиқада! Жуда бандман...

Зийрак одам учун — Растиньяк жуда тез вақтда ана шундай зийрак бўлиб қолганди, — хонимнинг гаплари, бош иргитиши, кўз қараши, овозидаги ўзгартишлар, — буларнинг ҳаммаси маълум мазҳаб кишининг ахлоқи ва характери ҳақидаги бир қисса ўрнини босарди. У баҳмал қўлақон ичидаги қўл пўлатдан эканини, олижаноблик ниқоби остида — ҳамма нарсадан ўз шахсини юқори қўйишлик, худбинлик ётганини, лок остида — бармоқ эмас, ёғоч эканини кўрди. У ниҳоят подшо тожидан бошланиб, энг хароб дворяннинг қалпоғигача бориб уланадиган: «Бизким, қирол», — деган тушунчанинг нималигини англаб етди. Эжен хотин кишининг гапига лаққа тушиб, унинг олижаноблигига осонгина ишонганди. Ҳамма бахти қора одамлар сингари у ҳам ўзи истаган битимни ҳалоллик билан имзолаганди, бу битим валинеъмат билан унинг ҳимояси остидаги одамни бир-бирига маҳкам боғлайди ва биринчи моддасидаёқ бу саҳоватли одамларнинг иккаласини ҳам тенг деб эълон қилади. Бундай хайрли иш икки кишини бир-бирига боғлар экан, у чинакам муҳаббатга ўхшаган водир ва бебаҳо бир ҳис бахш этади. Бу ҳисларнинг ҳар иккиси ҳам фақат олижаноб қалблар совға қила оладиган нодир нарсалардир.

Герцогиня Карильянонинг балига бориш ниятида Растиньяк қариндошининг бу қилиғига дош берди ва титроқ овоз билан деди:

— Хоним, муҳим иш чиқиб қолмаганда, келиб гаши-
нгизга тегавермасдим. Мурувват қилиб, кечроқ бўлса ҳам
яна бир ҳузурингизга келишимга рухсат берсангиз, кутиб
туришим ҳам мумкин.

— Хўп, яхши, мен билан овқат қилгани келинг,— деди
у, ўзининг қаттиқ гапириб юборганидан ўзи ҳам бир оз хи-
жолат тортиб, бу чиндан ҳам оқ кўнгил ва олижаноб
аёл эди.

Эжен унинг тўсатдан ўзгариб қолганидан қаттиқ таъ-
сирланиб кетди, аммо шунда ҳам бу ердан чиқиб кетар
экан хаёлига шундай фикрлар келди: «Унга хушомад қил,
ҳаммасига чида. Аёллар ичида энг яхшиси бўла туриб,
дўстлик аҳдларини шунисики бир зумда чиппакка чиқа-
риб, ўзингни эски ботинкадек улоқтириб ташлагандан
кейин, бошқаларидан қандай хайр кутиб бўларди? Демак,
ҳар ким ўзим деркан-да? Тўғри, мен унинг ҳимоятига
муҳтож бўлганим учун у айбдор эмас; унинг уйи дўкон
ҳам эмас, албатта. Вотрен айтгандек, тўп ўқидек ёриб
кириш керак булар орасига».

Де Босеан хонимникида овқат қилишини йўлаб лаззат-
ланганидан Растиньякнинг аччиқ фикрлари тез тарқаб кет-
ди. Шу тарзда, тақдирнинг тақозоси билан, ҳаётидаги
ҳар бир арзир-арзимас ҳодисалар ҳам, гўё битишиб ол-
гандек, уни шундай бир йўлга итармоқчи эдики, бу йўлда,
у Воке пансионига сфинкснинг гапи билан айтганда,
жанг майдонига чиқиши ва ўзи ўлиб кетмаслиги учун бош-
қаларни ўлдириши, ўзи алданиб қолмаслиги учун бошқа-
ларни алдаши керак; бу йўлга кириш учун йўл бошидаги
бекатга виждон билан юракни ташлаб ўтиши, юзига ниқоб
тортиши, одамларни қўғирчоқ қилиб ўйнатиши керак эди:
гулчамбарга муяссар бўлиш учун Лакедемондаги сингари
одамлар назаридан четда ғалаба қозонишга тайёрланиши
лозим эди*.

Эжен виконтессаникига қайтиб келиб, унинг яна ҳар
вақтдагидек ширин сўз ва очиқ юз бўлиб қолганини кўр-
ди. Улар иккаласи емакхонага йўналишди, бу ерда виконт
де Босеан хотинини кутиб турган экан. Дастурхон усти-
даги жамики идиш-товоқларда олтин товланарди; ҳаммага
маълумки, Рестоврация даврида бундай гўзал идиш-товоқ-
лар айниқса расм бўлган эди. Ҳар қандай ўзига тўқ одам
сингари виконт учун ҳам мана шундай ажойиб тузалган
дастурхонда овқат ейишдан бошқа лаззат қолмаганди. У

овқатга ўчликда Людовик XVIII ва герцог Эскар тоифа-сидаги одам эди*. Унинг уйда тузаладиган дастурхон икки ёклама лаззат бағишларди — ҳам кўз қувонарди, ҳам оғиз. Ҳанг-манг бўлиб қолган Растиньяк ҳали шу пайтгача бундай ажойиб манзарани сира кўрган эмасди; у умрида биринчи марта бундай сердабаба вазиятда овқатланиши эди; ана шу дабадали ҳаёт эса бу хонадонда авлоддан авлодга ўтиб келарди. Империя даврида расм бўлган, бал тугатандан кейин бериладиган зиёфатлар яқинда бекор қилинганди, у вақтларда ҳарбийлар бегона юртларда ҳам, ўз ватанида ҳам олиб бориладиган жанглarda иштирок этиш учун куч-қувват тўплашлари керак эди. Бугунгача Эжен фақат балларда бўлган эди. Кейинчалик ўз мағрурлиги билан донг чиқарган Эжен шу кунларданоқ ўзига ишонишни одат қила бошлаган эди, шунинг учун у ҳозир ҳам ўша ғурури туфайли, довдираб қолмади. Лекин тасавури зўр одам оила тамғаси босилган олтину кумуш идиш-товоқларни ва ҳашаматли дастурхонга қўйилган хилма-хил лаззатли таомларни, товуш чиқармай хизмат қилиб юрган хизматкорларни биринчи марта кўргандан кейин, гарчи қашшоқликда турмуш кечиришга шу бугун эрталаб аҳд қилган бўлса ҳам, бундай чиройли ҳаётдан ўша қашшоқликни афзал кўриши қийин, албатта. Эженнинг хаёлида бир лаҳзагагина оилавий пансион манзараси намоён бўлди,— у шундай даҳшатга тушдики, январь ойидаёқ пансиондан кетаман, яхшигина бирор уйга кўчиб ўтаман, шу баҳонада Вотрендан ва доимо елкамга қўядиган унинг гурзидек вазмин кафтидан қутулиб кетаман деб қасам ичди. Бордию Парижда бузуқликнинг қанчадан қанча пинҳоний шакллари ёки ошкора хиллари мавжудлигини тасаввур қилишнинг иложи бўлса, фаросатли одам ўзига ўзи бундай деб савол берган бўларди: давлат нима сабабдан янглишиб Парижда мактаблар очиб, унга ёшларни тўплаб юрибди, дўндиққина жувонлар нима сабабдан у ерда даҳлсизлик ҳуқуқидан фойдаланиб юришибди, саррофларнинг ёғоч лаганчаларига териб қўйилган олтин тангалар сеҳр қилингандек нега ғойиб бўлиб қолмайди? Аммо ёвузликларни, ҳатто бузуқроқ ишларни ёшлар орасида кам учрашини ўйлаганинда, ўзи билан ўзи курашиб ётган ва бу курашда деярли ҳамма вақт устун чиқадиган сабр-тоқатли Танталларга нисбатан беихтиёр ўзингда ҳурмат ҳисси уйғонганини сезасан! Ҳеч бўлмаганда мана шу камбағал студентни мисолга олиб, унинг Парижга қарши олиб борган кураши-

ни тасаввур қилсангиз,— у асар ҳозирги маданий ҳаётимиздаги энг драматик эпизодлардан бири бўлиб ҳисобланарди.

Де Босеан хоним, дилидаги гапни айтармикин, деган ниятда Эженга қараб-қараб қўйса ҳам бўлмади — у виконт олдида дардини очиб гапиргиси келмади.

Виконтесса эридан:

— Бугун мени итальянлар театрига кузатиб борасизми?— деб сўради.

Эри эса Растиньяк сезмай қолган бир истехзо билан:

— Сизга бўйсуниб менга жуда ҳам катта ҳузур бағишлаган бўлар эди,— деб жавоб қилди,— бунга шубҳангиз бўлмаса керак, албатта, лекин бугун Варьете театрида баъзи одамлар билан учрашишим керак эди.

«Маҳбубаси билан учрашади»— деб хаёлидан ўтказди де Босеан хоним.

— Д'Ажуда бугун кечқурун келмайдими?— деб сўради виконт.

— Йўқ,— деб жавоб қилди виконтесса алам билан.

— Унда, албатта бирор кавалер зарур бўлса, ўзингиз билан жаноб де Растиньякни олиб кета қолинг.

Виконтесса жилмайиб туриб Растиньякка қаради.

— Бу иш сизга жуда виён бўлади,— деб қўйди у.

— «Француз хавф-хатарни яхши кўради, негаки шундан у шухрат орттиради», деган эди Шатобриан,— деб жавоб қилди Растиньяк, бош эгиб.

Бир неча минутдан кейин икки ўринли карета тизилганча де Босеан хоним билан Эженни энг машҳур театрга олиб кетмоқда эди. У сахна рўпарасидаги ложага кирганда ва залдагиларнинг ҳаммаси лорнетларини бағоят шинам кийинган виконтессага, наинки виконтессага балки унга ҳам қаратганларида ҳамма ёқ афсонавий бир манзара кашф этгандек бўлди. Хуллас, бир жовиба ўрнини иккинчиси эгаллаб турди.

— Мен билан гаплашмоқчи эдингиз,— деб де Босеан хоним унга ёслаиб қўйди.— Қаранг, хув ана де Нусинген хоним, биздан уч ложа нарида ўтирибди. Унинг қаршисида эса унинг опаси жаноб де Трай билан ўтирибди.

Виконтесса шундай деб туриб, мадемуазель де Рошфид банд қилган ложага кўз югуртирди-ю, дарров чехраси очилиб кетди: у ерда д'Ажуда йўқ эди.

— Жуда чиройли экан,— деди Эжен, де Нусинген хонимга қараб.

— Киприклари сариқ.
 — Аммо беди хипча, келишган экан.
 — Лекин кўллари катта.
 — Кўзлари кўҳлик экан.
 — Юзи жуда чўзиқ.
 — Юзининг чўзиқлиги — асил зотига тортган.
 — Бахтли экан, шунчалик бўпти, лорнетини қандай тутиб, қандай туширишига қаранг! Ҳар бир ҳаракатидан Горио авлоди экани яққол кўриниб турибди, — деб жавоб қилди виконтесса, Эженни ғоят ҳайрон қолдириб.

Ҳақиқатан ҳам, де Босеан хоним де Нусинген хонимга мутлақо эътибор бермай лорнетчаси орқали театр залини кўздан кечирмоқда эди, лекин де Нусинген хонимнинг биронта ҳам ҳаракати унинг эътиборидан четда қолмаётган эди. Театрга энг асилвода одамлар келган эди. Де Босеан хоним билан келган чиройли, хушбичим қариндошининг кўзини узмай унга тикилиб ўтиргани Дельфина Нусингенга манзур бўлди...

— Ундан кўз узмай қарайверсангиз, очиқдан-очиқ одобсизлик бўлади бу. Хиралик билан ҳеч нарсага эриша олмайсиз.

— Муҳтарам хоним, — деди унга Эжен, — менга жуда катта яхшилиқ қилдингиз; агар шу яхшилигингизни охиригача давом эттирмоқчи бўлсангиз, сиздан фақат битта нарсани илтимос қилардим; сиз учун у ҳеч қийин эмас, мен эса ундан бахтиёр бўламан. Мен севиб қолдим.

— Дарров-а?

— Ҳа.

— Шу аёлни-я?

— Истакларимга яна бошқа жойдан ҳам жавоб топа олармидим? — деб сўради у, қариндошига синовчан кўзлари билан тикилиб қараб; бир онлик сукутдан кейин яна гапини давом эттирди: — Герцогиня де Карильяно Беррий герцогиняси билан яқин, ҳойнаҳой сиз ҳам у билан учрашиб турсангиз керак, шундай экан, бир илтифот қилиб, мени унга тавсия қилсангиз ва унинг келаётган душанбадаги балига олиб борсангиз. У ерда мен де Нусинген хоним билан учрашиб, биринчи марта ҳужумга ўтиб кўраман.

— Жоним билан, — деди у. — Уни ҳалитдан ёқтириб қолган бўлсангиз, ошиқлик фаолиятингиз жуда яхши юришиб кетишти. Ҳов анави де Марсе, княгиня Галатион лажасида ўтирибди. Бу де Нусинген хоним учун бир азоб, ҳозир у рашк ўтида қоврилиб ўтирибди. Аёл кишига, ай-

ниқса банкирнинг хотинига яқинлашиш учун бундан ҳам қулай фурсат бўлмайди. Шоссе д'Антен кўчасида турадиган хонимларнинг ҳаммаси ҳам ўч олишни яхши кўришади.

— Бундай пайтда ўзингиз нима қилган бўлардингиз?

— Менми? Дардимни ичимга ютиб кетган бўлардим.

Шу пайт де Босеан хоним ложасига маркиз д'Ажуда кириб келди.

— Ишларни нари-бери битказдиму, сизни кўриш учун югурдим, бу қилган ишимни фидойилик демоқчи эмасман, шунинг учун ҳам сизни бундан хабардор қилиб қўяпман.

Виконтессанинг юзи шодликдан очилиб кетганига қараб Эжен чин муҳаббат билан паришлик хонимларнинг сохта ноз-ишвалари орасидаги фарқни тушуниб олди. Қариндошини меҳр билан томоша қилиб туриб, жим қолди ва бир хўрсиниб, жойини маркиз д'Ажудага бўшатиб берди. «Бундай сева оладиган хотин нақадар олижаноб, нақадар чинакам олийзот бўлиши керак!— дерди ўзига ўзи Эжен.— Бу одам бўлса, аллақандай кўғирчоқ деб, ундан юз ўғирмоқчи бўлиб юрибди! Қандай бевафалик қилиб бўлади унга?» Унинг кўнглида болаларга хос бир ғазаб пайдо бўлди. Шунда у қариндошининг оёқлари остига ўзини ташлагуси келиб кетди, водийдан мурғак өчки боласини тикка осмонга олиб қочадиган бургутга ўхшаб, уни юрагида олиб кетиш учун иблисдек қудратли бўлиш орзуси ёнди. Бундай улкан нафосат музейига у ўз санами, яъни ўз маҳбубасисиз ташриф буюришни ўзига эп кўрмади. «Маҳбуба ва шоҳона вазият — қудрат нишонаси деб ана шунини айтса бўлади». Шундай деб ўйлади-ю, де Нусинген хонимга бир қараб қўйди — бу қараш ҳақоратланган одамнинг ҳақорат қилувчига тикилишига ўхшаб кетарди. Виконтесса унга ўғирилди ва фақат киприк қоқиб, камтарлиги учун Эженга ташаккур билдирди. Биринчи парда тугади.

У марказ д'Ажудадан:

— Сиз де Нусинген хонимни де Растиньяк билан таништириб қўя олиш даражасида яхши танийсизми?— деб сўради.

— Жаноб де Растиньякни ўз ложасида кўриш хонимга гоят катта ҳузур бағишлаган бўларди,— деди маркиз.

Португалиялик ўктам йигит ўрнидан туриб, студентни қўлтиқлаб олди ва бирпасдан кейин Эжен ўзини де Нусинген хоним қаршисида кўрди.

— Баронесса,— деди унга қараб д'Ажуда,— сизга ви-
контесса де Босеаннинг қариндоши шевалье* Эжен де Рас-
тиньякни таништириш шарафига муяссарман. Сиз уни
шундай мафтун қилиб қўйибсизки, тезроқ ҳузурингизга
олиб келиб, уни бахтиёр қилишга ошиқдим.

Маркиз жумлаларининг дағал маъносини ниқоблаш
мақсадида, уларни ҳазил оҳангида гапирди, чунки ҳар қан-
дай жумла ҳам яхши қолипга солиниб айтилса, аёл кишида
норозилик уйғотмайди. Де Нусинген хоним бунга жавобан
жилмайиб қўйди ва Растиньякни ҳозиргина чиқиб кетган
эрининг креслосига таклиф қилди.

— Мен билан шу ерда қолинг, деб айтишга журъат
қилолмайман. Де Босеан хоним ҳузурида ўтиришдек бахтга
сазovor одам ундай бахтдан воз кечиb кетолмайди.

— Лекин қариндошимнинг мендан рози бўлиши учун,
вҳтимол, сиз билан шу ерда қолганим маъқул бўлар,— деди
унга Эжен секингина, сўнгроқ овозини баландлатиб қў-
шиб қўйди:— Маркиз келишидан олдин у билан сиз тўғ-
рингида, сизнинг ҳар жиҳатдан ғоят латофатли эканингиз
тўғрисида гаплашиб ўтирган эдик.

Д'Ажуда таъзим қилиб, чиқиб кетди.

— Ростдан ҳам менинг олдимда қолмоқчимисиз?— деб
сўради баронесса.— Унда бир-биримиз билан яқинроқ та-
нишиб оламиз. Де Ресто хоним сизни кўришга менда иш-
тиёқ уйғотди.

— Ундай бўлса, графинянинг гаплари унча самимий
эмас, у мени қабул қилмасликни тайинлаб қўйибди.

— Нима учун?

— Бунга нима сабаб бўлганини айтишдан хижолат
қиламан, аммо бундай сирдан сизни воқиф қилар эканман,
сизнинг илтифотингизга умид бағишлайман. Отангиз би-
лан мен бир уйда турадиган қўшнилариимиз. Лекин гра-
финя де Рестонинг унинг қизи эканлигидан беҳабар эдим.
Сира хафа бўладиган гап айтмаган бўлсам ҳам, отангиз
тўғрисида оғиз очишдек эҳтиётсиваликка йўл қўйиб, опангиз
билан поччангизнинг ғазабини қўзғаб юборибман.
Уларнинг отадан бундай воз кечиb юборишганини қарин-
дошим де Босеан хоним билан герцогиня де Ланжега қан-
дай мешчанлик бўлиб кўринганини билсангиз эди. Мен
юз берган воқеани уларга айтиб берган эдим, улар роса
хахолаб кулишди! Ана ўшанда де Босеан хоним сиз билан
опангизни таққослаб, сизни жуда яхши сўзлар билан тилга
олди ва менинг қўшним, жаноб Горио билан самимий му-

носабатда эканлигингизни таъкидлаб ўтди. Отангизни севмай бўлар эканми? У сизни шундай жон-дилдан яхши кўрадики, ростини айтсам, ҳатто рашким ҳам кела бошлади. Бугун эрталаб у билан иккаламиз сиз тўғрингизда роса икки соат гаплашдик. Кечқурун эса, отангиз айтган гапларни эслаб, овқат вақтида виконтессадан сиз тўғрингизда: «Наҳотки у отасига шунча меҳрибон бўлгани устига ўзи ҳам чиройли бўлса?»— деб сўрадим. Афтидан, де Босеан хоним менинг сизга бўлган оташин завқимни яна ҳам оширмоқчи бўлди шекилли, ўзига хос мурувват билан сизни шу ерда кўришим мумкинлигини айтиб, мени ўзи билан театрга олиб келди.

— Ана холос, аллақачон сизга миннатдорчилик билдиришим керак бўлиб қолибди-да?— деб сўради банкирнинг хотини.— Гап шу тарзда борса, кўп ўтмай қадрдон дўст бўлиб кетамиз.

— Албатта, сиз билан ғайри табиий бир йўсинда дўстлашишимиз лозим, аммо сизга фақат дўст бўлиб қолишни ҳеч қачон истамас эдим.

Зодагонлар орасига энди кириб келаётганларгина ишлатадиган бундай маза-бемаза гаплар, четдан қараган одамга кулгили туюлади, аммо аёл киши учун доим ёқимли бўлиб қолаверади: чунки ёш йигитнинг гапириш оҳанги, нигоҳ ташлаши ва бундай пайтлардаги хатти-ҳаракатлари ҳар қандай маза-бемаза гапларга ҳам кўп маъно бағишлайди. Де Нусинген хоним Растиньякни дилбар йигит деб топди. Бундай дадиллик билан очилган гапга ҳамма хотинлар каби нима деб жавоб беришни билмай, хоним гапни бошқа тарафга бурди:

— Тўғри, опам бечора отамга бундай ёмон муомала қилиб, ўз обрўсига путур етказяпти, отамга биз худди худога сиғингандек сиғинишимиз керак. Мен отам билан фақат эрталабки пайтларда кўришишарканман, жаноб де Нусингеннинг қатъий буйруғига буйсунишга мажбур бўлганимдан шундай қиламан. Аммо кейин кўп вақтгача ўзимни бахтсиз ҳис қилиб юрдим. Роса йиғладим. Қўполдан қўпол оилавий можаролар кетидан бундай зўравонлик оилавий ҳаётимни заҳарланишига яна бир сабаб бўлди. Зодагонлар орасида мени Париждаги энг бахтиёр аёл деб ўйлашади, ҳақиқатда эса мен бахтсиз хотинман. Сиз билан бундай гаплашаётганим бефаросатликдек бўлиб туюлиши мумкин. Лекин сиз отамни танийсиз, унинг таниши бўлганингиз учун менга бегона эмассиз.

— Сизники бўлиш истаги билан менчалик ёнган бошқа ҳеч кимни ҳеч вақт топа олмайсиз,— деб унга жавоб қилди Эжен.— Сиз, аёллар, нима истайсиз ўзи? Бахт,— деб жон куйдириб гапида давом этди у.— Модомики аёл киши учун бахт деган нарса кимнингдир севгилиси бўлишдан, кимнидир ўзига мафтун қилишдан иборат бўлса, барча орзу-истаклари, барча ширин умидларини, хурсандлик ва хафаликларини ҳамдамлашадиган дўстга юрак дардини очиқ айта олиши, дилидаги жамики камчиликлар ва ажойиб фавилатларни ҳеч қандай хиёнатдан қўрқмай, баҳузур айта оладиган самимий дўстга эга бўлишдан иборат бўлса, унда, гапимга ишонаверингки, бундай дўстни ширин хаёллар қучоғида юрган, сизнинг битта ишорангиз биланоқ жон фидо қилишга ҳам тайёр турган, бир ўзингизни бутун оламдан ортиқ кўргани учун, оламини на билган ва на билишни истаган ёш йигитлар орасидан топасиз. Менинг соддадиллигимдан кулсангиз ҳам, ўз ҳақимда сизга тўғриси айтиб қўя қолмоқчиман — мен хилват бир вилоятдан келганман, бу ерларда янги одамман, доим софдил одамлар қуршовида бўлганман, бу ерда эса севги деган нарсани учратмасам керак деб ўйлагандим. Тасодифан қариндошим билан учрашиб қолдим. У мен тўғримда астойдил жон куйдира бошлади; ана шундан кейин мен ўтли муҳаббат қучоғида қанчадан-қанча хазиналар яшириниб ётганини сезиб қолдим; мен ҳам Керубиного ўхшаб, то биронта аёлга тамомила фидо бўлмагунимча, ҳамма аёлларга ошиқман. Театрга кириб, сизни кўрдиму, алақандай бир тўлқин мени ўз гирдобига олиб, сиз тарафга суриб кетаверди. Сизни кўришимдан олдин ҳам сиз тўғрингизда жуда кўп ўйлагандим! Аммо сизни бунчалик гўзалсиз деб хаёлан ҳам тасаввур қилмаган эдим. Де Босеан хоним сизга узоқ қарашимга йўл қўймади. Сизнинг бежирим лаъли лабларингизга, момиқдек оппоқ юзингизга, хумор кўзларингизга қараш қандай лаззатли эканини у тушуна олмайди. Мен сизга ҳар хил бемулоҳаза гапларни айтиб юборяпман, аммо ўтинаман сиздан: мени гапиришдан маҳрум қилманг!

Аёл киши учун чашма сувининг жилдирашидек ёқимли, ширин гапларни эшитиб ўтиришдан ортиқ лаззат йўқ. Бундай ширин гапларни эшитишга ҳуқуқи бўлмаган ёнг художўй хотинлар ҳам, тутган мавқеи жавоб қайтаришга йўл қўймаса ҳам, индамай қулоқ соладилар. Мана шундай гап бошлаган Растињьяк овозини пасайтириб, яна булбу-

лигүүдөк сайраб кетди; де Нусинген хоним эса княгина Галатион ложасида қимир этмай ўтирган де Марсега қараб-қараб қўяр ва жилмайиб Эженга далда берарди. То бароннинг ўзи хотинини уйга кузатиб қўйиш учун қайтиб келгунча, Растиньяк де Нусинген хоним ложасида ўтирди.

— Хоним,— деди Эжен,— герцогиня Карильяно балигача ҳузурингизга бир бориш умидидаман.

— Хотиним шижи таклиф қилган экан, яхши кутип олишимизга ишонаферинг,— деди думалоқ юзидан айёр ва ҳийлакор одам экани кўриниб турган семиз эльзаслик немис.

«Ишларим хамирдан қил суғургандек осон юришиб кетди, у: «Мени сева олармидингиз?»— деган саволимдан ҳеч чўчиб кетмади-ку. Отим эгарланди, энди эгарга миниб олиб, жиловни қўлга олиш қолди».— де Босеан хоним билан хайралашиш учун унинг ложасига кетаётган Эжен мана шундай деб ўйлар эди, виконтесса эса д'Ажуда билан бирга кетмоқчи бўлиб, ўрнидан тураётганди. Бечора студент баронессанинг дарди тамомила бошқа эканини билмасди: у де Марседан юракни эзиб ташлайдиган, ҳал қилувчи охирги мактубни кутиб юрарди. Сохта муваффақиятдан оғзи қулоғига етган Эжен виконтессани ҳар ким ўз каретасини кутиб турган ташқи колонналар остигача кузатиб қўйди.

Эжен улар билан хайрлашиб кетгандан кейин португалиялик, де Босеан хонимга кулиб туриб деди:

— Қариндошингиз ўзида йўқ хурсанд. Бутун банкни тортиб олади ҳали. Жуда эпчил йигит кўринади, менимча унинг қўлидан ҳали кўп иш келади. Айнан мана шундай кўнгил оловчи йигитга муҳтож бўлган аёлни унга танлаб бериш фақат сизнинг қўлингиздан келади.

— Аммо у ўзини ташлаб кетаётган олдинги ошиғини ҳали ҳам яхши кўрардим-йўқми, ана шуни билиш керак эди.

Студент ширин хаёллар суриб, Италиян театри хиёбонидан ўзининг Нев-Сент-Женевьев кўчасигача пиёда босиб ўтди. Эжен виконтессанинг, сўнг де Нусинген хонимнинг ложасида ўтирган вақтда графиня де Ресто унга тикилиб қараб ўтирганини кўрганди, бу эса графинянинг өшиги энди ҳам унинг учун ёпиқлигича қолмас деб ўйлашга ҳуқуқ берарди. Эжен маршал Карильянонинг хотинига ёқишга ҳаракат қилмоқчи, шу тарзда Париждаги энг олий табақа кишилари орасида ўзига тўртта юксак таянч орттирмоқчи эди. У умумий моддий манфаатларнинг мураккаб механизми орасида машинанинг юқори бўлимига чиқиб олиш учун

қандайдир бирор ғилдиракка ёпишиб олиш лозимлигини тушуниб қолган эди; бунга қандай қилиб эришиш мумкинлигини ҳали аниқ билмасди, аммо ўзини ўша асосий ғилдиракнинг кегайларидан бири бўлишга яроқли даражада маҳкам деб ҳисобларди. «Баронесса Нусинген менга ишқибоз бўлиб қолса, эрини истаган йўриғига солишни унга ўргатиб қўяман. У тоғ-тоғ олтинлар билан иш қиладиган одам, менга ҳам тез бойиб олишга ёрдам беради». Бу гаини у очиқ айтгани йўқ, — Эжен ҳали ҳар бир вазиятни пулга чақадиган, ҳар ишнинг қанча фойда-ю, қанча зиён келтиришини ўйлайдиган даражадаги уста сиёсатдон даражасига ўсиб етганича йўқ; бу фикрлар енгил булут парчалари сингари ҳали уфқда сузиб юрар ва Вотреннинг этиқоди сингари аниқ бир шаклга кириб етилганича йўқ эди, аммо уларни виждон қўрасида бир тоблаб кўрилса хулосаси Вотреннинг фикридан бешбаттар бўлиб чиқарди... Одамлар виждон билан мана шундай битимлар тузиш орқали бизнинг авлод очиқдан-очиқ эътироф этган ахлоқий бузуқлик даражасига тушиб қоладилар, ёмонликка сира йўл қўймайдиган ва тўғри йўлдан салгина бўлса ҳам оғишни жиноят деб ҳисоблайдиган ажойиб иродали одамларни, жуда тўғри, ҳалол одамларни биз бу авлод орасида ҳар вақтдагидан ҳам камроқ учратяпмиз — бундай соф виждонли одамларнинг ажойиб образларини бизга икки ижодкор тасвир қилиб берди: бири, Мольернинг *Альцести**, иккинчиси, яқинда Вальтер Скотт романида тасвирланган Жени Динс* билан отасининг образларидир. Лекин бутунлай бошқача характердаги ажойиб асар ҳам, чунончи ташқаридан қараганда одобга хилоф бўлмаган йўл тутиб, ёвузликларни четлаб ўтишга ва шу тарзда ўз мақсадига етишишга интилган юқори табақага мансуб шуҳратпараст йигитнинг босиб ўтган қинғир-қийшиқ айланма йўлларини ифода этган бадий тасвир ҳам эҳтимол айнан шундай кишини ҳаяжонга соладиган, ажойиб асар бўлиб чиқар? Эжен пансионга етиб боргунча де Нусинген хонимга ишқибоз бўлиб қолди: хоним унга жуда хушбичим, нозанин бўлиб туюлди. Мулойим нигоҳлар, ипақдек майин бадан териси унга шундай нозик туюлдики, гўё унинг остидан оқаётган қон ҳам кўриниб тургандек эди, — кишини маст қиладиган хуш овози, оқ-сариқ сочлари — буларнинг ҳаммаси йигитнинг кўзи олдида намоён бўлди; эҳтимолки, тез юриб келганидан қон юриши тезлашиб, шундай ажиб

манзаранинг содир бўлишига олиб келгандир. Студент Горио отанинг эшигини қаттиқ тақиллатди.

— Қимматли кўшни, мен Дельфина хонимни кўрдим,— деб хабар қилди Эжен.

— Қаерда?

— Италиянлар театрида.

— Вақтини яхши ўтказдимиз у? Кирсангиз-чи бу ёққа.

Чол кўйлақчанг ҳолда келиб эшикни очди ва югуриб бориб яна ўрнига ётиб олди.

— Қани, гапиринг,— деди у.

Эжен Горио отанинг хонасига биринчи марта кириши эди, буни устига ҳозиргина қизининг дабдабали либосларини томоша қилгандан кейин кирганди, шунинг учун ота яшаб юрган бу каталакни кўриши билан юзида беихтиёр ажабланиш аломатлари пайдо бўлди. Деразаларда парда йўқ, нам тортиб қолган обой қоғозлар бир неча жойдан кўчиб, тоб ташлаб қолибди, очилиб қолган ерларда деворнинг тутундан саргайиб кетган шuvoғи кўриниб турибди. Чол йиртиқ-ямоқ кўрпа билан Воке хонимнинг эски кўйлақларидан қуроқ қилиб тикилган оёққа ташлаб кўйиладиган кичкинагина пахталик кўрпача остига кириб ётибди. Пол нам ва чанг. Дераза рўпарасида пушти ранг ёғочдан ясалган эски бақалоқ жовон, жовоннинг тортмаларига узумнинг барг ва новдалари шаклида ишланган тутқичлар ўрнатилган; тахта устига ўрнатилган эски умивальник, унда тос ичига қўйилган кўза ва соқол қириш буюмлари турипти. Бурчакда ташлаб юборилган шиппак ётибди, каравоти бошида эшикчаси ва мрамар тахтаси йўқ тумба; каминнинг ичида кулдан асар ҳам йўқ; камин ёнида ёнғоқ ёғочидан қилинган оёқлари белдамчи билан уланган тўрт бурчак стол, Горио ота яқинда четига олтин ҳал юритилган кумуш идишни мана шу столда юмалоқлаган эди. Кўримсизгина баланд столча, унинг устида Горионинг шляпаси; похол ўтирғичли кресло ва иккита стул билан хонадаги ғарибона жиҳозлар тугарди. Эшик пардаси осиладиган дор шифтга аллақандай латталар билан боғлаб қўйилган, аммо парда ўрнида оқ ва қизил доиралар босилган арзонгина бир парча латта тутиб қўйилганди. Энг камбағал хат ташувчилар ҳам ўз чердагида Горио отанинг Воке хоним уйида кечираётган кунидан тузукроқ турарди. Унинг хонасига бир кўз югуртирган одамнинг эти жунжикиб кетар, юраги эзиларди; бу хона турма камерасини эслатарди, эслатганда ҳам турманинг энг ёмон

камерасини эслатарди. Яхшиямки, студент столча устига шам қўяётганда Горио ота унинг юзини кўрмай қолди. Чол кўрпани иягигача тортиб олди-да, Эженга ўғрилди:

— Хўш, сизга қай бири кўпроқ ёқди, де Ресто хоним кўпроқ ёқдимиз, ё де Нусинген хонимми?

— Менга кўпроқ Дельфина хоним маъқул бўлди, чунки у сизни кўпроқ яхши кўради,— деди студент.

Бу ёқимли гапни эшитиб, Горио қўлини одеял ичидан чиқариб, Эженнинг қўлини қисди.

— Раҳмат, раҳмат,— деб такрорлади таъсирланиб кетган чол.— Менинг тўғримда нималар деди у?

Растиньяк баронессанинг отаси тўғрисидаги гапларини бўяб, қўшиб-чатиб гапириб берди, Гориога эса унинг гапи бамисоли каломи оллодек эшитилди.

— Жоним қизим! Ҳа, тўғри, мени жуда яхши кўради. Аммо унинг Анастази тўғрисида айтган гапига ишонманг. Биласизми, қизларим мени бир-бирларидан қизганишади. Бу уларнинг менга бўлган меҳрибончилигидан дарак беради. Де Ресто хоним ҳам мени жуда яхши кўради. Буни мен биламан. Худои таоло ўз бандаларининг дилидаги ниятларигача билиб, ўшанга қараб ҳукм юритгандек, ота ҳам ўз фарзандларини жуда яхши билади. Иккаласи ҳам жуда меҳрибон менга. Эҳ, куёвларим ҳам яхши бўлишганда, дунёда энг бахтли одам бўлардим! Бу дунёда тўла бахтли одамнинг ўзи йўқ, албатта. Эҳ, қани энди улар билан бирга турсам. Уларнинг овозини эшитиб юрсам, улар шу орада, ёнгинамда эканини билиб, бирор ерга кетишаётган ё бирор жойдан келишган пайтларда кўриб турсам, менга шунинг ўзи бас эди,— бирга турган пайтимизда турмушимиз худди шундай кечган эди, бундай пайтларда хурсанд бўлганимдан юрагим қинидан чиқиб кетаёзарди. Яхши кийиниб келишибдимиз?

— Ҳа,— деб жавоб қилди Эжен.— Лекин буниси қандай бўлди, жаноб Горио, қизларингиз шундай зеб-зийнатлар орасида яшаса-ю, сиз мана бундай ҳужрада турсангиз?

— Тўғрисини айтсам, менга бундан ортиқ жойнинг нима кераги ҳам бор?— деди Горио, ўзини бепарволикка олиб.— Буни сизга тушунтириб беришим қийин, жумлани жумлага улаб гапиришга уқувим йўқ. Ҳамма гап — мана бу ерда,— деди у кўкрагига бир уриб.— Менинг бутун ҳаётим қизларимда. Модомики улар яхши туришаркан, бахтли экан, яхши кийиниб, пат гиламлар устида юришаркан, менинг кўйлагимнинг қандай матодан тикилгани-ю

қаерда ётиб ухлашимнинг нима аҳамияти бор? Улар иссиқ уйда туришса, мен ҳам совуқ қотмайман, улар хурсанд бўлишса, мен ҳам хафа бўлмайман. Уларнинг гамидан ташқари менинг ҳеч қандай гамим йўқ. Ўзингиз ҳам ота бўлиб, болаларингиз овозини эшитганингиздан кейин: «Булар менинг бир бўлагим!»— деб қоласиз ҳали, ўша кичкинтойлар ўз қонингиздан эканини, наинки қонингиздан, жонингиздан эканини тушунасиз,— ҳақиқатан ҳам ўзи шундай!— назарингизда, улар билан бир жону бир тан бўлиб кетгандек бўласиз, улар қимирлаганда сиз ҳам бирга қимирлаётгандек бўласиз. Ҳар тарафдан уларнинг овози эшитилиб туради менга. Уларнинг гамгин кўзларига кўзим тушса бас, юрагим орқага тортиб кетади. Бир кун келиб сиз ҳам ўз тинчингиздан кўра болаларингизнинг тинчидан кўпроқ бахтли бўлиш мумкинлигини тушуниб қоласиз. Мен ҳамма гапни сизга тушунтириб бера олмайман: бу — ҳамма ёққа шодлик уруғини сочиб юрган юрак фаолияти. Қисқаси, мей уч ёқлама ҳаёт кечиряпман. Хоҳласангиз бир қизиқ гапни сўзлаб берай? Биласизми, мен ота бўлганимдан кейин худога тушундим. Ҳамма мавжудот унинг қудрати билан пайдо бўлган, демак, у ҳар ерда ҳозир у нозир. Қизларим билан менинг ўртамадаги муносабат ҳам худди шундай. Лекин худо дунёни мен қизларимни яхши кўрганчалик яхши кўрмайди, негаки дунё худонинг ўзичалик гўзал эмас, аммо менинг қизларим ўзимдан минг бор яхшироқ. Қизларим менинг қалбимга шу қадар яқинки, шу бугун кечқурун сиз уларни кўрасиз деган гап сира хаёлимдан нари кетмади. Е худо! Қани энди, бирор йигит Дельфина қизимни бахтли қилса, у бирор йигит тарафидан астойдил севиладган аёл бахтига муяссар бўлса,— мен ундай одамнинг ботинкаларини тозалайман, югурдаги бўламан. Қизимнинг уй ходимасидан эшитганман ўша де Марсе деган бойвачча ярамас ит экан. Бирам кўлим қичиб калласини суғуриб олгим келди-я. Шундай аёлни, булбулдек хушовоз, шундай бебаҳо, сарвқомат аёлни севмай бўладими? Уша ользаслик тўнкага эрга чиқаётганда қизимнинг кўзи қаёқда экан-а? Иккала қизим ҳам чиройли, хушмуомала, ширинсўз йигитларга турмушга чиқиши керак эди. Ўзларининг инжиқлиги туфайли шундай кунларга қолиб ўтиришибди.

Горио ота ҳозир жуда бошқача бўлиб кетганди. Эжен уни шу пайтгача бундай оталик меҳри жўш уриб турган ҳолда ҳеч кўрмаган эди. Эҳтиросларимизнинг бехосдан жўш

уриб кетиши қандай яхши нарса. Энг жоҳил одамни мисол олиб кўринг: ўшандай одам ҳам чинакам муҳаббат ҳислари билан қайнаб-тошдими — бутунлай бошқа одам бўлиб кетади, бутун қиёфаси ўзгариб, хат-ҳаракатлари гўзаллашиб, овози жарангдор бўлиб кетади. Эҳтирослар таъсири остида ҳатто тўпори одамлар ҳам гапга чечан бўлиб кетади, у равон жумлалар туза олмаса ҳам, фикрлари сермазмун бўлади, аллақандай ёруғ дунёга чиқиб қолгандек ўзгариб кетади. Мана ҳозир ҳам шундай бўлди: чолнинг ҳар бир имо-ишорасида, овозида кишини ўзига тортадиган қандайдир куч акс ётардики, бундай куч фақат буюк артистлардагина бўлади. Ажабо, бизнинг энг яхши ҳисларимиз ҳам иродамининг поэтик ифодаси эмасми?

— Демак, бундан чиқди, у де Марсе билан алоқасини узса ҳам эҳтимол десам, хафа бўлмас экансиз-да? — деб сўради Эжен, Горио отадан. — Уша қуруқ савлат уни ташлаб, княгиня Галатионнинг пинжига кириб олибди. Лекин мен, бугун кечқурун Дельфина хонимни жуда ҳам яхши кўриб қолдим.

— Ростдан-а! — деб юборди Горио ота.

— Ҳа. Мен ҳам унга ёқдим шекилли. Биз бир соатча муҳаббат ҳақида суҳбатлашдик, индинга — шанба куни эса, албатта унинг ҳузурига бораман.

— О, қизимга ёққудек бўлсангиз, сизни шундай яхши кўрардимки, азизим. Сиз оқкўнги одамсиз, сиз уни қийнамайсиз. Агар унга бевафолик қилгундек бўлсангиз, адибади этишиб ўтирмасдан шартта каллангизни оламан. Хотин деган фақат бир марта севади, тушунасизми шуни? Ё худо! Қандай бемаъни гапларни гапириб ўтирибман-а, жаноб Эжен! Бу ер сизга совуқ. Ё худо! Демак, у билан гаплашибсиз-да? Менга бирон гап айтиб юбордими?

«Ҳеч нима», — деб хаёлидан ўтказди у, аммо овоз чиқариб:

— Сизга қизгин фарзандлик саломини етказишимни тайинлади, — деди.

— Хайр энди, қўшни, тинч ухланг, яхши тушлар кўринг, мен эса, сиз олиб келган гаплардан кейин жуда яхши тушлар кўришим турган гап. Илоё ниятингизга етинг, худонинг ўзи мадақкор бўлсин сизга! Бугун кечқурун сиз кўзимга фаришта бўлиб кўриндингиз, сиздан қизимнинг ҳиди келиб турди.

«Бечора! — деб ўйлар эди Эжен, уйқуга ётар экан. — Буни кўриб, тош юраклар ҳам эриб кетса керак. Қизи турк

султони ҳақида ўйлаган бўлса ўйлагандирки, аммо отасини эсига ҳам олгани йўқ».

Мана шу суҳбатдан кейин Горио ота қўшнисига ўз сирдоши, дўстидек қарай бошлади. Улар ўртасида чолни ўзга одам билан боғлай олишга қодир бўлган муносабатлар тикланди. Қизгин эҳтирослар ҳеч вақт ҳисобда янглишмайди. Горио ота, агар Эжен Дельфинага ёққудек бўлса, қизимга анча яқин бўлиб қоламан, унинг азиз меҳмони бўлиб тураман деб орзу қиларди. Бундан ташқари, чол Эженга ўзининг изтироб чекиш сабабларидан бирини ошкор қилди. У бир кунда юз марталаб де Нусинген ховимнинг бахти очилсин деб дуо қиларди, аммо у шу кунгача муҳаббат лаззатини ҳеч ҳам сурмади. Турган гапки, Эжен Горио ота назарида, ўзининг тан олишига кўра, шу пайтгача учратган йигитлар ичида энг ёқимтойи эди, шу пайтгача муҳаббат лаззатидан маҳрум бўлиб келаётган қизимни Растиньяк баҳраманд қила олади, деб ўйларди. Шундай қилиб, Горио ота қўшниси билан дўстлашиб кетди, бу дўстлик тобора кучайиб боравердики, бусиз қиссамизнинг ечимини тушуниб бўлмасди.

Эртасига эрталаб нонушта пайтида Горио отанинг Растиньяк ёнига ўтириб олиб, унга тикилиб-тикилиб қарашлари, Эженга айтган бир-икки оғиз сўзи, одатда ёғочдек қотиб, ҳеч қандай ҳисни ифода қилмайдиган, бугун эса бутунлай ўзгариб, жонланиб кетган юзи,— буларнинг ҳаммаси бошқа хўрандаларни ҳайрон қолдирди. Тунов кунги суҳбатдан кейин студентни энди учратаётган Вотрен унинг юзига тикилиб, дилидаги гапларни уқиб олишга уринарди. Бугун кечаси ухлашдан олдин Эжен қаршида очилган ҳаёт майдонининг бутун кенглигини бир назардан кечириб кўрган эди, ҳозир эса Вотрен билан тўқнаш келиб, у таклиф этган режаларнинг ҳаммаси лоп этиб эсига тушди-да, табиийки, мадемуазель Тайфернинг сепини ўйлаб, ўзини тута олмай Викторинага шундай қарадики энг эзгу ниятли йигитларгина бой-бадавлат қайлиққа мана шундай назар билан қарайдилар. Тасодифан уларнинг кўзи кўзига тушди. Бечора қиз Растиньякка янги кийим-бош жуда ярашганини эътироф этишга мажбур эди. Қиз билан маънодор кўз уриштириб олгандан кейин, ўзини унга ёқиб қолганига шубҳаси қолмади, ёш қизларнинг ҳаммаси ҳам йўлида учраган, севишга арзийдиган тузукроқ йигитларни мана шундай бир кўришда яхши кўриб қоладилар. Кўнглида: «Саккиз юз минг франк-а!»— деб ўйлаб қўйди. Лекин Эжен

дарҳол ўзини кечаги кун воқеалари устида ўйлашга мажбур қилди, де Нусинген хонимни яхши кўриб қолдим-ку, деган ясама ўйни ёмон хаёлларга қарши қўйишга қарор қилди.

— Кеча Италиялар театрида Россинининг «Севилия сартароши» операсини кўрсатишди. Шу вақтгача бундай ажойиб музикани ҳеч эшитмаган эдим.— деди у атрофдагиларга.— Ё худол Италиялар театрида шахсий ложанг бўлса қандай бахт-а!

Горио ота хўжайиннинг ҳар бир ҳаракатини бир лаҳзада пайқаб оладиган итдек, бу гапнинг маъносини ҳам оғиздан чиқиши биланоқ билиб олди.

— Сиз эркакларнинг қозонингиз ҳам мой, чўмичингиз ҳам, кўнглингиз нимани истаса шуни қилаверасиз,— деди Воке хоним.

— Айтинг-чи, уйга қандай қайтдингиз?— деб сўради Вотрен.

— Пиёда,— деб жавоб қилди Растиньяк.

— Бунақа ярим-ёрти лаззатлар менга куш келмайди. мен бўлсам, театрга ўз каретамда бориб, ўз ложада ўтирган ва уйга ҳам мазза қилиб каретада қайтган бўлардим,— деди у йигитни васвасага солмоқчи бўлиб.— Менинг шиорим — ё мириқиб лаззатланиш, ё икки қўлни буринга тикиб, оч-яланғоч ўтириш!

— Яхши шиор экан,— деб таъкидлади Воке хоним.

— Сиз, балки, де Нусинген хонимни кўргани борарсиз,— деб шивирлади Эжен Горио отанинг қулоғига.— У сизни қучоқ очиб қарши олади, менинг тўғримда ҳар хил тафсилотларни сўраб билгиси келар. Менга маълум бўлишича у қандай қилиб бўлмасин, менинг қариндошим виконтесса де Босеанникига бора олиш орзусида юрибди. Гап келиб қолса айтиб қўйинг, мен уни жуда яхши кўраман ва унинг орзусини қандай қилиб рўёбга чиқарсам экан деб ўйлаб юрибман.

Растиньяк шошилганича ҳуқуқшунослик мактабига кетди. Бу кўнглига теккан уйда у мумкин қадар камроқ бўлишни истарди. Деярли кун бўйи шаҳар кезиб юрди; калласи минг хил хаёл билан банд эди — ҳаддан ташқари дядил орзу-умидлар қучоғида ёнган ҳамма йигитлар учун бу ҳолат жуда таниш. Эжен Вотрен келтирган далиллар таъсири остида жамият ҳаёти устида хаёл суриб юраркан. бирдан Люксембург боғига кираверишда дўсти Бьяншонга дуч келиб қолди.

— Намунча қовоқ-тумшуғинг осилмаса?— деб сўради медик.

— Емон фикрлар тинкамни қуритяпти.

— Қандай фикрлар экан? Фикрлардан қутулишнинг дориси бор.

— Қандай дори?

— Уларни... амалга ошириш.

— Нима гаплигидан хабаринг йўқ-да, шунинг учун ҳазил қиляпсан. Руссони ўқиганмисан?

— Ҳа.

— Париждан чиқмасдан, иродасининг кучи билан Хитойдаги бирор қари мандаринни* ўлдириб, шу орқали бойиб кетишнинг иложи бўлса, нима қилар эдингиз деб унинг китобхондан сўрайдиган бир жойи бор, шу эсингдами?

— Ҳа.

— Шунга нима дейсан?

— Шу ҳам қийин бўлибдими! Мен ҳозир ўттиз учинчи мандаринни ўлдирай деб турибман.

— Ҳазил қилма. Менга қара, шундай ишни ростдан ҳам амалга ошириш мумкинлигини сенга исбот қилиб беришса-ю, гап фақат розиман деб бош иргитиб қўйишингга қараб турган бўлса, нима қилардинг, рози бўлармидинг?

— Уша мандарининг жуда қарими? Айтгандай, у қарими, ёшми, соғми ё касалми, ростимни айтсам... йўқ, худо ҳақи, рози бўлмасдим.

— Яхши йигитсан-да, Бьяншон! Борди-ю, бирор аёлни яхши кўриб қолдинг, шундай яхши кўриб қолдингки, жонингни фидо қилишга ҳам тайёрсан, сенга пул керак бўлиб қолди, керак бўлганда ҳам, унинг кийим-бошларига, каретада сайр қилишларига ва шунга ўхшаш бошқа истакларини бажаришга етадиган жуда кўп пул керак бўлиб қолди, унда-чи?

— Ана холос! Аввалига эсимни олиб қўйдинг-да, энди бўлса ўйлашга мажбур қиляпсан.

— Мен эса, Бьяншон, ақлимдан озиб қолаёвдим; мени давола. Менинг иккита синглим бор — иккови ҳам латофат ва ифбат фариштаси, мен уларнинг бахтли бўлишини хоҳлайман. Шу яқин беш йил ичида икки юз минг франк сеп пулини қаердан топсам бўлади уларга? Ҳаётда шундай пайтлар бўладики, омадинг келганида майдалашиб ўтирмай, қулай вазиятдан фойдаланиб, катта пул тикиб ўйнаш керак бўлади,

— Сен ҳозир ҳаётга кириб келаётган ҳар бир одам берадиган саволни ўртага қўяяпсан, шундай чигал масалани қиличнинг бир зарби билан хал қилмоқчи бўласан. Бунинг учун, азизим, Искандар Зулқарнайн бўлиш керак, акс ҳолда сургунга равона бўлишинг турган гап. Шахсан мен қишлоққа бориб отамдан мерос қоладиган ўринни эгалласам ва камтарона турмуш кечирсам, шунинг ўзи кифоя. Одамзот катта муҳит қучоғида қилиши керак бўлган ишларини кичиккина доира ичида амалга оширса ҳам қаноат ҳосил қилиши мумкин. Наполеон икки ҳисса овқат емасди, маъшуқалари ҳам капуцинлар касалхонаси ҳужраларида ётиб юрадиган оддий студентларнинг ўйнашларидан кўп емасди. Бизнинг бахтимиз, азиз дўстим, доим бошимиз билан товонимиз ўртасида бўлади, ундан ташқари чиқиб кета олмайди, бахтимиз биз учун йилига бир миллионга тушадими, юз лундорга тушадими — ички сезгиларимиз барибир бир хил қолаверади. Хитойлик мандариннинг ҳаёт қолишига овоз бераман.

— Раҳмат, Бьяншон, кўнглимдаги чигилни ёздинг! Биз доимо дўст бўлиб қоламиз.

— Менга қара, — деди медик-студент, — ҳозир Кювьеннинг* лекциясидан келяпман, ундан Ботаника боғига чиқиб, Пуаре билан Мишонони кўриб қолдим. Улар скамейкада бир таъвия билан гаплашиб ўтиришипти, у одамни мен бултурги ғалаёнлар пайтида депутатлар Палатаси олдида кўрган эдим; назаримда, у оддий ижарахўр буржуа кийимини кийиб олган полициячи бўлса керак. Кел, ошиқ-маъшуқаларнинг оёқ олишини кузатайлик, нималигини сенга кейин айтаман. Хўп, хайр, соат тўртдаги йўқламага боришим керак.

Эжен пансионга қайтиб келганида, Горио ота уни останада кутиб турган эди.

— Манг, сизга ундан хат. Хатининг чиройлилигини қаранг-а! — деди чол.

Эжен хатни очиб ўқиди:

«Муҳтарам жаноб, отам менга итальян музикасини яхши кўришингизни айтди. Менга илтифот билдириб, менинг ложамдан жой олсангиз, бениҳоя хурсанд бўлар эдим. Шанба куни бош ролларни Фодор билан Пеллегрини ижро этишади, аминманки, рад этмассиз. Жаноб Нусинген ҳам менинг таклифимга қўшилишиб, бизникига овқатлангани бемалол келаверишингизни илтимос қиляпти. Сиз-

нинг ризолигингиз мени театрга кузатиб боришдек оилавий бурчдан уни халос этади ва ғоят хурсанд қилади. Жавобнинг лозимлиги йўқ, бемалол келаверинг, энг яхши ниятларимни қабул қилгайсиз.

Д. де Н.»

— Менга беринг, бир кўрай,— деди чол, Эжен хатни ўқиб бўлганидан кейин.— Борасиз-а, албатта?— деб сўради у хатни ҳидлаб туриб.— Ҳиди қандай хушбўй! Унинг бармоқлари теккан бунга.

«Хотин киши бу қадар осонлик билан эркак кишининг бўйнига осилмайди,— деб ўйлади Растиньяк.— Де Марсени ўзига қайтариш учун мендан фойдаланмоқчи. Фақат алаmidан шундай қилиши мумкин».

— Хўш, нимасини ўйлаб қолдингиз?— деб сўради Горио ота.

Эжен у вақтлардаги аёлларнинг кўпчилиги шуҳратпарастлик балосига учраганини, жумладан, банкирнинг хотини жонини жабборга бериб бўлса ҳам Сен-Жермен даҳасига бориш учун ўзига йўл очишга интилаётганини билмасди. У вақтларда Сен-Жермен даҳасидаги статс-хонимлар Кичик сарой деб ном олган тўғаракка кира олган аёлларни назар-эътиборга олиш расм бўлган эди, Кичик сарой статс-хонимлари орасида де Босеан хоним, унинг дугонаси герцогиня де Ланже ва герцогиня де Мофриньез энг нуфузли аёллар эди. Мана шундай кўзга кўринган хонимларнинг олий мақом даврасига кириш учун Шоссе д'Антен кўчасида турадиган хотинларнинг ўлиб-қутулишини ёлғиз Растиньяк билмасди.

Лекин Эженнинг шубҳа билан қараши ўзига яхши бўлди, чунки шубҳалари уни совуққонлик билан, ҳамда ўзгалар шартини қабул қилмай, ўз шартларини кўндаланг қўйиш қобилиятини даъват этувчи зерикарли имтиёз билан қуроллантирган эди.

— Ҳа, бораман,— деб жавоб қилди у Горио отага.

Шундай қилиб, Эженни де Нусинген хонимниқига судраган нарса оддий қизиқиш бўлди, борди-ю у йигитни назар-писанд қилмаса, эҳтимол, унда Эженни хонимниқига эҳтирос ҳисси бошлаб борган бўлармиди. Шундай бўлса ҳам Эжен унинг ҳузурига борадиган эртанги кун ва соатни сабрсизлик билан кутди. Ёш йигит учун биринчи учрашув худди илк муҳаббатдек ширин туюлади. Муваффақият қозонишига бўлган ишонч кўпгина ширин туйғулар уйғота-

ди, ammo эркак киши буни эътироф этмайди, ваҳоланки қўпгина аёлларнинг ўзига тортадиган нарсаси, жозибаси ҳам худди ана шундай туйғуларни туғдира олишидадир. Қизгин эҳтиросли орзулар, ҳам қийинлик билан қўлга киритилган ғалабадан, ҳам осон эришилган ғалабадан ўт олади. Одамзодда мавжуд бўлган жамики эҳтирослар, албатта, муҳаббат таъсиридаги ҳамма ишларни бошқа-бошқа жабҳага ажратиб ташловчи шу икки хил манба замирида қурилади ёки шу манбаларга суянади. Эҳтимолки, бу тарздаги ажратиш ҳарна бўлгандаям, кишилик жамиятида энг муҳим роль ўйновчи қалб ҳарорати ҳақидаги энг мураккаб масаладан келиб чиқар. Агар хафақон одамлар учун маълум миқдорда ҳар хил ноз-ишвалар зарур бўлса, тажанг ёки хушчақчақ одамлар жанг майдонида жуда қаттиқ қаршиликка дуч келиб, қочиб қолишлари мумкин. Бошқача қилиб айтганда, мунгли шеърнинг туғилишига сабаб — лимфа-ю*, қасиданинг туғилишига сабаб — асабдир.

Эжен то кийиниб бўлгунча минг хил майда-чуйда, ammo ширин туйғулар қучоғида эди, бундай ширин туйғулар йигитлар ғурурини қўзғаса ҳам, одамлар масхара қилиб кулишидан қўрқиб, бу тўғрида зинҳор ҳеч кимга индамайдилар. Эжен, биронта чиройли хоним менга ўғринчи назар ташласа ажаб эмас, деган умид билан сочларини тўғрилаб қўйди. Балга бориш олдидан ясанаётган қизларга ўхшаб у ҳам кўзгуга қараб ўзини ўзи масхара қилди, фракени тўғрилаб қўяр экан, хипча белига ўзи маҳлиё бўлиб томоша қилди. «Қомати меникидан баттар йигитлар ҳам бўлади!»— деб қўйди ўзига ўзи. Кейин ҳамма хўрандалар стол атрофига энди жойлашиб бўлган пайтда пастга тушди, унинг жуда олифта бўлиб кетгани тўғрисида бошланган ҳар хил маза-бемаза ҳазилларга ичидан қувониб дош берди. Ясанган одамни кўрганда ҳайрон қолиш оилавий пансионлар учун характерли белгилардан бири. Бундай жойларда битта-яримта янги кўйлак кийса, ҳамма одамлар унинг тўғрисида ўз фикрини айтмай қўймайди.

Бьяншон отини қистаб ҳайдаётгандек томоғини тақиллатиб қўйди.

— Пэр ва герцогнинг худди ўзи-я,— деди Воке хоним.

— Битта-яримтасини мафтун қилгани кетяпсиз дейман-а?— деб сўради мадемуазель Мишоно.

— Қу-ку-ку-ку!— деб хўроз бўлиб қичқирди рассом.

— Рафиқангизга салом айтиб қўйинг!— деди музей ходими.

— Жаноб де Растиньякнинг рафиқаси борми ҳали?— деб сўради Пуаре.

— У рафиқа йиғма ва безакли, сувда чўкмайди, бўёғининг кўчмаслигига кафолат берамиз. Баҳоси йиғирма бешдан қирққача, сўнгги мода бўйича катак-катак гулли мато, яхши ювилади, жуда чидамли, ўзи ярми жун, ярми канопдан тўқилган, пахта ипдан тўқилган мато, тиш оғригидан тортиб то Қирол медицина академияси тасдиқлаган бошқа касалликларгача ҳаммасини даволайди! Болаларни даволашда энг яхши восита, бош оғриғини тузатишга эса ундан ҳам фойдали, юраги дам бўлганлар ва бошқа ошқозон касалига учраганларга даво, қулоқ оғриғи-ю кўз оғриғини кўрдим демай кетаси-и-из!— деб Вотрен қизиқчилик билан ярмаркадаги товламачилар сингари бидирлаб кетди.— «Бундай мўъжизанинг баҳоси қанча? Икки суми?»— деб сўрарсиз. Йўқ, текин. Бу Буюк Мўғулга* тайёрланган дори-дармондан қолган-қутганлари; европалик бутун ҳукмронлар, ҳатто Баден геррррррцоги ҳам келиб кўрган! Тўғри кириб бораверасиз! Йўлда кассага киришни унутманглар! Музыка, бошла! Брум-ля-ля, тринь-ля-ля, бум-бум!— Кейин, овозини ўзгартириб, хириллаб қичқирди:— Хей, кларнет, буз-япсан! Калтак егинг келдими?

— Вой худо! Бирам хушчақчақ одамки, у бор жойда сира зерикмайсан киши!— деди Воке хоним.

Вотреннинг бу қизиқчилигидан кейин бирдан бошланиб кетган кулги ва ҳазил-ҳузул гаплар орасида Эжен мадемуазель Тайфернинг унга ўғринча назар ташлаб қўйиб Кутюр хоним қулоғига алланарса деб шивирлаётганини кўриб қолди.

— Ана кабриолет ҳам келиб қолди,— деди Сильвия.

— Қаерда овқат қилмоқчи у?— деб сўради Бьяншон.

— Жаноб Горионинг қизи баронесса де Нусингенникида,— деб тушунтирди Эжен.

Бу гапни эшитиш билан ҳамма, Растиньякка ажиб бир ҳавас билан қараб ўтирган Горио отага ўгирилди.

Эжен Сен-Лазар кўчасида ингичка устули оддийгина пеш айвонлик, Парижда умуман «шинамгина» деб аталадиган, бемаза услубда қурилган, аммо серзийнат, деворларига ҳар хил қўйма нақшлар ёпиштирилган ва зиналарига мрамар тошдан нақшинкор гуллар ўйилган банкирнинг типик уйига келиб тушди. Де Нусинген хонимни у итальянча дид билан гул солинган ва қаҳвахона сингари безатилган кичкинагина бир меҳмонхонадан топди. Баронесса

хафа эди. Узининг хафалигини Растиньякдан яширмоқчи бўлгани йигитга шунинг учун ҳам қаттиқ таъсир этдики, хафалиги сохта эмасди. Йигит бу ерга ташриф буюриш билан аёлни хурсанд қилмоқчи эди, аммо уни хафа ҳолда учратди. Бундай аҳвол унинг иззат-нафсига тегди.

Эжен унинг ташвишли қиёфаси устидан ҳазил қилиб, кейин жиддий оҳангда сўради:

— Менга ишонишингизни умид қилишга у қадар ҳаддим сирмайди, мен билан самимий муомала қиласиз деган умиддаман: агар малоллик қилаётган бўлсам очигини айтаверинг.

— Енимда қолинг, — деб жавоб қилди баронесса, — жаноб Нусинген бугун уйда овқат қилмайди, сиз ҳам кетиб қолсангиз, ёлғиз ўзим қоламан; ёлғиз қолишни асло истамайман, юрагим чигилини ёзишим керак.

— Нима бўлди ўзи сизга?

— Энди буни фақат сизга айтишим мумкин, холос.

— Мен билишни истайман. Бундан чиқди, бу сирга менинг ҳам қандайдир муносабатим бор кўринади.

— Эҳтимол! Йўр-э, бу фақат оилавий можаро, холос, уларни ичимга ютиб кетишим керак. Мен сира ҳам бахтли хотин эмасман, деб тунов куни айтмабмидим сизга? Энг оғир занжир — олтин занжир.

Агар аёл киши ёш йигитга бахтсизлигидан нолиса-ю, йигит фаросатли, башанг кийинган бўлса ва чўнтагида бир ярим минг франк пули бекор ётган бўлса, бундай йигит, ҳойнаҳой Эжен ўйлаган гапни ўйлайди ва мамнун олифтага айланади.

— Узингиз ёш, чиройли, бой бўлсангиз, бунинг устига бир бечорани шайдо қилиб юрган бўлсангиз, яна нима орзуингиз қолди? — деб сўради Эжен.

— Келинг, мен тўғримдаги гапни бас қилайлик, — деди у, маъюслик билан бош чайқаб. — Иккаламиз бирга овқат қиламиз, кейин ажойиб музыка эшитгани борамиз. Дидингиздагидек кийинибманми? — деб сўради у ва эгнидаги гўзалликда нодир ёронча гуллар солинган оқ кашмири кўйлагини ёйиб кўрсатди.

— Менга қолса, бутунлай меники бўлишингизни истар эдим, — деди Эжен. — Жуда латофатли бўлиб кетибсиз.

Баронесса ўса аччиқ табассум билан:

— Мен сизга ортиқча ташвиш бўлар эдим, — деб эътироз билдирди. — Бу уйда ҳеч қандай бахтсизлик аломатини учрата олмайсиз, аммо ҳамма нарса муҳайё эканига қара-

май, ўзим шундай дилхастаманки, асти қўйинг. Ғам-ташвишим зўрлигидан, ётиб уйқум келмайди, бу аҳволда кўп ўтмай хунук бўлиб кетаман ҳали.

— О, бундай бўлиши мумкинмас!— деб эътироз билдирди Эжен.— Қизиқ, оташин муҳаббат ҳам тарқата олмайдиган ғам-ташвиш нима экан ўзи?

— Дардимни сизга очиб айтсам, мендан қочиб кетган бўлардингиз. Менга бўлган муҳаббатингиз — эркакларда бўладиган оддий хушомадгўйлик. Мену чиндан ҳам яхши кўрганингизда, сиз ҳам жуда хафа бўлиб кетардингиз. Кўрдингизми, шунинг учун сизга индамаслигим керак. Утириб сўрайман сиздан, бошқа нарса тўғрисида сўзлашайлик. Юринг, ўзимнинг хоналаримни кўрсатай сизга.

— Йўқ, шу ерда ўтираман, — деди Растиньяк ва камин ёнида турган диванчага, де Нусинген хоним олдига ўтириб, унинг қўлини дадиллик билан ўз қўлига олди.

Хоним бунга қаршилиқ қилмади, ҳатто йигитнинг қўлини маҳкам қисиб, ўзининг қанчалик қаттиқ ҳаяжонда эканини сездириб қўйди.

— Менга қаранг, — деди унга Эжен, — бирор кўнглисизлик юз берган бўлса, мен билан ўртоқлашишингиз керак. Мен сизни ростдан ҳам яхши кўришимни исбот қилишим керак; ё гапингизни давом эттириб, нимадан хафалигингизни айтасизу, мен дардингизни тарқатиш учун беш-олтита йигитни ўлдириш керак бўлса ҳам тап тортмай кўнглингизни очишга ҳаракат қилиб кўраман, ё мен ҳозир кетаману, бошқа ҳеч вақт қайтиб келмайман.

Де Нусинген хонимнинг миясига лоп ётиб бир фикр келиб қолди шекилли, пешонасига бир уриб:

— Хўп, яхши! — деб рози бўлди. — Сизни ҳозироқ бир синаб кўраман. — Ҳа, — деди у ўйчанлик билан, — бошқа илож йўқ! — сўнг кўнгироқ чалди.

— Бароннинг каретаси тайёрми? — деб сўради у кириб келган лакейдан.

— Тайёр, хоним.

— Унда мен кетаман. Баронга менинг каретамни юборарсиз. Овқат соат еттига тайёр бўлсин.

— Қани, кетдик, — деб буюрди у Эженга.

Де Нусингеннинг ўзи юрадиган каретада унинг хотини билан ёнма-ён ўтиргани, студентга худди тушдек туюлди.

— Пале-Роялга, Француз театрига, — деб буюрди у кучерга.

Йўлда, кўринишдан, жуда ҳаяжонланиб бўлса керак, Растиньякнинг шунчалик ёлборишларига ҳеч нарса деб жавоб бермади, йигит эса бундай қаршиликнинг, бундай ўжарлик билан жим ўтиришнинг тагига етолмай гаранг эди.

«Бир лаҳзада қўлдан чиқди кетди»,— деб хаёлидан ўтказди Растиньяк.

Карета тўхтади, йигитнинг ёлборишлари жуда авжига чиққан пайтида баронесса бир назар ташлаши билан унм жим қилиб қўйди.

— Мени жуда ҳам яхши кўрасизми?— деб сўради у.

— Жуда,— деб жавоб қилди Эжен, тобора ортиб бораётган ҳаяжонини босишга уриниб.

— Нимани тадаб қилсам ҳам, мен тўғримида ёмон фикрга бориб ўтирмайсизми?

— Йўқ.

— Менга бўйсунингга тайёрмисиз?

— Кўр-кўрона.

— Сиз ҳеч қиморхонага кирганмиёиз?— деб сўради у, овози қалтираб.

— Ҳеч қачон.

— О, унда кўнглимни тўқ тутсам бўлар экан. Омаднингиз келади. Мана менинг ҳамёним,— деди у.— Олинг! Унда юз франк пул бор,— бахтиёр хотиннинг бутун бойлиги шу. Бирор қиморхонага кириш; уларнинг қаердалигини аниқ билмайман, аммо Пале-Роялда шундай жойлар борлигини өшитганман. Мана шу юз франкни қиморга тиканг; ё ютқизинг, ё менга олти минг франк пул олиб келинг. Қайтиб келганингиздан кейин нимадан хафалигим боисини айтиб бераман.

— Нима қилишим кераклигини тушунган бўлсам ўлай агар, аммо бўйсунаман,— деди Эжен, хурсандлик билан; ўз эса: «Менга сирини очиб қўйди, энди нима десам ҳам йўқ демайди»,— деб ўйлади.

Эжен чиройли ҳамённи олиб, каретадан тушди ва тайёр кийим билан савдо қилиб ўтирган бир дўкондордан йўл сўраб олиб, 9-подъездга, энг яқин қиморхонага қараб югурди. Зинадан юқори чиқди, шляпасини топшириб ичкари кирди ва пилдироқ қаерда деб сўради. Ҳамиша шу ерда қолиб кетган қиморбозлар ҳайрон, валдаги лакей эса уни увун бир стол олдига бошлаб келди. Томошабинлар қуршовида қолган Эжен сира ҳам уялиб-нетиб ўтирмай, қаерга тикай пўлни, деб сўради.

— Мана шу доирадаги ўттиз олтига рақамдан бири устига бир луидор қўйсангизу, ўша рақам ютса, ўттиз олти луидор оласиз,— деб бир мўйсафид жаноб Эженга тунтирдди.

Растиньяк юз франкнинг ҳаммасини ўзининг ёши рақамига — йигирма бир устига ташлади. Эс-ҳушини йиғиб олгунча бўлмай, ҳамма ҳайрон бўлиб қичқириб юборди. Эжен ютганини ўзи ҳам билмай қолган эди.

— Пулларингизни олинг,— деди унга мўйсафид киши,— икки марта кетма-кет бундай ютуқ чиқиши қийин.

Чол унга пулларни йиғиб оладиган куракчани тутқизди, Эжен уч минг олти юз франк пулни олдига тортиб олди-да, ўйиннинг моҳиятига ҳали ҳам тушунмаган ҳолда қизил катакка пул тикди. Унинг яна ўйнаётганини кўриб, ҳамма ҳавас билан қаради. Пилдироқ айлана бошлади, у яна ютди, банк қўйган одам унга яна уч минг олти юз франкни суриб қўйди.

— Пулингиз етти минг икки юз франк бўлди,— деб шивирлади унинг қулоғига бояги чол.— Маслаҳатимга кирсангиз — энди кетинг: менга ишонаверинг, қизил катакка бугун саккиз марта ютуқ чиқди. Агар ҳиммат қилсангиз, берган яхши маслаҳатим учун мендек муҳтожликдаги собиқ Наполеон префектига бир нарса бериб кетинг.

Эжен саросимага тушиб қолиб, мўйсафидга ўн луидор олишга рухсат этди ва ўйиннинг моҳиятига ҳали ҳам тушуниб етмаганича, омади келганидан довдираб, етти минг франкни ёнига солиб пастга тушди.

— Мана, олинг! Энди қаерга олиб борасиз мени?— деб сўради Эжен, карета эшиги ёпилгандан кейин де Нусинген хонимга етти минг франкни тутқазиб.

Дельфина уни жон-жаҳди билан қучоқлаб қаттиқ ўпди, аммо ўпичи аҳтироссиз, совуқ эди.

— Мени қутқардингиз!

Юзидан шодлик кўз ёшлари дувиллаб оқа бошлади.

— Дўстим, сизга ҳамма гапни айтиб бераман. Менга дўст бўласиз энди, шундай эмасми? Уйлашингизча, мен бойман, ҳатто жуда бойман, менинг ҳамма нарсам бор, тўғрироғи, ҳамма нарсам бордек туюлади. Бўлмаса, билиб қўйинг, жаноб де Нусинген менга бир су ҳам харажат қилишга рухсат бермайди: уй-рўзғор харажатларининг ҳаммасини ўзи тўлайди, каретам учун театрга боришим учун ҳам ўзи ҳақ тўлайди, кийим-кечақларим учун арзимаган пул ажратиб, тушуна-била туриб, мени қашшоқларча кун

кечиришга мажбур этади. Ҳазимни камситиб ундан пул сўрашни истамайман. Агар мен унинг берган пули эвазига, талаб қилган йўлига юрсам, Ҳазимни энг паст махлуқ деб ҳисоблаган бўлар эдим! Етти юз минг франк пулим бўла туриб, Ҳазимни мана шундай талашга нечук йўл қўйиб бердим? Такаббурликдан, аччиқ устида шундай бўлди. Турмушга чиққан пайтимизда биз шундай гўл, шундай ёш бўламизки, асти қўясиз. Эримдан пул сўраш учун бир сўз айтсам кифоя қиларди, аммо у сўзни ҳеч қачон айтолмасдим, шунинг учун ундан ҳеч қачон пул сўрамасликка аҳд қилиб ўз жамғариқларимни ва отам шўрлик бериб турган пулларни сарфлаб юрдим, кейин эса — қарз кўтара бошладим. Никоҳ — ҳаётимда ихлосимни қайтарган энг даҳшатли нарса бўлди, бу тўғрида сизга бир нарса дея олмаيمان; агар Нусинген билан алоҳида-алоҳида турмаганимда, Ҳазимни деразадан ташлаб юборган бўлардим, сизга шу гапнинг ўзи кифоя қилади. Мен, қарз бўлиб қолганимни, яъни ёш жувоннинг қарзлари борлигини унга айтишга мажбур бўлганимда, қимматбаҳо зийнатлар ва бошқа ҳар хил орзуларимга пул сарф қилганимни (отам бизни ҳеч нарсадан камситмасликка одатланган эди) айтишга мажбур бўлганимда, жуда қийналардим; ниҳоят, ботиниб, унга қарзим борлигини айтдим. Ҳазимнинг ҳам шахсий пулларим йўқми, ахир? Нусингеннинг жони чиқиб кетди, мени хонавайрон қиласан деди, яна қанчадан-қанча ярамас гапларни гапириб юборди. Ер ёрилмади-ю, кириб кетмадим. Менинг сепимни ўзига олиб олгани учун, ҳар ҳолда, қарзимни тўлади, лекин ўшандан бери харажатларим учун ойига маълум миқдорда пул белгилаб қўйди; қулоғим тинч бўлар деб, бунга мен ҳам рози бўлдим. Кейин мен, ўзингизга маълум, бир кишининг иззат-нафсини кўтармоқчи бўлдим. У мени алдаб кетган бўлишига қарамай, унинг олижаноб ҳислатини эътироф этмасам, дуруст иш қилмаган бўламан. Шунга қарамай у мен билан жуда хунук тарзда ажралишди. Модомики эркак, муҳтож аёлдан олтинларини аямай, унинг кунига яраган экан, бундай аёлни ташлаб кетмаслиги керак, бундай аёлни у умрбод севиши лозим! Сиз энди йигирма бирга кирдингиз, ҳали ёшсиз, кўнгли пок йигитсиз, аёл киши эркакдан қандай қилиб пул олиши мумкин ахир деб сўрасиз? Э худо, бизни бахтиёр қилган одам билан ҳамма нарсани ўртада баҳам кўришимиз табиий ҳол эмасми, ахир? Бир-биримизга бутун боримизни бағишлагандан кейин, бир бутуннинг қандайдир арзимаган бўлак-

лари устида хижолат тортиб ўтиришимиз тўғри бўлади-ми? Фақат муҳаббат туйғулари ғойиб бўлгандан кейингина пул роль ўйнай бошлайди. Ўз тақдирингни бошқа одам тақдирини билан қовуштирганингда — бир умрга деб ўйла-майсанми? Қайси аёл ўзининг ҳақиқий севимли ёр эканига ишонган ҳолда, келажакда ҳижрон деган гап борлигини ўйлайди? Ахир, сиз ёраклар бизга ўла-ўлгунча севаман деб қасам ичасиз-ку, шундай экан, қасам ичиб туриб, яна қандай бошқа махсус манфаатлар устида ўйлашингиз мумкин? Эрим бугун менга олти минг франк беришдан увил-кесил бош тортганда, қандай аҳволда қолганимни сира ҳам кўз олдингизга келтира олмайсиз, ваҳоланки, у шунча пулни ўзининг маҳбубаси, опера театри раққосасига ҳар ой бериб туради! Жонимга қасд қилмоқчи ҳам бўлиб кўрдим. Миямдан минг хил бемаъни фикрлар ўтди. Вақти-вақти билан ўз хизматкорим, уй ходимамга ҳам қавасим келди. Отамнинг олдига борайми деб ҳам ўйладим. Фойдаси йўқ! Анастаси иккаламиз отам шўрликни талайвериб адойи тамом қилдик: агар биров унга олти минг франк пул берадиган бўлса, ўзини сотишга ҳам рози бўлар эди-я! Аммо мен уни бекорга ранжитган бўлар эдим, колос. Ғамдан ўлаёзим; ўлим ва шармандалиқдан сиз мени қутқар-дингиз. Буларнинг ҳаммасини сизга тушунтириб беришим керак эди, албатта: сиз билан муомала қилишда мен жуда енгилтақлик ва бемулоҳазалик қилдим. Менинг олдимдан нари кетиб, кўзимдан ғойиб бўлганингиздан кейин қочиб кетай ҳам дедим... Лекин қаерга? Бунга ўзим ҳам билмай-ман. Париж аёлларининг ярмиси мана шундай турмуш кечирадилар: усти ялтироқ, ичи қалтироқ. Мендан ҳам бахтсизроқ, ивтироб ичида қолган аёлларни биламан. Пул топиш учун баъзилари ўз таъминотчиларидан сохта счёт-лар ёзиб беришни илтимос қилишга мажбур бўладилар, бошқалари эса эрларининг пулидан ўғирлашга мажбурлар; бир хил эрлар хотин беш юз франкка олган шол рўмолни икки мингга олган деб ўйласа, бошқа баъзи эрлар эса, икки мингга олинган рўмолнинг баҳосини беш юз франк деб ўйлайдилар. Шундай хотинлар ҳам борки, бирор янги кўйлак сотиб олиш учун болаларини оч қўядилар. Аммо мен бундай ярамас бўҳтонларни ишлатмадим. Энди азоб-лардан қутулдим! Эрлари устидан ҳукмронлик қилиш учун бошқа хотинлар эрларига сотилаверсин, аммо мен эркин аёлман! Хоҳласам Нусинген мени олтинга кўми юбориши мумкин, аммо мен ўзим ҳурмат қилган бошқа ёракнинг

кўксига бош қўйиб йиғлашни афсад кўраман. О, бугун кеч-қурун де Марсе менинг юзимга пули куйган одамдек қарай олмайди.

У юзини қўллари билан қоплаб, йиғлаб юборди, лекин Эжен унинг юзини томоша қилиш учун қўлини олиб қўйди: ҳозир у чинакам гўзал бўлиб кетган эди.

— Эҳтиросларни пул билан боғлаш жуда хунук нарса, а, тўғри эмасми? Йўқ, сиз мени ҳеч қачон севмайсиз,— деди де Нусинген хоним.

Аёл кишини юксакларга кўтарувчи ажиб ҳиссиётлар билан жамиятнинг замонавий тузуми туфайли вужудга келган нуқсонларнинг бу қоринмаси Эженни довдиратиб қўйди; Эжен шундай гўзал, ўз қайғусини шундай бемудоҳазалик билан очиқдан-очиқ ивҳор қилган бу аёлга қойна қолиб, ширин сўзлар билан унга тасалли бера бошлади.

— Юрагимни очиб, айтган сўзларимдан қарши қурола сифатида фойдаланмаслик тўғрисида менга ваъда беринг,— деди у.

— О, нималар деяпсиз! Бундай ишлар менинг қўлимдан келмайди,— деб жавоб қилди Эжен.

У авбаройи миннатдорчилиги ва меҳрибонлиги жўш уриб кетганидан йигитнинг қўлини олди-да, юраги устига босди.

— Сиз туфайли, мен яна руҳим енгил тортиб ўзимни эркин ҳис қиляпман. Турмушимни метиндек қаттиқ бир қўл эвиб турган эди. Энди мен ўзим учун ҳеч пул сарф қилмай, оддийгина ҳаёт кечирмоқчиман. Сизга эса, азим, шундай тарзда ҳам ёқавераман, тўғрими? Вуниси сизга қолсин,— деди у, фақат олти минг франкни ажратиб олиб.— Инсоф юзасидан айтганда қиморни шерикликка ўйнаганимизни эътиборга олсак, мен сизга уч минг қараман.

Эжен худди тортинчоқ қизлардек пулдан бош тортиди. Лекин баронесса:

— Агар менга шерик бўлмасангиз, унда сизни душманим деб ҳисоблайман,— деб қистаб қўймагандан кейин, Эжен:

— Майли, ютқивиб қўйгундек бўлсак, яраб қолар,— деб пулни олишга рози бўлди.

— Мана шундан қўрқиб турган эдим!— деб юборди ранги ўчиб баронесса.— Агар дўстона муносабатларимизни қадрлайдиган бўлсангиз, бундан кейин сира қимор ўй-

намайман деб қасам ичинг. Ё тавба! Сизни мен бузсам-а?!

Виждон азобидан ўлиб кетарман.

Улар баронессанинг уйига етиб келишди. Аёлнинг уйидаги ҳашаматли жиҳозлар билан бу қадар муҳтожлиги орасидаги қарама-қаршилиқ Растиньякни ҳайрон қолдирди, шунда Вотреннинг ёвуз гаплари яна есига тушди.

— Манави ерга ўтиринг,— деди баронесса ўз уйига кириб келишар экан, камин олдидаги диванчани кўрсатиб,— мен хат ёзишим керак! Илтимос, менга маслаҳат берсангиз.

— Хатнинг кераги йўқ,— деди Эжен.— Пулни конвертга солиб, адресини ёвинг-да, уй ходимангиздан бериб юборинг.

— Сиз жудаям жонон йигит экансиз!— деди қойил қолиб баронесса.— Яхши тарбия олган деб мана буни айтди! Бу худди босеанчасига бўлди-да,— деди жилмайиб.

«Ғоят дилбар аёл экан»,— деб ўйлади Растиньяк, тобора кўпроқ унга ишқибозлиги ортиб.

У бой-бадавлат суяқоёқ хотинлар уйига жуда ўхшаб кетадиган хонани кўздан кечирди.

— Сизга ёқадими?— деб сўради баронесса ва қўнғироқ қилиб, уй ходимасини чақирди.— Тереза, мана буни жаноб де Марсега ўзингиз олиб бориб, ўз қўлига топшириб келинг. Уни уйдан топа олмасангиз, хатни қайтариб олиб келинг.

Тереза чиқиб кета туриб, Эженга муғамбирона бир навар ташлаб қўйишдан ўзини тия олмади. Овқат тайёр деб хабар қилишди. Растиньяк де Нусинген хонимга қўлини тутди ва у билан емакхонага чиқди, бу ердаги дастурхон ҳам қариндошиникида кўрганидан қолишмасди.

— Италиянлар операси ишлайдиган кунларда овқат қилгани менинг олдимга келаверасиз, овқатдан кейин мени театрга кузатиб борасиз,— деди де Нусинген хоним.

— Аҳвол бу тарзда давом этадиган бўлса, бундай ёқимли ҳаётга ўрганиб қолишим мумкин, ваҳоланки мен камбағал бир студентман, ўзимга давлат орттиришим керак ҳали.

— Давлатнинг ўзи келади,— деди баронесса, кулиб.— Ҳамма ишларимиз жуда яхши юришиб борапти: ахир, яна шундай бахтиёр бўлиб кетарман деб мен ҳам сира ўйламаган эдим-ку.

Имконияти йўқ нарсаларни ҳам имкони бўлган нарсаларга асосланган ҳолда исбот қилиш ва яққол кўриниб

турган нарсани юрак ҳисларига асосланиб туриб инкор этиш аёлларга хос нарса. Де Нусинген хоним билан Рас-тиньяк ложага кириб келишаётганда, баронессанинг чеҳраси мамнунликдан жуда очилиб кетган эдики, залдагиларнинг ҳаммаси ҳам бу тўғрида бир оз ғийбат қилиб олишдан ўзини тия олмади; аёл киши қанчалик ўзига тўғри бўлмасин, бадахлоқ деб эрмакка тўқилган ҳар хил бўлмағур туҳматлардан у ўзини қимоя қила олмайди. Парижни яхши билган одам унда очиқ гапириладиган гаплардан биронтасига ҳам ишонмайди; ҳақиқатда содир бўлаётган ишлар тўғрисида эса, Парижда ҳеч ким оғиз ҳам очмайди. Эжен баронессанинг қўлини қисди, шундан кейин улар музикадан олган таассуротларини бир-бирларининг қўлини гоҳ қаттиқроқ, гоҳ секинроқ қисиб билан билдириб турдилар. Бу кунги оқшом иккаласи учун ҳам гоят улкан роҳат бахш этган эди. Улар театрдан бирга чиқишди, де Нусинген хоним Эженни Янги кўприккача кузатиб қўймоқчи бўлди, лекин то у ерга етиб боришгунча Пале-Роялдаги сингари қизгин бир бўса совға қилиш тўғрисидаги Эженнинг ёлвориларини рад қилиб борди. Эжен унинг бундай субтисивлигидан ўпка қилди.

— У кутилмаганда кўрсатган садоқатингиз учун миннатдорчилик аломати эди,— деди баронесса.— Эндигиси эса, сизга бирор нарса ваъда қилиш билан баробар бўлар эди.

— Яхшиликни билмаган, менга нарса ваъда қилишни ҳам истамайсизми!

Эженнинг аччиғи чиқди. Одатда ошиқларни мафтун қиладиган бир ҳаракат билан баронесса ўпиш учун унга қўлини чўзди, лекин Эжен унинг қўлини истамайгина ўпдики, бу баронессага жуда ёқиб тушди.

— Энди душанба куни балда кўришгунча хайр,— деди де Нусинген хоним.

Эжен ойдин кечада уйга қайтиб келар экан, жиддий мулоҳазаларга берилди. У бахтиёр ва айни вақтда норози эди. Шунинг учун хурсанд эдики, у бошидан кечираётган ишқий саргузашт бир кун эмас, бир кун унга Парижнинг энг чиройли ва келишган аёлларидан бирини, ўзи орзу қилиб юрган бир хонимни ваъда қилиб турган эди; шунинг учун норози эдики, давлат орттириш тўғрисидаги режалари чиппакка чиқай деб турган эди; у ўтган кунни хаёлида ғира-шира намоён бўлган фикрларининг асл модиятига энди аниқ тушунган эди. Муваффақиятсизлик ин-

тилишларимиз кучини доим ошкор қилиб қўяди. Растиньяк Париж ҳаётидан қанча кўп лавзатланган сари, одамлар назаридан четда қолишни ва қашшоқликда яшашни шунчалик истамасди. У чўнтагидаги минг франкли пулни ғижимларкан, уни ўзиники дея олиш учун минг хил баҳоналар ўйлаб топишга уринарди. Ниҳоят у Нев-Сент-Женевьев кўчасига етиб борди ва виданинг тепа қисмидаги майдончага етганда: у ерда ёруғ тушиб турганини кўрди. Горю ота, унинг таъбири билан айтганда, қизи тўғрисида бир отамлашиб олишни студент унутмасин деб эчкини очиқ қолдирган ва шамни ўчирмаган эди. Эжен бўлган гапларни чолдан яшириб ўтирмади.

— Нима-нима? Улар мени хонавайрон бўлган деб юришибдими?— деб юборди жон аччиғида Горю ота.— Менинг бир минг уч юз франк даромад берадиган рентам бор! Ё тавба! Бечора қизим, нима учун менинг олдимга келмайди? Ҳамма қоғозларимни сотардим, қўлимга теккан пуллардан қарзини увардим, қолганига умрбод рента олиб қўярдим. Қўшнижон, унинг ташвишларидан нега мени хабардор қилмадингиз? Унинг арзимаган юз франк пулини киморга тикишга қандай юрагингиз бетлади? Бу машъум хабардан юрагим эвилиб кетяпти. Ана куёвларнинг ҳоли! О, қўлимга тушиб қолишса, ҳиқилдоқларидан ғиппа бўғиб олардим-а! Ё худо! Йиғлабди-я! Ростдан ҳам йиғладими қизим?

— Жилетимга юзини яшириб йиғлади,— деб жавоб қилди Растиньяк.

— О, менга совға қилинг уни!— деб ёлвориб қолди Горю ота.— Унга меҳрибон қизим Дельфинанинг кўз ёшлари теккан; у болалигида сира ҳам йиғламаган эди-я. Уни бошқа кийманг, менга беринг, сизга бошқасини олиб бераман. Эри билан бўлган битимга кўра, у ўз пулларидан ўзи фойдалана олади. Мен эртагаёқ ишончли вакилимиз Дервиль олдига бораман. Қизимнинг давлатини банкка қўйилишини талаб қиламан. Қонунларни мен яхши биламан, мен кўпни кўрган қари бўриман, ҳали уларга қандай ўткир тишларим борлигини кўрсатиб қўяман.

— Мана бу, ота, ютуғимиздан қолган минг франк; бу пулни қизингиз менга бермоқчи эди; менинг жилетим чўнтагида унинг ўзи учун асраб қўйинг.

Горю Растиньякка бир қараб қўйди, унинг қўлини ўз қўлига олди, чолнинг бир томчи кўз ёши йигитнинг қўлига тушди.

— Мартабангиз баланд бўлиб кетади ҳали,— деди чол.— Худонинг марҳамати улуг! Ҳалоллик нималигини мен биламан ва сизни ишонтириб айтаманки, сизга ўхшаган ҳалол одамлар жуда оз учрайди. Сиз ҳам менга фарзанд бўлишни истамайсизми? Хўп, энди бориб ётинг. Ҳали ота эмассиз, бемалол ухлашингиз мумкин. Қизим йиғлабди, мен-чи?.. Буни бошқа одамлардан ёшитиб ўтирибман! Қизим изтироб чеккан пайтда мен тўнка хотиржам овқат еб ўтирибман-а. Мен қизларимнинг бир томчи ҳам кўз ёши тўкмасликлари учун жамики авлиё-ю анбиёларни сотиб юборардим!

Уйқуга ётар экан Эжен ўзига ўзи дерди: «Ростимни айтсам, умр бўйи ҳалол одам бўлиб қоладиган кўринаман. Виждонинг амрига қулоқ солиш қандай яхши».

Мана шундай пинҳона яхшилик қилиш фақат худога ишонадиган одамларнинг қўлидан келса керак, Эжен ўса худога ишонар эди.

Эртаси куни балга бориш вақти келганда Эжен виконтесса де Босеан ҳузурда ҳовир бўлди, қариндоши уни балга олиб бориши ва герцогиня Карильянога таништириб қўйиши керак эди. Маршалнинг рафиқаси Эженни жуда очиқ чеҳра билан қарши олди, бу ерда у де Нусинген хонимни учратди. Дельфинанинг ҳаммага, айниқса Эженга ёқиш учун ниҳоятда башанг кийиниши яққол кўзга ташланиб турарди, Эженнинг унга назар ташлашини сабрсизлик билан тоқати тоқ бўлиб кутаркан, ўз ҳаяжонини одамларга беихтиёр севдириб қўяётган эди. Аёл кишининг ҳаяжонда эканини сезиб турган йигит учун бундай пайтлар кўп ҳузур бағишлайди: мақтовни кутиб турган аёлни куттириб толиқтириш ва ўз шодлигини бефарқлик ниқоби остига яшириб, олифтагарчилик қилиб унинг кўнглига минг хил фикрлар келиб кетгандан кейингина битта табасум билан бутун қўрқувларини тарқатиб юбориш кимга лавват бағишламаган дейсиз? Маъна шу тантанада студент ўзининг ҳовирги вазияти қанчалик қимматли эканини тўсатдан сезиб қолди! виконтессанинг ҳар тарафлама эътироф этилган қариндоши сифатида у водагонлар даврасидан ўз ўрнини эгаллаганди. Баронесса Нусинген устидан ғалаба қозонган деб қилинган тахминлар Растиньякни шу даражада машҳур қилиб юбордики, ёш йигитлар унга ҳавас билан қарай бошладилар; буни сезиб Эжен биринчи

марта ўзидан мамнун бўлди. Меҳмонхоналарни кезиб, тўп-тўп бўлиб турган меҳмонлар орасидан ўтиб юрар экан, у ўз муваффақиятлари тўғрисида айтилган мақтов гапларни эшитиб қоларди. Аёллар Эженни ҳар соҳада ҳам катта ютуқларга эришади деб таъкидлашарди. Ундан ажраб қолишдан чўчиган Дельфина ўтган куни асло рухсат этмагани бўгани бугун ваъда қилди. Бал вақтида Растиньяк бир неча хонадонлардан меҳмон бўлиб бориш тўғрисида таклифлар олди. Виконтесса уни энг нозик дидли баъзи бир хонимлар билан таништириб қўйди, бу хонимлар энг дилбар хонадонлардан эдилар. Эжен ўзининг олий табақа аҳллари сафига, Париждаги энг асилзодалар доирасига қабул қилинганини кўрди. Уша кеча Эжен учун энг ширин туйғуларга тўла дастлабки кеча бўлди. Ёш қизлар биринчи балда қовонган муваффақиятларини умрбод ёдларидан чиқармаганларидек, Растиньяк ўша оқшомни ҳатто қариган чоғида ҳам эслаб юрган бўлса ажаб эмас.

Эртасига эрталаб, нонушта пайтида, ҳамма хўрандалар олдида Эжен ўз муваффақиятлари тўғрисида Грорио отага сўзлаб берар экан, Вотрен муттасил иршайиб ўтирди.

— Шунча гаплардан кейин,— деб гапга аралашди раҳмсиз мантиқшунос,— киборлар даврасига қабул қилинган йигитнинг Нев-Сент-Женевьев кўчасида, «Воке уйи»да истиқомат қилишига ишонасизми? Тўғри, бу оилавий пансион ҳар жиҳатдан ҳам ёмон жой эмас, аммо унча ҳашаматли жой ҳам эмас-да; бу ерда нуқсон сезилмайди. тўйиб овқат ейсиз, бу пансион Растиньяклар авлодидан бирига вақтинча бошпана бўла олгани учун беҳад мағрур, аммо у ҳар ҳолда Нев-Сент-Женевьев кўчасида жойлашган, зеб-зийнатлар унга бегона, негаки, у ғирт патриархалрама ҳукм сурган жой. Иним,— деб ярим ҳазил, ярим насиҳатомуз бир оҳангда гапни давом эттирди Вотрен,— Парижда ўзингизни кўрсатмоқчи бўлсангиз, учта от тутшингиз, кундузи тильбюрида*, кечқурун икки ўринли каретада юришингиз керак,— демак фақат аравада юришингиз ўзига жаъми тўққиз минг керак. Жуда бўлмаганда машиначига уч минг, парфюмерга олти юз, шляпачи билан этикдўзга уч юз франкдан сарф қилмасангиз, тутган мавқеингизга муносиб бўла олмайсиз. Кир ювадиган хотинга эса мингдан кам кетмайди. Кўпчиликнинг диққат-эътиборига савовор бўлган йигит айниқса ички кийимни озода тутмоғи лозим. Тўғри эмасми, биринчи галда ички кийимлар жуда диққат билан кўздан кечирилади? Муҳаббат

ҳам, черков ҳам ўз меҳроблари учун чиройли бошпана талаб қилади. Шундай қилиб, харажатни ўн тўрт минг франк ҳисобладик. Мен ҳали қимор ўйинига, совға-салом ва гаров ўйнашлар учун кетадиган пуллар тўғрисида гапирганим ҳам йўқ. Майда-чуйда харажатлар учун икки минг ажратмай сира илож йўқ. Мен ўзим ана шундай ҳаёт кечириб кўрганман, шунинг учун, унинг қанчага тушувини яхши биламан. Энг зарур бўлган мана шу харажатлар ёнига яна олти мингни *нони насибага* ва бир мингни *хонаи кулбага* деб ажратинг. Ана кўрдингизми, бўтам, йиллик чиқим йигирма беш мингга бориб қолди, акс ҳолда номимиз лойга булғанади, ҳаммага шарманда бўламиз. унда на порлоқ келажакка, на муваффақиятга ва на маҳбубага муяссар бўла оламиз! Мен яна *грум** билан *Лакейни* унутибман! Ишқий мактубларингизни *Кристоф* ташимайди-ку ахир! Кейин, наҳотки, ўшанда ҳам хатни ҳовир ишлатиб юрганингиз қоғозларга ёзсангиз? Бу ўз жонига қасд қилиш билан барабар-ку. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб кўрган мен қариянинг гапига ишонаверинг!— деди у дўрилаган овоз билан. Ё сургунга бориб, ҳиммат юзасидан оғир меҳнат билан ошно бўлинг, ёки бошқача йўл тутинг.

Вотрен кўзини қисиб туриб, ер остидан мадемуазель *Тайферга* шундай қараб қўйдик, бу қараши билан у *Растиньякни* йўлдан урар экан, унинг кўнглига солган ҳамма васвасаларига гўё яқун ясаб яна бир ёслатиб ўтмоқчидай ёди.

Растиньяк анча кундан бери жуда парокандаликда яшаб келмоқда ёди. У деярли ҳар куни баронесса де *Нусингенни*кида овқат қилар ва у билан бирга асилзодалар даврасига борарди. Уйга фақат эрталаб, соат уч ё тўртларда қайтиб келар, соат ўн иккиларда ўрнидан турар ва *Дельфина* билан *Булон ўрмони*да айланиб келиш учун яна кетарди, у вақтнинг қадрига етмай, бутун вақтини мана шундай ишларга сарф қиларди; лекин *Эжен* дабдабали ҳаётнинг ҳар бир сабоғини, ҳар бир ҳавас қиладиган жиҳатини худди чангланишни муштоқлик билан кутиб турган хурмо дарахтининг гулидек очкўзлик билан ўзига қабул қиларди! *Растиньяк* катта пуллар қўйиб қимор ўйнар, гоҳ кўп пул ютқазиб қўяр, гоҳ ундан ҳам кўпроқ ютиб оларди, хуллас у бора-бора *парижлик* бебош йигитларнинг ҳаётига кўникиб кетди. Энг дастлабки ютиб олган пулларида у онаси билан *сингилларининг* бир ярим минг фран-

кени қайтариб юборди, пулнинг ёнига яна ажойиб совғасаломлар ҳам қўшиб юборди. Ҳаммага «Воке уйи»дан кўчиб кетмоқчилигини айтишга айтиб қўйди-ю, ундан қандай қилиб чиқиб кетишини билмай, январь ойининг охирида ҳам ҳамон шу ерда эди. Ҳамма йигитлар тушуниб бўлмайдиган бир қонунга бўйсунмишгандек туюлади-ю, аммо аслида бу қонуннинг замирида уларнинг ёшлиғи ҳар қандай роҳату лаззатларга муккасидан кетиш ҳилолати ётади. Уларнинг бой ёки камбағаллигидан қатъи назар, кундалик харажатлар учун ёшларнинг биронтасида ҳам пул топилмайди, аммо кўнглига келган бемаъни ҳавасларга дарров пул топила қолади. Пулни нақд тўлаш керак бўлганда улар ҳасис, қарзга олиш мумкин бўлганда ёса — жуда саҳий бўлиб кетадилар, ўзлари етиша олмаган нарсалар ҳисобига, ёришиш мумкин бўлган нарсалардан илоҳий борица кўпроқ фойдаланиб қоладилар. Бу қонунни аниқроқ тушунтириб бериш учун мана бундай бир мисол келтириш мумкин: студент шляпасини фраккага қараганда кўпроқ эҳтиёт қилади. Фойдани катта қиладигай машиначи мишмовдан ажраб қолмаслик учун фракки қарзга тикиб бериши керак, шляпа арзон нарса бўлгани учун ёса, шляпафуруш ёнг гапга юрмайдиган одамга айланиб қоладик, шляпа олгани келганда студент ҳар сафар у билан кийди савдолашишга тўғри келади. Вирор йигит ёғнидаги чиройли жилети билан ёш хонимларнинг дорнетларини ўзига қаратиб театр балконида ўтирганда, унинг ёғида пайпоғи бор-йўқлигига шубҳа қилиш мумкин; чунки пайпоқчилар ҳам ҳамёни кемириб турадиган куйлар тоифасидандир. Растиньяк ҳам мана шундай ҳаёт кечирарди. Воке хоним учун доим бўш ва ўзининг шуҳратпарастлик эҳтиёжлари учун муттасил тўла ҳамёни шундай ажиб бир тарзда дамбадам тўлиб ва бўшаб турарди, аммо айни вақтда зарур ҳаётий харажатларига пул тўланмай ётарди. Агар у ўзининг олий табақага ҳос ҳамма орзу-ҳавасларига тамом қарама-қарши ҳусусиятдаги мана шу қўланса ва ярамаё пансиондан чиқиб кетиш ниятида бўлса, бекага бир ойлик ҳақ тўлаш билан ўзига мустақил олифта йигит квартираси учун зарур анжомларни сотиб олиш нима деган гап эди унга? Лекин ҳар вақт айнан мана шу нарсанинг илоҳий топилмасди. Қимор ўйнашга доим пул топа олиш учун, ўйинда ютган кунлари варгардан олтин ванжири билан олтин соат сотиб олишга ақли ётарди, ютқазиб қўйган нафтиларида ёса соатнинг ёшларнинг ёқимсиз дўсти ва сир-

доши бўлиб қолган судхурларга гаровга қўяди, аммо гап овқат, бошпана ҳақиға ва жамият орасида юра олиш учун зарур бўлган буюмларни сотиб олишга қолганда, қандай пул топишга ақли ҳам етмас, юраги ҳам бетламасди. Кундалик майда харажатлари, ҳар кунги зарурат туфайли орттирган қарзлари тўғрисида сира ўйлагиси келмасди. Гардкамига кун ўтказишга одатланиб қолган одамларнинг кўпчилиги сингари Эжен ҳам мешчанлар навариди муқаддас бўлган қарзларни тўлаш муддатини иложи борича орқага суриб келарди; Мирабо ҳам шу тарзда кун кўрган, насияга сотиб олган ғалласи то қўви олдида бамисоли рад этилган векселдай гавдаланмагунча у ғалла ҳақини тўламаган. Растиньяк бор пулини қиморга бой бериб, қарз бўлиб қолган вақт етиб келди. У маълум бир даромад манбаи бўлмаган ҳолда бундай ҳаёт кечиришнинг иложи йўқлигини тушуна бошлади. Лекин у бундай ноҳўя аҳволда, дуч келиши муқаррар бўлган қаттиқ зарбалар остида қанчалик инқилламасин, барибир, айшу ишратдан воз кеча олмаслигини ҳис этар ва ҳар қандай қилиб бўлса ҳам шундай умр кечиришни давом эттирмоқчи эди. Тасодифан бой бўлиб кетарман деб қилган умидлари пучга чиқди, бунинг ўрнига йўлини тўсувчи ғоялар тобора орта борди. Эжен Нусингенлар хонадонидаги сир-асрорлардан хабардор бўлгандан кейин, муҳаббат деган нарсани бойлик орттириш қуролига айлантириш учун олижаноб ғоялардан воз кечиши, шармандалик қадаҳини охиригача шимириши лозимлигини тушундики, мана шу олижаноб ғояларга қаттиқ амал қилганлари сабабли ёшларнинг бутун гуноҳлари кечирилади. У усти ялтироқ, аммо аслида виждон авобидан заҳарланган, доим юрак ҳовучлаб хавотирликда яшаш ҳисобига бир лаҳзалик лаззат берадиган турмушга зулукдек ёпишиб қолганди, Лабрюйернинг* кўчадаги ариқларни ўзига макон қилган «Паришонхотир»ига ўхшаб, ариқ остидаги лойга қоришиб ётар, аммо худди ўша «Паришонхотир»дек, қовирча фақат кўйлаги лой бўлган эди, колос.

— Хўш, қалай? Мандаринни ўлдирдингизми?— деб бир кун сўраб қолди Бьяншон, дастурхондан турар экан.

— Йўқ ҳали, лекин жон талваосида хириллай бошлади,— деди Растиньяк.

Медик-студент буни ҳазилга йўйди, аммо бу ҳазил эмас эди. Кўп вақтлардан бери бугун биринчи марта уйда овқат қилган Эжен индамай овқат еб, алланарсаларни ўйлаб ўтирарди. Ширинликдан кейин ҳам хонасига чиқиб

кетиш ўрнига мадемуазель Тайфернинг ёнида ўтираверди; Эжен аҳён-аҳёнда унга маънодор қилиб кўз қирини ташлаб қўярди. Хўрандалардан баъзилари ҳали дастурхондан турмасдан ёнғоқ чақиб еб ўтиришар, бошқа бир хиллари ўриларида туриб, у ёқдан-бу ёққа юриб, бошлаган муновараларини давом эттиришарди. Кечқурунлари деярли доим аҳвол мана шундай бўларди, ҳар ким истаган вақтида уйга чиқиб кетарди, бу уларнинг бошланган суҳбатга қанчалик қизиқишига ва овқатни қанчалик осон ё қийинлик билан ҳазм қилишига боғлиқ эди. Қишда емакхона соат саккиздан олдин бўшайдиган вақтлар камдан-кам бўларди, ана ўшанда тўрт хотин, эракалар кўплиги туфайли индамай ўтирганларининг ҳиссасини чиқариб, роса суҳбатлашиб хумордан чиқишарди. Уша куни кечқурун Вотрен овқатни еб бўлгандан кейин кетмоқчи бўлиб тургандай эди-ю, аммо студентнинг кайфияти уни ўйлантириб қўйди, шундан кейин, Эжен уни кетди деб ўйласин учун унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилиб, шу ерда қолди. Вотрен энг охири хўранда чиқиб кетгандан кейин ҳам кетмади, балки қўшни меҳмонхонада пойлаб ўтирди. У студентнинг юрагидаги ҳамма гапларни севган ва ҳал қилувчи ўзгариш юз беришини кутаётган эди.

Растиньякнинг аҳволи чиндан ҳам жуда оғир эди, бундай аҳвол кўп йигитлар учун таниш бўлса ҳам аҳтимол. Яхши кўрганиданми ё нов қилибми, ҳар нечук де Нусинген хоним паришлик аёллар бисотидаги бутун дипломатик усулларни ишлатиб, Эженни чинакам ошиқликнинг бутун қийноқларини бошидан кечиришга мажбур қилди. Дельфина виконтесса де Босеаннинг қариндошини ўзининг ёнида ушлаб қолиш учун жамоатчилик назарида номига доғ қўндирган бўлса ҳам, шунга қарамай хоним ҳамманинг назарида Эжен аллақачон эга бўлиб олган ҳуқуқларни унга бермай келарди. У роса бир ойгача Растиньякнинг кўнглига ўт солиб юрди, ниҳоят бу ҳислар йигитнинг юрагидан ҳам жой олди. Улар бир-бирига яқинлашган дастлабки кунларда Эжен ўзини устун келдим деб ҳисоблаб юрган бўлса ҳам, кўп ўтмай паришлик йигитлар сиймосида айни бир вақтда мавжуд бўладиган икки ё уч эракнинг ҳамма яхши ва ёмон хислатларини Растиньякда ҳам уйғотиб, де Нусинген хоним ундан устун бўлиб олди. Бундай қилишдан бирон мақсадни кўзлаганмиди? Йўқ, хотинлар ҳатто беҳаёларча алдамчилик қилган пайтларида ҳам, бирор табиий ҳисга бўйсуниб ҳақиқатгўй бўлиб қоладилар. Дель-

Фина дастлабки пайтларда Эженнинг ўзидан устун келишига йўл қўйган ва балки унга нисбатан ҳаддан зиёда хас-сослик кўрсатган бўлса ҳам энди ўзининг аёллик ғурури талабларига бўйсуниб, ўзининг йўл қўйган ён босишларига барҳам бермоқчи ёки уларни орқароққа сурмоқчи эди. Ўз келажagini топширмоқчи бўлган эр кишининг қалбини синаб кўриш учун шавқу-завқ айнаи жўш уриб турган пайтда ҳам, таслим бўлиш пайтини орқага суриш парижлик аёллар учун жуда табиий ҳолдир! Де Нусинген хонимнинг умидлари бир марта пучга чиққан эди: унинг кўнглидаги бир худбин йигитга нисбатан бўлган эҳтирослар қаноатланмай қолганди. Шубҳаланишга унда асос бор эди. Муваффақиятга тез эришганидан Эжен ўзига бино қўйиб қолди, эҳтимол, шунинг учун ҳам Дельфина, ораларида юзага келган ғалати муносабатлар натижасида йигитнинг муомалаларида ўзига нисбатан ҳурматсизлик аломатларини сезиб қолди. Де Нусинген ўзидан воз кечиб кетган олдинги ошиғи олдида узоқ вақт ўзини қанчалик ерга уриб хор бўлган бўлса, ажаб эмаски, энди бу навқирон ошиқнинг кўз олдида шунчалик юксакка кўтарилишга, унда ўзига нисбатан иззат-икром туйғусини уйғотишга ҳаракат қилаётгандир. Эжен Дельфинанинг де Марсе билан яқин муносабатда бўлганини биларди, айнан шунинг учун ҳам хоним Эженнинг осонгина ғалаба қозондим деб юришини истамасди. Қисқаси, ҳақиқатан ҳам даҳшатли бир махлуқ бўлган бузуқ йигитдан, унинг одамни камситадиган шаҳватпарастлигидан қутулиб олган Дельфина энди муҳаббат чаманининг гуллаб-яшнаган қучоғида таърифга сизмас даражада бир қувонч топдики, бу чаманда муҳаббат манвараларини тўйиб-тўйиб томоша қилишининг, юракка ширин туйғулар соладиган титроқ товушларга қулоқ солишининг ва маъсумалик шабадаси эркалатишларига берилишининг ҳамма имкониятлари муҳайё эди. Чин муҳаббат сохта муҳаббатнинг жафосини тортмоқда эди. Афсуски, эркалар ўзларининг биринчи алдамчилиги ёш жувонлар кўнглида қанчадан-қанча очилиб келаётган гулларни пайҳон қилиб кетишини тушуниб олишмагунча бундай бемаънилик ҳали тез-тез учраб туради. Аммо қандай сабаб бўлишидан қатъи назар, Дельфина Растиньякни ўз ноғорасига ўйнатиб келар, ўшанда ҳам ҳузур билан ўйнатиб келарди, негаки Эженнинг уни яхши кўришига шубҳа қилмас ва севганининг бутун хафалиklarини истаган вақтда бартараф қила олишининг энг тўғри воситалари ўзининг қўлида эка-

нини биларди. Растиньякнинг иззат-нафси эса биринчи курашдаёқ ғалабани қўлдан бой беришни истамасди, шунинг учун у, овга рухсат берилган биринчи кун и ҳар қандай қилиб бўлса ҳам каклик отиб келиш пайига тушган овчидек, ўз ўлжасини қатъий туриб, таъқиб қилганди. Камситилган иззат-нафс, хавотирликлар, чинакам ё сохта бўлишидан қатъи назар, умидсизлик васвасалари — буларнинг ҳаммаси уни мана шу аёлга тобора кўпроқ боғламоқда эди. Унинг де Нусинген хоним устидан қилган ғалабаси бутун Париж аҳлининг оғзида эди, ваҳоланки унинг бу аёл устидан қозонган ғалабаси улар танишган дастлабки кунда эришган муваффақиятдан нарига ўтганича йўқ эди. Баъзан аёл кишининг ноз-карашмаси, унинг муҳаббатидан баҳраманд бўлишга нисбатан кўпроқ қувонч бағишлайди, аммо Растиньяк ҳали бундан беҳабар эди, шунинг учун ҳам, тентакларча хуноб бўларди. Аёл киши муҳаббат билан кураш олиб борган вақт Растиньякка ўзининг дастлабки меваларини совға қилди: бу мевалар ҳали жуда ғўр, нордон эди-ю, кишига кўп лаззат бағишларди, аммо ўзи ҳам кўп қимматга тушмоқда эди. Баъзан сариқ чақасиз қолиб, бўлғуси ҳаётини ҳеч тасаввур қила олмай қолганда Эжен виждон амрига ҳам парво қилмай Вотрен кўрсатган йўл ва восита билан бойиб олишни, — мадемуазель Тайферга уйланишни ўйларди. Энди эса пулсизлик балоси уни ўз домига шундай тортиб олдики, у даҳшатли сфинкснинг оғир назарларига дош бериб, унинг васвасаси таъсирга берила бошлади.

Ниҳоят, Пуаре билан мадемуазель Мишоно ўз хоналарига чиқиб кетишгач, Воке хоним билан жун енгча тўқиб ўтирган Кутюр хоним ёлғиз қолишди; печка олдида мудраб ўтирган Растиньяк эркаклардан фақат ўзим қолдим деб ўйлаб мадемуазель Тайферга шундай меҳр билан қарадики, қиз ерга боқди. Сўнг:

— Бир нарсадан хафамисиз, жаноб Эжен? — деб сўради Викторина, бирпас жим ўтиргандан кейин.

— Кимда хафагарчилик йўқ дейсиз! — жавоб қилди Растиньяк. — Биз йигитлар жафо чекишга доим тайёр турганимиз эвазига арзийдиган даражада қаттиқ, садоқат билан севилишдек бахтга ишончимиз комил бўлса, эҳтимол, хафагарчиликни унча билмаган бўлармидик.

Мадемуазель Тайфер бу гапга шундай бир нигоҳ билан жавоб қилдики, у нигоҳнинг замирида қандай зўр эҳтирос ётганлигига ҳеч шубҳа қолмаган эди.

— Тўғри, сиз бугун ўз қалбимга ишонаман деб ўйлай-сиз,— деди Растиньяк гапани давом эттириб,— аммо келажакда ҳам сира ўзгариб қолмаслигингизга кўзингиз ета-дими?

Бечора қизнинг лабларида табассум жилваланди, гўё қизнинг қалбини ўтдек ёндириб ётган ёрқин шуъла юзига тепгандек, чехраси шу қадар ёришиб кетдики, уни бу қадар ҳаяжонга солганини кўриб, Растиньякнинг ўзи ҳам қўрқиб кетди.

— Борди-ю, эртага бой-бадавлат бўлиб бахтингиз очилиб кетса, борди-ю, ғойибдан келган катта даваат эгаси бўлиб қолсангиз, камбағал пайтингизда сизни севган йигитни ўшанда ҳам яхши кўрармидингиз?

Қиз чиройли қилиб бош иргатиб қўйди.

— Жуда камбағал йигит бўлса ҳам-а?

Қиз яна бош иргатди.

— Нималарни вайсаяпсизлар ўзи?— деб сўраб қолди Воке хоним.

— Бизни ўз ҳолимизга қўйинг, ўзимизнинг гапимиз бор,— деди Эжен.

— Ундай бўлса, бу гаплардан кейин кавалер Эжен де Растиньяк билан мадемуазель Тайфер орасида никоҳ тўғрисида аҳду паймонлар туғилиб қолмасмикин?— деб сўради емакхона остонасида пайдо бўлиб қолган Вотрен.

— Вой-ей, бирам чўчитиб юбордингизки!— деб юборишди Кутюр хоним билан Воке хоним иккаласи.

Вотреннинг овози уни жуда қаттиқ ҳаяжонга солган бўлса ҳам, Растиньяк:

— Бундан маъқулроқ йўлни тополмасам керак дейман,— деб кулиб туриб жавоб қилди.

— Бундай ўринсиз ҳазилларни қўйинг!— деди уларга Кутюр хоним.— Викторина, уйимизга чиқамиз.

Воке хоним ўз хонасида шам ҳам, ўтин ҳам ёқмаслик учун ижарачилари орқасидан уларнинг хонасига чиқиб кетди. Эжен Вотрен билан ёлғиз қолди.

— Шундай қарорга келишингизни билардим,— деди Вотрен ўта совуққонлик билан.— Аммо гапимга қулоқ солинг: мен ҳам ўзимга яраша табиати нозик одамман. Ҳовирча бирор қарор қабул қилишдан ўзингизни тийиб туринг, ҳозир эс-ҳушингиз жойида эмас. Қарзларингиз бор. Истардимки, сизни менинг олдимга эҳтиросингиз ёки умидсизлигингиз эмас, балки ақл-идрокингиз бошлаб кел-

са. Балки сизга бир неча минг зарур бўлиб тургандир? Марҳамат. Берайми?

Васвасага солувчи бу иблис ёнидан кармонини чиқарди-да, ундан ҳар бири минг франклик учта қогоз пул олиб, Растиньяк кўзи олдида айлантира бошлади. Эжен жуда мушкул аҳволга тушиб қолганди. У маркиз д'Ажуда билан граф де Трайга икки минг франк ютқазиб қўйгану, аммо пули йўқлигидан, кейин бераман деб ваъда қилган эди, шунинг учун, графиня де Рестоникада уни кутишаётган бўлса ҳам, у ерга боролмай ўтирарди. Графиняникида бугун оддийгина бир кеча эдики, бундай кечаларда фақат печенье еб, чой ичиларди, аммо қарта ўйнаб, олти минг ютқазиб кетиш ҳеч гап эмас эди.

— Жаноб Вотрен,— деди унга Растиньяк, аъзойи баданининг титроғини зўрға босиб,— менга таклиф қилган ишларингиздан кейин сиздан ҳеч нима қабул қила олмаслигимни ўзингиз тушунсангиз керак.

— Жуда соз! Бошқача жавоб берсангиз, мени ёмон хафа қилган бўлардингиз,— деди васвасачи.— Сиз ўктам, хуштабиат, арслондек мағрур ва ёш қизлардек назокатли йигитсиз. Йўлдан урувчи шайтонга жуда қўл келасиз! Йигит кишининг мана шундай фазилатли бўлганини яхши кўраман. Шуниси ҳам борки, олий сиёсат соҳасидаги яна икки-уч фикрни сингдириб олсангиз, бу дунёнинг қандайлигини ўзингиз ҳам тўғри тушунадиган бўлиб қоласиз. Бу дунёда ҳиммат — саҳоват кўрсатиш бобида кичик-кичик томоша қўйиб туриш керак, ана шунда, юксакларга парвоз қила оладиган одам партердаги аҳмоқларнинг гулдурас олқишлари остида истаган инжиқликларини таъминлай оладиган бўлади. Яна бир неча кун ўтади-ю, бизники бўласиз қоласиз. Эҳ, агар менга шогирд тушишга рози бўлганингизда борми, кўнглингиз истаган нарсага муяссар бўлардингиз. Нимани кўнглингиз тусаса — шон-шуҳрат дейсизми, пул дейсизми, хотинлар дейсизми — ҳамма-ҳаммаси оғзингиздан чиқмасданоқ муҳайё бўлиб турарди. Маданиятнинг жамики меваларини бир қилиб, ундан сизга жаннат шароби ҳозирлардик. Сиз бизнинг эркамиз, бизнинг Вениаминимиз* бўлардингиз, сиз учун биз жон-жон деб, ўт деса ўтдан, сув деса сувдан кечган бўлардик. Йўлингизга гов бўлган ҳар қандай нарса супуриб ташланган бўларди. Мендан пул олишга номус қилар экансиз, демак, мени ёвуз одам деб ҳисобласангиз керак-да? Аммо худди сизга ўхшаб ўзини виждонли одамлар қаторига қўшиб юр-

ган одамлардан бири, жаноб дю Тюрени* қароқчилар билан баъзан кичик-кичик битимлар тузар, аммо бу билан ўзини ёмонотлиқ бўлган деб ҳисобламасди. Менга қарздор бўлиб қолишни истамайсиз, а? Бунинг йўли осон,— деб заҳарханда билан гапини давом эттирди Вотрен.— Мана бу бир парча қоғозни олинг-да,— деб у Эженга давлат герби босилган бланк узатди,— «Бир йил мобайнида тўлаш шарти билан уч минг беш юз Франк олдим»,— деб ёзиб, имзо чекиб беринг. Тагига числосини ёзинг! Прогенти шу қадар баландки, сизни ҳар қандай виждон азобидан халос қилади, мени судхўр деб ҳисоблашингиз ва ўзингизни ҳар қандай миннатдорчиликдан ҳоли деб билишингиз мумкин. Бир вақт келиб, мени яхши кўриб қолишингизга ишончим комил бўлгани учун, шу бугундан бошлаб мендан нафратланишингизга ижозат бераман. Сиз менда шундай мавҳум, шундай кучли, мужассам туйғуларни учратишингиз мумкинки, аҳмоқ одамлар буларни нуқсон деб ҳисоблашади, аммо ҳеч вақт кўрнамаклик ва абхалликни учратмайсиз. Қисқаси, ўғлим, мен пиёда эмас, фил ҳам эмас, балки руҳман.

— Қандай одамсиз ўзингиз?— деб юборди Эжен.— Менинг тинчимни бузиш учун яратилгансиз!

— Асло, мен шунчаки оқ кўнгли одамман, то умрингиз охиригача ёмонотлиқ бўлмаслигингиз учун, сизнинг ўрнигизга ўзим ёмонотлиқ бўлишга тайёр бир одамман. Бундай садоқатнинг боиси нима деб ўзингиздан сўраётгандирсиз? Яхши, бир кун эмас, бир кун буни секингина қулогингизга айтаман. Жамият тузуми механизми ва ўша машинанинг қандай бошқарилишини кўрсатиб, аввалига сизни кўрқитиб юбордим; аммо янги солдатликка олинган йигитларнинг кўрқуви жанг майдонида қандай тез ўтиб кетса, сиздаги бу дастлабки кўрқув ҳам шундай тез ўтиб кетади, шунда сиз, одамлар ўзини-ўзи тождор деб эълон қилганлари учун жанг майдонларида қирилиб кетишга маҳкум этилган солдатларнинг худди ўзгинаси экан, деган фикрга кўникиб кетасиз. Замонлар жуда ўзгариб кетди. Бир вақтларда одамлар бирор довжурак йигитга: «Мана бу юз тилани олу, фалончини ўлдириб кел»,— деб тайинлаб, ҳеч қандай сабабсиз бир бечорани у дунёга жўнатиб, ўзлари хотиржам овқат қилиб ўтиришаверарди. Мен эса энди, розман деб бош иргатиб қўйишингиз учунгина сизга катта давлат ваъда қилиб турибман, бундан сиз ҳеч қандай

зарар кўрмайсизу, яна иккиланиб ўтирибсиз. Қандай замонларга қолдик!

Эжен векселга имзо чекиб берди-да, пулни олди.

— Жуда саз! Энди жиддий гаплашиб олайлик,— деб давом этди Вотрен.— Мен бир неча ойдан кейин тамаки етиштириш учун Америкага жўнамоқчиман. Дўстлигимиз ҳурмати учун сизга сигаралар юбориб тураман. Бойиб кетсам, сизга ёрдамлашаман. Бола кўрмасам (шундай бўлиши аниқроқ: уруғимни сочишнинг мен учун қизиғи йўқ), бутун давлатимни сизга васият қилиб кетаман. Дўстлик бундан ортиқ бўладими? Аммо мен сизни яхши кўраман. Мен одамлар учун жон фидо қилишга ишқибозман. Азалдан шундай қилиб келганман. Гап шундаки, ўғлим, мен бошқа одамларга қараганда юқорироқ доирада яшайман. Ҳаракат қилишни восита деб ҳисоблаб, фақат мақсадни кўзлаб иш кўраман. Одам мен учун нима? Мана у!— деб бош бармоғининг тирноғи билан тишига чертиб қўйди,— Одам ё ҳамма нарса, ё ҳеч нарса эмас. Агар у одамнинг номи Пуаре бўлса, у ҳеч нарсага арзимайди,— у шундай кўрimsиз, сассиқ махлуқки, уни канадек эзиб ташлаш мумкин. Аммо одам сизга ўхшаган бўлса, у худо: у устига тери ёпилган механизм эмас, балки энг яхши ҳиссиётлар макон қурган театр, мен эса ёлғиз ҳиссиёт билан яшайман. Ажабо, ҳиссиёт — бир бутун тафаккурга мужассамланган бутун олам эмасми? Шу Горио отанинг ўзини мисолга олайлик, унинг учун бутун олам, унга йўл кўрсатувчи ҳаёт риштаси ўша иккита қизи. Мен бу дунёни жуда синчиклаб ўрганганман ва фақат битта чинакам ҳисни — икки эркак ўртасидаги чинакам дўстликни тан оламан. Мен яхши кўрган нарса — Пьер билан Жафьер*. Мен «Халос этилган Венеция»ни ёд биламан. Ўртоғи: «Юр, мурдани кўмиб келайлик!»— деганда чурқ этмасдан, кишининг гашига гегадиган сафсата сотмасдан ўша ўртоғи орқасидан кетадиган одамлардан қанчасини топиб бера оласиз? Мен мана шундай ишларни қилганман. Бундай гапларни ҳар кимга ҳам айтиб бўлмайди, аммо сиз юксак даражадаги фаросатли одамлардансиз, сизга ҳамма нарсани айтса бўлади, сиз ҳамма гапга тушунасиз. Сиз ботқоқликда итбалиқлар қуршовида узок қолиб кетмайсиз. Келишиб олдик шекилли, чамамда? Сиз уйланасиз. Шамширлар яланғочланиб, тикка ҳужумга ўтамиз! Менинг шамширим пўлатдан, ҳеч вақт қайилиб кетмайди, гап ана шундай!

Вотрен рад жавоби олмаслик учун ва Эжен эс-ҳушини тўплаб олсин учун дарҳол хонадан чиқиб кетди. Афтидан, бу оживона қаршилиқ кўрсатишлар, бу барча мунозаралар — кишининг ўз айбини оқлаш мақсадида қилган ҳаракат эканини у яхши тушунарди.

«Билганини қилаверсин, аммо мен мадемуазель Тайферга уйланмайман!» — деди ўзига ўзи Эжен.

Узини кўрқитиб юборган, аммо айни вақтда ҳамма гапларини беҳаёлик билан гапириши ва жамият тузумининг моҳиятини бундай аниқ тушунишидан унинг назарида ўсиб бораётган одам билан битим тузиб қўйганидан эси чиқиб кетган Растиньяк ўзини босиб олди-да, карета чақириб келишни буюрди ва кийиниб чиқиб, графиня де Рестоникига жўнади. Графиня кун сайин олий табақа даврасига кўпроқ кириб бораётган ва вақти келиб, графиня учун хавфли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган бу йигитга кейинги кунларда икки ҳисса кўпроқ эътибор бериб кузата бошлаган эди. Эжен д'Ажуда билан граф де Трайга қараларини тўлади, кечаси билан қарта ўйнаб, ютқазган пулларини яна ютиб олди. Ўзи учун ўзи йўл очадиган одамларнинг жуда кўпчилиги озми-кўпми фаталист* бўлади. Растиньяк ҳам хурوفотчи эди: бугун қимордан пул ютиб олганини — ўзининг тўғри йўлдан олмасликка аҳд қилгани учун қудрати илоҳий юборган олий мукофот деб ўйлади. Эртаси кун и эрталаб у Вотрени учратган заҳоти, мен берган векселни нима қилдингиз деб сўради. Вотренинг, вексел ёнимда, деган жавобини эшитиши биланоқ Эжен ўзининг бундан жуда мамнунлигини яшириб ҳам ўтирмай, унга уч минг франкни қайтариб берди.

— Ҳамма иш йўриғи билан боряпти, — деди унга Вотрен.

— Аммо мен сизга шерик эмасман, — деб жавоб қилди Растиньяк.

— Биламан, биламан, — деб унинг гапини бўлди Вотрен. — Ҳали ҳам ёш болалик қилиб, остонага етганда ҳар қандай ҳуда-беҳуда баҳоналар билан тўхтаб қоляпсиз.

Икки кундан кейин Пуаре билан мадемуазель Мишоно Ботаника боғининг чекка бир ерида, офтоб тушиб турган скамейкада қандайдир жаноб билан гаплашиб ўтиришарди, у жаноб Бьяншонга шубҳали бўлиб кўринди.

— Мадемуазель сизни виждон азобига солаётган нарса нима, — шунга тушуна олмаяпман, — дер эди Гондюро. — Давлат полицияси министри жаноб олийлари...

— Э! Давлат полицияси министри жаноб олийлари денг-а...— деб такрорлади Пуаре.

— Ҳа, жаноб олийлари бу ишга қизиқиб қолдилар,— деди Гондюро.

Лекин фикр юритиш қобилиятидан маҳрумлиги аниқ бўлса ҳам, истеъфога чиққан ва ҳар ҳолда мешчанлик фазилатларига эга бўлган собиқ чиновник Пуаре Бюффон кўчасидан келганман деб ўзини танитган ва айни вақтда «полиция»га шама қилиб, Иерусалим кўчасидан келган агент* эканини севдириб қўйган оддий буржуа ниқобидаги одамнинг гапларига қулоқ солиб ўтирардики, бунга ишониб амри маҳол эди. Аммо бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқ. Шундай бир гўл одамлар туркуми борки,— Пуаре ҳам кенг тарқалган ана шундай одамлар қаторига кирарди,— уларни баъзи тадқиқотчиларнинг ҳали эълон қилинмаган, аммо охирига етказилган ишлари билан танишгандан кейингина тушуниб олиш мумкин: шундай кўчма чиновник туркуми борки, улар давлат бюджети томонидан йиллик маоши бир минг икки юз франк бўладиган биринчи даража кенглик (буни маъмуриятчиликдаги Гренландия дейиш мумкин) билан учинчи даража кенглик ўртасига суқиб қўйилган, бу кенгликда иқлим анча юмшайди, негаки дурустгина маошли — уч мингдан то олти минггача — ўринлар бошланади, мукофот пуллари ҳам тушиб туради, маошга мукофот пулларини чатиштириш қийин бўлишига қарамай, ҳар ҳолда, у гуллаб, ҳатто мева ҳам бериб туради. Бошлиқларга бўйсуниб ўрганган бу одамларнинг тўпорилигини кўрсатадиган характерли белгиларидан бири ҳар бир министрликдаги далай-ламага* инстинктив равишда, сира суриштирмай кўр-кўрона бўйсунидир, ваҳоланки уни фақат қорозлардаги «министр жаноб олийлари» деган жойга ўқиб бўлмайдиган даражада ноаниқ қилиб чеккан имвосидангина билса бўлади, мана шу «министр жаноб олийлари» деган учта сўз «Бағдод халифаси»* даги II *Wopfo Sapf* деган сеҳрли сўзлардек қудратли ҳисобланади ва ўша тўпорилашиб кетган чиновниклар аҳли учун муқаддас, шак-шубҳасиз ҳокимият ўрнида ўтади: католиклар назарида папа сира гуноҳсиз бўлганидек, чиновник назарида ҳам министр мутлақо айбу нуқсонсиз одамдир, министр деган номнинг қудрати унинг ҳаракатлари, гап-сўзларига, ҳатто унинг номидан айтилган гапларга ҳам ўтиб кетади; зарҳал мундирининг таъсири унинг буйруғи билан қилинадиган ҳамма ишларга ўтади ва қонун тусини беради; унинг ния-

ти холислиги ва буйруқларининг муқаддаслигига гувоҳ бўлиб қолган олий унвони энг номаълум ғояларга ҳам йўл бошловчи бўлиб хизмат қилаверади. Мана шу аянч, ожиз одамлар «жаноб олийлари» деган гапни эшитиш билан шундай тиришиб ишлайдиларки, ҳатто ўз манфаатлари йўлида ҳам бундай ғайрат билан ишламаган бўлардилар. Армияда интизом қаттиқ бўлганидек, маҳкамаларда ҳам сўзсиз итоат этиш деган нарса ҳукмронлик суриб келади, бу тартиб-қоида одамни виждонидан жудо қилади, уни тўпорилаштиради ва бора-бора уни давлат маъмуриятидаги анчайин бир гайка ё бирор михга айлантириб юборади. Гондюро, афтидан, одамларнинг фарқига тез етадиган одам эди, шунинг учун Пуаренинг расмиятпараст тентаклардан эканини дарҳол фаҳмлаб олди, Мишоно Пуаренинг маҳбубаси вазиятидаги одам бўлганидек, агентнинг фикрича, Пуаре ҳам Мишононинг ошқидек одам эди, шуни ҳисобга олиб, пайт келиши билан Пуарени ҳайрон қолдириш мақсадида ўзининг *Deus ex machina** — яъни «жаноб олийлари» деган сеҳрли иборасини гап орасига қистириб кетди.

— Агарки жаноб олийларининг шахсан ўзалари шундай деган эканлар... жаноб ми... О, унда бутунлай бошқа гап!— деди Пуаре.

— Сив у жанобнинг гапларини эшитасиз ва гўё, унинг фикрларига қўшилгандай бўласиз,— деб гапини давом эттирди сохта буржуа, мадемуазель Мишонога қараб.— Гап шундай, «Воке уйи»да яшаб юрган, ўзини Вотрен деб атовчи одам Тулон сургунидан қочган, у ерда «Ажални алдар» деган лақаб билан машҳур бўлган қочқиннинг худди ўзи эканига энди министр жаноб олийларининг сира шубҳалари қолмади.

— А! Ажални алдар!— деб такрорлади Пуаре.— Шундай лақаб олган бўлса, жуда омади келган экан-да.

— Бўлмасам-чи,— деди агент.— Жуда омади келганидан шундай лақаб олган:— ўзининг ўтакетган хатарли ишларидан ҳам ҳеч виён кўрмай омон қутулиб чиққан. Кўриб турибсизки, у хавфли одам! Баъзи хусусиятларига қараганда, у ғайри оддий одамлардан. Уни сургун қилиш катта бир воқеа бўлди ва ўз одамлари орасида унинг обрўсини жуда ошириб юборди...

— Демак, обрўли одам экан-да у?— деб сўради Пуаре.

— Уз йўлида. У бировнинг жиноятини бир чиройли

йигитнинг, ўзи яхши кўрган ўртоғининг қалбаки ҳужжатлар ясаб қилган жиноятини ўз ихтиёри билан бўйнига олди, у жиноятчи ўтакетган қиморбоз, италян йигит эди; кейинчалик у ҳарбий хизматга кириб, ўзини жуда яхши тутиб юра бошлади.

— Полиция министри жаноб олийлари Вотреннинг ўша Ажални алдар эканига ишонар эканлар, унда менинг нима керагим бор?— деб сўради мадемуазель Мишоно.

— Ҳа, дарвоқе,— деди Пуаре,— ўзингиз айтгандек, министрнинг бунга озми-кўпми ишончи комил бўлса...

— Жуда ҳам ишончи комил деб бўлмас: фақат шундай шубҳа бор. Гапнинг нимадалигини ҳозир тушунасиз. Ажални алдар лақабли Жак Коллен ўз агенти ва банкири қилиб сайлаган учта сургун турмасининг ишончига сазовор бўлган одамдир. Мана шу сингари ишлардан у кўпгина пул ишлайди бундай иш учун алоҳида хусусиятга эга бўлган одам керак.

— Эҳ-ҳа! Гапнинг тагига тушундингизми, мадемуазель?— деб сўради Пуаре.— Жаноб Гондюро уни алоҳида хусусиятга эга одам деди, нега десангиз унга тамга босилган.

— Сохта Вотрен,— деб гапини давом эттирди агент,— сургун қилинган жанобларнинг пулларини қабул қилиб олиб, ҳар хил фойдали ишларга топшириб қўяди, агар улар сургундан қочишга муваффақ бўлсалар, ўзига, ёки сургун қилинган одам васият қолдирган бўлса, уларнинг оилаларига ё маҳбубаларига Вотрен номига берилган вексель орқали пулларини ўтказиб беради.

— Маҳбубаларига дейсизми? Хотинларига денг,— деди Пуаре.

— Йўқ, сургун қилинганлар одатда қонуний хотин олмайдилар, биз уларни ўйнаш деймиз.

— Демак, уларнинг ўйнашлари бўларкан-да?

— Демак, шундай экан.

— Жаноб министр бундай қабихликларга йўл қўймаслиги керак эди. Сиз у кишининг ҳузурларига кириб туриш шарафига муяссарсиз ва ўйлашимча, инсонпарвар одам кўринасиз, шундай экан, ундай одамларнинг қай даражада ахлоқсиз эканини ва бунинг жамият учун қанчалик ёмон таъсир кўрсатишини у кишига тушунтириб қўйсангиз бўларди.

— Ахир, ҳукумат уларни саҳоватли одамлар намунаси сифатида турмага қамамайди-ку.

— Ҳақ гапни айтдингиз. Бироқ рухсатингиз билан...

— Азизим, қўйинг, жаноб Бондюро гапини айтиб бўлсин,— деб суҳбатга аралашди мадемуазель Мишоно.

— Биласизми, мадемуазель,— деб давом қилди Гондюро,— ўша ғайри қонуний кассани қўлга туширса, ҳукумат жуда катта наф кўриши мумкин, у кассада овозаларга қараганда, жуда катта маблағ бор эмиш. Ажални алдарнинг қўлида жуда катта давлат бормиш, фақат ўзининг баъзи ўртоқларига тегишли пуллар эмас, балки «Ун мингчилар» иттифоқига қарашли пуллар ҳам унинг қўлида эмиш.

— Ун мингта ўғри дейсизми?!— деб юборди қўрқиб Пуаре.

— Йўқ, «Ун мингчилар» иттифоқи катта ўғрилар ташкилоти, катта иш қилиб ўрганган бу ўғрилар ўлжа ўн минг франкдан кам бўлса, ундай ишга қўл урмайдилар. Бу иттифоққа энг сараланган ўғрилар киради — биз тўппа-тўғри Олий жиний судга юборадиган шоввозлар ана шулар. Улар Қонунлар мажмуасини жуда яхши билишади, шунинг учун ҳатто жиноят устида қўлга тушгудек бўлсалар ҳам, ҳеч вақт ўлим жазоси оладиган моддага тўғри келадиган қилиб жавоб бермайдилар. Коллен уларнинг ишончли вакили, маслаҳатчиси. Қўлида ҳисобсиз маблағи борлиги туфайли ўз полициясини барпо қилган, кўп таниш-билишлар орттирган, аммо бу ишларини ҳеч ким пайқаб олмайдиган қилиб, сир сақлаб келади. Мана бир йил бўлибдики, биз уни жосуслар билан ўраб ташлаганмиз, аммо шундай бўлса ҳам, ҳануз унинг ишларидан беҳабармиз. Шундай қилиб, ўша касса ҳам, унинг истеъдоди ҳам ёвуз ишларга пул сарфлаб, жиний ишларга далда беради ва доим жамият билан жанг қилиб келаётган қаллоблар армиясини шай тугтиб туришга ёрдам беради. Ажални алдарни қамоққа олиш ва бутун шерикларини қўлга тушириш — ёвузликнинг илдизи билан йўқотиш бўларди. Ана шунинг учун ҳам бу пайсалга солиб бўлмайдиган чора давлат аҳамиятига, сиёсий аҳамиятга эга бўлган иш бўлиб қолди, шунинг учун ҳам бу ишни амалга оширишда ёрдам кўрсатганлар ҳурматга лойиқ одамлар бўлиб қолади. Сиз ўзингиз ҳам яна бошқатдан маъмурий ишга киришинингиз мумкин, полиция комиссарининг секретари бўлиб ишлардингиз, бу эса нафақангизни олишингизга асло халал бермасди.

— Нега Ажални алдар кассани олиб қочиб кетмайдими?— деб сўради мадемуазель Мишоно.

— Бе, сургундагиларни қоқлаб кетадиган бўлса, қаёққа кетса ҳам орқасидан уни ўлдиргани одам юборишган бўларди! Ундан ташқари, кассани ўғирлаб кетиш, бирор бадавлат хонадоннинг қизини ўғирлаб кетишдек осон иш эмас. Аммо Коллен азамат йигит, бундай ишга у қўл урмайди, шундай қилса, ўзини ўзи шарманда бўлган ҳисобларди.

— Тўғри айтасиз,— деди Пуаре,— у тамомила шарманда бўларди.

— Лекин бу гаплардан, нега уни тўғридан-тўғри қамоққа олиб қўя қолмадингиз, деган саволга жавоб чиқмади,— деди мадемуазель Мишоно.

— Хўп, мен жавоб бераман... (фақат бир илтимос,— деб шивирлади у, мадемуазелнинг қулоғига,— кавалерингиз гапимни ҳадеб бўлавермасин, бўлмаса гапимиз сира тугамайди. Бу чолнинг гапига қулоқ солиш учун у ниҳоятда бадавлат бўлиши керак.) Ажални алдар бу ерга келганда номусли одам ниқобини кийиб олди, ҳурматли парижлик бир одам қиёфасига кириб, кишилар назаридан четдаги пансионга жойлашди. У шундай устаки, уни асло гафлатда қолдириб бўлмайди. Қисқаси, Вотрен чакана одамлардан эмас, қилиб юрган ишлари ҳам чакана ишлардан эмас.

— Мутлақо турган гап,— деб қўйди ўзига ўзи Пуаре.

— Борди-ю, бирдан янглишиб чинакам Вотренни қамаб қўйсак-чи? Лекин министр Парижнинг бутун тижорат аҳли билан жамоатчилик оммасининг таънасига қолиб кетишни истамайди. Полиция префектининг душманлари кўп, шунинг учун у худди игна устида ўтиргандек ўнғайсиз ҳис қилади ўзини. Борди-ю, тузилган режа барбод бўлиб қолса, унинг ўрнига кўз олайтириб юрганлар, либериялларнинг ириллашлари ва акиллашларидан фойдаланиб уни ардаришга киришадилар. Бу ишда Коньярнинг, яъни сохта граф де Сент-Эленнинг сирини очгандагидек эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиш керак. Ушанда у ростдан ҳам граф де Сент-Элен бўлиб чиқса, роса шўримиз қуриган бўларди. Ана шунинг учун текшириб кўриш керак!

— Демак, сизга бирор дўндиққина аёл керак эканда?— деди мадемуазель Мишоно.

— Йўқ, у аёл кишини яқинига йўлатмайди. Сизларга сирни айтиб қўя қолай: Ажални алдар хотинларни ёмон кўради.

— Ундай бўлса, агар бу ишни икки минг эвазига бўй-нимга олганимда ҳам, менинг қандай фойдам тегишига тушунолмай турибман.

— Буни тушуниш жуда осон,— деди нотаниш одам.— Мен сизга бир хил суюқлик солинган шишача бераман — у суюқликнинг хусусияти шундаки, қони мияга уради, худди одамнинг миясига қон қуйилиб кетгандек беҳуш қилиб қўяди-ю, аммо соғлиққа зарари йўқ. Уша дорини кофега ё винога қўшиб берса бўлади. Дори кучини кўрсатиши биланоқ хастани каравотга олиб ётқизасизлар, ўлиб қолишидан қўрқаётган киши бўлиб, ечинтирасизлар. У билан фақат ўзингиз ёлғиз қолгандан кейин мана бундай қилиб, елкасига кафтингиз билан бир урасиз, тамғаси бор-йўқлиги кўринади қўяди.

— Оппа-осон экан,— деб қўйди Пуаре.

— Хўш, розимсиз?— деб сўради Гандюро, қари қиздан.

— Борди-ю, тамға ҳарфлари йўқ бўлса-чи, ўшанда ҳам икки мингни олавераманми?

— Йўқ.

— Унда хизмат ҳақи қанча бўлади?

— Беш юз.

— Шундай арзимаган пул экан — қўлимни урганимга арзимади! Озмунча виждон азобига қовриламанми, виждонимни тинчитишимнинг ўзи бўлмайди.

— Ишонаверинг,— деб гапга аралашди Пуаре,— мадемуазель жуда виждонли аёл, унинг меҳрибонлиги ва идроклиги тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади.

— Майли,— деди мадемуазель Мишоно,— агар у Ажални алдар бўлса, уч минг берасиз, борди-ю, у бошқа одам бўлса, ҳеч нарса бермай қўя қолинг.

— Бўпти,— деди Гондюро, аммо битта шартим бор, бу ишни эртагаёқ бажарасиз.

— Бундай тез қилолмайман, азизим, мен ҳали ўз руҳоний отам билан маслаҳатлашиб олишим керак!

— Айёр экансиз!— деди агент, ўрнидан тураркан.— Демак, эртагача хайр. Агар мен билан гаплашиш зарурати туғилиб қолса, Сент-Анн тор кўчасига, Сент-Шапель орқасидаги черков ҳовлисига келинг. У ерда фақат битта эшик бор. Гондюро қаерда туради деб сўранг.

Шу пайт Кювье лекциясидан чиқиб келаётган Бьяншон булар олдидан ўтиб қолди, «Ажални алдар» деган ғалати лақаб унинг диққатини ўзига тортди, шу сабабдан

махфий полициянинг машҳур бошлиғи оғзидан чиққан: «Бўпти»,— деган сўзни ҳам эшитди.

— Нега ишни биратўла пишитиб қўя қолмадингиз, ахир, бу умр бўйи уч юз франкдан даромад келтириб турадиган рента деган гап-ку!— деди Пуаре мадемуазель Мишонога.

— Нега дейсизми? Буни ҳали пухта ўйлаб кўриш керак. Вотрен ростдан ҳам ўша Ажални алдар бўлса, эҳтимол, у билан тил бириктирганимиз фойдалироқдир. Лекин ундан пул талаб қилиш деган сўз — уни огоҳлантириб қўйиш бўлади, ким билади дейсиз, эҳтимол, бизга пул бермай, ура қочиб қолар. Бурнимизга қўлимизни тикиб қолаверамиз.

— Уни огоҳлантириб қўйсак, барибир бояги жаноб айтгандек уни назорат қилиб турувчилар бор экан-ку,— деб эътироз билдирди Пуаре.— Тўғри, бунда сиз қуруқ қолган бўлардингиз.

«Бунинг устига у одамни ўзим ёмон кўраман,— деб хаёлидан ўтказди мадемуазель Мишоно.— Менга у фақат ранжитадиган гаплар гапиради».

— Аммо жуда яхши иш қилишингиз мумкин,— деб давом этди Пуаре.— Ахир, бояги жаноб, менимча, туппа-тузук одамга ўхшайди, кийим-бошлари ҳам бинойидек, ана ўша жаноб нима деди: жиноятчининг ҳар қандай яхши фазилатлари бўлса ҳам қонун бундай одамдан жамиятни товалаши керак, деди. Ароқхўр ҳеч вақт ичишини ташламайди. Борди-ю, бирдан ҳаммамизни ўлдиргиси қистаб қолса-чи? Ййе, унда, қотилликнинг содир бўлишига биз айбдор бўлиб чиқишимиз мумкин-ку, ҳали ҳаммадан олдин ўзимиз ўлиб кетишимиз мумкинлиги тўғрисида гапирмаёқ қўя қолай!

Мишоно хаёлга толганлигидан, худди ёмон буралган кран жўмрагидан тинмай чакиллаб турган сувдай оқиб чиқаётган Пуаренинг сўзларини эшитолмасди. Бу чоли тушмагур бир гапга тушиб кетса борми, то Мишоно уни тўхтатмагунча, худди яхшилаб бураб қўйилган автоматдек тинмай жаврагани жавраган эди. У бир мавзудан гап бошлаб, уни охирига етказмас, хулоса чиқармас ва тамомила олдинги мавзуга зид бўлган гапларга ўтиб кетарди. «Воке уйи»га яқинлашиб келишганда, Пуаре мавзудан мавзуга сакраб ўтавериб, калавасининг учини тамом йўқотиб қўйганди, шундай бўлса ҳам нафасини бир ростлаб олди-ю, ниҳоят ўзи ҳимоячи сифатида гувоҳлик бериб иштирок

ётган жаноб Рагуло билан Морен хоним иши тўғрисида гапириб кетди. Ичкари киришлари билан мадемуазель Мишоно Эжен билан мадемуазель Тайфернинг ниҳоятда муҳим бир мавзуда қизгин суҳбатлашиб ўтиришганини кўриб қолди, иккала ёш шу қадар юракдан суҳбат қилишаётган эдики, икки кекса хўранданинг емакхона орқали ичкари ўтиб кетганига заррача ҳам эътибор беришмади.

— Оқибат, иш шунга келиб тақалиши керак эди ўзи, — деди мадемуазель Мишоно Пуарегга қараб. — Кейинги ҳафта ичида улар бир-бирларига кўзларини сузиб қарашгани қарашган.

— Ҳа, ҳа, — деб жавоб қилди Пуаре. — Шунинг учун ҳам уни қамаб юборишди-да.

— Кимни?

— Морен хонимни.

— Мен мадемуазель Тайферни айтяпман, — деди парижонлик билан Пуаренинг хонасига кириб келган мадемуазель Мишоно, — сиз бўлсангиз, Морен хонимни гапириб ўтирибсиз. Қанақа хотин эди у?

— Мадемуазель Викторинанинг айби нимада? — деб сўради Пуаре.

— Айби шуки, Эжен де Растиньякни яхши кўради, шўрлик қиз нима қилаётганини ўзи ҳам билмайди.

Эрталаб Нусинген хоним Эженни умидсизликка солиб қўйди. Эжен Вотреннинг нега унга ўзини яқин олаётганини бу муносабатларнинг оқибати нима бўлишини атайлаб ўйламай, кўнглининг чуқур бир ерида ўзини тамомила бу ғайри оддий одамнинг ихтиёрига топширган эди. Бундан бир соат бурун у мадемуазель Тайфер билан астойдил аҳду-паймон қилиб, жар ёқасига бориб қолган, энди уни жарга қулаб кетишдан фақат бирон мўъжиза халос этиши ловим эди. Викторина, назарида, фариштанing овозини эшитгандек бўлди, самовий дарвозалар унинг кўзи олдида ланг очилди, «Воке уйи» эса қизнинг назарида рассомнинг мўъжизакор қўли остида саҳналарда пайдо бўладиган афсонавий саройларга ўхшаб кетди: қиз Эженни яхши кўрарди, у ўзининг ҳам севилишига тамоман ишонган эди. Ахир Растиньякка қараб ўтириб ва пансион тўрткўзларининг кўзини шамғалат қилиб, унинг ширин гапларига роса бир соат қулоқ солган бўлса, унинг ўрнида бошқа ҳар қандай қиз ҳам бундай муҳаббатга ишонмай қола олармиди?

Эжен ўзининг аблаҳлик қилаётганини жуда яхши англаган ва лекин айни вақтда ўз ниятларидан қайтмасликка

аҳд қилган ҳолда, аёл кишини бахтиёр қилиш билан бутун гуноҳларимни ювман деб ўзини ишонтирмоқчи бўларди, у ўз виждони билан шундай курашаркан, астойдил кескин ҳаракат қилганидан чеҳраси ёришиб кетди, қалбида гургур ёнаётган жаҳаннам алангаси тамомила юзига урилганидан яна ҳам чиройлироқ бўлиб кетди. Бахтидан бўлиб, мўъжиза юз берди: шод-хуррам ҳолда Вотрен келиб қолди, ўзининг иблисона идроки туфайли қовушиб ўтирган бу иккала ёшнинг кўнглида нималар бўлаётганини дарров фаҳмлаб олди-да, дўриллаган овозини баланд қўйиб, масхараомуз:

Соддалиги билан Фаншетам

Ҳам дилрабо, ҳам жуда кўркам...—

деб куйлаб юборди-ю, уларнинг ширин суҳбатини бўлди қўйди.

Викторина умрида шу пайтгача қанча азоб тортиб келган бўлса, ҳозир ўшанча бахтиёрлик ҳисси билан хонасига қочиб кириб кетди. Бечора қиз! Қўл қисишлар, қизнинг юзига Эжен сочининг тегиб кетгани, оғзининг ҳовури уриллар даражада яқин келиб қулоғига ширин гап айтгани, белидан кучоқлаган қўлнинг титроғи, бўйнидан олинган бўсалар — буларнинг ҳаммаси илоҳий бир муҳаббатнинг ифодалари эдиким, унинг нуридан товланиб кетган емакхонага ҳар онда кириб қолиши мумкин бўлган бақақ Сильвиянинг шу яқин орадалиги, қизнинг муҳаббатини севги тўғрисида ёзилган ҳамма қиссаларда тасвирланган муҳаббатдан ҳам алангалироқ, ўткирроқ ва қизиқроқ қилиб юборган эди.

Муҳаббатнинг, ота-боболаримиз тили билан айтганда, мана шу хуфий ифодалари ҳар икки ҳафтада бир марта тавба қилгани черковга бориб турадиган ёш, художўй қизга жиноятдек туюлди! У бадавлат хотин бўлиб олгандан кейин, ўзини бутунлайин фидо қилганда ҳам, кўнгли бойликларини ҳозиргичалик кўп сарфлай олмасди.

— Масала ҳал,— деди Вотрен Эжевга.— Бизнинг олифталар гижиллашиб қолишди. Ҳаммаси хамирдан қил суғургандек осон битди. Жанжал эътиқод масаласидан чиқди. У шоввоз менинг лочинимни ҳақорат қилди. Учрашув эртага Клиньянкур тупроқ кўрғонинда бўлади. Мадемуавель Тайфер соат саккиз яримда, хстиржамлик билан бў-

гирсоғини кофесига ивитиб нонушта қилаётганида отасининг бугун давлати-ю муҳаббати унга мерос бўлиб ўтиб қолади. Бу ҳазил гап эмас! Еш Тайфер шамширбозликка уста ва кузур туздек ўзига бино қўйган йигит, аммо лочиним унинг қонини мен ўйлаб чиқарган бир усул билан оқизиб ташлайди: шамширни кўтаради-ю, шартта пешонасига санчади. Бу услубни сизга ўргатиб қўяман — ўлгудек фойдали нарса!

Растињьяк тўпорилик билан қулоқ солиб ўтирар ва ҳеч нарса деб жавоб қила олмасди. Шу пайт Горио ота, Бьяншон ва бир неча хўрандалар келиб қолишди.

— Сизни худди шу қиёфада кўрмоқчи эдим,— деди Вотрен.— Сиз нима қилаётганингизни биласиз. Жуда соз, лочиним! Сиз одамларга бош бўлиш учун яратилгансиз, сиз кучли, иродали, азамат йигитсиз, мен сизни ҳурмат қиламан.

Вотрен унинг қўлини қисмоқчи бўлган эди, Растињьяк шартта қўлини тортиб олди ва ранги ўчиб, стулга ўзини ташлади: оёғи остида, полда қон ҳалқоб бўлиб ётгандек кўринди кўзига.

— Э, эзгу фазилатлардан ҳали ҳам бор экан-ку!— деди унга секингина Вотрен.— Долибан отанинг уч миллиони бор, унинг даваати менга маълум. Қайлигингиз сепини олгандан кейин ҳамма гуноҳлардан фориг бўлиб, худди никоҳ қўйлагидай оппоқ бўлиб кетасиз.

Растињьяк энди иккиланмасди. У кечқурун бориб, ота-бола Тайферларни огоҳлантириб қўймоқчи бўлди. Вотрен унинг олдидан нари кетди, шундан кейин Горио ота унинг қулоғига:

— Уғлим, хафа бўлиб ўтирибсиз!— деб шивирлади.— Ҳозир сизни хурсанд қилиб юбораман. Юринг!

Кекса вермишелчи ўзининг ўрама шамини лампадан ёндириб олди. Эжен нима гап эканини тезроқ билишга қизиқиб, унга эргашди.

Сильвиядан студент турадиган хонанинг калитини олган чол:

— Сизнинг хонангизга кирамиз,— деди.— Бугун эрта-лаб, мени яхши кўрмас экан деб ўйлаган бўлсангиз керак-а? Қизим сизни ноиложликдан чиқариб юборган, сиз бўлсангиз дарров ачиқланиб, умидсизликка тушиб чиқиб кетибсиз. Тентаквой! У мени кутиб турган эди. Тушундингизми? Биз иккаламиз бир ажойиб квартирани жиҳозлагани боришимиз керак эди, уч кундан кейин сиз у ерга кў-

чиб ўтасиз. Сизга айтганимни қизим билмасин тагин. У сизни бир суюнтирмоқчи, лекин мен сиримизни сиздан ортиқ яширсак бўлмас деб ўйлайман, жойни д'Артуа кўчасидан топдик, у Сен-Лазар кўчасидан икки қадамгина нарида. Сиз у ерда даврон суриб турмуш кечирасиз. Жиҳозларни ҳам янги турмуш қурганларга муносибини ахтариб топдик. Кейинги ойда анча-мунча иш қилиб юбордик, аммо сизга билдирмадик. Менинг ишончли вакилим ҳарбийчасига иш бошлаб юборди, қизимнинг йиллик даромади ўттиз олти минг франк бўлади — бу унга берган сепимдан оладиган даромад; мен унинг саккиз юз минг франк пули яхши даромад бериб турадиган бирор мулк ҳисобига қўйилишини талаб қиламан.

Эжен индамас, қўлини кўкрагига чалиштириб, ўзининг йиғиштирилмаган аянчли хонасида у ёқдан-бу ёққа юрарди. У орқасини ўгирган пайтни мўлжаллаб туриб, Горно ота олтин ҳал билан Растиньяклар хонадонининг герби ўйиб ишланган қизил сахтиён филофни камин устига қўйиб қўйди.

— Мен, ўғлим, мана шунақа ишларга жуда берилганман. Аммо ростимни айтсам, ўзимни ҳам унутмаганман. Сизнинг бошқа жойга кўчиб ўтишингиздан мен ҳам манфаатдорман. Бир нарсани илтимос қилсам, йўқ демай-сизми?

— Нима экан?

— Сизнинг квартирангиз тепасида, олтинчи қаватда, сизнинг йўлагингиздан чиқиладиган бир бўш хона бор; ана ўша ерга мен кўчиб бораман, майлими? Мен қариб қолдим, аммо қизларимдан узоқда тураман. Сизга халақит қилмайман. Шунчаки яқинингизда тураман. Ҳар куни кечқурун сиз менга қизим тўғрисида гапириб берасиз. Сизга малол келмайди, аммо мен уйга қайтиб келганингизни эшитиб тураман ва ўзимга: «У ҳозиргина Фифинамни кўриб келди. У қизим билан балга борди, қизимни бахтиёр қилди»,— деб ўтираман. Борди-ю, тобим қочиб қолса, уйга келганингизни, у ёқ-бу ёққа юрганингизни, стулларни сурганингизни эшитиб ётишнинг ўзи менга энг яхши даво бўлади. Ахир, дилингиз Дельфинадан олган таассуротлар билан лиммо-лим бўлади-ку! У ердан қизларим ҳар куни каретасида сайр қилиб ўтадиган Елисей Даласига икки қадам, ҳолос: ана шунда мен уларни доим кўриб тураман, бўлмаса, ҳозир баъзан анча кечикиб қоляпман. Эҳтимол, қизимнинг ўзи ҳам уйингизга келиб турар! Унда унинг

овозини эшитиб тураман, эрталабки кийимда, у ёқ-бу ёққа югуриб-елганини, ё хиромон қадамлар ташлаб юрганини кўриб ҳам қоларман. Кейинги бир ой ичида у қизлик чоғларидаги сингари яна очилиб кетди, хушчақчақ ва танноз бўлиб қолди. Кўнгли тоғдек кўтарилиб кетди, бунга сиз сабабчисиз. О, сиз учун мен иложи йўқ ишларни қилишга ҳам ҳозирман! Ҳозир қайтиб келаётганимизда у: «Дада, мен жуда бахтлиман!»— деди. Улар менга салобат билан: «Ота!»— дейишса, юрагим увушиб кетади, аммо: «Дада»,— дейишганда, улар менга ёш болалардек кўриниб кетишади, энг яхши хотираларимни эсимга солишади. Ушандай пайтларда уларнинг отаси эканимни кўпроқ ҳис қиламан. Назаримда, улар ҳали ҳеч кимнинг маҳрига тушмагандек туюлиб кетади.

Чол кўз ёшларини артди, у йиғламоқда эди.

— Кўп вақтлардан бери қизимнинг бундай гапларини эшитганим йўқ эди, кўпдан бери у қўлтиғимдан олмаган эди. Ҳа, ҳа, мана, ўн йил бўлибдики, қизларимнинг биттаси билан ҳам ёнма-ён сайр қилиб юрмадим! Унинг кўйлагига тегиб кетиш, қадамига мослаб қадам ташлаш, баданининг иссигини ҳис қилиш қандай ёқимли! Бугун эрталаб Дельфинани ҳамма жойга кузатиб бордим. Дўконларни айландик. Уни уйигача кузатиб қўйдим. О, яқинингизда яшашимга рухсат беринг! Баъзан бирор ишингиз чиқиб қолиши мумкин, мен эса ёнгинангизда бўламан. Эҳ, ўша эльзаслик тўнка тезроқ ўла қолса эди, қани энди, байталмон касали қорнига ўта қолса, қизим жуда бахтли бўларди-да! Сиз менга куёв бўлардингиз, очиқдан-очиқ унинг эри бўлардингиз. Қизим ҳанузгача бу дунёнинг лаззатларини тотиб кўргани йўқ, шундай бахтсизки, ҳамма айбларини кечираман. Худо ўз фарзандларини яхши кўрадиган оталарни ҳимоя қилиши керак.— У жим бўлиб қолди, кейин бошини чайқаб, яна қўшимча қилди:— У сизни жуда яхши кўради, жуда! Йўл-йўлакай фақат сизни гапирди: «Жуда яхши йигит-а, тўғрими, дада, юраги ҳам тоза? Менинг тўғримда ҳам ҳеч гапирадими?» Д'Артуа кўчасидан Панорама растасига боргунимизча сиз тўғрингизда оламжаҳон гапларни гапириб берди. Фифинамнинг мен билан энди юрагини очиб гаплашиши! Бугун эрталаб бахтиёрлигимдан қарилликни ҳам унутиб юбордим, ўзимни қушдек енгил ҳис қилдим. Минг франк пулни менга берганингизни унга айтдим. Вой, оппоқ қизим-эй! Таъсирланганидан кўзларига ёш олди. Каминингиз устидаги анави нима?— деб

ниҳоят ортиқ тоқат қилолмай сўраб қолди Горио ота, Рас-
тиньякнинг қимирламай тўхтаб қолганини кўриб.

Мияси мутлақо гангиб қолган Эжен қўшнисига бақрай-
иб қараб турарди. Вотреннинг гапига қараганда, эртага
эрталабга тайинланган ўша дуэль унинг энди рўёбга чиқа-
ётган энг қимматли орзуларидан шу қадар кескин фарқ
қилардики, буларнинг ҳаммасини у худди ёмон туш кўр-
гандек бошидан кечирди. У камин тарафга ўгирилиб, тўрт
бурчак гилофни кўриб қолди, уни очиб, ичида турган бир
варақ қоғозга ва қоғоз тагидаги Брегет соатига кўзи туш-
ди. Қоғозга бундай деб ёзилган эди:

*«Хар он, ҳар соатда мени ўйлашингизни истайман,
чунки...*

Дельфина».

Охирги сўз билан у ўз муносабатларида бўлиб ўтган
бирон ҳодисага ишора қилган бўлса керак. Эжен ийиб кет-
ди. Соатнинг олтин қопқоғи ичкарасига эмаль билан унинг
герби ишланганди. Кўпдан бери ўзи орзу қилиб юрган бу
қимматбаҳо буюм, унинг занжирчаси, калити, шакли ва
ўймакор гуллар ҳаммаси дидига жуда монанд эди. Горио
отанинг оғзи қулорига эди. Албатта, у Эженнинг бу сов-
гадан қандай хурсанд бўлиб кетганини, қандай ҳайрон
қолганини қизига гапириб беришни бўйнига олган эди,
гарчи учинчи шахс сифатида бўлса ҳам, ёшларнинг ҳая-
жонларига шерик эди, аммо ўзи ҳам улар сингари ғоят
бахтиёр эди. У Эженни ажойиб инсоний фазилатлари учун
ҳам, қизини бахтиёр қилгани учун ҳам яхши кўриб қол-
ган эди.

— Бугун кечқурун қизимнинг олдига боринг, у сизни
кутиб ўтиради. Эльзаслик тўнка кечқурун ўзининг раққо-
сасиникида овқат қилади. Ишончли вакилим унга ҳамма
гапни очиб солганда, овсар одамга ўхшаб бақрайиб қолга-
нини бир кўрсангиз эди! Тагин у қизимни жон-диладан
яхши кўрармиш! Қани унга қўлини теккизиб кўрсинчи,
ўлдираман қўяман! Дельфинам унинг қўлида эканини ўй-
ласам... (у чуқур хўрсиниб қўйди), жиноят қилишдан ҳам
ўзимни тиёлмайман, аммо уни ўлдирганим билан одам ўл-
дирган бўлмайман, ахир у бузоқнинг калласи чўчқанинг
танасига ўрнатилгандек бир нарса. Хўш, мени олиб кета-
сизми?

— Албатта, қимматли Горио дадажон, сизни яхши кўришимни ўзингиз яхши биласиз-ку.

— Мендан ҳазар қилмаслигингни биламан! Рухсат этинг, сизни бир ўпай!— У студентни маҳкам қучоқлади.— Уни бахтли қиламан деб менга сўз беринг! Кечқурун борасизми унинг олдига?

— Бўлмасам-чи! Фақат зарур иш билан бир жойга бориб келишим керак.

— Менинг фойдам тегмайдими?

— Рост-а! Мен Нусинген хоним ҳузурда бўламан, унга сиз кекса Тайфер олдига бориб, жуда муҳим бир иш тўғрисида гаплашиб олиш учун менга шу бугун кечқурун вақт тайин қилишини сўранг.

— Ҳой, йигит, демак, тўғри гап экан-да бу?— деди Горио ота бир ҳолатга тушиб.— Пастдаги аҳмоқлар айтгандек, ростдан ҳам унинг қизи орқасидан илакишиб юрибсиз дейман-а? Ё қудратингдан! Горионинг муштани татиб кўрмагансиз ҳали! Бизни алдаб юрган бўлсангиз, мана шу муштим билан сизни... О, бу асло ақлга сиғадиган гап эмас.

— Сизга қасамёд қилиб айтаманки, дунёда фақат битта аёлни яхши кўраман, аммо шу бугунга қадар буни сезмай юрган эканман,— деди Растиньяк.

— Қандай яхши!— деб юборди Горио ота.

— Аммо гап шундаки,— деб давом этди студент,— Тайфернинг ўғли эртага дуэлга чиқиши керак, эшитишимча, уни дуэлда ўлдиришади.

— Сизга нима?— деди Горио.

— Отасига айтиб қўйиш керак, ўғлини юбормасин,— деб жавоб қилди Эжен.

Шу пайт эшик орқасида ашула айтиб юборган Вотреннинг овози унинг гапини бўлди:

— Тарк этмоқда ҳамма ҳам сени

О, сен Ричард, менинг қиролим...

Так-тум, так-тум, тум!

Кезиб чиқдим бутун дунёни,

Ҳамда ортиқ бахтиёр бўлдим...

Лай-ла-ла-ла-лум...

— Жаноблар,— деб қичқирди Кристоф,— шўрва тортилди, ҳамма дастурхон атрофига тўпланди!

— Менга қара,— деди унга Вотрен,— бориб. менинг хонамдан бир шиша бордо олиб чиқ.

— Соат сизга ёқдими?— деб сўради Горио ота.— Қизимнинг диди яхши.

Вотрен, Горио ота ва Растињьяк пастга бирга тушдилар ва дастурхонга кечикиб келганлари учун ёнма-ён ўтириб қолдилар. Воке хонимнинг таъбири билан айтганда, умуман ёқимтойгина бўлган бу Вотрен бугун айниқса очилиб кетган бўлишига қарамай, Эжен у билан ниҳоятда совуқ муомала қилди. У аскияни авжига чиқариб ҳамма хўрандаларнинг руҳини кўтарди. Унинг ўзига бу қадар ишониши, бу қадар совуққонлиги Растињьякни ваҳимага соларди.

— Бугун сизга нима бўлди асти?— деб сўради Воке хоним.— Жудаям хурсанд кўринасиз.

— Яхши битим тузганимдан кейин доим хурсанд бўламан.

— Битим?— деб сўради Эжен.

— Ҳа-да! Бир тўп молни пулладим, энди комиссия ҳақ олишга тўла ҳуқуқим бор.— Мадемуазель Мишоно унга қараб-қараб қўяётганини сезиб, Вотрен унга ўгирилди:— Мадемуазель Мишоно, ҳадеб кўзларингизни менга тикиб қолдингиз. Ё юзимда бирор нарса сизга ёқмаяптими? Очигини айтаверинг! Сизга ёқиш учун мен... Хўш, Пуаре, бу борада сиз билан уришиб қолмаймизми?— деди у қари чиновникка кўз қисиб.

— Ё тавба, ярмарка Геркулеси деган расм учун сиздан нусха олса бўларкан!— деб юборди рассом.

— Бўпти! Мадемуазель Мишоно ҳам қабристон Венераси расмини ўзидан олишга рухсат берса, мен розиман,— деди Вотрен.

— Пуаре-чи?— деб сўради Бьяншон.

— О, Пуаредан фақат Пуаре расмини олиш мумкин!— деди Вотрен.— Боғлар ва полизлар худосининг тап-тайёр расми бўлади қўяди. Сильвиянинг талаффузи тўғри бўлса, унинг номи «порей» деган сўздан келиб чиққан-да.

— Ийе, ириган пиёздан денг-а!— деб гапни илиб кетди Бьяншон.— Ана сабзавот!

— Буларнинг ҳаммаси бемаънилик,— деб гапни кесди Воке хоним. Ундан кўра анави учи кўриниб турган шишадаги бордодан қуйиб бизни меҳмон қилинг. Руҳимизни яна ҳам кўтаришга шу ёрдам беради. Бундан ташқари қорнимизга ҳам фойдали.

— Муҳтарам жаноблар,— деб ҳаммага мурожаат қилди Вотрен,— раисамиз бизни тартибга чақиряпти. Кутюр хоним билан мадемуазель Викторина енгилтак суҳбатингиздан хафа бўлишмайди, аммо Горио отанинг соддалигига раҳмингиз келсин. Мен сизларга бир шишарама бордо ичишни таклиф қиламан, Лафит номи билан боғлиқ бўлгани учун бу вино икки ҳисса машҳурдир*, гапимни сиёсатга ишора деб қабул қилмаслигингизни сўрайман. Қани, ҳей, тентаквой!— деб қичқирди у, жойидан қимирламай турган Кристофга.— Бери кел, Кристоф! Бу нимаси? Отингни эсингдан чиқариб қўйдингми? Келтир винони, тентак!

— Марҳамат,— деди Кристоф, унга шишани узатиб.

Эжен билан Горио отанинг стаканига тўлдириб вино қуйгач, Вотрен ўз стаканига шошилмай бир неча томчи қўйди, қўшнилари винони кўтариб ичишар экан, у ўз виносини фақат татиб кўрди-да, бирдан башарасини буриштирди.

— Эҳ, жин урсин! Пробка мазаси келяпти! Буни ўзингга ола қол, Кристоф, бизга бошқасидан олиб кел, ўнг тарафда турганидан, биласанми? Биз ўн олти кишимиз, саккиз шишасини олиб кел.

— Сиз шунчалик сахий экансиз, юзта каштан ёнгоғи мендан,— деди рассом.

— Ҳол! Ҳол!

— Эҳе!

— Брр!

Ҳамма хўрандалар чекка-чеккадан бақириб-чақириб, ўз шодликларини билдира бошладилар.

— Қани, онахонимиз Воке, икки шиша шампан виносидан қўйинг сиз ҳам!— деб қичқирди Вотрен.

— Кўнглингиз яна нималар хоҳлайди! Бутун уйимни қўйиб қўя қолай! Йигирма франк-а! Бунақада хонавайрон бўлиш ҳеч гап эмас! Йўқ! Аммо пулни жаноб Эжен тўласа, қора смородина ароғидан қўяман.

— Қора смородина ароғи шумурт ароғи сингари қорин оғритади,— деди секингина Бьяншон.

— Жим. Бьяншон,— деди Растиньяк,— шумурт деган сўзни эшитишга тобим йўқ, номини эшитишим биланоқ қорнимга оғриқ киради... Яхши, шампан виносига мен пул тўлайман!— деб қичқирди студент.

— Сильвия, бисквит билан вафля олиб келинг.

— Вафляларингиз эскириб, кафелга айланиб кетган. Бисквитларни эса, олиб келинг дастурхонга!— деди Вотрен.

Вино ўртага қўйилди, хўрандаларга жон кирди, хурсандчилик яна ҳам авжига чиқди. Ҳамма хахолаб кулар, ҳар хил жониворларга тақлид қилиб қичқиришарди. Музей ходими мов бўлган мушукнинг овозига ўхшатиб миёв-лаб юборди, унинг кетидан дарров саккиз киши оғзига келганини қайтармай бақира бошлади:

- Қайчи, пичоқ чархлайман!
- Сайратма қушларга ин!
- Обакидандон, лаблари қантдан!
- Чинжи идиш чегалайман!
- Устрицага кеп қолинг, устрицага!
- Эски-туски оламан! Эски-туски!
- Олча кетди! Ширин олча!
- Зонт, кимга зонт!

Аммо энг ўткир гапни Бьяншон топди, у димоғида пўнгилаб.

— Таёқ кетди, кимга таёқ — хотин уришга ҳам, чанг қоқишга ҳам ярайверади!— деб қичқириб, биринчиликни олиб кетди.

Бир неча минут давом этган бундай шовқин-сурондан кишининг боши тарс ёрилар даражага келди, гўё бу нима дейилаётганини тушуниб бўлмайдиган чинакам опера эди-ю унга Вотрен дирижёрлик қилаётган эди; дирижёр айни вақтда, афтидан, аллақачон кайфи ошиб қолган Эжен билан Горио отадан кўзини узмасди. Икковлари ҳам стулга суяниб олиб, ҳаддан ташқари авжга чиққан бу шовқин-суронга жиддий қараб ўтиришар ва кам ичишарди: уларни бугун кечқурун қилишмоқчи бўлган ишлари ташвишга солмоқда эди, лекин ўринларидан туриб кетиш учун мадорлари йўқ эди. Вотрен уларни ер остидан кузатаркан, чеҳраларида содир бўлаётган ўзгариларни назардан қочирмай ўтирарди, уларнинг аҳволи шу даражага бордики, кўзлари юмилай-юмилай деб пириллай бошлади, шунда Вотрен пайт пойлаб туриб, Эженнинг қулоғига деди:

— Иш мана бунақа бўлади, шоввоз, Вотрен амакингиз билан олишмоқ учун ҳали ёшлик қиласиз, у эса сизни жуда яхши кўради ва тентаклик қилишга йўл қўймайди. Мен бир қарорга келдимми, таъмом — ёлғиз худо йўлимдан қайтара олади. Ҳа! Ҳа! Сиз кекса Тайферни огоҳлантириб, мактаб болаларига муносиб хатога йўл қўймоқчи эди-

нгиз! Тандир қизиб турибди, хамир ошган, нон ёпишга тайёр, эртага уни икки лунжимизни тўлдириб ея берамиз. Шундай экан, нега энди уни ёпмай ўтирар эканмиз, йўқ, йўқ, ёпамиз! Борди-ю, биронта виждон азобига учрагудек бўлсак, у ҳам ҳазм қилиш пайтида ўтиб кетади. Энди эса, то полковник граф Франкессини Мишель Тайфернинг меросини шамширининг тиғи билан бизга олиб бергунча, жиндек мизғиб оламиз. Акаси ўрнига меросхўр бўлиб қолгандан кейин Викторина йилига ўн беш минглик даромадга эга бўлиб олади. Мен аллақачон суриштириб билдим, онасидан қолган мерос ҳам уч юз мингдан ортиқ экан.

Эжен унинг гапини эшитиб турарди-ю, аммо жавоб қайтаришга қодир эмас эди: тили танглайига ёпишиб қолган, уни уйқу элитарди, дастурхон ҳам, унинг атрофида ўтирган хўрандалар ҳам унга аллақандай туман орасида хира кўринарди. Секин-аста шовқин-сурон тинди, хўрандалар бирин-кетин тарқала бошлашди. Хонада фақат бева Воке, Кутюр хоним, мадемуазель Викторина, Вотрен ва Горио ота қолишганидан кейин, Эжен уйқу аралаш Вокенинг ҳамма шишаларни йиғиб, тагида қолган виноларни силқитиб бир шишага қуяётганини кўриб ўтирди.

— Аҳ, қандай тентак, қандай гўр-а улар! — дерди Воке.

Эжен маъносига тушуна олган охирги гап мана шу бўлди.

— Бунақа ишда ҳеч ким жаноб Вотренга тенг кела олмайди, — деди Сильвия. — Эшитяпсизми, Кристоф ҳам худди ғирғиракка ўхшаб гўлдираб қолибди.

— Хайр, саломат қолинг, онахон, — деди Вотрен. — Хиёбонга бориб «Еввойи тоғ»да ўйнаётган Мартини бир томоша қилиб келмоқчиман. «Узлатга чекилган»ни* шу номда катта пьеса қилишяпти. Хоҳласангиз, сизни ҳам, ўзимизнинг хонимларимизни ҳам бирга олиб борай.

— Ташаккур, биз бормаимиз, — деди Кутюр хоним.

— Нега ундай қиласиз, қўшни? — деб юборди Воке. — Наҳотки «Узлатга чекилган»нинг сахнага қўйилганини кўришдан бош тортсангиз? Ахир, у Шатобрианнинг «Атала»сига* ўхшаган нарса-я! Бултурлари уни армуғон остида ўқишни бирам яхши кўрардикки, ўқиганда бамисоли Магдалина сингари йиғлардик, — шундай ажойиб нарса у! Жуда маънавий асар, қизингизга ҳам жуда ўрнатқан бўлади-ган нарса.

— Театр кўнглимизга сиғмайди ҳозир, — деди Викторина.

— Ана, таппа-тайёр бўлишди,— деб қўйди Вотрен, Эжен билан Горюо отанинг бошларини қизиқ бир тарзда буриб қўйиб.

Вотрен студентнинг бошини қийналмай ухласин учун стул суйанчигига суяб қўйиб, меҳр билан унинг пешонасидан ўпди ва куйлаб қўйди:

Ухла, ором олгин севгилим,
Мен бор, тинчинг бузолмас ҳеч ким!

— Касал бўлиб қолмаса эди деб қўрқаман,— деди Викторина.

— Бўлмаса сиз унга қараб туринг,— деб жавоб қилди Вотрен.— Вафодор хотин сифатида, бу сизнинг бурчингиз, ахир,— деб қизнинг қулоғига шивирлаб қўйди.— У сизни жуда яхши кўради, сиз унинг севимли хотини бўласиз ҳали, олдиндан башорат қилиб айтиб қўя қолай. Шундай қилиб,— деди у овозини баланд кўтариб,— улар ҳамма-нинг ҳурматиغا сазовор бўлишиб, бахтли ҳаёт кечиришиб, ували-жували бўлишиб, мурод-мақсадларига етишипти. Ишқий романларнинг ҳаммаси мана шундай тугайди. Қани, онахон,— деди у ўгирилиб бева Вокени қучоқлар экан,— шляпангизни, кўчага киядиган гулли кўйлагингизни кийинг, графинялар ўрайдиган шарфингизни ўранг. Сизга извош олиб келгани шахсан ўзим бораман.— Шундай деди-ю, қўшиқ айтиб, чиқиб кетди:

Қуёшингда, яратган оллоҳ,
Тез пишади ҳатто ошқовоқ.

— Худо ҳаққи, Кутюр хоним, мана шундай одам билан товуқ катагида турсам ҳам бахтли бўлардим! Горюо ота ҳам маст бўлиб қолди-я!— деб гапини давом этдирди Воке, вермишелчи тарафга ўгирилиб.— Бу хасис чол мени бирор жойга бир марта ҳам таклиф қилмабди-я! Вой тавба! Ҳозир ерга йиқилиб тушади-ку! Кекса одамнинг эс-ҳушини йўқотиб қўйгунча ичиши яхши эмас. Аммо эси ўзи, тагида бўлмагандан кейин, нимасини ҳам йўқотарди. Сильвия, чолни ўз хонасига чиқариб қўйинглар!

Сильвия чолнинг қўлтиғига кириб, уни хонасига олиб чиқди ва ечинтириб ҳам ўтирмай, қопни тап этиб ташлагандек, каравотига кўндалангига ётқизиб чиқаверди.

— Бечора йигит,— деди Кутюр хоним, Эженнинг кўзига тушиб турган сочларини тўғрилаб, худди қиз болага ўхшайди-я: ортиқча ишратга одатланмаган-да.

— О, мана, ўттиз бир йил бўлибдики, пансионни бошқариб келаман, бу вақт ичида қўлимдан қанчадан-қанча йигитлар ўтмади дейсиз!— деди бева Воке.— Аммо жаноб Эжендек ёқимтой, тарбия кўрган йигитни ҳали шу вақтгача кўрганим йўқ. Ухлаганда бирам чиройли бўлиб кетарканки! Кутюр хоним, бошини елкангизга қўйиб олинг. Э, унинг боши мадемуазель Викторинанинг елкасига оғиб кетяпти-ку! Болаларни худонинг ўзи асрайди: сал бўлмаганда, бошини стулга уриб ёрарди. Эҳ, қандай яхши эр-хотин бўлишади!

— Бас қилинг, тасаддуқ,— деб юборди Кутюр хоним,— шундай гапларни гапиряпсизки...

— Уйқусида эшитиб ўтирибдимиз-я,— деди бева Воке,— Сильвия, юр, мен кийинишим керак. Корсетнинг энлигини боғламоқчиман.

— Ана холос! Овқатдан кейин энлик корсет боғлаб бўларканми-я?— деб эътироз билдирди Сильвия.— Йўқ, уни тортгани бошқа одам топинг: қотилингиз бўлишни истамайман. Бунақада ўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас.

— Барибир, жаноб Вотреннинг сўзини ерда қолдириш яхши эмас.

— Бундан чиқди, меросхўрларингизни жудаям яхши кўрар экансиз-да?

— Бас, Сильвия, етар шунча гап сотганинг,— деди ўз хонасига чиқиб кетар экан бева.

— Шу ёшида корсет тақмоқчи-я!— деди Сильвия Викторинага бекасини кўрсатиб.

Емакхонада, Эженнинг ёнида Кутюр хоним ўз тарбиясидаги қиз билан ёлғиз қолди. Эжен Викторинанинг елкасига бош қўйиб ухлаб ётарди. Кристофнинг хурраги жимлик чўккан уйни бошига кўтарар, болалардек хотиржам ва чиройли пишиллаб ухлаб ётган Эжен диққатни тортарди. Викторина бахтиёр эди: у аёллик меҳрини бериб, савоб бир ишга берилиши, ҳеч қандай оғир гуноҳ орттирмай, ёнгинасидаги йигитнинг юраги уришига қулоқ солиб ўтириши мумкин эди, юзида оналарга хос аллақандай меҳрибонлик ва бу меҳрибонлик оқибатида ҳосил бўлган ғурур ҳислари акс этиб турарди. Юрагида туғилган ҳар хил фикрлар орасидан ёш йигитнинг илиқ ва мусаффо нафасидан уйғонган жўшқин эҳтирослар бўрони қайнаб чиқарди.

— Бечора қизим!— деди Кутюр хоним Викторинанинг қўлини қисиб.

Кекса хотин унинг кўп изтироб чеккан, бегуноқ чеҳрасининг ҳозир бахтиёрлик шуъласидан ёришиб кетганини томоша қилиб ўтирарди. Викторина қадимий санамга ўхшаб кетарди; одатда рассом бундай расмни чизишда унинг ҳамма тафсилотларига кўп эътибор бериб ўтирмай, хотиржам ва улуғвор мўй қаламининг бутун сеҳрли кучини санамнинг хиёл сарғиш тусда бўлса ҳам, шу сарғишлиги билан гўё самонинг заррин шуъласини ўзида акс эттираётгандек товланувчи чеҳрасини тасвирлашга сарфлаган эди.

— Онажон, ахир, у икки стакандан ортиқ ичгани ҳам йўқ-ку,— дерди Викторина, Эженнинг сочини силар экан.

— Агар ароқхўр бўлганида, бошқаларга ўхшаб писанд қилмай ичаверарди,— деб жавоб қилди Кутюр хоним.— Маст бўлиб қолгани яхши йигитлигидан далолат беради.

Кўчадан арава овози эшитилди.

— Онажон, бу жаноб Вотрен. Жаноб Эженни ушлаб туринг. Уша одам мени мана шу аҳволда кўришини истайман: у шундай гапларни гапирадики, одамнинг имони қочади, унинг аёл кишига қараши ҳам қандайдир даҳшатли, гўё уни ечинтириб қараётгандек туюлади.

— Йўқ, янглишасан,— деб эътироз билдирди Кутюр хоним.— Жаноб Вотрен яхши одам, у қисман менинг раҳматлик эримга ўхшаб кетади: ўзи дағалроқ одаму, аммо кўнгли пок айиққа ўхшайди.

Шу пайт секингина Вотрен кириб келди ва қаршисидаги манзарага, чироқ ёруғида гулдек яшнаб ўтирган иккала ёшга кўзи тушди.

— Мана шундай манзара,— деди у қўлини кўкрагига чалиштириб,— «Павел ва Виргиния»^{*}нинг муаллифи муҳтарам Бернарден де Сен-Пьерни ажойиб қиссалар ёзишга илҳомлантирган бўларди. Ешлик қандай ажойиб нараса, а, Кутюр хоним! Ухла, ўғлим,— деб қўйди у Эженга қараб,— баъзан энг яхши нарсаларни тушида кўради киши. Хоним,— деди у, бевага ўгирилиб,— бу йигитнинг қалби билан чеҳрасининг бир хилда гўзаллиги мени маҳлиё қилиб қўйди. Қаранг: фаришта елкасига бош қўйиб ухлаб қолган энг олий малак-ку. Яхши кўрса арзийдиган йигит! Аёл киши бўлсам, унинг йўлида жон-жон деб ўзимни фидо қилиб юборардим (йўғ-э, унчалик аҳмоқ эмасман!), унинг учун яшаган бўлардим.— Кейин беванинг қулоғига энга-

шиб, шивирлади:— Буларни томоша қилган сарим, худо икковини бир-бири учун яратган. деган фикрдан ўзимни тия олмаяпман. Тақдирнинг йўллари кўп сирли йўллар, у одамларнинг юраги-ю белини кўп синовлардан ўтказди,— деди у, энди баланд овоз билан.— Сиз ёшлар ҳам қалбингизнинг, ҳам жамий инсоний хислатларингизнинг поклиги билан бир-бирингизга шу қадар яқинсизки, икковларингга тикилиб туриб, ўзимга-ўзим: келгусида ҳам сизлар ҳижрон нималигини билмайсиз, деб айтаман. Худо ёрлақасин! Ҳа-я!— деди у қизга қараб.— Эсимда, бир вақт мен қўлингизда бахт чизиқлари борлигини кўриб қолган эдим. Мадемуазель Викторина, қўлингизни менга беринг. Фолбинликдан ҳам унча-мунча хабарим бор, фол очишга ҳам бир неча марта тўғри келган эди. Қани, қўрқмай бераверинг! О, буни қаранг-а! Худо ҳаққи, сиз ҳадемай Париждаги энг бадавлат меросхўрлардан бири бўлиб қоласиз. Яхши кўрган йигитингизни ҳаддан зиёд бахтиёр қиласиз... Сизни отангиз олиб кетади. Тагли-тахтли, чиройли, ёш йигитга турмушга чиқасиз, у сизни бошига кўтариб юради.

Ноз-қарашма билан пастга тушиб келаётган беванинг оғир қадам товушлари Вотреннинг фолини узиб қўйди.

— Ана, онахонимиз Воке ҳам тушиб қолдилар, жудда соз, худди юлдуздек чарақлаб кетибсиз, қамишдек ингичка тортиб кетибсиз. Ўзимизни сал-пал бўғиб қўйганимиз йўқми?— деб сўради у беванинг корсет таққан ерини устидан пайпаслаб кўриб.— Қўлтигингиз тагини, онахон жудаям тортиб юборибсиз. Худо кўрсатмасин, портлаш юз бергудек бўлса ёмон хароб бўламиз-да: мен-ку, албатта, йиғиштириб оламан-а, ёдгорликларни йиғиб юрадиган одамлардек парча-пурчаларингизни битталаб йиғиштириб оламан-а.

— Французларга хос эҳтиромни мана шу одам биларди-да!— деди бева Кутюр хоним қулоғига.

— Саломат қолинглар, болаларим,— деди Вотрен, Викторина билан Эжен тарафга ўгирилиб. Кейин қўлини иккаласининг боши устига қўйиб қўшимча қилди:— Қўша қаринглар. Менга ишонаверинг, мадемуазель, ҳалол одамнинг фотиҳасида гап кўп, у бахт келтиради. Бундай одамнинг дуоси худога ҳам етади.

— Омон бўлинг, тасаддуқ,— деди Воке хоним, Кутюр хонимга. Сўнг пичирлаб илова қилди:— Жаноб Вотреннинг

менга нисбатан бирор жиддий нияти йўқмикин-а, нима деб ўйлайсиз?

— Ҳм! Ҳм!

Иккала аёл ёлғиз қолишгандан кейин Викторина кафтига қараб туриб деди:

— Оҳ, онажон, қани энди, жаноб Вотреннинг айтганлари тўғри чиқса!

— Бунинг фақат битта йўли бор: анави жодугар аканг отдан учиб кетиши керак,— деди қари хоним.

— О онажон!

— Худоё тавба, душманга ёмонликни раво кўриш балки гуноҳдир,— деди бева.— Начора, бу гуноҳим учун тавба қиламан, албатта! Ростини айтсам, унинг қабрига чин юракдан гулдаста қўйган бўлардим. Ноинсоф! Онаси тўғрисида бир оғиз гап айтишга юраги бетламайди-я, ахир, у ҳийла-найранг билан сени четга суриб, онасидан қолган меросни ўзиники қилиб олди. Онанг раҳматликнинг дурстгина давлати бор эди. Бахтинг келмаганини қараки, никоҳ битимида шу тўғрида бирор нарса деб қистириб ўтиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган.

— Бировнинг ҳаёти ҳисобига бой-бадавлат бўладиган бўлсам, ундай давлатдан фойдаланиш менга оғир ботарди,— деди Викторина.— Бахтли бўлишим учун акамнинг ўлиши шарт бўлса, унда умр бўйи шу ерда қолишни афзал кўраман.

— Ё раббий! Бу муҳтарам жаноб Вотреннинг художўй одам эканини ўзинг ҳам кўряпсан,— деди Кутюр хоним,— унинг шайтондан ҳам баттар ҳурматсизлик билан худони тилга оладиган шаккоқлардан эмаслигини кўриб, жуда хурсанд бўлдим. Ана шу жаноб Вотрен, пешонамизга нима ёзилганини ҳеч ким билмайди, деди.

Сильвиянинг ёрдами билан иккала аёл Эженни ўз хонасига олиб кириб, жойига ётқизиб қўйдилар; ошпаз хотин у қийналмасин деб, ёқасининг тугмаларини ечиб қўйди. Чиқиб кетиш олдидан, Викторина Кутюр хонимнинг орқасига ўгирилганидан фойдаланиб, гуноҳга қолишига қарамай, Эженнинг пешонасидан бир ўпиб, хумордан чиқди. У йигитнинг хонасини бир кўздан кечирди, бугун кечирган жамии ширин ҳаяжонларини битта фикр билан мужассамлаштириб, ўша манзарани кўз олдига келтирганча узоқ вақт ўйланиб ётди ва ўзини Парижнинг энг бахтиёр қизи деб ҳисоблаганча ухлаб кетди.

Вотрен Эжен билан Гориога ухлатадиган дори аралаш-

тирилган вино ичириш учун бугунги базмни атайлаб уюштирган эди, ammo бу иши ўзининг ҳам бошига етди. Ширакайф бўлиб қолган Бьяншон мадемуазель Мишонодан Ажални алдар тўғрисида сўрашни унутиб қўйди. Агарда Бьяншон ўша лақабни тилга олганда, бу билан, шубҳасиз, Вотренни, ёки сургун қилинганлар ичида энг донгдорларидан бири бўлган бу одамни, ўз номи билан айтсак, Жак Колленни ҳушёр тортишига сабаб бўларди. Бунинг устига яна, мадемуазель Мишоно Колленнинг қўли очиқлигидан умид қилиб, уни огоҳлантириб қўя қолай, шу бугун кечасиёқ ғойиб бўлсин, деб турганида, бирдан Вотрен уни қабристон Венераси деб қолди-ю, шундан кейин қари қиз уни полицияга тутиб беришга аҳд қилди. Шу заҳотиёқ у Пуаре кузатувида уйдан чиқиб, Сент-Анн тор кўчасига, қидирув полициясининг машҳур бошлиғи олдига қараб кетди; у яна Гондюро исмли чиновник билан учрашарман деб ўйлаган эди, уни эса жуда очиқ чеҳра билан қидирув полицияси бошлиғининг ўзи қабул қилди. У билан суҳбатда мадемуазель Мишоно ҳамма шартларини аниқ ифодалаб бериб, тамға ростдан ҳам борми ё йўқлигини текшириб кўриш учун ўша ваъда қилинган дорини беришларини илтимос қилди. Сент-Анн тор кўчасида катта нуфузга эга бўлган мана шу одам ёзув столининг ғаладонларини тортиб, кичкина шишани ахтарар экан, унинг юзида акс этган мамнунликдан мадемуазель Мишоно, Вотренни қамоққа олиш сургундан қочган оддий бир қочоқни ушлагандан кўра муҳимроқ иш эканини тушунди. У миясини ишлатиб кўриб, полиция сургунда ётиб хоинлик қилганларнинг баъзи бир гувоҳликлари асосида жуда катта маблағни қўлга туширмақчига ўхшайди, деган тахминга келди. У ўзининг ана шу тахминларини бошлиққа баён қилган эди, у кулиб юборди ва қари қизнинг кўнглини тинчитишга ошиқди.

— Янглишасиз,— деди у.— Коллен ўғрилар дунёсида шу вақтгача учрамаган энг хавfli *сорбонна*. Бор гап шу. Буни ҳамма аблаҳлар яхши билишади: у уларнинг байроғи, таянчи, қисқаси, уларнинг Бонапарти; ҳаммаси уни яхши кўришади. Бундай эпчил одам ҳеч вақт Грев майдонида* ўз тўнкасини ташлаб кетмайди.

Мадемуазель Мишоно унинг гапига тушунмади; шундан кейин Гондюро ўғрилар тилидан олинган бу сўзнинг маъносини тушунтириб берди. «Сорбонна» ва «тўнка» ўғрилар тилидаги иккита кучли ифода: киши калласига икки хил нуқтан назардан қараш кераклигини энг олдин ўғри-

лар ҳис қилишган. «Сорбонна» — тирик одамнинг калласи, унинг маслаҳатчиси, фикри. «Тўнка» эса — ўша калланинг кесилгандан кейинги номи, калла кесилиб, ожиз бўлиб қолгандан кейин ана шундай нафратли исм олади.

— Коллен бизни майна қияпти,— деб гапида давом этди у.— Биз инглиз пўлатидан қилинган гўладек пишиқ одамга дуч келиб, уни қамоққа олмоқчи бўлганимизда салгина қаршилиқ кўрсатгудек бўлса ҳам, уни ўлдириш имкониятига эгамиз. Эртага эрталаб Колленни ўлдирмоқчи эканмиз, унинг қаршилиқ кўрсатишига аминмиз. Агар шундай қилсак, на уни суд қилиш, на сақлаш ва қўриқлашга харажат керак бўлади, жамоатчилик ҳамма ташвишлардан халос бўлади. Суд қилиш ишларига, гувоҳларга, уларнинг сарф-харажатларига пул тўлаш, қатл қилиш — қисқаси, бундай аблахлардан ҳар бирини қонуний йўл билан бир ёқлик қилиш учун зарур бўлган пул харажатлари сизга бериладиган минг ёкюдан анча ортиб кетади, қанча вақт тежаб қолишимиз тўғрисида-ку, гапирмай ҳам қўя қолай. Ажални алдарнинг қорнига найза санчиб, биз юзлаб жиноятларнинг олдини оламиз ва юзлаб аблахларнинг ярамас бўлиб кетишига йўл қўймаймиз, улар ахлоқ тузатувчи полиция кўмагида эс-ҳушларини йиғиб оладилар. Мана шуни «яхши ташкил қилинган полиция» деб айтаммиз. Ҳақиқий филантроплар фикрича,— мана шундай йўл тутиш — жиноятнинг олдини олиш бўлади.

— Шу билан бирга бу — ватанга хизмат қилиш бўлади! — деди Пуаре.

— Бугун жуда бамаъни гапиряпсиз,— деди полиция бошлиғи.— Ҳа, шубҳасиз, биз ўз мамлакатимизга хизмат қиламмиз. Одамлар эса, биз тўғримизда нотўғри фикр юртишади. Биз жамиятга жуда катта хизматлар кўрсатяпмиз, аммо бунга ҳеч кимга билдирмай қиламмиз. Шунга кўра тафаккур аҳли бидъатлардан узоқроқда бўлиши керак, христиан аҳли эса, умум жамият манфаатлари фойдасини кўзлаб қилинаётган ишлар натижасида ҳам бахтсизликлар рўй бериши мумкинлигига кўниши керак. Тушунинг, Париж — Парижлигича қолади! Менинг ҳаётимнинг исботи ҳам — ана шунда. Эртага мен ўз одамларим билан қирол боғида шай бўлиб тураман. Хайр, саломат бўлинг, хоним. Кристофни Бюффон кўчасидаги ўзингиз мен билан гаплашган ўша уйга — Гондюро ҳузурига юборинг. Камтарин кулингизман, тақсир. Қачон бўлмасин, уйингизни ўғри

уриб кетса, менинг олдимга келаверинглар, ўғирлатган нарсаларингиз топиб берилади: хизматингизга ҳозирман.

— «Полиция» деган оўзининг ўзидан жони чиқиб кетадиган бефаҳмлар бор-а,— дерди Пуаре, мадемуазель Мишонога.— Бунча ҳам хушмуомала жаноб экан, сиздан илтимос қилаётган нарсаси эса, оппа-осон нарса.

Эртанги кун «Воке уйи» тарихига фавқулодда бир кун бўлиб кирадиган бўлди. Бундан олдин бу сокин пансион ҳаётида диққатга сазовор бўларли воқеа — графиня де л'Амберменилнинг худди ялт этиб ёниб ўчган юлдуздек келиб кетиши бўлганди. Лекин бу воқеаларнинг ҳаммаси, улуғ айёмда юз бериб, кейинчалик Воке хонимнинг оғзидан тушмай қолган воқеалар олдида ҳеч гап бўлмай қолиши керак. Авваламбор, Эжен билан Горио соат ўн биргача ухлаб қолишди. Беванинг ўзи ҳам Гетэ театридан ярим кечада қайтиб келиб, эрталаб соат ўн яримгача ўрнидан турмади. Вотрен берган шишада қолган винони ичиб олган Кристоф роса қотиб ухлагани натижасида, пансиондаги ҳаёт ўз изидан чиқиб кетди. Пуаре билан мадемуазель Мишоно нонушта кечикканига мутлақо қарши эмас эдилар. Викторина билан Кутюр хоним ҳам эрталаб алламаҳалгача ухлаб қолишди. Вотрен соат саккиз бўлмасиданоқ уйдан чиқиб кетди ва фақат нонуштага етиб келди. Шунинг учун Сильвия билан Кристоф, нонушта тайёр, деб уймауи эшик тақиллата бошлаганда, соат ўн бирдан чорак ўтган бўлишига қарамай, ҳеч кимнинг аччиғи чиқмади. Хизматкор билан Сильвия йўғида биринчи бўлиб пастга тушган мадемуазель Мишоно ҳамма хўрандалар идиши қаторида иссиқ сувда иситилаётган Вотреннинг кумуш стаканчасидаги кофега солинадиган сутга дорини солиб қўйди. Қари қиз ниятини амалга ошириш учун пансиондаги махсус расмлардан фойдаланмоқчи эди. Пансионерлардан еттитаси дарров йиғила қолмади. Эжен керишиб-керишиб, ҳаммадан кейин зинадан пастга тушиб келар экан, хат олиб келган хизматкор унга де Нусинген хонимнинг мактубини топширди. Хатда бундай дейилган эди:

«Сизга нисбатан, азиз дўстим, на жаҳлим чиқди, на ўзимни камситилган деб ҳисобладим. Сизни кечаси соат иккигача кутдим. Яхши кўрган одамингни кутиш! Бундай азобни бир тортган одам, бошқани ҳеч куттириб қўймайди. Бу сизнинг биринчи муҳаббатингиз бўлса керак. Нима

бўлди? Хавотир олиб ўтирибман. Юрак сиримни билдириб қўйишдан чўчимаганимда, нима гап бўлганини: яхшиликми ё ёмонликми, билиб келиш учун ўзим борган бўлардим. Аммо шундай бемаҳалда уйдан чиқиб кетсам, ўзимни шарманда қилган бўлмасмидим? Мен аёл киши бўлиш нақадар катта бахтсизлик эканини ҳис қилдим. Кўнглимни тинчитинг, отам ҳамма гапни гапириб бергандан кейин ҳам нега келмаганингизни тушунтиринг. Бир оз жаҳлим чиқади, аммо кечираман. Ё бетоб бўлиб қолдингизми? Нега бунчалик узоқда турасиз! Худо ҳаққи, бир оғиз сўз айтиб юборсангиз, бас. Тезда кўришамиз, шундай эмасми? Агар банд бўлсангиз, шуни бир оғиз айтиб юборсангиз кифоя. «Кетяпман» ё «бетобман» деб ёзиб юборинг. Аммо тобингиз қочиб қолган бўлса, отам келиб бундан хабардор қилган бўларди. Нима гап ўзи?..

— Рост-а, нима бўлди ўзи?— деб юборди Эжен ва хатни ўқиб тугатмасданоқ гижимлаб, емакхонага югурди.— Соат неча?

— Ун бир ярим,— деб жавоб қилди кофесига қанд сола туриб Вотрен.

Қочқин маҳбус Эженга сеҳрловчи назар билан тикилиб қаради: бундай ўтқир назар иродаси жуда кучли одамларда бўлади ва айтишларига қараганда, бундай одамлар жиннихонадаги ақлдан озган тўполончиларни ҳам бир қарашда тинчитиб қўя олармиш. Эженнинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди. Кўчадан карета овози эшитилди, бирпасдан кейин ичкарига қўрқувдан ранги ўчиб кетган бир лакей ўқдай отилиб кириб келди, Кутюр хоним унинг жаноб Тайфер хизматкорларидан бири эканини кийим-бошидан дарров таниди.

— Мадемуазель,— деди лакей.— Отангиз сизни чақиряптилар. Катта бахтсизлик юз берди. Жаноб Фредерик дуэль қилибди, дулда пешонасига шамшир билан уришти, врачлар уни қутқариб қола олмаймиз дейишяпти, у билан видолашиб қолишга зўрга улгурасиз, у ҳозир ҳушидан кетиб бўлган.

— Бечора йигит!— деди баланд овоз билан Вотрен.— Йилига ўттиз мингдан даромади бўла туриб, жанжал қилиш нимаси экан-а? Ешларимиз ҳеч ўзини туттишни билишмайди-да!

— Муҳтарам жаноб!— деб чақирди уни Эжен.

— Нима дейсиз, катта бола? Дуэль деган нарса Парижда ҳар куни бўлиб турмайди дейсизми?— деб сўради Вотрен совуққонлик билан кофесини ичиб тугатар экан; бу пайт мадемуазель Мишоно унга шундай диққат билан тикилиб қараб турар эдики, ҳаммани саросимага солиб қўйган ҳозирги воқеани у мутлақо сезмади ҳам.

— Викторина, мен ҳам сиз билан бирга бораман,— деди Кутюр хоним.

Шундан кейин, икковлари шляпа ҳам киймай, шол рўмола ҳам ўрамай Тайферникига жўнаб кетишди.

Жўнаб кетиш олдидан Викторина кўзларига ёш келиб, Эженга шундай қарадики, унинг бу қарашидан: «Бундай кўз ёши тўкиб, бахтли бўламан деб ўйламаган эдим!»— деган маънони ўқиш мумкин эди.

— Авлиё эмасмисиз, жаноб Вотрен?— деб сўради бева Воке.

— Ким десангиз, ўшаман,— деди Жак Коллен.

— Жуда қизиқ-а!— деб Воке хоним гапида давом этаркан, бу воқеага тааллуқли бўлган маза-бемаза гапларни бири устига иккинчисини қалаштириб ташлайверди.— Улим ҳеч суриштирмай илиб кетавераркан. Кўпинча ёшлар қарилардан олдин ўлиб кетади. Яхшиямки, бизлар хотин кишимиз, дулда уришмаймиз; аммо бизнинг ҳам ўзимизга яраша азобларимиз борки, эркаклар ундан холидирлар. Биз бола туғамиз, оналик азоблари узоқ давом этади! Викторинанинг роса омади келди-да! Энди отаси уни болам деб тан олишга мажбур бўлади.

— Қаранг-а!— деди Вотрен, Эженга қараб.— Кеча унинг бир су ҳам пули йўқ эди, бугун эса бир неча миллионлик бўлиб олди.

— Менга қаранг, жаноб Эжен!— деди Воке хоним.— Сиз ҳеч ютқазмадингиз!

Шу пайт Горно ота студентга ўгирилиб қаради-ю, унинг қўлидаги гижимланган хатни кўриб қолди.

— Уқиб ҳам чиқмадингиз! Бу нима деган гап? Наҳотки сиз ҳам бошқалар сингари бўлсангиз?— деб сўради у Растиньякдан.

— Воке хоним, мен ҳеч вақт мадемуазель Викторинага уйланмайман,— деди Эжен, бу гапини шундай нафрат ва ғазаб билан айтдики, ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди.

Горно ота студентнинг қўлини қўлига олиб, маҳкам қисди. У йигитни ўпиб олгиси келди.

— Уҳў! Италияларнинг: col tempo¹ деган яхши гапи бор,— деди Вотрен.

— Мен жавоб кутиб турибман,— деб эслатди де Нусинген хонимнинг хизматкори.

— Келар эмиш денг.

Хизматкор чиқиб кетди. Эжен шундай ҳаяжонда эдики, вҳтиёткорликни ҳам унутиб қўйди.

— Нима қилиш керак?— деб овозини чиқариб ўзидан ўзи гапирарди у.— Ҳеч қандай далил, исбот йўқ!

Вотрен мийиғида кулиб қўйди. Шу пайт ичимлик қонига сингиб, кучини кўрсата бошлади. Лекин қочқин шу қадар бақувват эканки, ўрнидан туриб, Растиньякка қараб бўғиқ товуш билан деди:

— Ҳой йигит, яхши ишлар биз ухлаб ётганда юз беради.

Шундай деди-ю ҳушидан кетиб йиқилди.

— Демак, худо бор экан,— деди Растиньяк.

— Бояқиш жаноб Вотренимизга нима бўлдийкин-а?

— Ҳушидан кетиб йиқилди!— деб юборди мадемуазель Мишоно.

— Сильвия, тасаддуқ, дарров врачни топиб кел,— деб буюрди бева.— Сиз эса, жаноб Растиньяк, Бьяншонни топиб келинг: Сильвия ўз врачимиз жаноб Гренпрелни топиб келолмай қолиши мумкин.

Растиньяк бу даҳшатли ўғрихонадан чиқиб кетишга сабаб топилаганидан хурсанд бўлди ва чопганича кўчага отилди.

— Хей, Кристоф, югур дорихонага, ҳушидан кетганга қарши бир нарса беринг дегин!

Кристоф чиқиб кетди.

— Горно ота, ёрдамлашиб юборсангиз-чи, уни юқорига олиб чиқайлик.

Вотренни кўтариб олиб, бир амаллаб юқорига олиб чиқдилар ва каравотига ётқизиб қўйдилар.

— Мендан ҳеч қандай фойда йўқ, қизларимни кўргани кетдим,— деди Горно ота.

— Худбин чол!— деди Воке хоним.— Кетавер! Илоё, ит ўлимини берсин сенга!

Мадемуазель Мишоно Пуаре ёрдамида Вотреннинг устки кийимини ечаркан, Воке хонимга қараб:

¹ Келажак кўрсатади (итал.).

— Бориб қаранг, у ер-бу ерда ётган эфир йўқмикин,— деди.

Бева Воке мадемуазель Мишонони жанг майдонида ёлғиз қолдириб, ўз хонасига тушиб кетди.

— Қани тезроқ бўлинг, кўйлагини ечиб орқасини ўғиринг. Лоақал бир нарсага фойдангиз тегсин: бунинг яланғоч баданини кўришдан мени қутқарсангиз-чи,— деб буюрди мадемуазель Мишоно Пуарегга.— Нега қаққайиб турибсиз?

Вотреннинг орқасини ўгиришган заҳоти мадемуазель Мишоно беморнинг елкасига қаттиқ шапати урди, шу пайт унинг қизариб кетган елкасида иккита машъум ҳарф — тамга оппоқ бўлиб кўринди.

— Анавини қаранг, уч минг мукофотни осонгина ишлаб олдингиз-а!— деди Вотренни ушлаб турган Пуаре; мадемуазель Мишоно унга кўйлак кийгизарди.— Уф, лекин ўзим хирсдай оғир экан-да,— деди Пуаре Вотренни жойига ётқизаркан.

— Секин! Касса шу ерда эмасмикан?— деди гапни шарт кесиб қари қиз; у деворларни тешиб юборгудек қилиб хонадаги ҳар бир буюмни харислик билан бир-бир кўздан кечира бошлади. Мана бу секретерни бирор баҳона билан очишнинг иложи йўқмикан-а!— деб қўйди у яна.

— Яхши бўлмас, дейман,— деб жавоб қилди Пуаре.

— Йўқ! Уғирланган пуллар ҳар кимники эди, энди эса ҳеч кимники эмас. Улгура олмаймиз,— деб илова қилди у,— Воке чиқиб келяпти.

— Мана эфир,— деди Воке унга.— Бугун жуда ғалати кун бўлди-да. Э худо! Шу одамни бетоб деб бўладими, а, кўзичоқдек, момикдек оппоққина бўлиб ётишини қаранг.

— Кўзичоқдек?— деб сўради Пуаре.

— Юраги бир текис уриб турибди,— деди бева қўлини беморнинг кўксига қўйиб.

— Бир текис?— деди ҳайрон бўлиб Пуаре.

— У соппа-соғ.

— Шундай деб ўйлайсизми?— деб яна сўради Пуаре.

— Ҳа, худди ухлаб ётганга ўхшайди. Сильвия врачни олиб келгани кетди. Қаранг, қаранг, мадемуазель Мишоно, эфирни ҳидлаяпти. Демак, шунчаки ҳушдан кетган экан-да. Томир уриши ҳам яхши. Бақувват киши у. Кўкрагидаги жунларини кўрдингизми: бунақа одам юз йил яшайди. Париги бўлса, хиёл ҳам силжимапти. Ие, ёпиштириб қўйган экан. Узи қизил сочли бўлгани учун парик кийиб ол-

ган экан шекилли. Қизил сочли одамлар ё жуда яхши, ё жуда ёмон бўлишади дейишади. Лекин бу яхши одам кўринади.

— Осишга яхши,— деб юборди Пуаре.

— Бирорта жононнинг бўйнига осилишга демоқчисизда,— деб мадемуазель Мишоно унинг гапини чўрт бўлди. Чиқиб кетинг бу ердан. Бетоб эркакларни парвариш қилиш биз аёлларнинг ишимиз. Яхшиси, бориб бир айланиб келинг, сиз ана шунга ярайсиз,— деб қўшиб қўйди у.— Биз муҳтарам жаноб Вотренга Воке хоним билан ўзимиз қараб турамыз.

Пуаре эгасидан тепки еган итдек индамай, секингина чиқиб кетди.

Растињьяк бир оз айланиш ва тоза ҳаводан нафас олиш учун чиқиб кетган эди, у бўғилиб кетаётган эди. Ахир, у кечагина бу қотилликни тўхтатиб қолмоқчи эди-ку, ammo у худди белгиланган вақтда юз берди. Нима бўлди ўзи? Энди нима қилиши керак? Ўзининг ҳам жиноятга шерик эканини ўйлар экан, аъзойи баданига титроқ турарди. Вотреннинг совуққонлиги ҳали ҳам уни даҳшатга соларди.

— Борди-ю, Вотрен ҳеч нарса демай ўлиб кетса-чи?— деб сўрар эди Растињьяк ўзидан ўзи.

У Люксенбург боғида зир югуриб юрарди, тасаввурда гўё бир гала ит орқасидан қувиб келаётгандек, гўё уларнинг акиллашлари ҳам қулоғига эшитилаётгандек эди.

— Хўш, қалай,— деб қичқирди унга Бьяншон.— «Дарга»ни ўқидингми?

«Дарга» Тиссо муҳаррирлигида чиқадиган радикаль газета эди, эрталабки газеталар чиқиб бўлгандан кейин вилоятларга бир кун олдин етиб борадиган куннинг ҳамма янгиликларини шу газета босиб чиқарар эди.

— Унда ажойиб бир воқеа босилибди,— деди Кошен номли касалхона практиканти.— Тайфернинг ўғли эски гвардия офицери граф Франкассини билан дуэль қилибди, дуэлда граф унинг қоқ пешонасига шамширнинг икки дюймни тикиб олибди. Энди Викторина Париждаги энг бадавлат қайлиқлардан бири бўлиб қолди. Қани энди олдин билганимда! Ўлим ҳам, гардкамига қимор ўйнагандек гап! Викторинанинг сенга майли борлиги рост гапми?

— Жим бўл, Бьяншон, мен унга ҳеч қачон уйланмайман. Мен ажойиб бир аёлни яхши кўраман, у ҳам мени севади, мен...

— Гўё ҳеч қачон унга бевафолик қилмайдиган одамдек

гапирасан-а. Муҳтарам Тайфернинг давлатидан воз кечишга арзийдиган аёл бўлса, уни менга ҳам кўрсат-чи!

— Наҳотки жамики иблислар мени таъқиб остига олган бўлса?— деди Растиньяк.

— Қани ўша иблислар? Сенга нима бўлди, эсингни едингми? Қани, қўлингни бер-чи, томир уришини кўрай,— деди Бьяншон.— Безгак бўлиб қолибсан.

— Онахон Вокеникига бор,— деди Растиньяк,— анави қароқчи Вотрен ўлар ҳолатда ётибди.

— Ҳа-а! Тахминларимни тўғрига чиқаряпсан, бориб текшириб кўрайчи,— деб Бьяншон Растиньякни ёлғиз ташлаб кетди.

Юрист-студентнинг жуда чўзилиб кетган сайри тантанали тус олганди. У ўз виждонини ҳар тарафлама текшириб кўрди десак ҳам бўлади. Тўғри, у узоқ мулоҳаза қилди, таққослаб кўрди, тараддудланди, лекин, шунга қарамай, унинг виждони бу шафқатсиз ва даҳшатли синовдан худди ҳар қандай зарбага ҳам дош бера оладиган метиндек мустаҳкам эгани маълум бўлди. У кеча Горю ота айтган гапларни хотирлади, Дельфинанинг унга атаб топиб қўйган д'Артуа кўчасидаги квартирани кўз олдига келтиришга уриниб кўрди, унинг хатини ёнидан чиқариб яна ўқиб чиқди-да, ўпиб қўйди.

«Бундай муҳаббат — менинг халоскор лангарим,— деб ўйлади у.— Бечора чол роса изтироб чекканга ўхшайди. Тортган азоблари тўғрисида ҳеч нарса демайди-ю, аммо буни ким сезмайди дейсиз! Хўп, бўпти, энди унга ўз отамдек ғамхўрлик қилай, уни кўпроқ хурсанд қилишга уринай. Дельфина мени яхши кўрар экан, тез-тез уйимга келиб, отаси билан учрашиб туради. Анави такаббур графиня де Ресто эса — ярамас хотин, у ўз отасини малай қилиб ишлатишдан ҳам тоймайди. Жоним Дельфина! Унинг чол билан муомаласи анча яхши, севса арзийди уни. Ниҳоят бугун кечқурун бахтиёр бўламан».

У ёнидан соатини олиб, томоша қилди.

«Ишларим жуда муваффақиятли бўлди! Астойдил ва тоабад севишганлар бир-бирига кўмаклашиши ҳам мумкин, демак, бу совғани қабул қилиб олсам бўлади. Ундан кейин, мен муваффақиятга эришаман, ўшанда юз ҳисса қилиб қайтараман. Муносабатларимизнинг ҳеч қандай жиний томони йўқ, энг номусли одам ҳам бизнинг муносабатимиздан айб топа олмайди. Қанчадан-қанча туппа-тузук одамлар мана шундай муносабатда яшашади-ю! Биз ҳеч

кимни алдабганимиз йўқ, одамни, айнан ўша ёлгон гап орға уради, камситади. Ёлгон гапириш — ўзингдан юз ўгириш деган гап! У аллақачондан бери эри билан бирга турмас экан. Модомики, ўша эльзаслик уни бахтиёр қила олмас экан, Дельфинани менга қўйиб қўйсин-да, буни ундан ўзим талаб қиламан».

Эженнинг кўнглидаги кураш узоқ давом этди. Ёшликнинг энг яхши орзулари зафар қозонди, лекин шундай бўлса ҳам, уйда нималар бўлди экан деган қизиқиш билан соат тўрт яримда, қош қорая бошлаганда «Воке уйи»га келаркан, бу ердан албатта кўчиб кетаман, деб аҳд қилди. Эжен Вотреннинг ўлган-ўлмаганини билмоқчи эди. Бьяншон Вотренга қусдирадиган дори ичирди, кейин қусуқни кимёвий анализ қилиб кўриш учун касалхонага юборди. Беморнинг қусуғини мадемуазель Мишоно ювинди идишига тўкиб юбориш пайига тушиб типирчилаб қолганини кўриб, Бьяншоннинг шубҳаси ортди. Бунинг устига, Вотрен дарров тузалиб қола қолдики, бундан Бьяншон, пансионнинг хушчақчақ қизиқчисига қарши бирор фитна борга ўхшайди, деган фикрга келди. Растиньяк қайтиб келганда, Вотрен емакхонага тушган, у печка олдида турарди. Тайфернинг ўғли дуэль қилгани тўғрисидаги хабарни эшитиб, бу дуэль оқибати Викторина тақдирга қандай таъсир кўрсатаркин деб қизиқиб, хўрандалар ҳар кунгидан вақт-лироқ тўпланишди: Горио отадан ташқари ҳамма йиғилганди, ҳозир ҳамма шу мавзуда муҳокама қилмоқда эди. Эжен ичкари кириши биланоқ, кўзи совуққон Вотреннинг кўзлари билан тўқнашди, Вотрен унга шундай қаттиқ тикилиб, юрагининг нозик торларини шундай зарб билан юлқидики, Эжен қалтираб кетди.

— Шундай қилиб, бўтам.— деди унга қочоқ маҳбус,— ажалнинг ҳали кўп вақтгача менга кучи етмайди. Хонимларимизнинг гапига ҳараганда, шундай қаттиқ дардга дош берибманки, ундай варбага ҳўкиз ҳам чидамаган бўларкан.

— О! Хўкиз деганингиз нимаси, буқа денг!— деди бе-
за Воке.

— Эҳтимол, ўлмай қолганимдан ҳафадирсиз?— деди Вотрен Эженнинг қулоғига, гўё унинг дилидаги гапларни билдиб тургандек. Бу фақат ниҳоятда ирөдаси кучли одамнинг кўлидан келади!

— Ҳа-я!— деб гапга аралашди Бьяншон:— Утган кунни мадемуазель Мишоно қандайдир Ажални алдар деган

лақабли бир жаноб тўғрисида гапирган эди, ўша лақаб сизга жуда мос келар экан.

Бу хабар Вотренга худди яшин ургандек қаттиқ таъсир кўрсатди. Унинг ранги оқариб, ўзи гандираклаб кетди, ўткир кўзлари худди қуёш нуриддек Мишонога тушди ва ўз иродасининг ўткир шуъласи зарби билан ургандек, қари қизнинг кучини синдирди. У стулга ўтириб қолди. Пуаре Мишононинг хавф остида қолганини сезиб, шошганча у билан Вотрен ўртасига келиб туриб олди — қочқин маҳбус ўзининг бутун ниқобларини олиб ташлаганда юзида ана шундай даҳшатли шафқатсизлик аломатлари пайдо бўлган эди. Воқеага тушуниб етмаган хўрандалар донг қотиб қолишди. Шу пайт кўчадан бир қанча одамнинг оёқ товуши, кетидан тош кўчага гурсиллатиб қўйилган солдатларнинг милтиқ қўндоғи товуши эшитилди. Коллен беихтиёр дераза ва эшикларга қараб қутулиб кетишнинг йўлини ахтарар экан, меҳмонхона эшигида тўрт киши пайдо бўлди. Энг олдинда қидирув полициясининг бошлиғи, унинг орқасида эса учта полициячи турарди.

— Қонун ва қирол номи билан!..— деди полициячилардан бири, аммо ҳамма ҳайрон бўлиб ғовур кўтарганидан, гапининг охири эшитилмади.

Кейин бирдан орага жимлик чўкди, хўрандалар учта полициячига йўл бериб, ўзларини четга олишди, уларнинг ҳар бири қўлини чўнтагига тикқан ҳолда тепкиси кўтарилган пистолетни ушлаб олганди. Полиция вакиллари кетидан кириб келган икки жандарм остонада туриб олди, бошқа иккитаси зинага олиб чиқадиган эшик тарафда кўринди. Уйнинг олди тарафидаги тош ётқизилган йўлқадан солдатларнинг оёқ товуши билан милтиқ қўндоқларининг ерга қўйилган овози эшитилди. Қочиб ҳақида ўйлашнинг ҳам фойдаси йўқ эди,— ҳамма Ажални алдарга ўгирилиб қаради. Полиция бошлиғи Вотрен олдига келиб, унинг бошига шундай куч билан урдик, париги учиб кетди, шундан кейин Колленнинг хунукдан бедаво боши ҳамманинг кўз олдида очилиб қолди. Унинг калта қилиб олинган тўқ қизил сочлари забардаст кўкси билан ажиб бир тарада уйғунлашган боши ва юзига аллақандай макрона куч иродасини бахш этар ва гўё жаҳаннам алангасининг шуъласидек юз-кўзини маънодор бир тарзда ёритиб турарди. Вотреннинг кимлигини, унинг ўтмишини, ҳозирги ҳаёти ва келажаги қандай бўлишини, унинг шафқатсиз вэтиқодини ўз иродасини ҳаммадан юқори қўйишини, фикрлари ва

хатти-ҳаракатидаги очиқдан-очиқ беҳаёлик, ҳар нарсага мослашган баданининг пишиқлиги туфайли бошқалар устидан ҳукмрон бўлиб олганини ҳамма тушунди. Колленнинг қони юзига урди, кўзлари ёввойи мушукнинг кўзидек ўт сочиб чақнай бошлади. Куч ва ғазабдан қайнаб кетиб, турган ерида шундай бир сакради, шундай ўкириб юбордики, хўрандаларнинг даҳшатдан ўтакаси ёрилаёзди. Унинг арслонсифат ҳаракатидан ҳамма довдираб қолганди, бундан фойдаланиб, полициячилар чўнтақларидан пистолетларини чиқардилар. Ўзига тўғриланган пистолетларнинг ярқираб турган тепкиларига кўзи тушиши билан, Коллен хавфнинг нақадар зўр эканини англади ва бир ондаёқ иродаси кучли одамнинг нималарга қодир бўлишини кўрсатди. Даҳшатли ва ажойиб манзара! Юзида шундай бир ўзгариш пайдо бўлдики, буни фақат буғ қайнаб турган қозондаги ўзгаришга ўхшатиш мумкин, бу тоғларни қўпориб ташлашга қодир сиқиб қўйилган буғга бир томчи совуқ сув тушса бас, шу заҳоти мана шундай таптидан тушади қолади. Қочқиннинг ғазабини сўндирган бир томчи сув вазифасини ўтаган нарса миясидан яшин тезлигида ўтган биттагина фикр бўлди. У мийиғида кулиб қўйди ва парикига кўз ташлади.— Илгарилари хушмуомала эдинг,— деди у, қидирув полициясининг бошлиғига. Кейин, жандармларни боши билан имлаб чақирди-да, уларга қўлини узатди.— Муҳтарам жаноблар, жаноб жандармлар, қўлимни кишанланглар. Қаршилиқ кўрсатмаганим тўғрисида шу ердагиларнинг ҳаммасини гувоҳликка оламан.

Одам қиёфасидаги бу вулқондан ўт билан лаванинг қандай тезлик билан қайнаб чиққани ва яна жойига шундай тезлик билан қайтиб кетгани ҳаммани ҳайратда қолдирди, хўрандалар пичирлашиб, Вотренга қойил қолганларини бир-бирларига изҳор этардилар.

— Ўйинда ютқаздим, жаноб босқинчи,— деб гапини давом эттирди Коллен, қидирув полициясининг машҳур бошлиғига қараб.

— Қани, ечин!— деди ниҳоятда нафрат билан Сент-Анн кўчасидан келган одам.

— Нима кераги бор?— деб эътироз билдиради Коллен.— Бу ерда аёллар бор. Мен тонаётганим ҳам йўқ, таслим бўлдим.

У бирпас жим турди ва ҳаммани қойил қолдирувчи гап айтмоқчи бўлган нотиқдай, одамларни бир-бир кўздан кечириб чиқди.

— Ёзинг, Ляшпель ота,— деди у столнинг нариги бошига ўтириб портфелидан қамоққа олиш тўғрисида протокол ёзиш учун қоғоз чиқарган мўйсафид чолга қараб,— эътироф қиламан: мен кишанбанд қилиниб, йигирма йил муддат билан сургун қилинган Ажални алдар лақабли Жак Колленман, бундай лақабни бекорга кўтариб юрмаганимни ҳозир яна бир марта исботладим.— Кейин хўрандаларга ўгирилиб деди:— Агар бармоғимни қимирлатгудек бўлсам, мана бу учта жосус бутун *клюква сувларимни* онахонимиз Вокенинг хонаки *кўчасига* оқизишган бўларди. Тентаклар! Яна тузоқ ҳам қўйиб юришибди!

Бундай қўрқинчли гапларни эшитиб Воке хонимнинг асхонаси чиқиб кетди.

— Ё тавба! Бундақада касал бўлиб қолиш ҳеч гап эмас! Ахир, мен кеча у билан Гетэ театрига борувдим-а,— деб Сильвияга қараб нолиди у.

— Сал-пал файласуф ҳам бўлиш керак, онахон,— деб гапини давом эттирди Коллен.— Кеча Гетэ театрида менинг ложамда ўтирган бўлсангиз, нима бўлибди?— деди у.— **Ё** биздан яхшироқмидингиз? Бизнинг елкамизга босилган тамга йиринг боғлаган жамиятнинг сиздек заиф аъзолари қалбига босилган тамгачалик шармандали эмас; сизларнинг энг зўрингиз ҳам менга қарши дош беролмади.]

Коллен Растиньякка ўгирилди, унга меҳр билан кулиб боқди, бу табассуми унинг жиддий юзига сира ёпишиб тушмасди.

— Келишган гапимиз кучида қолади, азизим, албатта розилик бўлса! Кимнинг розилиги дерсиз? Бу маълум!— Шундай деди-да, куйлаб юборди:

Соддалиги билан Фаншетам

Ҳам дилрабо, ҳам жуда кўркам...

— Хотиржам бўлинг,— деб яна давом этди у,— ўзимга тегишли нарсани албатта оламан. Мендан жуда қўрқишади, ҳаққимни ейишмайди!

Сургуннинг одати ва тили, ҳазил қилиб туриб бирдан даҳшатли гапларга ўтиб кетиш, унинг баҳайбат улуғворлиги, бетакаллуфлиги, пасткашлиги — бу хусусиятларнинг ҳаммаси юқорида зикр этилган гапларда ва энди алоҳида бир одамни эмас, балки аллақандай ваҳший ва доно йиртқиш, эпчил кишилар зотининг бир вакили сифатида гавда-

ланган шу одамда мужасасмлашган эди. Бир лаҳзада Коллен қандайдир дўзахий бир дostonнинг қаҳрамони тимсолига кирдики, тавба-тазаррудан бошқа жамикий инсоний туйғулар унда мавжуд эди. У талафотга учраган бўлишига қарамай, курашни саркашлик билан давом эттиришга аҳд қилган фариштага ўхшаб тикилиб турарди. Растиньяк кўбини ерга тикди, чунки у Вотреннинг шарманда қилувчи дўстлигини ўзининг ҳамма ёмон ниятлари ҳисобига берилган жазо деб қабул қилган эди.

— Мени ким сотди?— деб сўради Коллен, даҳшатли кўзларини ҳаммага бир-бир тикиб, сўнг мадемуазель Мишонога қараб туриб, деди:— Сен бўлсанг керак, қари ялмоғиз? Мени атайлаб касал қилган ҳали сенми, жосус? Икки оғиз сўз айтсам бас, бир ҳафтадан кейин сени бўғизлаб кетишади. Лекин мен христианман, сени кечирдим. Кейин, мени сотган ҳам сен эмассан. Аммо, ким қилди?.. Ҳей! Ҳей! Нималарни титяпсизлар?— деб қичқирди у, полициячилар юқорида унинг хонасидаги жовонларни бузиб, буюмларини олишаётганини эшитиб қолган эди.— Қушчалар кеча учиб кетган инидан. Ҳеч нарсани била олмайсизлар. Менинг савдо китобим мана бу ерда,— деди у пешонасига уриб қўйиб.— Мени ким сотганини энди билдим. Ҳойнаҳой анови аблаҳ Ипакойим бўлса керак. Тўғрими, томтешар ота?— деб сўради Коллен, полиция бошлиғидан.— Червонларимиз юқорида турарди, ўша ерни қидиришингиздан, мўлжалим тўғри чиқаётганга ўхшайди. Ҳовир, шоввоз жосуслар, у ерда ҳеч вақо йўқ. Ипакойимга келсак, жамики жандармларингизни унга қоровул қилиб қўйсангиз ҳам, икки ҳафта ўтмасидан суробини тўғрилаб кетишади. Мишонеткага қанча тўладинглар?— деб сўради у полициячилардан.— Бир неча мингдир-да? Мен ундан қимматроқ тураман. Эҳ, сени қара-ю, моғор босган Нинон* қабристон Венераси, жулдурвоқи Помпадур*. Борди-ю, мени огоҳлантириб қўйганингда, олти минг олардинг. А-а! Одам гўштини сотувчи кампиршо, бунга ақлинг етмабдида, бўлмаса мен билан байлашган бўлардинг. Ҳа, мен учун асло зарурати бўлмаган ва фақат зарар келтирадиган бундай саёҳатдан қутулиб қолиш учун шунча пулни берган бўлардим сенга,— дерди у қўлига кишан солишаётганда.— Энди бўлса мана бу шоввозлар ўзларига эрмак топиб олдилар, энди мени қийноққа солиб роса у ёқдан-бу ёққа судрайдилар. Агар мени ҳозирнинг ўзида сургун қилиб юборишса-ку, соҳилдаги Заргарлик кўчасида турувчи ай-

гоқчиларнинг зийраклигига қарамай*, тез орада ўз ишимга қайтиб келган бўлар эдим-а. Сургунда ҳамма бадарга қилинганлар ўзларининг севимли генераллари — Ажални алдарни қечириб юбориш учун, ўлиб-қутулиб ҳаракат қилишади-я! Жонини йўлингизда қурбон қилишга шай бўлиб турган ўн мингдан ортиқ ошна-оғайни қайси бирингда бор? — деб сўради у гурур билан. — Мана бу ерда озми-кўпми яхши ҳислатлар бор, — деди у кўксига уриб, — мен ҳеч қачон, ҳеч кимга хиёнат қилмаганман! Ҳей, арвоқ, — деди у, қари қизга ўгрилиб, — мана буларга қар! Менга даҳшат билан қараб туришипти, сенга эса жирканч билан ўқчигиси келиб боқишяпти! Сазовор бўлганинг ана шу!

У хўрандаларга қараб жим қолди.

— Мунча анқаймасанглар! Сургун қилинган одамни кўрмагансизларми ҳеч? Қаршингизда турган Жак Коллендек сургун қилинган одам — бошқаларга қараганда юраклироқ, у Жан-Жак айтган ижтимоий битимнинг тамомила бузилишига қарши эътироз билдиради, мен унинг шогирди бўлганим билан фахрланаман. Бутун жандарилари, бюджетлари, судлари билан бир қилиб ҳукуматга қарши мен якка ўзим бош кўтарганман ва уларни роса лақиллатиб юрибман.

— Оббо шайтон-ей! Роса суратга олишга боп бўлиб кетди-да, — деди ёш рассом.

— Ҳей, сен, жаллод жаноб олийларининг тоғаси, Беванинг гофмейстери (сургун қилинганлар, кишини даҳшатга солувчи мана шундай лақабни гильотинога беришган эди), — деди Коллен, қидирув полицияси бошлиғи томон ўгрилиб, — бир ҳиммат қил, мени тутиб берган одам — Ипакойим бўлса, тўғриси айт! Унинг бошқалар учун жавобгарликка тортилишини истамайман, бу жуда адолатсизлик бўларди.

Бу орада полициячилар унинг хонасини роса тити-пити қилиб ва ундаги буюмларни рўйхатга олиб қайтиб тушдилар-да, бошлиқлари олдига келиб бор гапни унга пичирлаб айта бошладилар! Тергов тамом бўлди.

— Жаноблар, — деди Коллен хўрандаларга, — ҳозир мени олиб кетишади. Бу ерда турган вақтимда, ҳаммангиз ҳам мен билан яхши муомалада бўлдинглар, бунинг учун сиздан доимо миннатдор бўлиб қоламан. Хайр энди, омон бўлинглар. Розилик берсангиз, сизга Провансдан узум юбориб турсам*.

У бир неча қадам ташлади-ю, лекин Растињьякка қараш учун орқасига ўғрилди.

— Хайр энди, Эжен,— деди у,— одатдаги дағал гапларига сира ўхшамаган мулойимлик ва маъюслик билан.— Қийнаиб қолгудек бўлсанг, кунингга ярайдиган содиқ бир дўст қолдириб кетяпман.

Қўлига кишан солинган бўлишига қарамай, у қиличбозлик ўқитувчиларидек оёқларини кериб туриб олди-да: «Бир, икки!» деб гўё шамшир билан бировнинг устига отилгандек бир ҳаракат қилиб кўрсатди.

— Бошингга кулфат тушса, ўша ёққа мурожаат қилавер. Унинг ўзи ҳам, пули ҳам хизматингга ҳозир.

Бу ғайри оддий одам кейинги гапларини шундай майнабозчилик билан айтдики, бунинг маъносини ўзи билан Растињьякдан бошқа ҳеч ким тушуна олмади. Жандармлар, солдатлар ва полициячилар уйдан чиқиб кетишгандан кейин, Сильвия бекасининг пешонасини сирка билан ишқаб туриб, серрайиб туриб қолишган хўрандаларга қаради.

— Ҳарна бўлганда ҳам, у яхши одам эди,— деди Сильвия.

Унинг сўзлари бу воқеа туфайли минг хил хаёлларга бориб, донг қотиб қолган одамларни ҳушига келтирди, ҳамма бир-бирига қаради, ҳамманинг кўзи чўпдек озгин, қоқ суяк, шамдек қотиб турган мадемуазель Мишонога тушди; у печкага суқилиб, гўё шляпасининг соябони жуда тиниғу, ундан тушган соя кўзларидаги ифодани яшира олмагандай, қўрқанидан ерга тикилиб турарди.

Илгари ҳам ҳеч ким ёқтирмаган бу хотиннинг бутун маразлиги тамомила фош бўлди қўйди. Ҳамма ундан нафратланиб, ғовур-ғувур кўтарилди.

Мадемуазель Мишоно ҳамма гапни эшитиб турган бўлса ҳам, хонадан чиқиб кетмади. Биринчи бўлиб Бьяншон ёнида турган одамнинг қулоғига пичирлаб деди:

— Агар бу махлуқ бундан кейин ҳам биз билан овқатланадиган бўлса, мен бошқа жойга кўчиб кетаман.

Уша заҳотиёқ Пуаредан бошқа ҳамма бу гапга қўшилди, шундан кейин Бьяншон ҳамманинг фикрига таяниб туриб чолнинг олдига борди.

— Сиз мадемуазель Мишоно билан анча яқинсиз,— деди у,— у билан гаплашинг ва бу ердан ҳозироқ чиқиб кетиши кераклигини уқтиринг.

— Ҳозироқ?— ҳайрон бўлиб сўради Пуаре.

Кейин у қари қиз олдига бориб, қулоғига алланарса деб шивирлади.

— Ахир мен бир ойлик ҳақни олдиндан тўлаб қўйганман-ку, мен бу ерда ҳамма қатори ўз пулимга турибман,— деб жавоб қилди у, хўрандаларга заҳарли илондек назар ташлаб.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Биз пул йиғиб, ҳақингизни қайтариб берамиз,— деди Растиньяк.

— Жаноб де Растиньяк, албатта, Коллен тарафдори,— деди у студентга синовчан, заҳарли назар ташлаб,— сабабини тушуниш қийин эмас.

Эжен қари қизнинг устига ташланиб, уни бўғиб ташламоқчи бўлгандай, бир ҳамла қилди. Мишононинг бу макорона кўзлари унинг қалбини тешиб ўтгандек бўлди.

— Уша билан тенг келиб ўтирасизми!— дейишди хўрандалар.

Растиньяк қўлини кўксига қовуштириб олди-ю, индамади.

Рассом йигит бева Вокега ўгрилди:

— Келинг, мадемуазель хоинни даф қилайлик,— деди пансион бекасига.— Агар Мишонони ҳайдаб чиқармасангиз ҳаммамиз бу каталагингиздан чиқиб кетамиз ва ҳамма ерда, уйингиз сургун қилинганлар билан жосуслар макони деб овоза қиламиз. Гапимизга кирсангиз, биз ҳам бўлган ишлар тўғрисида оғиз очмаймиз, бундай ишлар асилзодалар орасида ҳам юз бериши мумкинку ахир; то сургун қилинганларнинг пешонасига тамға босадиган бўлишмагунча, уларнинг паришликлар қиёфасида эркин юришини тақиқлашмагунча, улар ҳамманинг бошини қотириб юраверадилар.

Бундай талабни эшитган заҳоти Воке хоним бирпасда тузалди қўйди: у қаддини ростлади, қўлларини кўксига чалиштирди, шишага ўхшаган кўзларини катта-катта очди, кўзларида ёшдан асар ҳам йўқ эди.

— Нималар деяпсиз ўзи, азизим, мени хонавайрон қилмоқчимисиз? Оббо жаноб Вотрен-ей... Вой, худойим!— деб ўз гапини ўзи бўлди.— Уни тўғри одам деб атамасликка ҳеч тилим бормайди. Мана, битта хонам бўшаб қолди, энди сиз яна иккита хонамнинг бўшаб қолишини истайсизми, яна келиб-келиб ҳеч ким бошпанага муҳтож бўлмаган бир пайтда-я.

— Жаноблар, олинглар шляпаларингизни, овқат қил-

гани Сорбонна майдонига, Фликотоникига борамиз,— деб таклиф қилди Бьяншон.

Бева Воке нима фойда-ю, нима зиён эканини дарров фаҳмлади ва пилдираганича мадемуазель Мишоно олдига келди.

— Менга қаранг, оппоқ қиз, менинг хонавайрон бўлишимни истамассиз дейман, а? Кўриб турибсиз-ку, бу жаноблар мени шунга мажбур қилишяпти... бугун кечқурун ўв хонагизда ўтириб тура тулинг.

— Йўқ, ҳеч ҳам ундай деганимиз йўқ!— деб қичқиришди хўрандалар.— Биз унинг бу ердан бутунлай кетишини, кетганда ҳам ҳозир чиқиб кетишини хоҳлаймиз!

— Ахир, бечора мадемуазель ҳали овқатлангани йўқ-ку,— деди Пуаре аянчли ёлбориб.

— Хоҳлаган ерида овқат қилаверсин!— деб қичқиришди хўрандалар.

— Жосуснинг думини тугиш керак!

— Жосусларни ҳайданглар!

— Жаноблар,— деди тўсатдан Пуаре, юраги ботиниб,— муҳаббат ҳатто қўйларни ҳам ботир қилиб юборади,— жуда бўлмаса жинсини ҳурмат қилинглар!

— Жосусларда жинс бўлмайди,— деди рассом.

— Ана жинсорама!

— Думини тугорама!

— Жаноблар! Шармандалик бу. Одамларни уйдан кўчирмоқчи бўлсангиз ҳам одобга хилоф қилмаслигингиз керак. Биз пул тўлаганмиз, биз шу ерда қоламиз,— деди Пуаре фуражкани кийиб, мадемуазель Мишоно ёнидаги стулга ўтириб олар экан, Воке эса бу пайт мадемуазелни уйдан чиқиб кетишга унатиш билан овора эди.

— Вой шумтака-е,— деди рассом, Пуарени майна қилиб,— оббо шумтакаси тушмагур-е!

— Бўпти, сизлар кетмасангиз, унда биз кетамиз,— деди Бьяншон.

Шунда ҳамма хўрандалар бирваракайига эшик томон юришди.

— Мадемуазель, бу нима қилганингиз?— деб қичқириб юборди бева,— хонавайрон қилдингиз-ку. Бу ерда қолишингиз мумкин эмас: зўрлик билан кўчага чиқариб ташлашлари ҳам мумкин-а.

Мадемуазель Мишоно ўрнидан турди.

— Кетади!

— Кетмайди!

— Кетади!

— Кетмайди!

Кети узилмайдиган бундай қичқириқлар ва адоват билан айтилган ҳар хил гаплардан кейин мадемуазель бека билан бир оз шивирлашиб олди-да, сўнг кўчиб кетишга мажбур бўлди.

— Мен Бюно хонимнинг уйига кўчиб кетаман,— деди у пўписа билан.

— Хоҳлаган ерингизга кўчиб бораверинг, мадемуазель,— деб жавоб қилди, бу жавобдан жуда хафа бўлган бева Воке, негаки, Бюно пансионини «Воке уйи» билан рақобатда эди ва шу сабабли бева уни жуда ёмон кўрарди.— Бюно пансионига кўчиб бораверинг, у ерда шундай вино қуйиб беришадикки, башарангиз бурушиб кетади, овқатларини ҳам оғизга олиб бўлмайди.

Хўрандалар чурқ этмай икки қатор бўлиб тизилиб туришарди. Пуаре мадемуазель Мишонога шундай меҳр ва садоқат билан қаради, унинг кетидан кетиш-кетмаслигини билолмай, шундай саросимага тушиб қолдики, қари қизнинг кетмоқчи бўлганидан хурсанд бўлган хўрандалар бир-бирларига қараб, кулиша бошлади.

— Пиш, пиш, пиш, Пуаре!— деб қичқирди унга рассом.— Қани, бўла қолинг, бир, икки, уч!

Музей ходими майнабозчилик қилиб ўша вақтдаги машҳур бир романснинг бошланишини куйлаб юборди:

Отланганди Сурия томон
Уктам йигит Дюнуа шу он...

— Бўла қолинг энди, ахир ўзингиз учиб-қўниб турибсиз-ку,— *trahit sua quemque voluptas*¹— деди Бьяншон.

— Ҳар ким ўз маъшуқасининг орқасидан кетади— Вергилийнинг шеърини эркин таржима қилсак, шундай маъно чиқади,— деб илова қилди репетитор*.

Мадемуазель Мишоно Пуарегга ўгрилиб қаради ва гўё қўли билан кимнингдир қўлтигидан олгандек ҳаракат қилди; Пуаре бундай талабга дош беролмай, унинг олдига борди ва унга қўлини тутди.

Ҳамма бирдан хахолаб кулиб юборди, қарсақлар чалинди.

¹ Ҳар ким ўз хирсияга эргашади (логинча).

- Браво, Пуарел!
- Чоли тушмагур, Пуарел!
- Апполон* Пуарел!
- Марс* Пуарел!
- Баракалла, Пуарел!

Шу пайт хат ташувчи кириб келиб, Воке хонимга бир кат тутқазди; уни ўқиб чиқиб, бева бўшашганича ўтириб қолди.

— Уйимга энди ўт қўйиб юбориш қолди, холос, самовий жабр-ситамлارнинг барчаси бошимга дўлдай ёғилапти. Соат учда Тайфернинг ўғли ўлибди. Бечора йигитнинг бошига тушадиган бахтсизлик эвазига Кутюр хоним билан Викторина учун яхшилик тилаган эканман, мана жазо-йимни тортиб ўтирибман. Хонимлар, буюмларимизни бериб юборинг, биз шу ерда қоламиз, деб ёзиб юборишибди. Тайфер Кутюр хонимга қизи олдида компаньонка бўлиб қолишига рухсат берибди. Тўртта хона бўшаб қолди, бешта ижарадор қўлдан кетди! Бало келса, қўша келади дейишгани рост экан!— дерди йиғламоқдан бери бўлиб Воке хоним.

Кўчадан эшитилган арава овози эшик олдига келиб бирдан тўхтади.

— Яна бир бало бўлди шекилли,— деди Сильвия.

Тўсатдан Горио кириб келди; чол худди дунёга қайта келгандек юзидан нур ёғилиб турар, ниҳоятда бахтиёр кўринарди.

— Горио аравада келибди-я! Ахир бу қиёмат-ку!— деб ажабланишди хўрандалар.

Чол тўппа-тўғри бурчакда ўйга толиб турган Эжен олдида борди, унинг қўлтиғидан олиб, хурсанд овоз билан деди:

— Юринг.

— Йе, бу ерда нималар бўлганини билмайсизми ҳали?— деди Растиньяк.— Вотрен бадарга қилинган маҳбус бўлиб чиқди, Тайфернинг ўғли ўлибди.

— Бизга нима?— деб эътироз билдирди Горио ота.— Мен қивим билан бирга сизникида овқат қиламан, тушуняписизми? У сизни кутиб турибди, юринг!

У Эженни худди маҳбубасини ўғирлаб кетаётган одамдек жон-жаҳди билан қўлидан торта бошлади.

— Келингла, овқат қилайлик,— деб таклиф қилди рассом.

Ҳамма стул олиб дастурхон атрофига ўтирди.

— Ана ҳодос,— деди бақалоқ Сильвия,— бугун кўнгилсиз воқеалардан сираям бошимиз чиқмас экан-да, бу ёқда лавлаги билан пиширган қўй гўшти ҳам куйиб кетди. Иложим қанча, куйган бўлса ҳам еяверасизлар энди!

Стол атрофида ўн саккизта хўранда ўрнига ўнта одам ўтирганини кўрган бева Вокенинг бир оғиз гап айтишга мажоли қолмади, аммо ҳамма унинг кўнглини кўтаришга, чиройини очишга уринарди. Аввалига улар Вотрендан ва бугун бўлган ишлардан гаплашиб ўтирдилар, аммо бир ордан кейин гап айланиб суҳбат дуаллар, судлар, қонунларнинг нотакомиллиги ва қамоқлар устига ўтиб кетди. Бора-бора суҳбатдошлар Жак Коллен, Викторина ва унинг акаси тўғрисидаги гаплардан жуда узоқлашиб кетдилар ва шундай шовқин-сурон кўтардиларки, гарчи ўзлари ўн киши бўлса ҳам, йигирма кишига татирлик даражада бақиришиб-чақириша бошладилар: гўё бугун дастурхон атрофига одатдагидан ҳам кўпроқ одам тўпланганга ўхшарди; кечаги овқат билан бугунгисининг фарқи ҳам мана шунда эди, холос. Париждаги кундалик ҳодисаларни ўзига эрмак деб билган мана шу худбин одамларда мавжуд бўлган бепарволик устун келди; ҳатто бақалоқ Сильвиянинг гапларидаги умидворликка Воке хонимнинг ўзи ҳам ишониб қолди-ю, кўнгли тинчиди.

Бугун Растиньяк эрталабдан кечгача аллақандай ёмон туш кўргандек ганғиб юрди; иродаси кучли ва мияси жойида эканига ҳам қарамай, Горио ота билан аравада ёнмаёن ўтирганида ҳам эс-ҳушини бир ерга йиғиб ололмади, шунинг учун, қанчадан-қанча ташвиш тортган чолнинг ҳаддан зиёд хурсандлик билан айтаётган гапларини худди уйқусида эшитаётгандек эди.

— Ҳамма иш эрталабоқ хал бўлган. Биз энди учаламиз бирга овқат қиламиз! Тушуняпсизми? Мана тўрт йил бўлибдики, мен Дельфина билан, ўзимнинг Фифина қизим билан бирга овқат қилганим йўқ. Эпди у кечқурунлари доим мен билан бирга бўлади. Биз эрталабдан бери сизникидамиз. Сюртугимни ечиб мардикордек ишладим ўзим ҳам. Уй анжомларини ташиб киришга қарашдим. О, Фифинанинг дастурхон тепасида қандай меҳрибон бўлишини, менга қандай парвона бўлиб: «Дадажон, мана бундан еб кўринг, жуда лаззатли нарса!»— дейишларини ҳали билмайсиз. У шунақа меҳрибонлик қилиб турганда мендан сира овқат ўтмай қолади. Анчадан бери қизим билан мана шундай, ҳузур қилиб ўтирмагандим!

— Демак, бугун дунё остин-устун бўлиб кетибди-да?— деди унга Эжен.

— Остин-устун?— ҳайрон бўлиб сўради Горио ота.— Йўқ, дунё ҳеч қачон бугунгичалик яхши бўлмаган эди. Кўчаларда мен фақат шод-хуррам одамларни кўряпман, фақат бир-бирининг қўлини қисиб кўришаётган, ўпишаётган одамларни кўряпман, улар шундай бахтиёрки, гўё ҳаммаси ҳам қизлари билан овқат қилгани кетаётгандек, худди Фифина менинг ҳузуримда «Инглиз қаҳвахонаси»нинг бош ошпазига буюртирган лаззатли таомлар сингари овқат егани кетаётгандек туюлади. Қизим бор ерда аччиқ турп ҳам асалдек ширин туюлиб кетади.

— Энди ўзимга келаётганга ўхшайман,— деди Эжен.

— Извошчи, тезроқ қимирласанг-чи!— деб қичқирди Горио ота, олд тарафдаги ойнани кўтариб.— Ҳайда, агар айтган жойимга ўн минутда етказиб қўйсанг, ароққа юз су оласан.

Бундай ваъдани эшитиб, извошчи отларини қамчилаб, учира кетди.

— Мунча судралмаса,— дерди Горио ота.

— Қаёққа олиб кетяпсиз мени?— деб сўради Растиньяк.

— Сизникига.

Арава д'Артуа кўчасида тўхтади. Чол биринчи бўлиб тушди ва ишратпараст тул эркаклар сингари сахийлик билан пулнинг бетига қарамай, кучерга ўн франк тутқазди.

— Қани, юра қолинг,— деди у Растиньякка ва яп-янги чиройли бир уйнинг ҳовлисидан айланиб ўтиб. Эженни тўртинчи қаватдаги бир квартира эшиги олдига етаклаб чиқди. Горио ота қўнғироқ қилишга ҳам улғирмади. Де Нусинген хонимнинг уй ходимаси Тереза эшикни очди. Эжен ўзини бир пешхона, кичкинагина меҳмонхона, ётоқхона ва кабинетдан иборат шинамгина квартирада кўрди; кабинетнинг деразасидан қандайдир бир боғ кўрииб турарди. Кичкинагина меҳмонхона ўзининг қулайлиги ва жиҳозларининг чиройлилиги билан ҳеч қандай меҳмонхонадан қолишмасди. Эжен шу ерда шамчироқ ёруғида, камин олдида қўйилган козеткада ўтирган Дельфинага кўзи тушди; хоним ўрнидан турди, оловнинг таптини тўсиб турувчи кичкина тўсиқни камин тоқчасига қўйди ва Растиньякка қараб ғоят меҳрибонлик билан:

— Ҳали сизга одам юбориш ҳам керак экан-да, жаноб бепарво!— деди.

Тереза чиқиб кетди. Студент Дельфинани қучоқлади, уни бағрига босиб туриб, хурсандликдан йиғлаб юборди. Мияси-ю, қалбини толиқтирган бир кунлик қанчадан-қанча оғир ҳаяжонлардан кейин «Воке уйи»дек жойдан мана бундай манзара қўйнига келиб қолиши Растиньянинг кўнглини бўшаштириб юборди.

Эжен гапиришга ҳам, бундай сеҳрли нарсаларнинг қаердан пайдо бўлгани ҳақида ўйлашга ҳам мажоли қолмай, козеткада чўзилиб ётаркан, Горно ота қизига пичирлаб дерди:

— Сени яхши кўришини билардим.

— Юринг, ахир, бундай ўз кўзингиз билан уйни кўринг,— деб де Нусинген хоним Эженнинг қўлидан олиб, нариги хонага етаклаб чиқди, бу ердаги гиламлар, жиҳозлар, ҳатто энг арзимас икир-чикирлар ҳам Дельфинанинг хонасини эслатарди, фарқи хона хиёл чоғроқ эди, колос.

— Фақат каравот етишмас экан,— деди Растиньяк.

— Ҳа,— деб жавоб қилди Дельфина қизариб ва унинг қўлини қисиб.

Эжен унга қаради: йигит ҳали ёш эди, шунинг учун ҳам у маъшуқа аёлнинг дили самимий ҳаё ҳисси билан лиммолим бўлишини англади.

— Сиз сажда қилса арзийдиган аёллар трифасидансиз,— деди Эжен унинг қулоғига.— Бир-биримизни шундай яхши тушунамизки, сизга: муҳаббат қанчалик кучли, қанчалик чинакам бўлса, уни шунчалик сир сақлаш, яширин тутиш керак, деб дилимдаги гапни кўрқмай айтишга журъат эта оламан. Сиримизни бировга билдирмайлик.

— Уша биров мен эканман-да,— деб тўнғиллаб қўйди Горно ота.

— Сизу биз бир одам эканимизни ўзингиз яхши биласиз...

— Мен ҳам ана шуни истардим: ахир, менга эътибор бериб ўтирмайсизлар-ку, а? Мен эса бамисоли малоикалардек келиб-кетиб юравераман — малоикалар кўринмайди, Фифина, Нини, Диди! Нима деган эдим сента: «Д'Артуа кўчасида яхшигина бир квартира ижарага берилаётган экан, ўша квартирани Эженга ясатиб берайлик», демабмидим, яхши айтган эканманми? Сен бўлсанг, йўқ деб юрибсан. Сени дунёга келтирган ҳам, мана бугун шодлантирган ҳам ўзимман. Оталик бахтининг кайфини суриш учун оталар болаларига доим бирон нарса ҳадя қилиб туришлари

керак. Доимо ҳада қил! Ота бўлганингдан кейин, қиладиган вазифанг шу бўлсин!

— Нималар деяпсиз ўзи?

— Ҳа, ҳа, тўғриси, у бунга кўнмаган эди: гўё жамоатчилик фикри киши бахтидан ҳам устуну, шунинг учун ҳар кил гийбатлар бошланиб кетишидан қўрқди! Ваҳоланки, ҳозир ҳамма аёллар у қилган ишни орау қиладилар...

Горно ота ёлғиз ўзи гап сотаётган эди. Де Нусинген хоним Эженни кабинетга бошлаб кириб кетганди, улар ичкари кириши биланоқ, у ердан эҳтиёткорона бўлса ҳам, ҳар ҳолда бу хонага эшитиларли даражада ўпиш овози келди. Бу хона ҳам жиҳозларининг чиройлилиги билан бошқа хоналардан қолишмасди — ҳамма хоналар яхшилаб жиҳозланган эди.

Де Нусинген хоним овқатланиш учун меҳмонхонага қайтиб чиқиб, стол ёнига ўтираркан:

— Кўнглингиздагини топибмизми? — деб сўради.

— Ғоят даражада соз, — деди Эжен. — Лекин, афсус! Жиҳозларнинг гўзаллигини, дид-фаросат билан танланганини амалда кўриб турганим бу ажойиб тушни, бу гўзал ҳаётдаги бутун нафосатни мен жуда яхши туйиб турибман, аммо бундай совғани қабул қила олмайман, ўзим эса жуда камбағал бўлганим учун...

— Ҳа-ҳа-а! Ҳали шундайми! Халитдан гапимни қайтаряпсизми? — деди де Нусинген хоним, у бу гапни шундай нов-карашма, ҳавил-мутоиба билан, шундай амирона оҳангда айтдики, аёллар ўзгаларни виждон азобидан қутқармоқчи бўлсалар, бундай азобни тамомила йўқотиб юбориш учун одатда шунақа йўл тутадилар.

Аммо Растиньяк бугун ўзини жуда қаттиқ тергов остига олганди, бунинг устига, Вотреннинг қамоққа олинишини кўрди-ю, сал бўлмаса, қандай тубсиз жарга қулаб кетай деб турганини пайқаб олди, буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, Эжендаги олижаноблик туйғуларни ва ахлоқий-маънавий кучларни шундай мустаҳкамлаган эдики, ширинсўзлик билан уни ўз эътиқодларидан қайтармоқчи бўлаётган Дельфинага бўйсун олмасди. У жуда хафа бўлиб кетди.

— Нима, наҳотки рад қилсангиз? — деб сўради де Нусинген хоним. — Бундай бўйин товлашнинг маъносига ўзингиз тушунасизми? Сиз келажакка ишонмаяпсиз, мен билан муносабатда бўлишдан қўрқяпсиз. Демак, сизга бўлган ҳисларимни алдашдан қўрқасиз? Борди-ю, мени сев

сангиз, мен ҳам сизни севсам, бундай арзимас соврани қабул қилишингизга нима тўсқинлик қилади сизга? Бўйдоқларга хос бу квартирани жиҳозлаш менга қанчалик лаззат бағишлаганини билсангиз эди, бундай иккиланиб ўтирмасдингиз, мендан узр сўраган бўлардингиз. Қўлимда пулингиз бор эди, мен уларни мана шу ишга сарф қилдим — бор гап шу. Узингизни ҳиммати зўр одам деб ҳисоблайсиз, аслида эса, навари паст одамсиз. Сиз булардан ҳам кўпроқ нарсани истайсиз... Аҳ!..— деб юборди у, Эженнинг эҳтирос билан қараб турганини пайқаб қолиб, —...ўзингиз бўлсангиз арзимаган нарсалар устида ноз-фироқ қилиб ўтирибсиз! Мени яхши кўрмасангиз, о, унда, буларни рад қилганингиз маъқул! Менинг қисматим бир оғиз гапингизга боғлиқ бўлиб қолди. Гапиринг!.. Ахир, дада, тушунтирсангиз-чи бунга, — деди у отасига, бирпас жим тургандан кейин. — Наҳотки, ор-номус масаласида мени ўзинчалик зийрак эмас деб ўйласа.

Горио ота кайф қилиб олган наставандлар сингари оғзининг танобини йиғиб ололмай, уларнинг ёқимтой гижиллашига қулоқ солиб турарди.

— Сиз гўдаксиз, ҳаётга энди кириб келяпсиз, — деб давом этди хоним, Эженнинг қўлидан ушлаб, — йўлингизда кўпчилик енгиб ўтолмайдиган тўсиқ пайдо бўлди, аммо аёл кишининг қўли ўша тўсиқларни йўлингиздан суриб ташлади, сиз бўлсангиз орқага тисарилиб ўтирибсиз! Лекин ҳамма нарса ҳали олдинда, жуда катта давлат ҳам ортирасиз, ойдек жамолингиздан омадли йигит эканлигингиз кўриниб турибди. Омадингиз келиб бойиганингизда сизга ҳозир қарзга берган нарсаларимни қайтара олмайсизми? Ахир, қадим замонларда хонимлар ўз рицарларига турнирларда менинг шарафимга жанг қилинг деб қилич, қалқон, совут совға қилмас эдиларми? Менга қаранг, Эжен, мен сизга совға қилаётган нарса ҳозирги замонда нуфузли одам бўламан деган киши учун зарур бўлган кураш қуроллари-ку. Чердакдаги ҳужрангиз отамнинг хонасига ўхшаса, хўп яхши жой бўлса керак! Демак, овқат қилмас эканмиз-да, бўлмаса? Сиз мени хафа қилмоқчисиз-а? Жавоб берсангиз-чи! — деди у Эженнинг қўлидан тортиб. — Ё раббий! Дада, кўндирсангиз-чи уни, бўлмаса мен бу ердан ҳозир кетаману, у билан бошқа сира кўришмайман...

— Ҳозир сизни кўндираман, — деди шодликдан эсини йўқотган Горио ота, ҳушини йиғиб. — Авизим, жаноб Эжен,

ахир, яҳудийлардан ҳам қарз олиб турасиз-ку, а шундайми?

— Бўлиб туради,— деди Растиньяк.

— Жуда соз, мана, қўлга тушдингиз,— деб гапини давом эттирди чол, ёнидан эскиб кетган кармонини қўлига олар экан. — Энди мен ўзим яҳудий бўлиб олдим: бу нарсаларга ҳамма пулларни мен тўладим, мана ҳужжатлари. Бу ердаги жамики нарсалар учун сиз бир сантиметр ҳам қарздор эмассиз. Сарф бўлган пул унча кўп ҳам эмас, нари борса, беш минг франк бўлади, ана шу пулни сизга мен қарз бераман, мен эса аёл киши эмасман, шунинг учун мендан пул олишга йўқ дея олмайсиз. Бир парча қоғозга менга тилхат ёзиб берасиз бас, пулни кейин бераверасиз.

Эжен билан Дельфина ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарашди; шунда иккаласининг кўзида ҳам ёш ялтиради. Растиньяк чолнинг қўлини қизгинлик билан қисди.

— Ҳа, нимасига ҳайрон бўласизлар! Ахир, иккинчис ҳам менинг болам эмасмисиз? — деди Горио ота.

— Отажоним,— деди де Нусинген хоним,— ахир буни қандай қила олдингиз?

— Ҳа-а, ҳамма гап ҳам ана шунда-да! Уни сенга яқинроқ ерга кўчириб келишга кўндирганимдан кейин қарасам, худди келинчакка мол танлагандек роса харид қиляпсан, шуни кўрдиму: «Иш бундай борадиган бўлса, боши ғовлаб қолади-ку!» — дедим ўзимча. Ахир, ишончли вакилимизнинг айтишича, ўз пулларингни ажратиб бериш учун эрингга қарши қўзғаган суд ишимиз ярим йилча чўзилар экан. Хўп! Шундай дедиму, ўзимнинг йилига бир минг уч юз эллик франк фойда бериб турган доимий рентамни сотдим; ўн беш минг франкни умрбод бир минг икки юз франкдан йиллик даромад бериб турадиган ишончли бир ишга жойлаштирдим, қолган пулларимдан эса, сизларга мана буларни етказиб берганлар билан ҳисоб-китоб қилдим. Шу ерда, юқоридан, бир юз эллик франкка бир хонани бир йилга ижарага олдим; кунига қирқ су бемалол етиб, ортиб қолади. Кийим-бошнинг менга кераги йўқ, борларини кийиб тамомласам ҳам хўп гап. Роса икки ҳафтадан бери ўзимга ўзим: «Хўп бахтли бўлишди-да, энди!» деб севиниб юрибман. Хўш, ё бахтли эмасмисизлар?

— О, дада, дадажон! — деди-ю де Нусинген хоним лип этиб отасининг тиззасига ўтириб олди.

Дельфина отасининг юз-кўзларидан ўпар, эркаланиб сарғиш сочлари, олтиндек товланган бошини унинг юзла-

рига суркар ва бахтиёрликдан очилиб кетган чолнинг юзларига кўз ёшларини тўкарди.

— Дадажон, сиз чинакам отасиз! Дунёда сиздан бошқа бунақа ота йўқ. Эжен сизни илгари ҳам яхши кўрар эди, энди қанчалик яхши кўраркин!

Горио ота ўн йилдан бери, қизининг юрак уришини ма-на шундай, ўз юраги олдида ҳис қилмаган эди.

— Бўлди, болаларим, бас, Дельфина,— дер эди у, — бундай қилаверсанг хурсандликдан юрагим ёрилиб ўламан! Юрагим отилиб чиқиб кетай деяпти. Менга қаранг, жаноб Эжен, сиз билан энди орамиз очиқ!

Шундай деб, чол қизини астойдил шундай маҳкам қучоқладики, қизи:

— Вой, оғритдингиз!— деб юборди.

— Қаттиқ оғритдимми-а?— деди чол, ранги ўчиб.

Отаси унга қаттиқ изтироб билан қараб турарди. Бу пайғамбарсифат отанинг чеҳрасини аниқ тасвирламоқ учун буюк рассомлар чизган ажойиб санамларга мурожаат қилмоқ лозим; бу санамларда башарият ҳалоскори Исонинг жамият истиқболи йўлида тортган жамики азоб-уқубатлари ниҳоятда ёрқин акс эттирилгандир. Горио ота гоят аҳтиётлик билан қизининг белидан ўпиб қўйди — худди шу ерга унинг бармоқлари жуда қаттиқ ботган эди.

— Йўқ, йўқ, жонингни оғритганим йўқ,— дерди у жилжайиб, қизига ёлборувчи назар ташларкан, — ўзинг қичқириб, ўтакамни ёриб юбординг.— Сўнг у қизини аҳтиёт билан ўпиб қўйиб, қулогига шивирлади: — Буларнинг ҳаммаси айтганимдан анча қиммат туради, аммо бунинг билдириб бўлармиди, аччиғи чиқиб ўтирмасин яна.

Эжен чолнинг бундай чексиз ҳимматидан ҳайратда эди, унга шундай лақмалик ва очиқ чеҳра билан маҳлиё бўлиб турардики, бу ҳис ёш йигитларнинг баданини аллақандай илоҳий туйғу билан жимирлатиб юборади.

— Мен буларнинг ҳаммасига муносиб одам бўламан!— деди у.

— Азизим Эжен, ҳозир айтган гапларингиз бирам ёқимлики!— деб, де Нусинген хоним унинг пешонасидан ўпиб олди.

— У сени деб мадемуазель Тайфердан, унинг миллионларидан воз кечиб турибди,— деб қўшимча қилди Горио ота.— Ҳа, ўша қиз сизни яхши кўрар эди, энди битмас-туганмас давлатга эга бўлди.

— Нима кераги бор эди бу гапларнинг?— Растиньяк унга таъна билан қараб қўйди.

— Эжен,— деб Дельфина унинг қулорига шивирлади,— энди бугун кечқурун хафаликдан бошим чиқмас экан-да, О, сизни ҳамма вақт бирдай яхши кўраман!

— Сизларни эрга берганимдан бери кўрган энг яхши куним мана шу бугун бўлди!— деди Горио ота.— Энди худо бошимга не-не азобларни солса ҳам майли, фақат сизларнинг гамингизни кўрмасам бас, энди доим: «Шу йил февраль ойида мен одамлар бутун умрида кўролмайдиган хурсандчиликни кўрдим»,— деб ўзимга ўзим гапириб юраман. Менга қара, Фифина!— деди у қизига.— Хўш, шу қиз чиройли эмасми? Қани, ростингизни айтинг-чи, шундай ранги тоза, иягида чуқурчаси бор аёлни умрингизда учратганмисиз ҳеч? Учратмагансиз-а? Тўғрими, учратмагансиз? Бундай нафосатни мен яратганман! Энди у сиз туфайли бахтли бўлади, яна минг ҳисса чиройли бўлиб кетади. Мабодо менинг жаннатдаги жойим сизга керак бўлиб қолса, муҳтарам қўшни, сизга бердим, ўзим дўзахга тушсам ҳам бўлаверади. Юринглар, овқат еялик, юринглар, бу ердаги ҳамма нарса ўзимизники,— деб қолди у тўсатдан, бошқа нима дейишини билмай.

— Дадажон!

Чол ўрнидан турди, қизининг олдига бориб, унинг бошини қўллари орасига олди ва сочининг фарқидан ўпиб, деди:

— Эҳ, қўзичоғим, ўзингни ҳеч койитмасдан туриб ҳам мени жуда бахтиёр қила олишингни билсанг эди! Мен анави ерда, юқорида яшайман; икки қадам ортиқча юриб, менинг олдимга кириб чиқсанг нима қилади? Кирасанми, а?

— Кираман, дадажон.

— Такрорла.

— Кираман, дадажон.

— Бўлди, бас қил, бўлмаса севинганимдан, бу гапни юз марта такрорлатишга мажбур этаман. Юринглар, овқатланайлик.

Уша куни кечқурун ҳаммалари ҳам ёш болалардек ро-са шўхлик қилишди, лекин Горио ота шўхлик қилишда сира ҳам ёшлардан қолишмади. У қизининг оёқлари остига ён-бошлаб ётиб олиб, у оёқлардан ўпар, кўзларига узоқ-узоқ тикилар, кўйлагига юзини ишқар — хуллас, ҳеч ўзини тия

олмай, фақат жуда ёш, жуда жўшқин ошиқларгагина хос қилиқларни қиларди.

— Кўрдингизми?— деб Дельфина Растиньякка шивирлади.— Отам биз билан бирга бўладиган бўлса, фақат у билан банд бўлишга тўғри келади. Бу эса баъзан малол келади.

Бир неча бор рашк ўтида ёнган Эжен уни бу гапи учун қораламади, бу фикр остидан эса машъум нонкўрликнинг куртаги ниш уриб чиқаётган эди.

— Хонамиз қачон мукамал тайёр бўлади?— деб сўради Эжен, хонани кўздан кечирар экан.— Демак, бугун ажралишга тўғри келар экан-да!

— Ҳа, аммо эртага меникида овқат қиласиз,— деди Дельфина, унга мўғамбирона назар ташлаб,— эртага Италиялар операси куни.

— Мен партердан жой оламан,— деди Горิโอ ота.

Вақт ярим кеча бўлди. Дельфинани олиб кетгани карета келди. Студент билан Горิโอ ота «Воке уйн»га қараб кетишди, йўл-йўлакай Дельфина тўғрисида гаплашиб боришаркан, унинг гўваллигига шундай таҳсинлар ўқишдики, бу суҳбат кучли эҳтирослар тортишувига ўхшаб кетди. Ҳар қандай худбинлик манфаатидан ҳоли бўлган бу отанинги меҳри ўз мустақиллиги ва теранлиги билан Эженнинг муҳаббатидан устун эдиким, буни йигит эътироф этмай иложи йўқ эди. Ота меҳрига сазовор бўлган фарзанд шак-шубҳасиз, мусаффо ва гўвал бўлиб қолганди, ўтмиш ва келажак тўғрисидаги фикрлар эса бу меҳрибонликни яна ҳам ошириб юборганди.

Уйга қайтиб келиб, улар бева Вокенинг ёлғиз Сильвия ва Кристоф билан печка олдида ўтирганини кўришди. Кекса бека Карфаген харобалари орасида ёлғиз қолган Марийга ўхшарди. У Сильвияга дард-аламини айтиб, қолган иккита ижарадорни кутиб ўтирарди. Лорд Байрон ўзининг Тассо деган қаҳрамонига ўз ҳасратини баён қилиши учун қандай зўр сўзларни топиб берган бўлмасин, у гаплар бева Вокенинг оғзидан чиқаётган жонли ҳасрат даражасига етишига ҳали анча бор эди.

— Сильвия, бундан чиқди, эртага фақат уч чашка кофе тайёрлашга тўғри келади. Қара-я! Уйимиз ҳувиллаб қолди, юракларим чок-чок ёрилиб кетяпти. Хўрандаларсиз турмуш турмуш бўптими? Ҳеч ҳам-да! Ё раббий, уйим ҳувиллади қолди-я! Одамсиз уйда ҳаёт ҳам бўлмайди. Худого нима гуноҳ қилувдимки, бошимга бундай савдоларни

солмаса? Ловия билан картошкани йигирма кишига мўлжаллаб ғамлаб қўйган эдик-ку, а! Буни қарангки, келиб-келиб менинг уйимга полиция кирса-я! Энди фақат картошка билан кун кечиршига тўғри келади! Кристофга ҳам жавоб бериб юбориш керак бўлади!

Ухлаб ётган Кристоф сапчиб уйғониб кетиб, сўради:

— Нима хизмат буюрадилар?

— Бечора бола! Худди пойлоқчи итга ўхшайди-я, — деб қўйди Сильвия.

— Қиш вақти бўлса, ҳамма жой-жойини топиб кетган. Энди ижарадорларни қаердан топаман? Жинни бўлиб қоламан ҳали. Улганнинг устига чиқиб тепган, дегандек, анави алаести Мишоно Пуарени ҳам эргаштириб кетди. Унинг нимаси ёқиб қолдйкин Пуарега, нима қилиб ўзига ром қилиб олдйкин, у дажжол худди лайча итдек орқасидан эргашиб юради-я!

— Вэй, бўлмасам-чи! Одамни қанақа қилиб тузоққа илинтиришни шу қари қизлар билишсин-да, — деб қўйди бош чайқаб Сильвия.

— Шўрлик жаноб Вотренни махбусга айлантиришди қўйишди-я, биласанми, Сильвия, нима десанг дегину, аммо ҳалигача бунга ишонгим келмайди. Чунонам хушчақчақ одам эди, ойига ўн беш франкдан нақд тўлаб, «глория» ичиб турарди

— Туппа-тузук одам эди! — деб қўйди Кристоф.

— Бирор чатоқлик юз берган, ҳойнаҳой! — деди Сильвия.

— Йўғ-э, ўзи иқрор бўлди-ю, — деди бева Воке. — Ё тавба-ей, шу ишларнинг ҳаммаси келиб-келиб менинг уйимда юз берди-я, ҳаттоки дайди мушук ҳам учрамайдиган оёйишта бир маҳалладаги уйда-я! Худо ҳаққи, худди тушга ўхшайди. Сен билан биз Людовик ўн олтинчининг бошига не кунлар тушганини ҳам, императорнинг тахтдан тушганини, яна қайтиб тахтга ўтирганини, кейин яна тахтдан ағдарилганини ҳам кўрганмиз — буларнинг ҳаммаси ишонса бўладиган нарсалар. Аммо оилавий пансионларга қарши бир нарса деб бўларканми, подшосиз яшаса бўлади, лекин овқатни доим истеъмол қилиб туриш керак, модомики ҳалол бир бечора бева, тагин, де Конфланлар авлодидан чиққан аёл одамларни хилма-хил лаззатли таомлар билан боқиб келаётган бўлса-ю, бошига шундай кунлар тушса, қиёмат-қойим бошландими, дейманов... Рост, худди шундай, қиёмат-қойим яқинга ўхшайди.

— Буни қаранг-ки, шу машмашаларнинг ҳаммасига мадемуазель Мишоно сабаб бўлди-я, яна айтишларига қараганда, бу қилмиши учун йилига минг экюдан даромад берадиган рента ҳам ишлаб олган эмиш!— деди Сильвия.

— Номини тилингга олма ўша яшшамагурнинг!— деди бева Воке.— Бу ҳам камдек, у яна Бюнонинг уйига кўчиб ўтмоқчи. Ҳа, унинг қўлидан ҳар иш келади, бир вақтлар жуда ёмон ишлар билан шуғулланган бўлса ҳам ажаб эмас, ўғирлик ҳам қилган, одам ҳам ўлдирган. Анави бечоранинг ўрнига асли ўша мочағарни сургунга юбориш керак эди!

Худди шу пайт Эжен билан Горио ота эшик қўнғирогини чалиб қолишди.

— Ана! Менинг иккита содиқ ижарадорим келди,— деди хўрсиниб Воке хоним.

Оилавий пансион бошига тушган мусибатлар ҳақида ғира-шира тасаввурга эга бўлган бу икки «содиқ» ижарадор ўйлаб-нетиб ўтирмай, бекага ўзларининг Шоссе д' Антен кўчасига кўчиб ўтмоқчи бўлишганини билдиришди.

— Сильвия, охирги умидим ҳам пучга чиқди!— деб юборди Воке хоним.— Жаноблар, менга ёмон зарба бердинглар! Нақ юрагимга ханжар урдинглар! Илоё қуриб кетсин бунақа кун! Бунақа бир кунда ўн ёш қарийсан киши. Улай агар жинни бўлиб қоламан! Ловияни нима қиламан энди? Хўп, бўпти! Елғиз ўзим қолар эканман, сенга, Кристоф, эртагаёқ жавобингни бераман! Хайр, жаноблар, яхши туш кўриб ётинглар.

— Унга нима бўлди ўзи?— деб сўради Эжен Сильвиядан.

— Нима бўларди! Юз берган воқеадан кейин ҳамма ижарадорлар тўзиб кетишди. Ушанга мияси айниб қолди. Ййе, ййғлаяптими дейман? Бир ййғлаб олса, юраги бўшайди. Шу ерда хизмат қилганимдан бери, унинг ййғлаганини биринчи кўришим.

Эртасига эрта билан Воке хоним, ўз таъбири билан айтганда, эсини ййғиб олди. Маълумки, ижарадорларидан ажралган ва катта ўзгаришларни бошидан кечирган ҳар бир бека сингари у ҳам қаттиқ хафа эди, аммо ақлини йўқотиб қўймади ва чинакам ғамнинг, моддий жиҳатдан зарар кўриш ҳамда одатланиб қолган ҳаётидан ажраш натижасида туғиладиган чексиз ғамнинг қандай бўлишини намойиш қилди. Маъшуқаси яшайдиган жойдан жўнаб кета туриб, у ошёнга сўнгги марта назар ташлаётган ошиқнинг нигоҳида акс этган андуҳ ҳам Воке хонимнинг бўшаб қолган столга

тикилган кўзларидаги ташвишчалик оғир кўринмасди. Эжен Бьяншоннинг касалхонадаги амалий машғулоти тугаб қолаёзди, яқинда менинг ўрнимга у кўчиб келади, музей ходими ҳам Кутюр хонимнинг хонасига кўчиб келган бўлардим, деб бир неча марта хоҳиш билдирган эди, сира ҳам еманг, ҳадемай янги ижарадорлар билан уйингиз тўлиб қолади яна, деб бекани юпата бошлади.

— Илоё айтганингиз келсин, муҳтарам жаноб Эжен! Лекин бу уйга бахтсизлик кириб қолди. Кўрарсиз, ўн кун ҳам ўтмай, бу ерга ажал ҳам кириб келади ҳали, — деди Воке емакхонани ғалати бир назар билан кўздан кечириб. — Кимни олиб кетаркин ўлим?

— Кўчиш керак, — деди секингина Эжен, Горно отага.

— Хоним, уч кундан бери, Мистигри кўринмайди, — деди ваҳима билан Сильвия югурганича хонага кириб келаркан.

— Вой, агар мушугим ўлиб қолган бўлса, агар у ҳам мени ташлаб кетган бўлса, унда...

Шўрлик бева гапини тугатмай қўлларини ёзди-ю, бу хунук хабардан ўзини йўқотиб креслога суяниб қолди.

Чоштгоҳга яқин, почтабон Пантеон атрофидаги жойларга хат олиб келадиган вақтда Эжен де Босеанлар муҳри босилган конвертда бир мактуб олди. Конверт ичида, бўлиши бир ой олдин маълум бўлган балга жаноб Нусинген билан Нусинген хоним номига юборилган меҳмон қоғози бор экан. Меҳмон қоғозлар орасидан Эжен номига ёзилган кичкинагина мактубча ҳам чиқди.

«Де Нусинген хонимга кўнглимдаги ҳисларимни етказишда менга воситачи бўлишдек ишга мамнуният билан розилик билдирарсиз деб ўйладим. Узингиз илтимос қилган меҳмон қоғозларни юбордим ва де Ресто хонимнинг синглиси билан танишиш бахтига муяссар бўларман деб умид қиламан. Мана энди, ўша соҳибжамолингизни меникига олиб келавринг, аммо шундай қилингики, дўстлик ҳисларингизнинг ҳаммасини у ўзиники қилиб олмасин, нега десангиз, сизга дўст бўлганим учун, ўша ҳисларингиздан каттагина улушини менга ҳам ажратишингиз керак.

Виконтесса де Босеан »

«Дуруст, аммо де Босеан хоним барон Нусингеннинг балда ҳозир бўлишини хуш кўрмаслиги ҳақида аниқ шама қилибди-ку» — деб ўйлади Эжен.

У Дельфинани хурсанд қилишидан мамнун бўлган ҳолда ва бу хизмати эвазига муносиб туҳфа олишига қаттиқ ишонган ҳолда, шу заҳотиёқ хонимнинг ҳузурига жўнади. Де Нусинген хоним ваннада эди. Эжен икки йилдан бери ўз маҳбубасига эга бўлишни орзу қилиб юрган жўшқин юракли йигитга хос сабрсизлик билан уни хосхонада кутиб ўтирди. Йигитлар ҳаётида бундай ҳаяжонли дамлар иккинчи бор такрорланмайди. Эркак киши биринчи марта яхши кўриб қолган, чиндан ҳам севишга муносиб бўлган аёлнинг, яъни эркак киши назарида Париж зодагонлари давраси томонидан зарҳал рамкада тасвирланган аёлнинг ҳеч қачон рақиби бўла олмайди. Париждаги муҳаббат чекка вилоятлардаги муҳаббатга асло ўхшамайди. Чин юракдан севаман, ҳеч қандай шахсий манфаат кўзлаётганим йўқ, деб ҳамма ишлатадиган сохта иборалар билан бу ерда ҳеч кимни — эркак кишини ҳам, аёл кишини ҳам алдаб бўлмайди. Бу ерда аёл киши фақат бизнинг ҳирсий табиатимизга ва қалбимизнинг барча талабларига жавоб бериш билан чекланиб қолмайди — у кўпдан-кўп икир-чикирларга эътибор беришни ўзининг муҳим вазифаси деб тушунадик, ҳаёт деган нарсанинг ўзи ана шундан иборат. Парижликлар муҳаббатида мақтанчоқлик, дабдаба-ю, ясан-тусан, исрофгарчилик, безбетлик ва сафсатабозлик ҳаддан зиёд кўп. Мадемуазель де Лавальерга азбаройи меҳри қайнаб кетганидан, герцог де Времандуанинг ёруғ дунёга келишига кўмаклашиш учун ҳар бири минг экюдан турадиган манжетини ҳам аямай шартта йиртиб берган буюк қирол Людовик XIV саройидаги ҳамма хонимлар мадемуазелга ўлгудек ҳасад қилганларидан кейин бошқалардан нима кутиш мумкин эди? Бойлик, ёшлик, асилзодалиқни ўзингизда мужасамлаштиринг, иложини топсангиз, яна ҳам омадироқ бўлинг, санамга сажда қилгандек ихлос қўйган одамингиз оёқлари остига қанчалик кўп мана шундай фавилатларингизни келтириб қўйсангиз, у одамингиз сизга ўшанчалик меҳрибон бўлаверади, албатта, шундай сажда қиладиган одамингиз бор бўлган тақдирдагина бунга муяссар бўласиз. Муҳаббат ҳам бир дин, унга сиғиниш бошқа нарсаларга сиғинишдан қимматроқ туради: муҳаббат тез ўтиб кетади. Аммо у кўча боласи сингари йўлида учраган ҳар бир нарсани бузиб, янчиб ўтади. Хассослик—чердакларда яшай-

диган одамларга хос нафосатдир. Хассосликдек кўнгил бойлиги бўлмаса, ундай одамларнинг муҳаббати қай аҳволга тушган бўларди? Тўғри, Париж қонунарига алоқадор бўлмаган қалблар ҳам бўлади, аммо бундай қалбларни биз беҳуда оворагарчиликлардан ҳоли ўзга дунёда, умуман, қабул қилинган қоида-қонунлар таъсирига берилмаган, зилол сувларини тинимсиз, тез оқизиб, шарақлаб қайнаб ётган, қанча қайнаса ҳам, суви одоқ бўлмайдиган соф булоқлар бошида яшайдиган одамларда учратамиз; бундай одамлар ўзларининг ям-яшил кулбаларига доимо содиқ бўлиб қоладилар, улар ҳар бир нарсага, жумладан, бутун коинот акс-садо бериб турган товушларга хурсандлик билан қулоқ солиб, ўзини ўзи ерга боғлаб қўйган одамларга қайғуриб, ўзларининг самога парвоз қиладиган пайтларини сабр-тоқат билан кутиб ётадилар. Эжен ҳар хил иззат-икромлар мазасини тушуниб қолган кўпчилик йигитлар сингари жамият орасига ҳар жиҳатдан шайланган ҳолда кириб боришга интиларди; у жамият устидан ҳукмрон бўлиш дардига мубтало бўлганди, эҳтимолки, ҳукмронлик қилишга ўзида етарли куч борлигини ҳам ҳис этганди, аммо бу мақсадга эришишнинг на воситасини топа олар, на бундай шуҳратпарастликдан мақсад нима эканини тушунарди. Киши ҳаётини безайдиган соф ва муқаддас муҳаббат мавжуд бўлмаган ерда, ҳукмронлик қилишга бўлган интилиш ажойиб ишлар манбаига айланиши мумкин — бунинг учун фақат киши ҳар қандай шахсий мақсадлардан воз кечиб, ўз мамлакатини улуғлашни олдига мақсад қилиб қўйиши керак. Лекин Растиньёк одам ҳаётини тўғри назорат қила оладиган ва ҳаётнинг қай тарафга оқиб бораётганини белгилай оладиган даражадаги юксакликка кўтарилганича йўқ эди ҳали. Қишлоқда катта бўлган одамнинг қонига сингиб кетадиган ёқимли, ширин тушунчалар қучоғидан ажраб чиқиб кетолмаган эди. Эжен Париж Рубиконидан ҳатлаб ўтолмай турарди. Янги ҳиссиётларга чанқоқ бўлишига қарамай, у ҳали ҳам ҳақиқий дворянлар ўз ермулкида кечирадиган бахтли ҳаёт тўғрисидаги фикрларни кўнглидан чиқариб ташлаганича йўқ эди. Аммо унинг энг охирги шубҳалари ҳам ўз квартирасига кириб борган заҳоти тарқаб кетди. Ўзининг асилзодалиги туфайли эришган бутун афзалликларидан кўпдан бери фойдаланиб келганидек, бойликнинг моддий афзалликларидан фойдаланиб кўрди-ю, қишлоқлик қобиғини ташлаб юборди ва секин-аста шундай бир мавқега кириб олдики, бу мавқедан унга

гўзал келажак сари йўл очиларди. Мана ҳозир Дельфинанинг чиройли хосхонасидаги креслода, ўз уйида ўтиргандек баҳузур ястаниб, Дельфинани кутиб ўтирар экан, ўзини бундан бир йил олдин Парижга келган аввалги Рас-тиньякдан шундай узоқлашиб кетган ҳолда тасаввур қилдики, беихтиёр ўзидан: «Ҳозир ўзим ўзимга ўхшармиканман?»— деб сўради.

— Баронесса ўз ётоқхоналаридалар,— деб хабар қилди Тереза, у шундай тўсатдан пайдо бўлиб қолган эдики, йигит ҳатто чўчиб тушди.

Ҳозиргина чўмилиб чиққан, тетик Дельфина камин олдида, креслода ястаниб ётарди. Майин муслин кийим-бошларга ғарқ бўлиб ётган бу хотинга кўз тушар экан, уни Ҳиндистонда ўсадиган, атрофи гул барглари билан қуршалган ширин-шакар мевага ўхшатмай илож қолмасди.

— Мана, сиз ҳам келибсиз!— деди у мамнуният билан.

— Сизга нима олиб келганимни топинг-чи,— деди Эжен, унинг ёнига ўтириб, қўлидан ўпар экан.

Де Нусинген хоним таклифномани ўқиб чиқиб, севинганидан бир сесканиб кетди. У нам кўзларини Эженга тикди-да, шуҳратпарастлигини ўрнига келтираётганидан мамнун бўлиб, йигитнинг бўйнидан қучоқлаб, бағрига босди.

— Ахир, бундай бахтга эришувимга сиз (сен,— деди у, йигитнинг қулоғига,— пардоз хонада Тереза бор: эҳтиёт шарт!), сиз сабаб бўлдингиз. Ҳа мен буни бахт деб дадил аташим мумкин. Модомики, бунга сиз орқали эришган эканман, демак, бу иззат-нафснинг тантанасидан ортиқроқдир. Зодагонлар даврасига мени ҳеч ким олиб киришни истамади. Ҳозир мени майда гап, бемаъни ва енгилтак хотин экан деб ўйласангиз ҳам эҳтимол, аммо азизим, ёдингизда бўлсинки, сизни деб мен ҳамма нарсамни қурбон беришга ҳозирман. Сен-Жермен маҳалласига боришга энди илгаригидан ҳам ортиқроқ интилаётган эканман, бунинг сабаби фақат шуки, сиз ўша ерда бўласиз.

— Де Босеан хоним, назаримда, ўзиникида бўладиган балга барон де Нусинген келмасин дегандек имо қилибдими, шунга нима дейсиз?— деб сўради Эжен.

— Ҳа, албатта,— деди Баронесса, хатни Эженга қайтариб берар экан.— Бундай аёллар адабсизликни ҳам жуда ўрнига қўйишади. Аммо мен барибир бораман. У ерга ҳойнаҳой опам ҳам борса керак: у ўзига ажойиб бир қўй-

лак тиктираётганидан хабарим бор. Эжен,— деди у секингина,— опам ўша балга шу кунда овоза бўлган кўнгилсиз гапларга барҳам бериш учун боради. Опам тўғрисидаги миш-мишларни эшитганингиз йўқми? Бугун эрталаб Нусинген менинг олдимга кириб, клубда опам тўғрисида ҳеч уялиб-метиб ўтирмай нималар дейишганини айтиб берди. Ё тавба! Аёл киши билан оила номуси қандай нарсаларга боғлиқ бўлиб қолади-я! Бечора опам тўғрисидаги ўша гапларни эшитиб, жуда хафа бўлдим, ўзимни ҳақорат этилгандек ҳис қилдим. Баъзи одамларнинг гапига қараганда, жаноб де Трай юз минг франкка яқин вексель берган экан, деярлик ҳамма векселларининг тўлаш муддати ўтиб кетибди, энди уни суд орқали ундириб олишлари керак экан. Унинг жуда мушкул аҳволга тушиб қолганини кўриб, опам аллақандай бир яхудийга ўзининг ажойиб гавҳарларини сотибди; ўша гавҳарларни, эҳтимол, ўзингиз ҳам кўргандирсиз, у қимматбаҳо буюмлар опамга граф де Рестонинг онасидан мерос қолган. Хуллас, мана икки кун бўлибдики, фақат шу тўғрида гапиришади. Анастази нима учун ўзига садафли кўйлак буюртирганини энди тушуниб олдим: У де Босеан хонимникидаги балга ясаниб-тусаниб гавҳарларини ҳам тақиб келиб, ҳамманинг эътиборини ўзига қаратмоқчи. Лекин мен ҳам ундан қолишмоқчи эмасман. У ҳар доим мени ерга уришга интилади, мен унга кўп яхшиликлар қилсам ҳам, зарур бўлиб қолганида сира йўқ демай, пул топиб бериб турсам ҳам, ҳеч вақт менга яхшилик қилган эмас. Келинг, қўйинг-э, водагонлар тўғрисидаги гапларни бас қилайлик, бугун мен ўз бахтиёрлигимдан ҳузур қилмоқчиман.

Кечаси соат бир бўлганда ҳам Растиньяк де Нусинген хонимникида эди: у хайрлашиш олдидан Эженни шодлик бахш этувчи бўсалари билан меҳрибонона ўпар экан, гамгинлик билан деди:

— Мен қўрқоқ, иримчи аёлман, нима десангиз денгу, ammo қўрқувдан юрагим қинидан чиқиб кетай деяпти: бундай бахтга эришганим бурнимдан чиқиб, бирор фалокатга учраб юрмасам эди.

— Ёш бола экансиз-ку!— деди Эжен.

— Тўғри, бугун ёш бола сиз эмас, мен,— деди у кулиб.

Эжен эртагаёқ бу ердан кўчиб кетаман деган қатъий қарор билан «Воке уйи»га қайтиб келди; йўл-йўлакай у бахтнинг муаттар ҳиди ҳали дудоқларидан аримаган ёш йиғитларга хос ширин хаёлларга берилиб келди.

Эжен Горю отанинг эшиги ёнидан ўтиб кетаётганида,
чол ундан:

— Хўш, ишлар қалай?— деб сўради.

— Эртага ҳаммасини айтиб бераман,— деди Растињьяк.

— Ҳаммасини-я? Ростданми?— деди чол.— Бўпти, ётиб
уқланг. Эртадан бахтли кунларимиз бошланади.

Эртаси куни эрталаб Растињьяк билан Горю онавий
пансиондан кўчиб кетишга шайланиб, фақат ҳаммолнинг
қелишини кутиб ўтирган эдилар, соат ўн иккиларда бирдан
Нев-Сент-Женевьев кўчасидан гумбурлаб келаётган арава
овози эшитилди, филдираклар овози «Воке уйи» остонасига
келиб тинди. Узининг каретасидан де Нусинген хоним
тушиб келди ва отам ҳали шу ердами, деб сўради. Силь-
виядан тасдиқ жавобини олгандан кейин, чаққонлик билан
югурганича зинадан юқори чиқиб кетди. Эжен ўзининг
хонасида эди-ю, аммо бундан Горю отанинг хабари йўқ
эди. Нонушта вақтида у Горюга, соат тўртда д'Артуа
кўчасида учрашамиз, менинг буюмларимни ҳам олиб бора-
веринг, деган эди. Лекин чол ҳаммол қидиргани кетганда,
Эжен физиллаганча Адлия мактабига бориб, йўқламадан
ўтган ва ҳозир азбаройи ийиб кетиб, муҳаббатдан кўзи
кўр бўлаёзган Горю мен учун ҳам ҳақ тўлаб юрмасин де-
ган андиша билан Воке хоним билан ҳисоб-китоб қилгани
орқасига қайтган, аммо унинг қайтиб келганини ҳеч ким
сезмаганди. Бека уйдан чиқиб кетган экан. Эжен бирор
нарсани эсимдан чиқариб қўймадиммикан деб юқорига, ўз
хонасига чиқди-ю, тунов куни Вотренга берган векселининг
ўша куни қайтариб олиб, ташлаб қўйганича ҳали ҳам стол
тортмасида ётганини кўриб, яхши ҳам чиққан эканман, деб
хурсанд бўлди. Печкага ўт ёқилмаган эди, шунинг учун, у
векселни энди майда-майда қилиб йиртиб ташламоқчи бў-
либ турган эди, Дельфинанинг овози эшитилиб қолди,
унинг овозини таниб, товуш қилмаслик учун йиртмади-да,
Дельфинанинг мендан яширадиган сири бўлиши мумкин
эмас, даб ўйлаб, жим турганича қулоқ солди. Ота-боланинг
гапи бошиданоқ шундай қизиқ чиқиб қолдики, Растињьяк-
нинг қулоғи динг бўлди.

— Оҳ, дадажон,— деди қизи отасига,— менинг маб-
лағларим тўғрисида жуда вақтида ҳисобот сўраган экан-
сиз, хайрият, сал бўлмаса хонавайрон бўлаёзган эканман!
Бу ерда баҳузур гапираверсам бўладими?

— Бўлади, уйда ҳеч ким йўқ,— деди Горю ота, овози
ситраб.

— Нима, бўлди сизга, дада?— деб ташвишланиб сўради де Нусинген хоним.

— Бошимга гурзи билан ургандек гангитиб қўйдинг, қизим,— деди чол.— Худо ўз паноҳида асрасин, болам! Сени қанчалик яхши кўришимни билмайсан, билганингда, бундай гапларни менга тўсатдан айтмаган бўлардинг, кейин, тузатса бўладиган хато экан-ку. Бирпасдан кейин ўзимиз ҳам д'Артуа кўчасига кетай деб турганимизда, нега бундай шошилиб қолдинг?

— Оҳ, дадажон, хонавайрон бўлай деб қолганини эшитган одам ўзини тутиб тура оладими? Ақлим шошиб, ҳушим учди. Ишончли вакилингиз, иш оқибати хонавайронликка олиб келса ажаб эмас, деб огоҳлантирди бизни. Ҳозир сизнинг кўп йиллик савдо-сотиқда орттирган тажрибангиз жуда зарур бўлиб қолди, чўкиб кетаётган одам хасга ҳам ёпишади, мен ҳам ана шу қабилда олдингизга келдим. Жаноб Дервиль Нусингеннинг ҳар хил ҳийла-найранглар билан тўғаноқ бўлаётганини кўрганидан кейин бундай қилаверсангиз судга бераман, суд раисининг қарор чиқариб бериши қийин иш эмас, деб пўписа қилибди. Бугун эрталаб Нусинген менинг олдимга кириб, менинг ҳам, ўзингизнинг ҳам хонавайрон бўлишимизни истаб қолдингизми, деб сўради. Мен бўлсам, бу ишларга ҳеч ақлим етмайди, менинг ўз маблағларим б-р эди, ўша пулларимдан ўзим фойдаланмоқчиман, ҳар хил чигалликларни ечиш ва — ишончли вакилнинг вазифаси, ўзимнинг бундай ишларга ақлим етмайди, барибир ҳеч нарсага тушунмайман, дедим. Ахир, ўзингиз ҳам худди шундай деб ўргатиб қўйган эдингиз-ку, а?

— Тўғри,— деди Горно ота.

— Шундан кейин, Нусинген мени ўз ишлари билан таништирди. У қўлида бор пулларининг ҳаммасини — ўзиникини ҳам, меникини ҳам, эндигина ташкил қилинган бир ишга сарфлаб қўйган экан, иши ўнгидан келсин деб, кўп миқдордаги пулларни чет эллардаги банкларга жойлаштирибди. Пулларимни қайтариб беришга уни мажбур этсам, синиб қолар экан; борди-ю, бир йил кутиб туришга рози бўлсам, пулимни икки-уч ҳисса ортиғи билан қайтариб беришга ор-номусини ўртага қўйиб қасамлар ичди, пулимни ер олди-соттиси билан боғлиқ ишларга жойлаштириб бермоқчи бўлди, ўшандан кейин пулларингизни нима қилсангиз ўзингиз биласиз, деди. Дадажон, у астойдил куйиб-пишиб гапирди, мени бирам қўрқитиб юбордики! Нусин-

ген бутун қилмишлари учун мендан уэр сўради, менга тўла эрк берди, кўнглингиз қандай хоҳласа, шундай яшай-веринг, деб рухсат этди, аммо менинг номимдан иш кўриш учун унга тўла ҳуқуқ беришимни шарт қилиб қўйди. Астойдил гапирётганига ишонишим учун Нусинген пулларимни менга ўтказиб бераётганида, қоғозларни қанчалик тўғри тўлдирганини келиб кўриши учун истаган вақтимда Деврилни чақириб туришимга рози бўлди. Қисқаси, у оёқ-қўлини боғлаб, менга таслим бўлди. У мендан яна икки йилгача уй-рўзгорга бош бўлиб туришни, ўзим учун у белгилаб қўйгандан ортиқ пул сарф қилмаслигимни ёлбориб илтимос қилди. У менга сиртдан қараган одамга ҳамма ишлари яхши бораётгандек кўринишга мажбур эканини, раққосасидан ажралишганини, тўлов қувватини кетказиб қўймай, бошлаган ишларини охирига етказиш учун жуда тежам билан, аммо буни жуда сир сақлаган ҳолда, яшашга мажбурлигини исботлаб берди. Мен уни кўпроқ сиқиштириб, кўпроқ гап билиб олишга ҳаракат қилиб, ўзини роса уришдим, биронта ҳам гапига ишонгим келмади. Менга у ҳисоб-китоб дафтарини ҳам кўрсатди, охири, сира бўлмагандан кейин, йилгаб юборди. Эракк кишининг бундай ҳолатга тушганини илгари сира ҳам кўрмаган эдим. Эс-ҳушидан адашиб қолди, ўзимни ўлдираман деди, кейин алаҳсирай бошлади, унга жуда раҳмим келиб кетди.

— Шу ёлғон-яшиқларга ишондингми, а! — деди фиғони фалак бўлиб Горио ота. — Ахир у найрангбоз-ку! Мен иш юзасидан немислар билан учрашганман. Уларнинг деярли ҳаммаси оқ кўнгил, очиқ сўз одамлар эди, аммо бирор немис ўзини оқ кўнгил ва очиқ сўз қилиб кўрсатишга тиришиб, ҳийла-найранг ишлата бошладими, вассалом — бунда уларга ҳеч ким тенг келолмайди. Эринг сени лақиллатяпти. Уни қийин-қистокқа олишган бўлишса керак, ўлигини ташлаб олипти, у шу пайтгача ўзининг номидан хўжайинлик қилиб келар эди, энди сенинг номингдан ундан ҳам эркинроқ хўжайинлик қилмоқчи. Нусинген ишлари ўнгидан келмай қолгудек бўлса, бу вазиятдан фойдаланиб чап бериб қолмоқчи. У аблаҳ ҳам айёр, ҳам хиёнаткор одам. Йўқ, йўқ, мен қизларимни қашшоқликда қолдириб, Пер-Лашез қабристонига равона бўлмоқчи эмасман! Менинг ҳам баъзи нарсаларга ақлим етади! Ҳамма пулларини катта ишларга сарфлаб қўйибдиларми! Жуда соз! Шундай қилган бўлса, ўша ишларга маълум қимматга эга бўлган маблағлар, тилхатлар, битимлар билан иштирок этган.

Сенга ана ўшаларни кўрсатсин, ўшалар билан ҳисоб-китоб қилсин. Биз фойдалироқ ишлардан ўзимизга маъқулини танлаб оламиз, бахтимизни синаб кўрамыз. Қўлимизда қонуний равишда тасдиқланган, эри барон де Нусингендан мол-мулкини ажратиб олган Дельфина Горио номидаги ўз фирмамиз бўлади. Бизни аҳмоқ деб ўйлайди шекилли, а? Наҳотки у сенинг мол-дунёсиз, бир бурда нонсиз қолганингни кўриб туриб, мени дунёда икки кун бўлса ҳам яшай олади деб ўйласа? Йўқ, мен бир кеча ҳам, бир кун ҳам, икки соат ҳам яшай олмайман! Агар ростдан ҳам иш шундай бўлиб чиқса, ўлиб қоламан! Буни қаранг-а! Қирқ йил ишладим, қора терга ботиб, қоп кўтардим, сизларни деб умр бўйи не-не қийинчиликларга чидамадим, ҳар қандай оғир юкимни енгил қилган, ҳар қандай ишни осон қилган фақат сизлар бўлдингиз, оппоқ қизларим! Энди эса менинг бутун ҳаётим, бутун топган бойлигим чиппакка чиқар экан-да! Бунақада ғазабдан бўғилиб ўламан! Жамики авлиё-ю, анбиёлар ҳақиға қасам ичиб айтаманки, унинг бутун кирдикорларини очиб ташлаймиз, бутун ҳисоб-китоб дафтарларини, кассасини, ишларини текшириб кўрамыз! Мол-мулкингнинг бутунлигини исботлаб беришмагунча ёнбошим ер кўрмайди, кўзимга уйқу келмайди, томоғимдан луқма ўтмайди! Худога шукурки, сиз эр-хотиннинг маблағларингиз бирга қўшиб юборилмаган, алоҳида-алоҳида, бахтимизга, соф виждонли Дервиль сенинг вакилинг бўлади. Худойимнинг карами улуғ! Сенинг миллион пулинг бор, умринг охиригача эллик мингдан йиллик даромад эгаси бўлиб қоласан, йўқса, Парижда шундай говға кўтарайки, ҳамма ҳайрон қолсин! Трибуналларда бизга қарши қарор чиқарсалар, Палатага мурожаат қиламан. Ишқилиб, пулингни совуриб юбормаган бўлса, пулинг бутун бўлса бас: фақат шуни ўйлаб дардим енгиллашди, ғамим камайди. Пул — ҳаёт деган сўз! Пул — жамики нарсанинг боши! Эльзаслик тўнка бизни нималарга маҳкум этмоқчи-а? Дельфина, сени занжирбанду, бахти қаро қилган семиз тўнғизга ярим лиар ҳам ҳақингни кетказма. Ҳамон унга керак экансан, унинг бир грибонидан оламиз, ақлини киргизиб қўямиз. Ё раббий! Бошим қизиб кетди ичидан алланарса куйдириб юборяпти. Менинг Дельфинам чўкиб кетмаслик учун чўп-хасга ёпишар даражага етибди-я! Сен-а! Менинг Фифийам! Минг лаънат! Қўлқопларим қани менинг? Қани, кетдик, ҳамма нарсани ҳозироқ кўришни истайман, ҳаммасини; ҳисоб-китоб дафтарларини, нақдиналарни, ёзишма-

ларни; барча ишларини кўришни истайман. Пулларинг беҳатар эканлигини исботлаб бермагунича тинчимайман; ҳаммасини ўз кўзим билан кўришим керак.

— Дадажон, аҳтиёт бўлиб иш кўринг! Сал бўлса ҳам ўч олиш ниятингиз борлиги сезилиб қолса, очиқдан очиқ адоват билан иш кўрсангиз, хонавайрон бўламан. У сизни билади, сепимнинг нима бўлганига сизнинг гапингиз билан қизиқаётганимизга ҳам тушунади, албатта, менинг пулларим унинг қўлида, аммо у пулни қўлидан сира ҳам чиқармоқчи эмас. У шундай одамки, бутун бойликни ўзи билан олиб қочиб кетишдан ҳам тоймайди, унда биз икки қўлимизни бурнимизга тиқиб қолаверамиз! У ўз номимга доғ тушириб, уни таъқиб қилмаслигимни тушунади. У айни вақтда ҳам ожиз, ҳам кучлидир. Бу тўғрида роса ўйлаб кўрдим. Биз унинг тоқатини тоқ қиладиган бўлсак, бизни хонавайрон қилиши турган гап.

— Демак, қаллоб экан-да, у?

— Ҳа, дада, худди шундай,— деб отасининг гапини маъқуллади у, йиғи аралаш ўзини креслога ташлаб.— Қивимни шундай ярамас одамга берган эканман деб, хафа бўлишингизни ўйлаб сизга индамаган эдим. Унинг асл ҳаёти, номуси, виждони-ю, исқирт бадани — ҳаммаси бир-бирига монанд! Даҳшат-а, даҳшат! Уни кўргани кўзим йўқ, афти қурсин! Ҳа, менга шундай гапларни айтдики, бундай аблаҳни асло ҳурмат қила олмайман. У қилмоқчи бўлган молиявий қаллобликларини менга сўзлаб берди, шундай ишларни ихтиёр қилмоқчи бўлган одамда заррача ҳам виждон бўлмайди, унинг дилидаги гапларни аниқ уқиб олдим, менинг ҳамма хавотирларим ўшандан. Ўз эрим бўла туриб, уялмай-нетмай, менга тўла эрк берди — бу билан нима демоқчи эканини биласизми ўзи? — лекин эвазига, ўйлаб қўйган ишлари чипакка чиққудек бўлса, унинг қўлида қурол бўлиб қолишим лозимлигини, қисқаси, унинг ишларида сохта хўжайин бўлиб хизмат қилишим кераклигини шарт қилиб қўйди.

— Лекин қонун бундай ишларга қарши-ку! Бундай куёвларнинг жазосини берадиган Грев майдони бор! — деди куйиб Горио ота. — Агар жаллод бўлмай қолса, калласини ўзим чопиб ташлайман!

— Йўқ дада, унга қарши қонун йўқ. Нусингеннинг нима деганига қулоқ солинг-а, бошимни айлантирган ҳар хил мужмал икир-чикирларни ташлаб юборганда, икки оғиз қилиб бундай деб айтса бўлади: «Е ҳамма ишларим

чипакка чиқади ва бунда сиз бир лиарга ҳам эга бўлолмайсиз; бу — хонавайрон бўлдингиз деган сўз, чунки мен сиздан бошқа ўзимга сирдош тополмайман; ёки бошлаган ишимни охиригача етказиб олишимгача қўйиб берасиз». Тушундингизми? У ҳозирча менинг қадримга етиб турибди. Менинг аёллик номусим унга кафилик ўрнида ўтиб турибди: мен унинг пулларини ўзлаштириб олмаслигимни, ўзимнинг пулим билан кифояланиб қолишимни билади. Мен мана шу муттаҳамлик, виждонсизлик асосига тузилган битимга кўнишга мажбурман, акс ҳолда хонавайрон бўлишим турган гап. У менинг номусимни сотиб олмақчи, бунинг эвазига кўнглим истаганича Эженнинг хотини бўлишимга рухсат бермоқчи. «Ҳар қанча гуноҳ қилсанг ҳам майли, қилавер, аммо менинг ҳам камбағалларни хонавайрон қилишдек ёвузликларимга рухсат беришинг керак!» Наҳотки, бу фикри ҳам аниқ бўлмаса? Амалий иш деб нимани айтишини биласизми? У ўз номига қуруқ ер сотиб олади-да, кейин ўртага қаллоб одамларни қўйиб, уларга ўша ерларда уй қуришни топширади. Бу ўртадаги одамлар тўғри келган пудратчилар билан битишиб, уларга уй қуришни баҳолаб берадилар, меҳнатга эса узоқ муддатли векселлар билан ҳақ тўлайдилар, кейин эса, бир оз чойчақа ҳисобига менинг эримга иморат қуриш учун пул олганликлари ҳақида тилхат берадилар; шундан кейин бу уйларнинг хўжайини Нусинген бўлиб қолади, ўртадаги сохта хўжайинлар эса ўзларини синган деб эълон қилиб, пудратчиларни ўтдек куйдириб кетадилар. Нусинген хонадонининг савдо фирмаси бечора қурувчиларнинг кўзини бўяш учун хизмат қилади. Буларнинг ҳаммасини яхши тушуниб олдим. Бошқа яна бир нарсани ҳам тушуниб олдим: Нусинген каттакатта харажатлар қилиб қўйганини исботлаш учун Амстердам, Неаполь, Лондон, Венага анча-мунча пул ўтказиб қўйган экан. У пулларни биз қандай ҳам қилиб хатлаймиз?

Эжен Горио отанинг гумбураб полга тиз чўкиб қолганини эшитди.

— Е парвардигор, нима гуноҳ қилувдимки, мени бунча азоблайсан? Қизим бир ярамаснинг қўлига тушиб қолибди, у аблаҳ эса истаган нарсасини талаб қила олади. Кечир мени, қизим! — деди инграб чол.

— Рост, мен бундай тубсиз жар ёқасига келиб қолган эканман, бунга, эҳтимол, сиз ҳам сабабчидирсиз, — деди Дельфина. — Эрга тегаётганимизда биз ҳали жуда тентак бўламиз. Унда биз жамоат нима, муомала нима, эркаклар-

ни ҳам, урф-одатларни ҳам билмаймиз! Биз учун оталаримиз ўйлаши керак. Отажон, шундай деганим учун кечиринг мени, сизга таъна қилиш учун шундай деяётганим йўқ. Ҳозир бошимизга тушиб турган ишда фақат ўзим айбдорман. Дада, йиғламанг,— деди у отасининг пешонасидан ўпиб.

— Сен ҳам йиғлама, жонгинам Дельфина. Кел, кўзларингдан ўпиб, кўз ёшларингни қуритай. Шошма! Ҳозир мана бу хомкаллага эс-ҳушимни йиғиб олай, кейин эринг чигаллаштириб ташлаган тугунни ечишга ҳаракат қилиб кўраман.

— Йўқ, бу ишни ўзимга қўйиб беринг: эримни ўзим йўлга солиб кўраман. У мени севармиш — жуда соз! Унга сўзим ўтишидан фойдаланиб, капиталнинг бир қисмига менинг номимга ер сотиб олишга мажбур қиламан. Эҳтимолки, Нусингенларнинг Эльзасдаги собиқ мулкани менинг номимга қайтариб сотиб олишга мажбур қилиб бўлса ҳам кўндира оларман. У ўша мулкни жуда қадрлайди. Сиз эса эртага унинг ҳисоб-китоб дафтарлари ва ишлари билан танишгани борасиз. Дервиль савдо-сотиқ ишларига унча тушунмайди... Йўқ, эртага борманг. Диққат бўлишни истамайман. Индинга де Босеан хонимнинг бали, ўзимни эҳтиёт қилмоқчиман, балга чиройли бўлиб, очиқ чеҳра билан бормоқчиман,— азиз Эженнинг ғурури-ю, кўрки бўлишни истайман! Юринг, унинг хонасини кўриб чиқамиз.

Шу пайт Нев-Сент-Женевьев кўчасига карета келиб тўхтади, шу заҳоти зинада графиня де Рестонинг Сильвиядан:

— Отам уйдами?— деб сўрагани эшитилди.

Бу ҳол Эженни қутқариб қолди, бўлмаса у каравотга ётиб олиб, ўзини ухлаганга солмоқчи эди.

— Вой, дада, Анастаси тўғрисида ҳеч гап эшитганингиз йўқми?— деб сўради Дельфина, опасининг овозини таниб.— Афтидан, унинг оилавий ҳаётида ҳам бир чатоқ иш юз берганга ўхшайди.

— Нима бўлибди?— Горио отанинг қути учди.— Бўлмаса ўлибман энди: иккита кулфатни баравар кўтара олмайман.

— Салом дада,— деди ичкари кириб келар экан графиня.— Ҳа, сен ҳам шу ердამидинг, Дельфина?

Сингласининг бу ердалигидан графиня сал хижолат тортгандек кўринди.

— Салом, Нази,— деб жавоб қилди унга баронесса.— Мени бу ерда кўриб ҳайрон бўляпсан шекилли? Мен дамлар билан ҳар куни кўришиб тураман.

— Қачондан бери?

— Бу ерга келиб турганингда, билган бўлардинг.

— Мени кўп койий берма, Дельфина,— деди йиғламоқдан бери бўлиб графиня,— мен бир бахти қароман! Оҳ, отажон, адо бўлдим мен!.. Бу сафар энди бутунлай адои тамом бўлдим...

— Нима бўлди сенга, Нази?— деб юборди Горио ота.— Бор гапни бизга айтавер, кўзичоғим. Рангинг оқариб кетди. Дельфина, бўлсанг-чи! Ердам қил унга, сал бўлса ҳам меҳрибонлик қил, шунда сени яна ҳам кўпроқ яхши кўраман, бундан ортиқроқ яхши кўришининг иложи бормикан ўзи!

— Бечора Нази,— деб опасига ачинган бўлди Нусинген хоним, уни стулга ўтқазар экан.— Шу эсингда бўлсинки, фақат биз отам иккаламиз сени шундай яхши кўрамыз, доим кечирिशга тайёрмиз. Туққан туққан билан топишиб кетади, жигар эмасми!

У опасига махсус туз ҳидлатди, графиня ҳушига келди.

— Бу гаплардан кейин мен одам бўлмайман энди,— деб қўйди Горио ота, печкадаги ёниб турган торфни ковлаштирар экан, қизларини ёнига чақирди.— Берироқ келинлар. Негадир, совқотиб кетяпман. Нима бўлди сенга, Нази? Тезроқ гапирсанг-чи, ўлдирасан-ку мени...

— Гап шундаки, эрим ҳамма воқеадан хабардор бўлиб қолибди,— деди бечора хотин.— Максимнинг тунов кунги вексели эсингиздами, дада? У Максимнинг биринчи вексели эмас эди. Мен унинг бундай векселларини кўп тўлаганман. Январь ойининг бошларида, назаримда, граф де Трайни алақандай ғам эзаётгандек туюлди. У менга ҳеч нарса дегани йўқ, аммо яхши кўрган одамининг кўнглида нима гаплар бўлаётганини пайқаб олиш қийин эмас: сал имо-ишора бўлса кифоя, бундан ташқари, кишининг кўнгли ҳам бундан гувоҳлик бериб туради. У шундай меҳрибон, шундай ширинсўз бўлиб қолдики, менга ҳеч вақт бунчалик меҳр кўрсатмаган эди, мен эса бундан бениҳоя бахтиёр эдим. Бечора Максим! Кейин маълум бўлдики, у ўзини отиб ўлдирмоқчи бўлиб, хаёлан мен билан хайрлашиб юрган экан. Бу хафаликнинг сабабини роса суриштирдим, кўп ялиндим, олдида икки соат тиз чўкиб турдим, ниҳоят, у менга юз минг франк қарзи борлигини изҳор этди.

Дада! Юз минг-а! Эсдан огаёвдим. Сизда пул қолмаган, бор пулингизни оз-оздан шипириб кетгандим...

— Йўқ, бунча пулни топиб беролмасдим,— деди Горио ота,— бирор жойда уғрилиқ қилмай, бунча пулни тополмасдим. Уғрилиқ қилишдан ҳам тап тортмасдим. Тап тортмайман ҳам.

Улим олди фарғарасидек ожиз бўлган бу гап ниҳоятда мажолсизланган ота кўнглидаги ҳиссиётнинг қай даражага етганидан дарак берганини кўрган опа-сингил жим қолишди. Тубсиз жарга ташланган тош унинг қанчалик чуқурлигини кўрсатганидек, аламнинг нечоғлиқ теранлигини исботловчи бу қалб нидосига қайси худбин бефарқ қарай оларди?

— Дада, мен ўзимники бўлмаган нарсаларни гаровга қўйиб пул топдим,— деди графиня кўз ёши тўкиб.

Дельфина бундан таъсирланиб кетди, опасининг елкасига бошини қўйиб йиғлаб юборди.

— Демак, тўғри экан-да!— деди у.

Анастаси бошини қуйи солди; Нусинген хоним опасини кучоқлади, уни маҳкам бағрига босиб, ўпти.

— Биз сени қораламаймиз, биз сени севамиз,— деб қўшиб қўйди у.

— Пари қизларим,— деди ожиз бир товуш билан Горио ота.— Сизларни учраштириш учун бошимизга фалокат тушуви шарт экан, нега бундай-а?

— Максимнинг ҳаётини, бу билан эса ўзимнинг бахтимни сақлаб қолиш учун мен бир судхўрнинг олдига бордим— ўша дўзахи судхўрни, ўша бераҳм Гобсекни ўзингиз ҳам яхши танийсиз,— деб буларнинг иссиқ муомаласи ва кўрсатган меҳрибончилигидан дадиллашган графиня гапини давом эттирди.— Бориб, граф де Ресто жуда қадрлайдиган оилавий дургавҳарларнинг ҳаммасини—ўзимникини ҳам, уникини ҳам Гобсекка сотдим! Тушундингизми? Максимни қутқариб қолдим! Аммо ўзим ҳалок бўлдим. Ресто билиб қолибди.

— Нечук? Ким айтипти? Улдираман ўша одамни!— деб қичқирди Горио ота.

— Кеча эрим мени олдига чақирди. Бордим... «Анастаси,— деб бу сўзни шундай овоз билан айтдики... (О, шундай дейиши биланоқ ҳамма гапга тушундим!)— Анастаси, дургавҳарларингиз қани?»— «Турибди».— «Йўқ,— деди у, менга тикилиб туриб,— улар мана бу ерда, комодда». Шундай деди-ю, устига рўмолча ёпиб қўйилган филофни кўр-

сатди. «Уларнинг бу ерга қандай келиб қолганини биласизми?»— деб сўради у. Мен унинг оёғи остига йиқилдим... Роса йиғладим, қандай ўлим билан ўлишимни буюринг, деб ёлбордим.

— Шундай дедингми-а!— деб юборди Горио ота.— Худо ҳаққи, сизларга, сенга ё синглингга озор берган ҳар қандай одамни ҳам танимда жоним бор экан, минг хил қийноққа солиб ўлдираман! Уни бурда-бурда қилиб ташлайманки, худди...

Горионинг тили танглайга ёпишиб, гапи чала қолди.

— Охири гап шунга бордики, синглим, у мендан ўлимдан ҳам баттарроқ нарсани талаб қилди... Мен эшитган гапларнинг биронтасини ҳеч бир аёлнинг бошига солгиллик қилмасин!

— Улдираман уни,— деди хотиржамлик билан Горио ота.— Унинг жони битта, аммо у менга иккита жон бериши керак. Кейин нима бўлди?— деб сўради у Анастасидан.

Бир оз сукутдан сўнг графиня гапида давом этди:

— Кейин, менга кўзларини тикиб туриб, нима деди денг: «Анастаси, мен бу гапларнинг биронтасини ҳам ошкор қилмайман, бундан кейин ҳам бирга тураверамиз: ўртада болаларимиз бор. Жаноб де Трайни дуалда ўлдириб ўтирмайман ҳам: ўқни теккизолмай қолишим ҳам мумкин; бошқа бирор йўл билан йўқотмоқ пайига тушсам, қонун йўли билан жазога тугилишим мумкин. Уни сизнинг оғушингизда ўлдирсам, болаларингиз шаънига доғ тушираман. Мен болаларингиз шаънига ҳам, уларнинг отаси шаънига ҳам, ўзимнинг шаънимга ҳам доғ туширмоқчи эмасман; шунинг учун сизга иккита шарт қўяман. Жавоб беринг: «Мендан болангиз борми?»— «Бор»,— деб жавоб бердим мен. «Қайси бири?»— деб сўради у.— «Тўнғичи, Эрнест»,— «Яхши,— деди у,— энди мен қўйган талабларга бўйсунаман деб қасам ичинг». Мен қасам ичдим. «Мен талаб қилган пайтда, бутун мол-мулкимни эримга сотганман деб тилхат берасиз».

— Тилхат берма!— деб қичқирди Горио ота.— Асло бунга йўл қўйма! Ҳали шундай денг, жаноб де Ресто, ўзингиз хотинингизни бахтиёр қилолмагансизки, хотинингиз бахтини имкони бор бошқа жойдан қидирган, энди, ўзингиз удалай олмаган иш учун яна хотинингизни жазоламоқчи бўласизми?.. Тўхта! Мен борман ҳали! Қўрқма, Нази, унга мана мен гов бўламан. Аҳа! Меросхўрингизни

яхши кўраркансизу! Жуда соз, жуда яхши! Углини олдимга олиб келиб оламан, ахир, у менга набира бўлади-ку, а, лаббай! У болани кўришга менинг ҳам ҳаққим борку ахир. Хотиржам бўлавер, уни ўзим билан қишлоққа олиб кетаман, унга ўзим қараб тураман. У дўзахини таслим бўлишга мажбур этаман. «Кўрамиз, ким зўр чиқишини! Углингни қайтариб олишни истасанг, қизимга ўз мол-мулкни қайтариб бериб, ўз ҳолига қўй уни, хоҳлаганича ишасин!»— дейман.

— Ота!

— Ҳа, мен отангман! О, мен ҳақиқий отаман! Аммо анави аблаҳ тўра қизимга зуғум қилмасин. Минг лаънат! Томирларимдан нима оқаётганини билолмай қолдим. Томиримдан шернинг қони оқиб турибди, эрларингизни тилка-пора қилиб ташлагим келиб турибди. Болаларим! Қандай маломатли кунларга қолдинглар? Бу ташвишлар мени уддиради... Мендан кейин бошингизга не кунлар тушаркин? Болалари тирик вақтида оталарнинг ҳам ўлмаслиги керак. Е худо, бу дунёни нечоғлиқ нобоп яратгансан-а! Яна, ўзингнинг ҳам фарзандинг бор дейишади. Болаларимиз ташвишидан бизни халос этишинг керак эди. Оппоқ қизларим, нима ҳам дердим! Фақат бошингизга ғам тушгани туфайли менинг олдимга келибсизлар. Кўз ёшингиздан бошқа ҳеч нарса кўрмадим сизлардан. Нима бўлибди! Ҳа, ҳа биламан, мени яхши кўрасиз. Келаверинглар, йиғлаб-сиқтаб кетгани олдимга келиб туринглар. Менинг юрагим кенг — ҳар қанча дард бўлса ҳам сиғади. Юрагимни пора-пора қилиб юборсанглар ҳам розиман, ҳар бир пора яна ота юрагига айланади. Ҳамма дардингизни ўзимга олишни истардим, сизнинг ўрнингизга ўзим азоб чекишни истардим. Кичкиналигингизда қандай бахтли эдингиз-а...

— Фақат ўша пайтларда яхши кунларни кўриб қолган эканмиз,— деб қўйди Дельфина.— Катта омборда ўйнаб, қоп уюмлари устидан пастга сирғаниб юрган вақтларимиз қани энди?!

— Дада, бу ҳали ҳаммаси эмас,— деди графиня отаси қулоғига, Горио ота ўрnidан сакраб туриб кетди.— Дургавҳарларга юз минг беришмади. Максим ҳали ҳам судга тушиш хавфидан қутулгани йўқ. Биз яна ўн икки минг франк тўлашимиз керак. У менга, энди эсимни йиғиб оламан, қимор ўйнамайман, деб ваъда қилди. Унинг муҳаббатидан бошқа ҳеч нима қолмади энди? Муҳаббати менга жуда ҳам қимматга тушди, ундан ҳам ажралсам, ўламан.

Унинг кўйида ҳамма нарсамдан: номусимдан, мол-мулкимдан, тинчлигимдан ажралдим, ҳатто болаларимдан воз кечдим. О, ҳеч бўлмаса, уни рўшноликка чиқаринг, номига доғ қўнмасин, шунда киборлар даврасида бош кўтариб юра олади, бу эса унга мол-дунё орттириш имконини беради. Энди у менинг олдимда фақат ўз бахти учунгина қарздор бўлиб қолмайди, ўртада болаларимиз бор, болалар мол-мулкисиз бўлиб қолишади. Уни Сент-Пелажига* қамаб қўйишса, ҳамма нарса барбод бўлади.

— Энди менда пул йўқ, Нази. Ҳеч нарса, мутлақо ҳеч нарса қолмади! Замона охир бўлди. Ҳа, ҳадемай дунё остин-устун бўлади — бу муқаррар! Боринглар, вақт ганиматда қутулиб қолишнинг иложини қилинглар! Ҳа-я! Ҳали кумуш тўқаларим, олтига кумуш идишим бор-ку! Умримда биринчи марта шуларни сотиб олган эдим. Яна нима бор?.. Фақат бир минг икки юз франкдан йилли даромад берадиган умрбод рентам қолган, холос.

— Доимий рентангизни нима қилдингиз?

— Сотдим, ўзимга фақат мана шу озгина даромадни олиб қолдим, холос. Фифинага квартаира жиҳовлаб берип учун ўн икки минг франк зарур бўлиб қолганди.

— Нима гап ўзи, Дельфина? Сенинг уйингдами? — деб сўради де Ресто хоним, сингласидан.

— Уйидами, бошқа ердами, бунинг нима аҳамияти бор? Ун икки минг фрак харажат қилиниб бўлди! — деди Горно ота.

— Фаҳмадим, — деди графиня. — Жаноб Растиньяк учун кетган у пуллар! Шўрлик Дельфина, эс-ҳушингни йиғ. Менинг қай қолга тушганимни кўриб турибсан-ку!

— Опажон, жаноб Растиньяк маҳбубасини хонавайрон қиладиган йигитлардан эмас.

— Раҳмат, Дельфина, шу аҳволга тушиб турганимда бундай оғир гап қиларсан деб ўйламаган эдим. Мени ҳеч вақт яхши кўрмагансан.

— Йўқ, Нази, у сени яхши кўради, ҳозиргина менга шуни айтиб ўтирган эди! — деб гапга аралашди Горно ота. — Биз сен тўғрингда гаплашиб турган эдик, у сени соҳибжамол деб, ўзини эса шунчаки, сал кўҳликман деб турган эди.

— Ҳусни бўлгани билан ўзи тошжорак, — деди графиня.

— Шундай ҳам бўла қолай, — деб гап қайтарди Дельфина, қизариб. — Ҳўш, ўзинг қандай муомала қилиб кел-

динг менга? Сен мендан юз ўгирдинг, мен кирмоқчи бўлган уйларнинг эшигини мен учун ёптириб қўйишга уриндинг, умуман, менга ёмонлик қилишнинг иложи бор ерда қўл тортмадинг. Мен бу ерга отамдан минг-минглаб пул шилиб кетиш учун келибманми? Уни шу аҳволга мен солдимми? Бу сенинг ишинг, опажон! Мен отам билан иложи борича кўришиб турдим, уни уйимдан ҳайдаб чиқармадим, у керак бўлиб қолган пайтларда қўлини ўпиш учун келиб юрганим йўқ. Ҳатто, ўша ўн икки минг Франкни мен учун сарф қилганини ҳам билганим йўқ: ўзинг биласан, пул масаласида чатоқликларга йўл қўйишни ёқтирмайман. Агар отам менга совға қилган бўлса ҳам, мен шундай қилинг деб отамдан сўраганим йўқ.

— Мендан кўра бахтлироқ экансан: жаноб де Марсе бадавлат одам, бу ўзинга ҳам унча-мунча маълум, албатта. Сен ҳамма вақт олтин каби жирканч эдинг, ҳали ҳам шундай экансан. Хайр сизларга, менинг энди на синглим бор, на...

— Жим бўл, Нази!— қичқирди Горно ота.

— Бу ҳеч ким ишонмайдиган гапни фақат сендек опа гапириб юриши мумкин; сен маънан заифа одамсан,— деб жавоб қилди Дельфина.

— Болаларим, болаларим, бас қилинглар, бўлмаса, ҳовир кўз олдингизда ўзимни ўлдираман!

— Менга қара, Нази, сени кечирдим, сен бахти қаро аёлсан!— деди Дельфина.— Аммо мен сендан яхшироқман. Сенга ёрдам бериш учун ҳатто эримнинг ётоғига киришга ҳам рози бўлиб турганимда шундай дединг-а, бундай ишга эса мен ҳатто на ўзимни деб рози бўламан, на... бу қилган ишинг кейинги тўққиз йил ичида менга кўрсатган ёмонликларингнинг давоми бўлди!

— Болаларим, болаларим, ярашинглар!— деб ёлборар эди ота.— Иккалангиз ҳам фариштасиз-ку!

— Йўқ, қўйинг мени!— деб қичқирди графиня, Горно ота унинг қўлидан ушлаганда у силтаниб отасининг қучоғидан чиқиб кетди.

— У менга эримчалик ҳам ачинмайди. Ўзлари сутдек оппоқ, бегуноҳу, бенуқсонлар!

— Мени жаноб де Марсега қарздор деб ғийбат қилсалар қилаверишсин: менимча, бу — жаноб де Трайнинг сенга юз мингдан ҳам қимматга тушиб турганидан кўра афзалроқ!— деб жавоб қилди де Нусинген хоним.

— Дельфина!— деб қичқирди графиня, синглиси олдига бостириб келар экан.

— Мен бор ҳақиқатни гапиряпман, сен эса менга туҳмат қиялсан!— деди совуққина қилиб баронесса.

— Дельфина, сен...

Горио ота югурганича графиня олдига келди-ю, ортиқ гапиргани йўл қўймай унинг оғзини ёпди.

— Е раббий, қўлингизни нимага урган эдингиз бугун?— деб сўради ундан Анастази.

— Ҳа-я! Узр,— деб кечирим сўради бечора ота, қўлини чолворига артаркан.— Кўчиб кетаётган эдим, сизларнинг келишингизни қайдан билибман.

Қизининг ғазабини ўзига қаратиб, шундай таъна эшитганига ҳам хурсанд эди бечора ота.

— Оҳ! Юрак-бағримни эзиб юбординглар,— деб давом этди у, жойига ўтирар экан.— Болаларим, мен ўламан! Каллаам ўтда куйдиргандек ёниб кетяпти. Яхши, ақлли бўлинглар, бир-бирингларни севинглар. Мени қора ерга тикасизлар сизлар. Нази, Дельфина, қўйинглар энди, иккалангиз ҳам ҳақлисиз, иккалангиз ҳам ноҳақсиз. Менга қара, Дедель,— деди у, жиққа ёш кўзларини баронессага тикиб,— унга ўн икки минг керак экан, кел, қаердан топиш мумкинлигини ўйлаб кўрайлик. Бир-бирингизга бунақа олайиб қараманглар.

У Дельфина олдига тиз чўкди.

— Мен учун ундан узр сўра,— деб қизининг қулоғига шивирлади у,— ахир, у сендан кўра анча бахтсизроқ, тўғрими, а?

— Бечора, Нази,— деди отасининг овозидан унинг нақадар руҳий азобда қолганини сезган Дельфина, опасига шафқат қилиб,— мен ноҳақ эканман, кел, мени ўпа қол...

— О, юрагимга малҳам қўйдингиз!— деди Горио ота.— Аммо ўн икки минг франкни қаердан топамиз? Ё битта-яримтанинг ўрнига солдатликка кетсаммикан?

— Нималар деяпсиз, дада? Йўқ, йўқ!— дейишди иккала қизи ҳам унинг олдига келиб.

— Шундай деганингизгаям худо хайрингизни берсин, сизга миннатдорчилик билдириш учун бутун умримиз ҳам етмайди! Тўғрими, Нази?— деди Дельфина.

— Бундан ташқари, дадажон, бу денгиздан бир томчи бўлар эди, холос,— деди графиня.

— Демак, ўз қонимни тўкиб ҳам ҳеч қандай ёрдам қилолмас эканман-да?— деди фарёд чекиб чол... Сени

қутқазган одамнинг қули бўлардим, Нази! Уша одам учун бошқа биронта одамни ўлдиришга ҳам розиман. Вотрендек сургунга кетишга ҳам розиман! Мен...

У тўсатдан яшин ургандек қотиб қолди.

— Йўқ, ҳеч вақо йўқ!— деди у сочларини юлиб.— Қани энди пул ўғирлайдиган жойни билсам... Лекин бундай жойни топиш осон эмас. Банкни кўтариб кетиш учун вақт керак, одам керак. Улишдан бошқа иложим қолмаганга ўхшайди. Энди ҳеч нарсага ярамай қолибман, мен энди ота ҳам эмасман! Йўқ! Қизим ёрдам сўраяпти, муҳтож бўлиб келибди! Мен худо безор бекорчида эса, ҳеч вақо йўқ. Аҳ, сассиқ чол, икки қизинг бўла туриб, ўзингга умр-бод рента қолдириб ўтирибсан-а! Демак, уларни яхши кўрмас экансан-да! Ул, бу кунингдан кўра, ит кунда ўлиб кет! Ҳа, мен итдан ҳам баттарман, ит ҳам ўзини менчалик тутмасди! Вой бошим! Қизиб чўғдек қайнаб кетяпти!

— Дада, эс-ҳушингизни йиғинг!— деб қичқиришди иккала қизи, отасининг бошини деворга уриб ёришидан қўриқиб, улар икки томонига келиб туришди.

Горио ҳўнг-ҳўнг йиғлар эди. Эжен бундан даҳшатга келди, Вотренга берган штемпелли векселни қўлига олиб, унда кўрсатилган рақамни ўн икки мингга тўғрилади-да, Горио номига ўтқазиб, қўшнисининг хонасига чиқди.

— Хоним, мана сизга зарур бўлган пул,— деди графиняга векселни узатиб.— Мен ухлаб ётган эдим, овозингиздан уйғониб кетдим, суҳбатингиздан жаноб Гориога қанча қарздор эканимни билдим. Мана бу мажбурият қоғозини олинг, ўз вақтида аниқ тўлайман.

Графиня гербли қоғозни ушлаганича турган ерида донг қотиб қолди.

— Дельфина,— деди у ғазаб, нафрат ва аламдан ранги ўчиб, титраб-қақшаб,— ҳаммасини кечириб келган эдим, худо шоҳид, аммо бунисини!.. Жаноб де Растиньяк шу ерда экан, бунни билиб туриб индамабсан! Бутун сиримни, ҳаётимни, болаларим ҳаётини, номус ва шарафимни беихтиёр очиб солган бир пайтимда, уни бундан хабардор қилиб, пасткашлик билан ўч олдинг мендан! Шунини билиб қўй, энди мен учун сен ҳеч нима эмассан, сендан нафрат қиламан, қўлимдан келганча сендан ўч оламан, мен...

У ғазабдан бўғилиб гапиролмай қолди, томоғи қуриб-қақраб қолганди.

— Ахир, у менинг ўғлим-ку, у ўз кишимиз, сенинг уканг, халоскоринг-ку!— деб қичқириб юборди Горио.

ота.— Қучоқла уни, Нази! Кўрдингми, мен уни қучоқлаяпман,— деб давом этди чол, алақандай хушсизлик билан Эженни маҳкам бағрига босар экан.— Эҳ, ўғлим! Сенга отадан ҳам афзал бўламан, бутун оиланг ўрнини босаман. Агар мен худо бўлганимда эди, бутун дунёни оёқларинг остига ташлардим! Қани, Нази, ўпсанг-чи уни! Ахир, бу одам эмас, фаришта-ку, чинакам фаришта!

— Қўйсангиз-чи уни ўз ҳолига, дада, ҳозир эс-ҳуши жойида эмас,— деди Дельфина.

— Менинг эс-ҳушим жойида эмасми! Жойида эмас дегин! Узинг қанақасан!— деб сўради графиня де Ресто.

— Болаларим, бас қилмасанглар ўламан!— деб қичқирди Горио ота ва худди ўқ еган одамдай каравотга гурсиллаб йиқилди.

— Мени ўлдирди булар!— деб гўлдиради у.

Графиня таърифига тил лол қоладиган бу ишлардан даҳшатга келиб, донг қотиб қолган Эженга қаради.

Дельфина тезлик билан отасининг жилет тугмаларини елиб юборган эди; графиня бунга қайрилиб ҳам қарамай, сўрамоқчи бўлган нарсасини ўзининг юз ифодаси, овозидаги оҳанг ва нигоҳларига жо қилиб Эженга қаради-да:

— Жаноб...— деди. Растињьяк унинг саволини кутмай:

— Пулни тўлайман, лекин бу тўғрида гинг деб оғиз ҳам очмайман,— деб жавоб қилди.

— Нази, отамни ўлдириб қўйдинг!— деб опасига таъна қилди Дельфина, беҳуш ётган отасини кўрсатиб, аммо графиня алақачон ғойиб бўлган эди.

— Кечирдим уни,— деди чол, кўзини очиб,— бечора қизимнинг аҳволи оғир, ундан бошқа одам бўлганда эс-ҳушидан ажраган бўларди. Назига далда бер, яхши гапир, ўлим тўшагида ётган отангга шундай қиламан деб сўз бер,— деб ёлборди чол, Дельфинанинг қўлини қисиб.

— Нима бўлди ўзи сизга?— деб сўради қиз, ўтакаси ёрилиб.

— Ҳеч нарса, ҳечқиси йўқ, ҳозир ўтиб кетади,— деди отаси.— Нима учундир, бошим қаттиқ оғрияпти, назла келибди шекилли. Бечора Нази, турмуши нима кечаркин унинг?

Шу пайт графиня қайтиб келди ва ўзини отасининг оёғи остига отди.

— Кечиринг!— деди у.

— Бу билан мени баттар қийнаяпсан, холос,— деди отаси.

— Жаноб,— деди графиня ёш тўла кўзлари билан Рас-тиньякка қараб,— ниҳоятда алам ўтиб кетганидан ноҳақ гапларни гапириб юборибман. Менга ини бўлишни истай-сизми?— деб сўради у қўлини узатаркан.

— Нази, ўргулай Нази, ҳамма гаплар шу ерда қолсин, унутайлик уларни!— деди Дельфина, опасини қучоқлаб.

— Йўқ, буни унутмайман!

— Фаришталарим, кўз олдимга аллақандай парда тў-сиб, дунёни қоронғи қилиб юборган эди, ҳозир ўша парда-ни сизлар очиб юбордингиз, овозингиз менга оби ҳаёт пуркади!— деди Горно ота.— Яна бир марта ўпишинглар! Хўш, Нази, шу вексель сени қутқариб қола оладими?

— Шундай деб умид қиламан. Менга қаранг, дада, бунга сиз ҳам имзо чекиб бермайсизми?

— Қандай аҳмоқ одамман-а, шу ҳам эсимдан чиқиб-ди-я! Аҳволим оғир эди, Нази, мендан аччигинг чиқмасин! Ташвишлардан қутулганингдан кейин менга хабар қил. Йўқ, ўзим бораман. Йўқ, бормайман, эрингни кўргани кў-зим йўқ, кўрган еримда ўлдираман уни! Мол-мулкингни сотиш масаласи билан эса ўзим шуғулланаман. Бора қол анди, қизим, Максимни инсофга келтир.

Эжен ҳанг-манг бўлиб қолганди.

— Шўрлик Анастаси, доим ана шундай қизиққонлик қилади-ю, аммо ўзи оқ кўнгил,— деди де Нусинген хоним.

— У вексельга ўтказма имзо чектириш учунгина қай-тиб келди,— деб шивирлади унинг қулоғига Эжен.

— Ростдан-а?

— Мен ҳам рост бўлмаслигини истар эдим. У билан эҳтиёт бўлиб гаплашинг,— деб жавоб қилди йингит ва кўз-ларини кўкка тикиб, очиқ айтишдан чўчиган фикрларини худога изҳор қилди.

— Тўғри айтасиз, унда доим мана шундай лўттибоз-лик сезилиб туради, бечора дадам эса, унинг қилиқларига лаққа ишониб юради.

— Аҳволингиз нечук, отажон?— деб сўради чолдан Эжен.

— Уйқум келяпти,— деди Горно.

Растињьяк чолни ўрнига ётқизди. Чол қизининг қўли-дан ушлаб ётганича ухлаб қолгандан кейин, Дельфина қў-лини ажратиб олди.

— Кечқурун италянлар театрида учрашамиз,— деб, Эженнинг ёдига солиб қўйди у,— ўшанда отамнинг соғли-ги ҳақида менга айтасиз... Эртага эса, тақсирим, бу ердан

кўчиб ўтасиз. Хонангизни бир кўрай. Қандай даҳшат-а!— деб юборди у хонага кириши билан.— Хонангиз отамни кидан ҳам баттар.— Эжен, сен ўзингни жуда яхши тутдинг. Иложи бўлса, сени бундан ҳам кўпроқ яхши кўрган бўлардим. Лекин яхши йигит, давлат орттираман десангиз, ҳозиргига ўхшаб, ўн икки минглаб пулни худди ҳавога совургандек бекорга исроф қилишнинг ҳеч ҳожати йўқ. Граф де Трай — қиморбоз. Опам ҳеч нарсани кўришни истамайди. У тоғ-тоғ олтинларни ютиб-ютқазиб юрган жойидан ўша ўн икки минг франкни ҳам топиши мумкин эди.

Чолнинг инграгани эшитилди ва улар Горионинг олдига қайтиб чиқишди; у ухлаб ётгандек эди, аммо икки ошиқ-маъшуқ унинг ёнига келганда, чолнинг:

— Улар қандай бахтсиз-а!— деган гапини эшитди.

Чол ухлаб ётганмиди, йўқми, аммо унинг бу нидоси Дельфинага қаттиқ таъсир қилди — у отаси ётган шалоқ каравот олдига келиб, чолнинг пешонасидан ўпди. Чол кўзини очди:

— Сенмисан, Дельфина?

— Қалайсиз, тузукмисиз?— деб сўради қизи.

— Шукур, яхшиман, ҳеч хавотир олма, ҳадемай ўрнимдан туриб кетаман. Боринглар, боринглар, болаларим, бахтли бўлинглар.

Эжен Дельфинани уйигача кузатиб қўйди, аммо Горио отанинг ҳоли танглигини ўйлаб, севгилисиникида овқатланишдан воз кечиб, «Воке уйи»га қайтиб келди. Растиньяк қайтиб келганида Горио ўрнидан турган ва овқатлангани емакхонага тушиб ўтирган эди. Бьяншон вермишелчининг юзини яхшироқ кузатиш учун ўзига қулай жой топиб ўтириб олганди. Горио бир бурда нонни қўлига олиб, унинг қандай ундан ёпилганини билиш учун ҳидлаб кўрди, аммо у нима қилаётганини мутлақо сезмаётган эди — студент-медик буни чолнинг юз ифодасидан англаб олди-ю, қовғини солди.

— Ёнимга ўтир, Кошен пансионери*,— деди унга Эжен.

Чолга яқинроқ бўлиш учун Бьяншон жон деб ўртоғи ёнига ўтиб ўтирди.

— Нима бўлган унга?

— Агар янглишмасам, фотиҳаси ўқиб қўйилипти! Аллақандай тушуниб бўлмайдиган бир дардга йўлиқипти, фалаж касалига учрамаса эди деб турибман. Юзининг паст қисми анча хотиржаму, аммо юқори қисми беихтиёр учиб-

учиб турипти, кўряпсанми? Кейин, кўзларига бир қара: аллақандай майда-майда, кулга ўхшаган бир нарса тошганга ўхшайди, шундай эмасми? Ана шу белгилар мияга қон қуюлганидан дарак беради. Эртага эрталаб аҳволи менга яна кўпроқ аён бўлади.

— Бу касалга даво бўладиган бирор дори борми?

— Ҳеч қандай дориси йўқ. Агар қонни оёқ тарафига кўпроқ оқизиб юборишнинг бирор иложини топсак, ўлимни кечиктирса бўлади, аммо эртага кечқурунгача касалнинг ҳозирги белгилари йўқолиб кетмаса, бечора чол тамом бўлди деявер. Касалига нима сабаб бўлганини сен билмайсанми? Афтидан, у жуда қаттиқ руҳий азобни бошидан кечирган кўринади, ана шунга қалби бардош беролмаган.

Растињьяк, чолнинг иккала қизи ҳеч тинмасдан, бири олиб, бири қўйиб, ота бечоранинг дилига озор етказишганини ёслаб:

— Тўғри,— деб жавоб қилди.

«Дельфина отасини яхши кўрар экан», деб қўйди Эжен ўзига ўзи.

Кечқурун, Италиянлар театрида Эжен де Нусинген хонимни жуда ҳам хавотирга солиб қўймаслик учун, отаси ҳақида эҳтиёт билан гап бошлади. Лекин Дельфина шу заҳотиёқ Растињьякнинг гапини шартта бўлди:

— Хавотир олманг, отам бақувват одам. Аммо тўғри, бугун эрталаб биз уни бир оз қийнаб қўйдик. Гап бойлигимиздан ажраб қолиш устида боряпти, бундай бахтсизликнинг оқибати нима бўлишини кўз олдингизга келтира оласизми? Агар сизнинг муҳаббатингиз, яқингинада мен учун гўр азобидек мусибатли бўлган нарсаларнинг ҳаммаси билан бефарқ муносабатда бўлишга ўргатмаганда, ҳозир бу дунёда яшамаган бўлардим. Энди, мени ҳаёт шодликлари билан боғлаб турган муҳаббатдан ажраб қолишдан ортиқ ҳеч нарса кўрқитмайди, мен учун бундан ортиқ фалокат бўлиши мумкин эмас. Мана шу ҳисдан бошқа ҳеч нарсанинг менга қизиғи йўқ, бошқа ҳеч нарсанинг қадр-қиммати йўқ. Сиз мен учун бутун оламсиз. Модомики, бойлик менга ҳузур бағишлар экан, бунинг сабаби фақат шуки, ўша бойлик орқасидан сизга яна ҳам кўпроқ ёқиш имкониятига эга бўламан. Уят бўлса ҳам айтиб қўяй, мен отамга қиз бўлишдан кўра, кўпроқ сизнинг ўйнашингизман. Нима учун? Ўзим ҳам билмайман. Бутун ҳаётим сизга боғлиқ. Юракни менга отам берган бўлса, сиз унга ҳаёт бағишладингиз. Мени бутун жамият қораласин, менга ба-

рибир, ўзимни тия олмай шу ҳисга берилиб кетиб, жиноят қилиш даражасига борган эканман, мендан норози бўлмай — бундай қилишингиз учун ҳеч қандай сабаб ҳам йўқ ўзи — бу қилғилиғимни кечирсангиз бас. Наҳотки, мени отасига нисбатан бераҳим экан деб ўйласангиз? Асло ундай эмас, бизнинг отамиздек яхши отани севмай бўлмайди! Никоҳимизнинг оқибати бахтсиз бўлиши муқаррар эканки, бунини отамнинг ўзи ҳам ниҳоят тан олди, аммо мен қандай тўсқинлик қила олардим бу бахтсизликка? Бизнинг мана шу тариқа турмушга чиқишимизга нима учун отам қаршилик кўрсатмади? Бизнинг ташвишимизни шу отам қилиши лозим эмасмиди? Биламан, у ҳам ҳозир Нази билан менадан камроқ ташвиш чекаётгани йўқ, аммо биз нима қила олардик? Далда беришимиз керакми? Барибир овутганимизга кўнмасди. Тақдиримизга тан бериб кетишимиз, оқфарёд чекишимиздан ҳам кўпроқ азоб беради унга. Ҳаётда шундай вазиятлар бўладики, унда ҳар қандай сабаб оқибатида ҳам фақат алам-изтироб вужудга келади.

Эжен юракдан чиқариб айтилган бу гапларга қулоқ солиб, индамай ўтирарди. Парижлик аёллар кўпинча сохтакор, шуҳратпараст, худбин бўладилар, ортиқча ноз-ишва қиладилар ёки совуққина муомала қиладилар, аммо улар чин юракдан севиб қолгудек бўлсалар, ҳирсий туйғуларга бошқа аёллардан кўра кўпроқ бериладилар, деб дадил айтиш мумкин; улар ўзларининг майда хусусиятларидан устун келадилар ва қалбан юксакка кўтариладилар. Бундан ташқари, Эженни Дельфинанинг теран ақли ҳайрон қолдирди, аёл киши бирор муқаддас орзуга берилиб, бошқа нарсаларни гўё четдан назорат қилиб тургандек туюлган пайтларда оддий, табиий ҳиссиётлар тўғрисида ана шундай салобат билан муҳокама юритади.

Де Нусинген хоним Эженнинг жим ўтирганига хафа эди.

— Нималарни ўйлаб ўтирипсиз?

— Айтган гапларингизга ҳамон қулоқ солиб ўтирибман. Шу пайтгача мен сизни, сиз мени яхши кўрганингиздан ортиқроқ севаман деб ўйлаб юрардим!

Дельфина табассум қилди, аммо суҳбатни ҳозирги вазият талаб қилган чегарадан ошириб юбормаслик учун шодлигини босди. Шу пайтгача у ёш йигитнинг бу хилда титроқ товуш билан чин юракдан муҳаббат изҳор қилганини ҳеч эшитмаган эди. Суҳбат шу тарзда яна сал давом этса, у ўзини боса олмай қолиши муқаррар эди.

— Эжен, водагонлар даврасида нима ишлар бўлаётга-

нидан, наҳотки хабарингиз бўлмаса?— деб гапни бошқа ёққа бурди у.— Эртага бутун Париж виконтесса де Босеанникига тўпланади. Маркиз д'Ажуда билан Рошфидлар ҳеч гапни ошкор қилмай туриш тўғрисида битишиб олишган, аммо эртага қирол уларнинг никоҳ битимини тасдиқлайди, бечора қариндошингиз эса ҳали ҳеч гапдан хабари йўқ. У бални тўхтатиб қўя олмайди, маркиз эса балга бормайди. Ҳозир ҳамманинг оғзидан ана шу гап.

— Зодагонлар эса бу пасткашликка мамнуният билан иштирок қиялпти! Бундай иш содир бўлса, де Босеан хоним гапдан куйиб кул бўлишини, наҳотки тушунмасангиз?

— Йўқ,— деди жилмайиб Дельфина,— сиз ҳали бу хилдаги аёлларни билмайсиз. Ҳа, эртага уникага бутун Париж тўпланади, мен ҳам ўша ерда бўламан. Бундай бахтга мен сиз туфайли муяссар бўлдим.

— Эҳтимол, бу ҳам Парижда кўп учрайдиган мишмишлардан биттасидир?— деди Растиньяк.

— Тўғриси яна эртага биламиз.

Эжен «Воке уйи»га қайтиб бормади. Узининг янги квартирасидан сира чиқиб кетолмади. Кеча Дельфина билан кечаси соат биргача қолиб кетган эди, бугун эса Дельфина соат иккида уйига кетди. Эртаси куни эрталаб у жуда кеч уйғонди ва уникада нонушта қилмоқчи бўлган Дельфинани чоштгоҳгача кутди. Бундай ширин ҳиссиётларга ёшлар чунонам ташна бўладиларки, Растиньяк Горио отани деярлик унутиб қўяёзди. Ўзиники бўлиб қолган ҳар хил чиройли буюмга кўникиш Растиньяк учун узлуксиз бир намоишга ўхшаб кетган эди. Дельфина шу ерда бўлганида, хонадаги жиҳозлар яна ҳам бошқача жозиба касб этарди. Ҳарқалай, соат тўртларга борганда ошиқмаъшуқлар, бу ерга кўчиб ўтишни орзу қилганда Горио ота ўзини нақадар бахтиёр ҳис қилганини эслашди-ю, чол ёдларига тушди. Эжен, чолнинг бетоб бўлиб қолиши муқаррар экан, уни зудлик билан бу ерга кўчириб келиш керак деб таклиф қилди ва Дельфина билан хайрлашиб, «Воке уйи»га югурди. Дастурхон устида на Бьяншон бор эди, на Горио ота.

— Горио отамизнинг суроби тўғри бўлиб қолди,— деди рассом.— Бьяншон юқорида, унинг олдида. Чол қизларидан бири, де *Ресторама* билан учрашибди. Шундан кейин кўчага чиқмоқчи бўлиб кўрибди-ю, аҳволи оғирлашиб қолибди. Ҳадемай бизнинг жамоа ўзининг энг муҳтарам зотларидан бири билан видолашади.

Растињьяк юқорига отилди.

— Жаноб Эжен! Жаноб Эжен, сизни бека чақиряпти!— деб қичқирди Сильвия.

— Жаноб Эжен,— деди унга бева,— жаноб Горио икковингиз ўн бешинчи февралда кўчиб кетмоқчи эдинглар. Ун бешинчидан бери яна уч кун ўтди, бугун ўн саккизинчи; энди икковингиз ҳам ойнинг охиригача ҳақ тўлашингиз керак, лекин Горио отага кафил бўлсангиз, мен учун сизнинг сўзингиз кифоя.

— Нега энди? Наҳотки унга ишонмасангиз?

— Нимасига ишонаман унинг? Агар, чол ҳушига келмай ўлиб кетгудек бўлса, қизлари менга бир лиар ҳам тўлашмайди, унинг бутун латта-путталари эса, йиғиштириб келганда ўн франк ҳам пул бўлмайди. Сабабини билмадим, аммо бугун у охириги идиш-товоқларини олиб чиқиб кетди. Худди ёш йигитлардек ясаниб олганди. Худо ўзи кечирсину, назаримда, юзига қизил ҳам суртиб олгандек туюлди, худди ёшариб кетганга ўхшарди.

— Ҳаммасига мен кафил,— деди Эжен, даҳшатга келиб ва фалокат юз берганини сезиб.

У Горио отанинг олдига чиқди. Чол холдан тойиб, ўринда чўзилиб ётарди, унинг ёнида Бьяншон ўтирарди.

— Салом, ота,— деб саломлашди Эжен.

Чол унга меҳрибонлик билан кулиб боқди ва шишага ўхшаб қолган нурсиз кўзларини унга тикиб:

— Унинг аҳволи нечук?— деб сўради.

— Яхши. Ўзингиз қалайсиз?

— Ёмон эмас.

— Уни толиқтирма,— деди Бьяншон Эженни бир бурчакка чорлар экан.

— Хўш, қалай?— деб сўради Эжен.

— Уни фақат мўъжиза қутқариб қолиши мумкин. Миясига қон қуюлиб кетди; горчичниклар қўйдим; бахтидан бўлиб, уларни ҳис қиляпти, горчичниклар таъсир қиляпти.

— Уни олиб кетса бўладими?

— Ҳеч иложи йўқ. Уни шу ерда қолдириб тура туриш керак; ҳеч қандай ҳаракат қилмаслиги, мутлақо тинч бўлиши керак.

— Азизим, Бьяншон,— деди Эжен,— унга иккаламиз қараб турамиз.

— Мен касалхонадан бош врачни таклиф қилиб келдим.

— Хўш, у нима деди?

— Эртага кечкурун фикрини айтади. Касалхона беморларини кундузи бир кўриб чиққандан кейин келишга ваъда қилди. Вахтга қарши, бу чоли қурғур бугун эрталаб энгилтаклик билан бир қилиқ қилган кўринади, аммо нима қилганини сира айтмайпти; эшакдан ҳам қайсар экан. Уни гапга солсам, жавоб бермаслик учун ўзини ухлаб ётган одамга солади, кўзи очиқ бўлса, ихраб-сихраб гапдан чалғитади. Бугун эрталаб уйдан чиқиб кетибди, алақай-си гўрга пиёда бориб келибди. Хонасида бор қимматбаҳо буюмларининг ҳаммасини ўзи билан олиб кетибди, алақандай бир иш қилиб келибди — падарига лаънат ўша ишнинг! — ана шундай қилиб, увилиб қолипти. Қизларидан биттаси олдига келиб кетди.

— Графиняями? — деб сўради Эжен. — Баланд бўйли, қад-қоматлари келишган, қора сочли, кўзлари шўх, оёқлари чиройли аёлми?

— Ҳа.

— Бизни бир минут ҳоли қўй, — деди Растиньяк, — уни мен гапга соламан, сенга айтмаган гапларини менга айтади.

— Бўлмаса, мен овқат егани тушиб чиқай. Фақат уни кўп безовта қилма; бир оз умид бор ҳали.

— Хотиржам бўлавер.

— Эртага ўйнаб-кулишади улар, — деди Горно ота Эженга, у билан иккиси ҳоли қолгандан кейин. — Улар катта балга боришмоқчи.

— Ота, нима қилиб бу аҳволга тушиб қолдингиз, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олибсиз-ку, бугун эрталаб нималар қилиб келдингиз?

— Ҳеч нарса.

— Анастази келгандими? — деб сўради Растиньяк.

— Ҳа, — деди Горно.

— Бўлмаса, мендан ҳеч гапни яширманг. Сиздан яна нима сўради у?

— Уҳ! — деб инграб юборди у, жавоб бериш учун куч тўплар экан. — Биласизми, болам, у шўрлик жуда ҳам бахтсиз! Анави гавҳарлар ғалвасидан кейин Назининг қўлида бир су ҳам пули қолмаган. Эртаги балга бориш учун ўса, у ўзига зарҳал пистонлар қадалган кўйлак буюртирган экан, кўйлаги ўзига жуда ҳам ярашиб тушган бўлса керак, ҳойнаҳой. Бадбахт машиначиси кўйлагини қарзга тикиб беришдан бош тортибди, шундан кейин Назининг хизматкор қизи унинг ўрнига кўйлакка минг франк тўлабди. Бе-

чора Нази! Шу кўйга тушибди-я! Юрагим торс ёрилиб кетай деди. Аммо хизматкори Рестонинг Назига ишонмай кўйганини сезиб, машиначи хотин билан тил бириктирибди-да, минг франк пулини Нази қайтариб бермагунча, кўйлакни бермай туришга уни кўндирибди. Эртага бал, кўйлак тайёр, Нази эса нима қилишини билмай боши қотган! У менинг идиш-товоқларимни қарз бериб туриб, гаровга қўйиб, пул топай деб келибди. Эри ундан, сотилиб кетибди деб миш-миш бўлган гавҳарларни балга тақиб бориб, бутун Парижга кўрсатасан деб туриб олган. Ушандай махлуққа Нази: «Менинг минг франк қарзим бор, қарзимни тўланг»,— деб айта олармиди? Йўқ. Мен буни дарров тушундим, албатта. Дельфина ажойиб кўйлагини кийиб боради. Анастази ҳам синглисидан қолишмаслиги керак. Бечора қизим, кўзларидан дув-дув ёш тўкиб йиғлаб юборди! Кеча ўн икки минг франк пул тополмаганимда, номусимдан ўлар холатга келувдим! Бундай айбимни ювиш учун қолган бемаъни умримдан воз кечишга ҳам рози эдим. Қаранг-а: ҳар қандай дард-аламга ҳам чидаб келувдиму, аммо кечаги — охиргиси силламни қуритди. Ҳо-ҳо! Кўп ўйлаб ўтирмай, шарт кийиндиму, ўзимни қўлга олиб, кўчага чиқдим, олти юз франкка тўқалар билан бутун идиш-товоқларимни сотдим, кейин Гобсек амакига бир йил муддат билан умрбод рента қилиб қўйган қоғозларимни тўрт юз франк нақд пулга гаровга қўйдим. Нима бўпти, қуруқ нон еб ҳам тирикчилик қилавераман! Ешлигимда шундай қилиб ҳам кун кўрганман-ку, энди ҳам бало урмайди. Бунинг эвазига Нази қизим хурсанд бўлиб меҳмонга боради. У ҳаммадан ҳам яхшироқ безаниб боради. Минг франклик қоғоз пул ёстигим остида ётипти. Бечора Назини хурсанд қила оладиган ана шундай нарсани бошим остига қўйиб ётганимдан, баданимга иссиқ югуриб турибди. Энди у ўша ярамас Викторинасини ҳайдаб юбориши ҳам мумкин. Хизматкорларнинг хўжайинига ишонмаганини қаерда кўргансиз? Эртага тузалиб қоламан. Соат ўнда Нази келади. Қизларим касал эканимни билишмагани яхши, бўлмаса, балга ҳам бормай, ҳолидан хабар олиб турамиз деб, тепамда ўтириб олишлари ҳам мумкин-а. Эртага Нази мени ўз боласини ўпгандек меҳрибонлик билан ўпади-ю, унинг бўсасидан бир зумда тузалиб кетаман. Минг франкни доридармонга ҳам сарфлардим-да, барибир эмасми? Ундан кўра шу пулни мени даволайдиган Назига берсам бўлмайди-ми? Назининг бошига шундай бахтсизлик тушиб турганда,

унга далда бераман. Шу билан ўзим учун умрбод даромад ажратиб олиб қилган айбимни юваман. Қизим жар тагида ётибди, мен эса уни ўша ердан тортиб олишга ожизман. О, мен яна савдо-сотик билан шуғулланаман. Ғалаа олиб келиш учун Одессага жўнайман. У ерда бўғдой биздагига қараганда уч ҳисса арзон туради. Тўғри, дон олиб келиш таъқиқ қилинган, аммо қонунларни ёзадиган муҳтарам зотлар, бўғдойдан қилинадиган нарсаларни ҳам олиб келишни таъқиқлаб қўйишни унутишган. Ҳе-ҳе! Бу гап бугун эрталаб хаёлимга келиб қолди. Крахмал савдосини қулинг ўргулсин қилиб йўлга қўйиб юборса бўлади.

«Эси оғиб қолди»,— деб ўйлади Эжен, чолга қараб турар экан.

— Хўп, бўпти, тинчланинг, кўп гапириш зарар қилади сизга.

Бьяншон қайтиб чиққанда, Эжен овқатланиб олиш учун пастга тушди. Кечаси билан бир-бирини алмаштириб, улар чолнинг тепасида навбатчилик қилиб чиқишди — бири медицина китоблари ўқиб, иккинчиси онаси билан сингилларига хат ёзиб, тонг оттирдилар.

Эрталаб касалнинг баъзи белгилари, Бьяншоннинг гапига қараганда, беморнинг тузалиб қолишидан дарак берди, аммо бундай бўлиши учун беморга узлуксиз қараб туриш керак эди, бундай ишни бутун тафсилотларигача ўрнига қўйиб, фақат шу икки студент амалга ошириши мумкин эди, аммо ўша замоннинг адабий услуби талабларидан четга чиқиб кетмаслик учун, яхшиси ўша тафсилотлар тўғрисида гапирмай қўя қоламиз. Мадори қолмаган чолнинг баданига зулук солишар, кетидан оғриқни қолдирадиган дори-дармонлар қўйишар, оёғига ванна қилишар ва бошқа хил даволаш чораларини кўришардики, бу ишларни амалга оширишда иккала йигитнинг жонбозлиги ва куч-ғайрати асқатди. Графиня де Рестонинг ўзи келмади, пулга бир одамни юборди.

— Узи келар деб ўйловдим. Хайр, майли, ҳечқиси йўқ, бўлмаса хафа бўлиб кетарди,— деб қўйди, гўё қизининг келмаганидан хурсанд бўлган чол.

Кечқурун соат еттида Тереза Дельфинадан хат олиб келди.

«Нима иш билан бандсиз, азизим? Наҳотки, эндигина муҳаббат изҳор қилганимизда мендан юз ўгирсангиз? Са-

мимият билан суҳбатлашган пайтларимизда ажойиб қалб эгаси эканингизни билиб олганман, шунга кўра айтаманки, сиз, шубҳасиз, ҳиссиётнинг нақадар хилма-хил лавзат бағишлай олишини тушуниб олгач, то охиригача унга содиқ бўлиб қоладиган одамлар туридансиз. Мусонинг ибодати-га* кулоқ солиб туриб: «Баъзи одамларга бу ҳар куни эшитиб юрган оддий нотадек туюлса, бошқа баъзи одамларга — у энг олижаноб музика!» деганингиз ҳамон ёдимда. Ёдингиздан чиқмасин, бугун кечқурун виконтесса де Босеанникига балга борамиз, мен сизни кутиб ўтираман. Маркиз д'Ажуданинг никоҳ битимига қирол саройда бугун эрталаб имзо чеккани ҳаммага аён бўлди энди, бояқиш виконтесса эса, буни фақат кундузи соат иккида эшитипти. Қатл пайтида ҳамма Грев майдонига югурганидек, бугун бутун Париж виконтессаникига отланади. Аёл кишининг ўз бошига тушган мусибатга қандай дош беришини ёки бу азобга чидай олмай қай тарзда жон беришини томоша қилгани уникига югуриш разиллик эмасми? Мен-ку, авваллари ҳам уникига бориб юрган бўлганимда, бугун бормаган бўлар эдим-а, аммо турган гапки, уникида энди ҳеч қачон бундай меҳмон кутишлар бўлмайди, шу сабабдан у хонадонга кириш учун қилган ҳамма ҳаракатларим зое кетган бўларди. Менинг аҳволим бошқаларникига қараганда тамомила бошқача. Бундан ташқари, мен у ерга сиз учун ҳам боряпман. Кутаман. Агар икки соатдан кейин менинг ҳузуримда бўлмасангиз, бундай бевафоликни кечира оламанми, йўқми — билмадим».

Растиньяк пат қалам олиб, унга жавоб ёзди:

«Отангизнинг тирик қолиш-қолмаслигини билиш учун врачнинг келишини кутиб турибман. Отангиз ўлим тўшагида ётибди. Ҳузурингизга врачнинг фикрини эшитиб бораман, у фикр ўлим ҳукми бўлмаса эди, деб қўрқиб турибман. Ўзингиз ўйлаб кўринг, шундай вазиятда балга боришингиз қандай бўларкин. Севиб, ўпиб қоламан».

Соат саккиз яримда врач келди: у беморни тузалиб кетади демади, аммо яқин орада жони узилади деб ҳам айтмади. Беморнинг аҳволи гоҳ энгиллашиб, гоҳ оғирлашиб туради деб огоҳлантирди у, чолнинг ҳаёти ҳам, ақлашуши ҳам шунга борлиқ, деди.

— Бу кунидан тезроқ ўлиб қўя қолгани яхши эди,— деб хулоса қилди охирида врач.

Эжен чолни Бьяншонга топшириб, ўзи де Нусинген хоним олдига кетди, у хоним олдига шундай қайғули хабар билан жўнадикки, оилавий бурч тўғрисидаги тушунчалар онгига сингиб кетган йигитнинг назарида, бундай хабарни эшитган одамда ҳар қандай шодиёна кайфиятдан ҳам асар қолмаслиги керак эди. Чиқиб кетаётганида, Горюо худди ухлаб ётгандай туюлганди, аммо Растиньяк эшикни очиши билан чол тўсатдан қадини кўтариб қолди ва ўрнида ўтирганича унинг орқасидан:

— Унга айтинг, баҳузур ўйин-кулги қилаверсин,— деб қичқирди.

Йигит Дельфинанинг олдига ташвишли қиёфада кириб борди, у эса сочларини тараб, балга киядиган туфлисини кийиб бўлган эди — фақат балга атаб тиктирилган кўйлакни кийиши қолган эди. Аммо йўлга отланишдаги охириги тайёргарликлар билан рассомнинг расмга охириги пардоз бериши ўртасида алақандай ўхшашлик бор: шу охириги ишларга асосий ишга кетгандан кўра кўпроқ вақт сарф бўлади.

— Ийе, ҳали ҳам кийинмай юрибсизми? — деб сўради Дельфина.

— Аммо отангиз...

— Яна «отам!» — деди у йигитнинг гапини бўлиб. — Отамга нисбатан қандай бурчим борлигини ўргатманг менга. Мен отамни кўп вақтдан бери биламан. Эжен, бўлди, бошқа гапирманг! Кийиниб келмагунингизча гапингизга қулоқ солмайман. Тереза ҳамма кийимларингизни янги квартирангизда тахт қилиб қўйибди; каретамга от қўшилган, тезроқ бориб кела қолинг. Отам тўғрисида йўл-йўлакай гаплашиб оламиз; вақтлироқ жўнаш керак, бўлмаса, энг кейинда қолиб кетамиз-да, балга соат ўн бирларда кирсак ҳам хўп гап.

— Хоним! Лекин...

— Йўқ, йўқ, бошқа бир оғиз ҳам гапингизга қулоқ солмайман, — деди у, маржонини олиб чиқиш учун югурганича хосхонасига кириб кетар экан.

Эжен бу соҳибжамол падаркушнинг хатти-ҳаракатидан саранг бўлиб турган эди, Тереза:

— Жаноб Эжен, бора қолинг тезроқ, баронессанинг аччиғини чиқариб қўясиз-ку бунақада, — деб уни чиқариб юборди.

Шундан кейин у ташвиш ва надомат тўла фикрларга берилиб, кийингани кетди. Зодагонлар давраси унинг кўзига гўё ифлослик океани бўлиб туюларди, бу океанга оёғининг учини тикқан одам бир зумда томоғигача ботиб кетарди.

«Зодагонларнинг ҳамма жиноятлари — паст жиноятлар, — дерди ўзига ўзи Эжен, — Вотрен анча юқори туради».

Растиньяк энди жамиятнинг учта қиёфасини яққол кўриб турарди, булар: Тобезлик, Кураш ва Исён — оила, зодагонлар давраси ва Вотрен эди. Эжен буларнинг қайси бирига қўшилишини билмасди. Тобезлик зериктирадиган нарса; исённинг иложи йўқ; кураш оқибати шубҳали нарса. У ўз оиласини эслади; у оилада тинч ҳаёт кечирган вақтларидаги мусаффо ҳиссиётлари ёдига тушди, уни бошига кўтарган ўз оила аъзолари даврасида яшаганини — ўша унутилмас ажойиб кунларини хотирлади. Унга азиз бўлган одамлар оилада табиий бўлган қоида-қонунларга риоя қилишар ва доимий, гам-аламсиз, тўла бахт деб, ана шуни тушунишарди. Кўп яхши фикрлари бор бўлишига қарамай, Эжен Дельфина олдига бориб, муҳаббатни ўртага қўйиб, шу муҳаббат ҳақи яхшилик йўлига юр, деб талаб қилишга журъат эта олмасди. У аллақачон янги тарбия ола бошлаган ва у тарбия ўз самараларини намойиш қила бошлаган эди. Ҳатто, муҳаббат бобида ҳам у ёлғиз ўзини ўйлайдиган бўлиб қолганди. У Дельфинанинг қандай табиатли аёл эканлигини чуқур англай бошлаган эди, у отасининг мурдаси устидан ҳатлаб ўтиб бўлса ҳам, балга боришдан тоймаслигини сезиб турарди; Эженнинг унга на таълим ўргатишга кучи етарди, на ғижиллашиб ўтиришга жасорати, на олижаноблик қилиб, у билан шартта ажрашиб кета оларди. «Агар Дельфинанинг гапига кирмай, ўз гапимда туриб олсам, кейин у мени сира кечирмайди», — дерди Эжен ўзига ўзи. Шундан кейин у врачларнинг айтган гапларини бирма-бир хотирлай бошлади; Горио отанинг касали мен ўйлаганча хавfli эмас, деб ўзини ўзи ишонтиришга уриниб кўрди; қисқаси, у Дельфинани оқлаш учун ҳар хил хоинона далил-исботлар ахтармоққа тутунди. Ахир, отасининг қай аҳволда ётганини у қайдан билсин; агар у ҳозир отаси олдига борганда ҳам, чол уни балга жўнатган бўларди. Сира ҳам суриштириб ўтирмай, юзаки ҳукм чиқариб юбораверадиган жамоатчиликнинг бе-аёв қонунлари, содир бўлган ишларни ҳам кўпинча айб деб

ҳисоблайди, бундай жиноят гарчи очиқ-ойдин кўриниб турган бўлса ҳам, оилавий шароитда одамлар характери-нинг турлилиги ё манфаатларнинг ҳар хиллиги туфайли озми-кўпми уни юмшатишнинг иложи бўлган беҳисоб шарт-шароитлар мавжуд бўлганда ҳам шундай ҳукм чиқараверади. Эжен ўзини ўзи алдамоқчи бўларди, маҳбубаси учун виждонидан воз кечишга ҳам тайёр эди. Кейинги икки кун ичида унинг ҳаёти тамомила ўзгариб кетди. Аёл киши унинг қалбида алақачон вайроналик кашф этган эди, оила деган нарсани унинг назаридан орқага суриб ташлади, уни фақат ўзиники қилиб олди. Растиньяк билан Дельфина шундай шароитда учрашдиларки, бу шароит бир-бирларига иложи борича кўпроқ лаззат бағишлашлари учун гўё атайин яратилгандек эди. Уларнинг жуда камолга етиб турган эҳтирослари ҳар қандай эҳтиросларни ҳам ўлдирадиган нарсага дуч келганидан кейин — яъни эҳтирослари қондирилгандан кейин — яна ҳам жўшқинлашиб кетди. Маҳбубаси висолига етишиб, эҳтиросларини қондиргандан кейин, Эжен авваллари унга етишсам деб юрганини, маҳбусини ёса фақат муҳаббат лаззатини сургандан кейингина чинакамига яхши кўриб қолганини сезиб қолди, муҳаббат деган нарса, эҳтимол, бағишланган лаззатлар ҳисоби-га кўнгилда уйғонадиган ҳисдан бошқа нарса эмасдир. Дельфина виждонсиз эдими ё нуқсонсиз эдими, унинг қандай аёл бўлишидан қатъи назар, Эжен уни барибир жонидек яхши кўрар, худди никоҳ совғасидек унга ўзи бағишлаган ва Дельфина ҳам унга ҳадея қилган эҳтиросли лаззатлар учун яхши кўрарди; Тантал, қорнини тўйдириб ва чанқоғини қондириб кетиш учун ҳузурига келган фариштани нечоғлиқ яхши кўрса, Дельфина ҳам Растиньякни ана шундай яхши кўрарди.

Эжен балга бориш учун кийиниб қайтиб келгандан кейин, де Нусинген ховим:

— Ана энди отамнинг соғлигидан гапиринг,— деди.

— Жуда ёмон,— деди Эжен.— Мени яхши кўриши-нгизни исбот қилмоқчи бўлсангиз, унинг олдига бир кириб ўтайлик.

— Хўп, фақат балдан кейин. Азизим Эжен, яхши йигит бўл, менга ҳадеб ақл ўргатаверма, қани кетдик!

Улар балга жўнашди. Йўлнинг ярмисигача Эжен жим борди.

— Нима бўлди сизга? — деб сўради Дельфина.

— Отангизнинг ўлим талвасасида хириллагани қулогимга эшитилди, — деди тажанглик билан Эжен.

Шундан кейин у ёшларга хос қизғинлик билан графиня де Рестонинг шуҳратпарастлик деб қилган шафқатсизлигини ҳам, бечора отанинг кўрсатган охириги жонбозлигини ҳам, Анастазининг зарҳал пистонлар қадаб тиктирган кўйлаги қандай қимматга тушганини ҳам гапириб ташлади. Дельфина йиғлаб ўтирарди.

Шунда унинг миясига:

«Хунук бўлиб қоламан», — деган фикр келди.

Шундай деб ўйлади-ю, кўз ёши қуриди қолди.

— Отамга ўзим қарайман — тепасидан бир қадам ҳам жилмайман, — деб жавоб қилди Дельфина.

— Сени ана шундай қиёфада кўрсам деб, орзу қилганим, — деди Растиньяк.

Де Босеанлар ҳовлиси жойлашган кўчани беш юзгача карета ўз фонарлари билан ёритиб турарди. Худди кундуз кунидек ёритиб қўйилган дарвозанинг иккала тарафида биттадан отлиқ жандарм турарди. Бу ерга олий табақа зодагонлар шундай ёпирилиб кела бошлаган, виконтессанинг рудий тушқунликка учрашини кўришга шундай ошиқишган эдики, де Нусинген хоним билан Растиньяк етиб келишганда, уйнинг пастки қаватидаги ҳамма хоналар меҳмонлар билан лиқ тўлганди. Людовик XIV ўз қариндоши герцогиня де Монпасьени ошиғидан маҳрум қилганда ҳамма аъёнлар ёппасига унинг саройига югурган эди; топталган муҳаббат туйғуси ўша вақтдан бери, то де Босеан хоним бахтсизликка учраган ҳозирги пайтгача, бу қадар катта шов-шувга сабаб бўлмаган эди. Бу фожиа бошига тушганда Бургундиянинг деярлик ҳокими мутлағи бўлиб келган герцоглар хонадонининг энг охириги вакиласи ўзини ғамаламдан устун эканини исбот қила олди ва охириги дақиқага қадар зодагонлар жамияти устидан ҳукмронликни қўлдан бермади, ўша жамиятнинг шуҳратпарастликдан иборат манфаатлари даражасига қадар пастга тушиб бўлса ҳам, уларни ўз муҳаббати тантанаси учун хизмат қилдирди. Парижнинг энг гўзал аёллари ясаниб-тусаниб ва одамларга табассумлар ҳада қилиб, унинг меҳмонхоналарини жонлантириб юборишган эди. Саройнинг олийзот аъёнлари, влчилар, министрлар, бирон соҳада машҳур бўлган, кишилар орденлар, юлдузлар ва ранг-баранг ленталар тақиб

олган одамлар де Босеан хоним атрофида тўдалашиб юришарди. Оркестр садолари, маликаси учун саҳрон азимдек хувиллаб қолган бу қасрнинг олтин ҳал юритиб бўялган пештоқларида акс садо берарди. Де Босеан хоним биринчи меҳмонхона эшиги олдида туриб, меҳмонларни гўё ўз дўстларини кутгандай қарши оларди. Оппоқ кўйлак кийиб, ҳеч қандай безак тақмай, сочини оддийгина қилиб тараб олган, бундай қараганда жуда хотиржам кўринган виконтесса на гурурини, на ташвишини, на сохта шодлигини аён қиларди. Унинг кўнглидаги гапларни биронта одам ҳам уқий олмади. Уни кўриб, бу Ниобеянинг мраммрдан ясалган ҳайкали дейиш мумкин эди. Узининг энг яқин дўстларига жилмайиб қараганида, баъзан кўзлари истеҳзо билан чақнаб кетганини кўриш мумкин бўлади: лекин бошқалар назарида у сира ўзгармаган ҳолда, кўзларидан бахт нур сочиб турган пайлардаги виконтесса сифатида намоён бўлди; буни кўриб, ҳатто ҳиссиётдан маҳрум одамлар ҳам унинг иродаси маҳкамлигига қойил қолишарди, лабида тавассум билан жон берган гладиаторга қадимги Румода ёш қизлар қандай қойил қолишган бўлса, виконтессага ҳам ўшандай қойил қолишарди. Гўё зодагонлар бу ерга ҳукмронларидан бири билан видолашув учун дабдаба билан тўпланиб келгандек туюларди.

— Келмай қолармикинсиз деб жуда кўрқиб турган одам, — деди де Босеан хоним Растиньякка.

— Мен ҳаммадан кейин кетадиган бўлиб келдим, — деб жавоб қилди ҳаяжон билан Растиньяк. У виконтесса ўпка яляпти деб тушунган эди.

— Жуда соз, — деди у йигитга қўлини узатиб. — Бу ерда мен юрагимни очишим мумкин бўлган ягона одам сиз бўлсангиз ҳам ажаб эмас. Азизим, фақат битта аёлни севинг, доим севишингизга ишонган ягона аёлни севинг. Аёл кишини ҳеч вақт ташлаб кетманг.

У Эженни қўлтиқлаб олди-да, меҳмонлар қарта ўйнашайтган меҳмонхонага олиб кирди ва уни курсига ўтказди.

— Маркизнинг олдида бориб келсангиз, — деб илтимос қилди у. — Менинг лакейим Жак сизни уникига кузатиб қўяди ва унга аталган хат беради. Мен ундан ҳамма мактубларимни қайтариб беришни илтимос қилганман. Қайтариб берар деган умидданман. Қўлингизга тегиши биланоқ, бу ерга олиб келинг ва менинг хонамга олиб чиқинг. Менга жабар беришади.

У ўзининг энг яхши дугонаси герцогиня де Ланжени қарши олиш учун ўрнидан турди. Растињьяк маркиз д'Ажуда ҳойнаҳой Рошфидларникида бўлса керак деб, ўша ерга жўнади, маркизни ҳақиқатан ҳам ўша ердан топди ва чақириб беришларини сўради. Маркиз уни ўз уйига олиб борди-да, Растињьякнинг қўлига хатлар тўплаб қўйилган қутичани берар экан:

— Ҳаммаси шу ерда...— деди.

Афтидан, у Эжен билан гаплашмоқчи эди: аҳтимол, йигитдан бал ва виконтесса тўғрисида гап сўрамоқчи эди, аҳтимолки, бўлажак никоҳидан ҳалитдан дилхасталикка учраб турганини эътироф қилмоқчи эди,— бу никоҳ унга ҳақиқатан ҳам кўп бахтсизликлар келтирди — аммо маркизнинг кўзлари гурур билан чақнаб кетди-ю, ўта мардоналик билан энг олижаноб ҳиссиётларини ичига ютди.

— Азизим Эжен, унга мен тўғримда бир оғиз ҳам гап айтманг.

Д'Ажуда ғамгин меҳрибонлик билан Растињьякнинг қўлини қисди-да, унга боши ила имо қилиб рухсат берди. Эжен де Босеанлар ҳовлисига қайтиб келди; уни виконтессанинг хонасига бошлаб киришди, бу ерда у жўнаб кетишга ҳозирлик кўриб қўйилганини сизди. Растињьяк камин олдига бориб ўтирди, кедр ёғочидан ясалган қутичага қараб, оғир хаёлга ботди: де Босеан хоним ўзининг улуғворлиги билан унга «Илиада»даги маъбудани эслатарди.

Ичкари кириб келар экан:

— Келдингизми, азизим!— деди виконтесса ва Эженнинг олдига келиб, елкасига қўлини қўйди.

Эжен қариндошига қаради: бечора кўзларини юқорига тикканча юм-юм йиғламоқда эди, Эженнинг елкасидаги қўли дир-дир титрар, иккинчи қўли ҳолсизланиб осилиб қолганди. Бирдан виконтесса кедр ёғочидан ясалган қутичани қўлига олди-ю, каминда ёниб турган ўт ичига қўйди ва унинг ёнишига тикилиб турди.

— Танца қилишяпти! Ҳаммалари худди тайин қилинган вақтга етиб келишди, ўлим эса кечроқ келади! Жим, кераги йўқ! Азизим,— деди у, Эжен бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганда бармоғини унинг лабига босиб.— Мен Парижни ҳам, зодагонлар даврасини ҳам бошқа кўрмайман — ҳеч қачон кўрмайман. Эрта билан соат бешда, ўзимни Нормандиянинг бир бурчагига тириклайин кўмгани жўнаб кетаман. Кундузи соат учдан бери сафарга ҳовирлик кўриш билан овораман, ҳар хил қоғозларга имзо

қилиш, турли ишларимни битказиш билан бандман; бирон одам топилмадики...— олдига юборай десам.

У бирпас тўхтаб қолди.

— Ҳойнаҳой уни... анавиларникидан топишган бўларди.

Шундай деди-ю, ғамдан бўғилиб яна жим қолди. Бундай дақиқаларда ҳар нарса ҳам юракни эвади, баъзи сўзларни бутунлай тилга олиб бўлмайди.

— Қисқаси шуки, менга мана шу охирги яхшилиқни сиз қиларсиз деган умидда эдим. Сизга дўстлигимиз белгиси тариқасида бирор нарса совға қилгум бор. Мен сизни тез-тез хотирлаб тураман, сизни олижаноб ва оққўнғил, ёш ва соф бир йигит сифатида танидим, зодагонлар даврасида бундай фазилатлар камдан-кам учрайди. Мени ҳам ҳар замонда бир хотирингизга олиб туришингизни истардим. Шошманг,— деди у хонани кўздан кечира туриб,— мана бу қутичада менинг қўлқопларим турарди; ҳар сафар балга ё театрга жўнашдан олдин бундан қўлқопларимни олиб кияр эканман, бахтиёр бўлганимдан ўзимни чиройли ҳис қилардим, қўлқопни олиб, қутичани ёпар эканман, ўзимнинг биронта ёқимли фикримни шу қутида қолдириб кетардим — бу қутида менинг кўп фикрларим қолган, унда ҳозир сояси ҳам қолмаган аввалги де Босеаннинг кўпгина нарсалари қолган. Шуни сиз олинг. Мен айтаман, уни сизнинг уйингизга, д'Артуа кўчасига етказиб беришади. Бугун де Нусинген хоним жуда очилиб кетибди, уни чинакамга яхши кўринг. Борди-ю, азизим, бошқа кўриша олмасак, сизнинг ҳақингизга ҳам ибодат қилиб туришимга амин бўлинг, чунки сиз менга фақат яхшилиқни раво кўрдингиз. Юринг, пастга тушамиз, мени йиғлаб ўтиргандир деб ўйлашларига сира ҳам баҳона топиб бермоқчи эмасман. Ҳали кўп яшайман, ёлғиз ўзим қоламан, ўшанда кўз ёшларинг қаердан қуйилиб келяпти-ю, нега келяпти деб ҳеч ким сўрамайди. Шу хонани яна бир назардан кечирай.

У жим қолди. Бир дақиқагина кафти билан кўзларини ёпиб турди, кейин кўзини ишқаб артди-да, муздек сув билан ювиб олди ва Эженни қўлтиқлади:

— Юринг!— деди у.

Эжен ғам-аламини мағрурлик ила ичига ютиб ёнида кетаётган хотин билан қўлтиқлашиб борар экан, руҳи шу қадар кўтарилиб кетган эдики, бундай ҳолатни у ҳали ҳеч бошидан кечирмаганди. Бал бўлаётган залга қайтиб кириб,

Эжен де Босеан хоним билан кўлтиқлашиб бутун зални кесиб ўтди — бу ўша ажойиб аёлнинг унга кўрсатган охириги зўр ҳиммати бўлди. Кўп ўтмай у иккала опа-сингилни — баронесса де Нусинген билан графиня де Рестони кўриб қолди. Графиня ҳамма дур-гавҳарларини ярқиратиб тақиб келганди, ўзи ҳам жуда гўзал бўлиб кетганди, аммо, афтидан, қимматбаҳо безаклари унинг баданига наштардек азоб бермоқда эди: дур-гавҳарларини у охириги марта тақиб чиқиши эди. У ўзини нақадар мағрур тутмасин, муҳаббати нақадар оташин бўлмасин, барибир эрининг кўзига тик қарай олмасди. Бундай манзарани назардан кечиран экан, Растиньяк хафаликдан ўзини тия олмади. Опа-сингилларнинг дур-гавҳарларига қараб, кўзига ўлим тўшагида ётган Горио отанинг ғарибона каравоти кўриниб кетди. Эженнинг ғамгинлигини бошқача тушунган виконтесса кўлини унинг кўлтиғидан олиб:

— Сизни ҳузур-ҳаловатдан маҳрум қилмоқчи эмасман,— деб тушунтирди.

Юқори табақа кишилари орасида муваффақият қозонганидан қувониб кетган ва шу пайтгача кира олмай юрган зодагонлар даврасида топган бутун шон-шухратини Эженнинг оёқлари остига ташлашга ошиққан Дельфина уни ўша заҳотиёқ ёнига чақириб олди.

— Назига нима дейсиз?— деб сўради у.

— У ҳеч нарчасини аямапти, ҳатто отасининг жонини ҳам,— деди Растиньяк.

Эрталаб соат тўртга бориб, меҳмонхоналарда одам сийраклаша бошлади. Кўп ўтмай музыка садолари ҳам тинди. Катта меҳмонхонада фақат герцогиня де Ланже билан Растиньяк ўтиришарди.

Виконт ухлаш учун ўз хонасига кириб кетар экан, яна бир марта:

— Шу ёшингизданоқ бекорга тарки дунё қилмоқчисиз. азизам, биз билан қолаверинг,— деб ўз хонасига кириб кетди. Виконтесса виконт де Босеан билан хайрлашиб, Эженни ёлғиз учратиш ниятида катта меҳмонхонага кириб келди.

Кириб келди-ю, герцогиняни кўриб, ҳайрон бўлганидан ўзини тутиб турулмади ваҳ деб юборди.

— Клара, сезиб қолдим,— деди герцогиня де Ланже.— Жўнаб кетяпсиз, бошқа қайтиб келмайсиз... Лекин гапимни эшитмай, бир-биримизга тўла тушунмай туриб кетмайсиз.

У дугонасини қўлтиқлаб, нариги меҳмонхонага чиқиб кетди, ўша хонада кўзларига ёш олиб, виконтессани маҳкам қучоқлаганча икки юзидан ўпди.

— Сиз билан, тасаддуқ, совуққина хайрлаша олмайман, бундай қилсам, жуда қаттиқ маломатга қолардим. Сиз ўзингизга қандай ишонсангиз, менга ҳам шундай ишоншингиз мумкин. Бугун кечқурун сиз ўз улуғворлигингизни намоёиш қилдингиз, руҳан менга яқин эканингизни сездим, мен ана шуни сизга исбот қилиб бермоқчи эдим. Сизнинг олдингизда айбдорман, сизга ҳамма вақт ҳам яхши муомала қилган эмасман; кечиринг мени, азизам: сизни хафа қилганим учун ўзимни қоралайман, иложи бўлса, ҳамма айтган ёмон гапларимни қайтариб олган бўлардим. Бошимизга тушган бир хилдаги кулфат бизни ҳамдард қилиб қўйди, қай биримиз бахтсизроқ бўлишимизни айтолмайман ҳали. Генерал де Монриво бугун кечқурун бу ерга келмади. Бунинг нимадан дарак беришини биласизми? Клара, сизни бугунги балда кўрган одам ҳеч вақт унутмайди. Мен-чи? Мен охириги марта ҳаракат қилиб кўраман. Муваффақият қозонмасам, монастирга кетаман! Сиз-чи, сиз қаёққа кетяпсиз?

— Нормандияга, Курсельга, худо ўз даргоҳига чақириб олгунча севиш, ибодат қилиш билан машғул бўламан.

— Жаноб де Растиньяк, бу ёққа келинг,— деди ҳаяжонга келган виконтесса, Эженнинг кутиб ўтирганини эслаб қолиб.

Растиньяк унинг олдида якка тизза туриб виконтессанинг қўлидан ўпди.

— Алвидо, Антуанетта,— деди де Босеан хоним,— бахтли бўлинг. Сиз эса, Эжен, шундай ҳам бахтиёрсиз,— деди у студентга ўгрилиб,— ҳали ёшсиз, бирон нарсага умид бағишлашингиз мумкин. Жон чиқар пайтда ишонган кишилари ёнида турадиган баъзи бахтли одамлар сингарни мен ҳам бу серташвиш дунёдан узлатга чекиниш вақтимда ўзимга яқин одамларимнинг соф, муқаддас ҳаяжонларини кўрдим.

Растиньяк эрталаб соат бешда, де Босеан хоним йўл қаретасига чиқиб ўтиргандан ва у билан кўзига ёш олиб хайрлашгандан кейин уйига қайтди; виконтессанинг кўз ёшлари эса, энг олий мартабали одамларнинг ҳам ҳиссиёт қонунарига бўйсуниларини, гарчи оломонга ўзининг бахтли эканини кўрсатишга уриниб юрадиган шахслар уч-

раса ҳам, улар ғамнинг нималигини биладиган одамлар бўлишини кўрсатарди. Эжен совуқ ҳавода, ёмғир ёғиб турган пайтда «Воке уйи»га пиёда қайтиб келди. Унинг таълимоти камолга етган эди.

Эжен қўшнисидан хабар олгани унинг хонасига кирар экан, Бьяншон:

— Бечора Горioni қутқариб қололмаймиз,— деди.

— Дўстим, гапимга қулоқ сол,— деди унга Эжен, ухлаб ётган чолга бир қараб қўйиб,— ўша камтарона танлаган мақсадларингдан нарига ўтма. Мен дўзахга тушдим, энди ўша ерда қоламан. Зодагонлар олий жамияти тўғрисида нимаики ёмон гап эшитсанг, ҳаммасига ишонавер! У жамиятнинг олтин ва дур-гавҳарлар билан ниқобланган маразликларини тўла очиб бера оладиган Ювенал йўқ.

Эртасига соат иккиларга яқин Бьяншон Растиньякни уйғотди; бир жойга бориб келиши керак эди, шунинг учун Эжендан Горно ота олдида ўтириб тур, деб илтимос қилди, чунки чолнинг аҳволи эрталабдан бери жуда оғирлашиб қолган эди.

— Чолнинг икки кунлик, эҳтимолки, олти соатлик умри қолди,— деди медик,— шундай бўлса ҳам касалга қарши курашни тўхтатмаслигимиз керак. Қимматга тушадиган дори-дармонни ҳам қўллаб кўришимиз керак. Албатта, чолга ўзимиз қараб турамыз, аммо пулга келсак, менда бир су ҳам пул йўқ. Унинг ҳамма чўнтакларини титкилаб кўрдим, ҳамма шкафларни қидирдим, аммо ҳеч нарса тополмадим. Чол ҳушига келганда, ўзидан ҳам сўраб кўрдим, аммо бир лиари ҳам йўқ экан. Қанча пулинг бор?

— Йигирма франк пулим қолди,— деди Растиньяк,— лекин бориб қимор ўйнайману, ютиб келаман.

— Ютқазиб қўйсанг-чи?

— Куёвлари билан қизларидан пул талаб қиламан.

— Беришмаса-чи?— деб сўради Бьяншон.— Аммо ҳозир энг зарури пул топиш эмас, зарури унинг оёғига товонидан сонигача горчичник қўйиш керак. Агар оғриқдан додласа, демак, умид қилса бўлади. Горчичникни қандай қўйишни биласан. Кристоф ҳам ёрдамлашиб юборади. Мен эса дорихонага бориб, дори тайёрловчига, ҳамма олган дори-дармонларга пул тўлаймиз, деб кафиллик бериб келаман. Афсус, шўрликни бизнинг касалхонага кўчиришнинг иложи йўқ-да, ўша ерда аҳволи энгиллашармиди. Хўп, қани, юр, ҳаммасини беморнинг олдида яхшилаб тушунтириб қўяман, мен қайтиб келгунча ҳеч қаёққа кетиб қолма.

Иигитлар чол ётган хонага киришди. Касалнинг оғриқдан бужмайиб, оппоқ оқариб, қуруқ суяк бўлиб қолган юзига қараб туриб, унинг бундай ўзгариб кетганидан Растиньяк даҳшатга келди.

— Хўш, ота, аҳвол қалай?— деб сўради у бемор устига энгашиб.

Горио хира кўзларини очиб, Эженга тикилиб қаради-ю, аммо уни танимади. Студент бунга дош беролмай, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Бьяншон, деразага бирор нарса тутса бўлмасмикин?

— Йўқ, ташқи муҳит унга таъсир қилмай қўйган. Иссиқ ё совуқни сезса-ку, жуда яхши бўларди-я, дори-дармонларни тайёрлаш учун, яна бошқа баъви ишлар учун барибир каминга ўт ёқиш керак. Бир неча боғ ўтин бериб юбораман, яна топгунимизча ўшани ёқиб турамиз. Кеча, буган кечаси сенинг ўтинингни, яна чол бечоранинг уйдан топилган ҳамма ўтин билан торфни ёқиб бўлдим. Хона шундай вақ вдики, деворлардан сув чакиллаб томиб турди. Хонасини зўрга қуритдим-да! Кристоф супуриб-сидириб берди, бўлмаса худди отхона бўлиб кетибди. Қора арча тутатиб юбордим, бўлмаса, жуда сасиб кетган экан.

— Ё раббий! Қизлари-чи, қизлари?!— деб юборди Растиньяк.

— Менга қара, сув деса, мана буни бер,— деб медик катта оқ кўзани кўрсатиб қўйди.— Агар қорним оғрияпти деб шикоят қилса, қорнини ушлаб кўр, агар иссиқ ва қаттиқ бўлса унда Кристофга айт... нима қўйишни ўзинг ҳам биласан. Борди-ю, бирдан ҳаяжонланиб кетиб, гапга тушиб кетса, ҳатто бир оз ёсидан оғиб пала-партиш гапларни айта бошласа ҳам, индама, гапираверсин. У ёмон аломат эмас. Ҳар ҳолда ўшанда ҳам Кристофни Кошен касалхонасига юбор. Ё врачимиз, ё ўзим, ё ўртоғим дори билан куйдиргани келамиз. Бугун врталаб, сен ухлаб ётганингда Галнинг шогирдларидан бирини чақириб, яна ўзимизнинг касалхона бош врач билан Отель-Дье бош врач иштирокида катта консилиум уюштирдик. Уларнинг назарида, бир қанча жуда муҳим симптомлар топилди, шу сабабдан фан нуқтан назаридан жуда аҳамияти зўр бўлган бир қатор масалаларни ҳал қилиб олиш учун касалнинг ривожини кузатиб борамиз. Врачлардан бири, сероз суюқликлари одамнинг бир аъзосига кўпроқ, бошқа аъзосига овроқ таъсир қилса, у бутунлай кутилмаган ҳодисаларнинг

келиб чиқишига сабаб бўлади, дейди. Борди-ю, бирдан гапириб қолса, гапи нималар тўғрисида бўлишига қулоқ солиб тур: гапириб юборишига нима сабаб — ўтмиш хотираларими, келажак тўғрисидаги фикрларми ёки уни ҳиссиёт олами ўзига тортиб кетадими, ё моддий жиҳатни ўйлай бошлайдими, ҳисоб-китобга берилиб кетадими, ўтмишга қайтадими; қисқаси, бизга шу тўғрида аниқ ҳисобот беришинг керак. Эҳтимол, қон биратўла миясига қуйилиб кетгандир, унда ҳозирги чала телбалигича ўлиб кетади. Бундай касалларда ҳамма нарса ҳам сира кутилмаган тарзда рўй беради. Қон мана бу ерга қуйилиб кетса,— деб Бьяншон беморнинг энсасини кўрсатди,— жуда қизиқ ҳодисалар юз беради: мия сал-пал ишлай бошлайди-да, ўлим кечроқ келади. Қон мияга қуйилмай, бошқа йўл топиб кетиши ҳам мумкин, лекин қаёққа қуйилиб кетганини фақат мурдани ёрганда аниқлаш мумкин. Бедаво беморлар касалхонасида битта эси кирарли-чиқарли чол бор, қони умуртқа суяги ёқалаб қуйилиб кетган; жуда қаттиқ қийналяпти-ю, аммо яшаб турибди.

— Қизларим хурсанд бўлишдими?— деб сўради Горно ота Эженни таниб.

— Унинг фикри-ёди қизлари,— деди Бьяншон.— Шу бугун кечаси: «Улар танца қилишяпти! Меҳмонга янги кўйлак кийиб боришди!»— деб юз мартача такрорлагандир. Уларнинг отини айтиб чақирди. Жин урсин! Оху фиғонлари билан мени ҳам кўз ёши қилиб олишга мажбур этди: «Дельфинагинам, қизим Дельфина! Нази!»— дегани деган. Улай агар, йиғламай илож йўқ эди!

— Дельфина шу ерда, а? Узим ҳам билувдим келишини,— деди чол.

Шундай деди-ю, кўзлари аллақандай тарзда чақнаб, эшик ва деворларга жовдираб қарай бошлади.

— Пастга тушиб, Сильвияга айтай: горчичник тайёрлаб берсин, ҳозир жуда пайти!— деб қичқирди Бьяншон.

Растиньяк чол билан ёлғиз қолди ва унинг оёқ тарафида ўтириб, чолнинг бошига даҳшат ва изтироб билан қарай бошлади.

«Виконтесса де Босеан қочиб кетди, бу ўлим тўшагида ётипти,— деб хаёлидан ўтказди Растиньяк.— Нозик кўнгил одамлар бу дунёда кўп туролмайдилар. Катта қалб эгаси бўлган олижаноб одамлар бундай майда, чекланган, арзимас жамият қўйнида қандай қилиб ҳам чидаб тура оларди?»

Унинг тасавурида ўзи меҳмон бўлиб борган зодагонлар балига тамомила зид ўлароқ мана бу ажалдан дарак берувчи ғамхона манзараси намоён бўлди. Тўсатдан Бьяншон қайтиб кирди.

— Менга қара, Эжен, ҳозир кўчада ўзимизнинг бош врач билан учрашиб қолдим, дарров орқамга қайтдим. Агар эс-ҳуши жойига келиб гапириб қолгудек бўлса, бўйнидан то думғазасигача узунасига горчичник қўйиб чиқ-да, менга одам юбор.

— Қойил йигитсан-да, Бьяншон.

— О, ҳозир гап фан тўғрисида боряпти!— деди медик, қизғинлик билан.

— Демак, бечора чолни астойдил меҳр билан фақат мен боқайтган эканман-да?— деди Растиньяк.

— Бугун эрталаб беморга қандай қараганимни кўрганингда, сира ҳам шундай демаган бўлардинг,— деб этироз билдирди хафа бўлмай Бьяншон.— Кўп бемор кўрган врачлар фақат касални кўрадилар, мен эса оғайним, ҳозирча беморни ҳам кўриб турибман.

У Эженни бемор олдида ёлғиз қолдириб, чолнинг аҳволи ҳадемай танг бўлишини сезган ҳолда чиқиб кетди, ҳақиқатан ҳам бемор ҳадемай оғирлашиб қолди.

— Ҳа-а! Сизмисиз, ўғлим!— деди Горио, Эженни таниб.

— Бир оз енгил тортай дедингизми?— деб сўради студент, унинг қўлидан ушлаб.

— Тузукман, миямни бир нарса омбирдек қисиб олган эди, лекин ҳозир қўйиб юборди. Қизларимни кўрдингизми? Ҳадемай бу ерга келиб қолишади, касал бўлиб қолганимни эшитишлари биланоқ югуриб келишади. Жюсьен кўчасида менга қандай меҳрибонлик билан қараб туришган эди-я! Ё раббий! Улар келишганда, хона тозароқ бўлса дуруст бўларди. Шу ерда битта йигит айланишиб юрибди, у ҳамма торфни ёқиб бўлди.

— Ана, эшитяпсизми, Кристоф зинадан ўтин олиб чиқиб келяпти, ўтинни ўша йигит юборган.

— Яхши қилибди! Фақат ўтинга пулни қаердан олиб тўлайман? Менинг бир су ҳам пулим қолгани йўқ, ўғлим. Бор-йўғимни бериб бўлдим, ҳамма нарсамни бердим! Энди қашшоқ бўлиб қолдим. Нима бўлганда ҳам зарҳал пистонлик кўйлак қизимга ярашибдими? Вой бошим! Раҳмат, Кристоф, худо хайрингни берсин, мендан қайтмаса, худодан қайтсин.

— Сенга ҳам, Сильвияга ҳам, ҳамма ҳақларингни ўзим тўлайман,— деб шивирлади Эжек, Кристофнинг қулоғига.

— Кристоф, қизларим, ҳозир борамиз деб айтишгандир-а, тўғрими? Уларнинг олдига яна бир марта бориб кел, сенга юз су бераман. Ўзимни ёмон ҳис қилаётганимни айт, ўлишдан олдин уларни яна бир кўрмоқчиман, яна бир бағримга босмоқчиман. Уларга шундай деб айт, фақат жуда ҳам қўрқитиб юборма.

Растиньяк Кристофга имо қилди, шундан кейин Кристоф чиқиб кетди.

— Келишади улар,— деди яна тилга кириб чол.— Уларни яхши биламан. Оппоқ қизим Фифина, ўлиб қолгудек бўлсам, бечорани қандай гапга қуяман-а! Назини ҳам. Улар йиғламаслиги учун ўлишни истамайман. Азиз ўғлим Эжен, ўлиш — уларни бошқа кўрмаслик деган гап-ку. Мен у ерда — ҳамма ҳам ахир бир кун борадиган жойда — қизларимни жуда соғиниб ётаман. Фарзандлардан ажралиш — ота учун дўзах азоби деган сўз, бу кунга мен улар ерга теккан кундан бошлаб тайёрлик кўриб келганман. Менинг жаннатим — Жюсьен кўчасида қолди. Ё раббий, борди-ю, жаннатга тушсам, арвоқ сифатида бўлса ҳам ерга қайтиб кела олармиканман, улар билан бирга бўла олармиканман? Шундай гапларни эшитган эдим. Тўғримикан шу гаплар? Мана ҳозир уларнинг Жюсьен кўчасидаги пайтини кўриб тургандекман. Қизларим эрталаб пастга тушишарди. «Салом, дада»,— дейишарди. Икқаласини ҳам тиззамга ўтқазиб олиб, ҳазиллашардим, шўхлик қилардик. Менга қандай меҳрибон эдилар-а! Ҳар куни бирга нонушта қилардик, тушки овқатниям бирга ердик — қисқаси, мен ота эдим. болаларим ёнимда, яқинимда эканидан роҳат қилардим. Жюсьен кўчасида турганимизда менга ақл ўргатишмас, ҳаётга мутлақо тушунишмас ва мени жуда яхши кўришарди. Э худо! Нега болалигича қолишавермади, а? (Вой, бошим! Торс ёрилиб кетай деяпти!) Вой, вой, кечиринглар мени, болаларим, бошим жуда қаттиқ оғриб кетди, демак, ростдан ҳам ҳаддан ташқари қаттиқ оғриқ кирибдида, бўлмаса оғриққа дош беришни менга ўргатиб қўйган эдинглар. Ё раббий! Қани энди фақат қўлларини ушлаб турган бўлсам, ҳеч қандай оғриқни сезмаган бўлардим. Нима дейсиз, келишармикин? Кристоф ўлгудек аҳмоқ бола! Ўзим борсам бўларди. Ана у кўриб келади болаларимни. Ҳа-я! Кеча балга бординглар-ку. Нималар бўлганини, нималар қилишганини, хуллас, ҳаммасини гапириб беринг.

Улар, ҳойнаҳой, менинг касал эканимдан беҳабардирлар? Билиб қолишса, танда ҳам қилмай қўйишган бўларди! Ортиқ касал бўлишни истамайман. Ҳали уларга жуда зарурман. Уларнинг мол-давлати хавф остида. Қандай одамларга эрга тегишди-я! Тузатинглар мени! (Уҳ, бошим! Вой, вой, вой!) Узингиз кўриб, билиб турибсиз, мени тузатмасанглар бўлмайди: уларга пул керак, мен эса қаерга бориш кераклигини, пулни қандай топиш мумкинлигини биламан. Соф крахмал ишлаб чиқариш учун Одессага жўнайман. Мен жуда устобилармон одамман, миллион жамғариб келаман. (Вой, бошим оғриб кетяпти!)

Горио бирпас жим ётди, кўринишдан, оғриққа дош бериш учун астойдил ҳаракат қилаётган эди.

— Қизларим ёнимда бўлишса, оҳ-воҳ қилмасдим,— деди у.— Унда нимагаям зорланардим?

У мудраб, кўзи илиниб кетди. Кристоф қайтиб келди. Растиньяк Горио ухлаб қолди деб ўйлаб, топшириқни қандай бажариб келганини қаттиқ-қаттиқ қилиб гапириб бера бошлаган Кристофнинг гапини бўлмади.

— Тақсир, олдин графинянинг уйига бордим, фақат у билан гаплашишнинг сира иложи бўлмади: эри билан қаттиқ уришиб қолибди. Мен ҳадеб қистайверганимдан кейин графнинг ўзи ёнимга чиқди-да, бундай деди: «Жаноб Горио ўляптими, ўлса ўлибди-да! Яхши қилибди. Мен графиня билан муҳим бир ишни битказиб олишим керак. ишимиз битиши биланоқ, графиня отаси олдига боради». Афтидан, жуда аччиғи чиқиб турган экан. Мен энди қайтмоқчи бўлиб турган эдим, шу пайт графинянинг ўзи чиқиб қолди, қайси эшикдан чиққанини сезмай ҳам қолдим. «Кристоф,— деди у,— отамга бориб айт, эрим билан уришиб қолдик, уйдан чиқиб кетолмайман: гап болаларимнинг ҳаёт-мамоти устида боряпти. Ишимиз бир ёқлик бўлиши билан ўзим бораман». Баронессаникида бўлса, бутунлай бошқача гап қилишди. Уни мен ҳеч кўрмадим ҳам, шу сабабдан у билан гаплаша олмадим, уй ходимаси бундай деди: «Аҳ, баронесса балдан соат бешдан чорак ўтганда келди, ҳозир ухлаб ётибди, ўн иккидан олдин уйғотсам, уришиб беради. Ўзи қўнғироқ қилиб чақирса, унда ўша заҳоти отасининг аҳволи оғир эканини айтаман. Емон хабарни қачон айтсанг ҳам бўлаверади». Ҳар қанча уринсам ҳам, бошқа иложи бўлмади. Барон билан гаплашмоқчи эдим, аммо у уйда йўқ экан.

— Битта ҳам қизи келмас экан-да?!— деб юборди Рас-
тиньяк.— Ҳозир иккаласига ҳам хат ёзиб бераман.

— Биттаси ҳам келмади!— деди қаддини сал кўтариб
чол.— Уларнинг иши бор, улар ухлаб ётишипти, келиш-
майди. Ўзим ҳам билардим. Фарзанднинг нималигини фа-
қат ўлаётганигда биларкансан. Эҳ, азизим, ўғлим, сира
уйланманг, бола орттирманг! Сиз уларга ҳаёт берасиз,
улар ўса сизга — ўлим! Сиз уларни дунёга келтирасиз,
улар сизни дунёдан сиқиб чиқарадилар! Келишмас экан!
Бу менга ўн йилдан бери маълум. Бу гапни ўзимга ўзим
жуда кўп айтардим, аммо ишонгим келмасди.

Яллаганиб, қизариб ётган кўзларидан икки дона ёш
оқиб чиқди-ю, қотиб қолди.

— Эҳ, бой бўлганимда, давлатимни уларга бермай, ўз
қўлимда сақлаб юрганимда, улар шу ерда бўлишарди-я,
юз-кўзларимдан ўпавериб шишириб юборган бўлишарди.
Унда ўзимнинг данғиллама иморатли ҳовлим бўларди;
ажойиб хоналарда ётган бўлардим, хизматкорларим хиз-
матимга ҳозир турган бўларди; иссиққина уйда ётган бў-
лардим; қизларим эрлари, болалари билан кўз ёши қилиб
тепамга келишарди. Худди шундай бўларди! Аммо менда
ҳеч вақо йўқ. Пулга ҳамма нарсани, ҳатто қизларингни
ҳам сотиб олишинг мумкин. Оҳ, пулларим, қани улар?!
Мол-дунё мерос қолдираётган бўлсам, қизларим тепамда
парвона бўлишарди-я, мени даволатишарди; мен ҳам улар-
ни кўриб, овозларини эшитиб ётардим. Оҳ, азиз ўғломим,
менинг яккаю ягона фарзандим, бошпанасиз бир ғариб,
гадо бўлишни афзал кўраман. Агар камбағал одамни яхши
кўришса, ҳеч бўлмаганда, у, мен ҳам одам эканману, деб
ўзига ўзи далда бериши мумкин. Йўқ, бой бўлишни афзал
кўрардим, ўшанда уларни кўрардим... Яна ким билсин?
Қизларимнинг юраги тошдан. Улар мени яхши кўрсин
деб, ўзим уларни ҳаддан ортиқ севдим. Ота, албатта бой
одам бўлиши керак, болаларининг жиловини қўлида маҳ-
кам ушлаб туриши керак. Мен эса улар олдида тиз чўкиб
юрибман. Ярамаслар! Улар менга кейинги ўн йил ичида
қилган муносабатларини жуда бошлаб охирига етказдилар.
Эрга теккандан кейин, дастлабки йилларда менга қанча-
лик меҳрибон бўлганларини бир кўрсангиз эди! (Уҳ, бо-
шим, қандай азобга қолдим-а!) Ҳар бирига сеп қилиб сак-
киз юз минг франкдан пул берганман, у пайтларда уларнинг
ўзи ҳам, эрлари ҳам менга андишасизлик қила олмасдилар.
Уйларидан жой беришар: «Дадажон, мана бу ерга ўтиринг,

дадажон, анави ерга ўтиринг», деб устимда ўлиб бўлишарди. Дастурхонда мен учун доим қошиқ-вилкалар тайин эди. Эрлари ҳам мени иззат-ҳурмат қилишарди, мен ҳам уларнинг ҳурматини жойига қўйдим. Уларнинг назарида менинг давлатим яна анчагина бор эди. Нима учун шундай деб ўйлашарди? Мен ҳеч вақт уларга ўз ишларимдан гапирмасдим-ку. Лекин қизига саккиз юз минг пулни сеп қилиб берган одамни иззат қилса арзийди. Шу сабабдан, атрофимда гирдикапалак бўлиб айланишиб ётишарди, турган гапки, пулим борлиги учун шундай қилишарди. Одамлар жуда бемаъни бўлади. Мен ҳаётимда унақаларнинг жуда кўпини кўрганман! Мени каретага солиб театрларга олиб боришарди, меҳмонхоналарида ҳам кечқурунлари истаганимча ўтираверардим. Қисқаси, улар ўзларини менинг қизим деб, мени ўз оталари деб эътироф этардилар. Аммо мен анча зийрак одам эдим, мендан ҳеч нарса ни яшириб бўлмасди. Ҳамма гапга ақлим етиб, тушуниб юрардим, кўп ишлар юрагимга наштадек санчиларди. Уларнинг ҳамма муомаласи сохта эканини жуда яхши билиб юрардим, аммо энди дардимга даво топишнинг иложи йўқ эди. Мен ўзимни уларникида мана шу ердагидек, пастдаги емакхонадагичалик эркин ҳис қила олмасдим. Нима гапиришни ҳам, қандай гапиришни ҳам билмасдим. Баъзан зодагон меҳмонлардан биронтаси пичирлаб куёвларимдан:

— Бу ким ўзи?— деб сўраб қоларди.

— Қайнатам — олтин хазинаси, бой одам.

— Аҳ! Анавини қаранг-а!— дейишарди меҳмонлари ва шундан кейин менга ҳурмат билан қарашарди... пулим учун, албатта. Турган гапки, баъзан уларга малол келиб қолардим, аммо мен бунинг ҳисобига пул тўлаб турардим-да! Бенуқсон ким бор? (Оҳ, бошим, ҳамма ёғи яра бўлиб кетганга ўхшайди-я!) Ҳозир шундай азобдамани, шу азобнинг ўзидан ўлиб кетиш мумкин, аммо муҳтарам жаноб Эжен, бир кун бемаъни гап айтдинг деб Анастаси менга биринчи марта шундай ўқрайиб қараган эдики, ўшанинг оғриғи олдида бу азоблар ҳеч гап эмас. Унинг тикилиб қарашидан юрагим орқасига тортиб кетганди. Нима ишлигини билмоқчи бўлиб кўрдиму, аммо фақат бир нарсани, бу дунёда ортиқча бўлиб қолганимни англадим, холос. Ўзимни юпатиш учун эртасига Дельфинаникига бордим, аммо у ерда ҳам бир айб иш қилиб қўйдим шекилли, қивимнинг ғазабига учрадим. Бундан ақлим озар даражага келди. Бир ҳафтагача нима қиларимни билмай юрдим; таъ-

наю маломатга қолиб кетишдан кўрқиб, уларнинг уйига бормадим, ая шу тахлидда қизларимнинг эшиги мен учун ёпилди қолди! Е худо, ўзинг раҳм қил! Қанчадан-қанча азоб чекканимни биласан-ку! Шундан бери не-не жафоларни чекмадим, мени ўша азоб-уқубатлар адои тамом қилди, қаридим, соч-соқолимга оқ тушди, топталдим; энди нега бундай қийноққа соласан яна? Мен ўз гуноҳимни — қизларимни ҳаддан ортиқ севганимдан орттирган гуноҳимни аллақачон ювиб бўлганман. Меҳрим учун улар роса бошлаб адабимни беришди: аъзойи баданимни худди жаллодлардек омбир билан бурда-бурда қилиб узишди. Нима ҳам қила олардим! Оталар маъна шундай аҳмоқ бўлишадил! Мен қизларимни шундай яхши кўрардимки, худди қиморхонага оёғи тортиб кетаверадиган қиморбозлардек ўшалар олдига боргим келаверарди. Қизларим — менинг нуқсоним, муҳаббатим, бутун борлигим эди! Иккаласи ҳам бирор нарса хоҳлаб қолса — бирор қимматбаҳо безакли ё шунга ўхшаш нарсаними, хоҳлаб қолишса — уй ходимлари буни дарров менга етказишарди, мен ҳам дарров ўша нарсани уларга совға қилардим, мени яхшироқ қабул қилишар деб умид қилардим. Ушанда ҳам қизларим зодагонлар даврасида ўзимни қандай тутишим кераклиги тўғрисида бир неча марта сабоқ беришди. Аммо бунинг натижасини кутиб ўтирмай, мен учун қизара бошлашди. Ҳа, ҳа, худди шундай бўлди, фарзандларингга яхши тарбия берсанг, оқибати шу бўлади! Соқолимга оқ оралаганда мактабга бориб таълим олишим керак эдимиз? (Вой бошим, э худо, ўзинг раҳм қил! Врачларни топиб келинглар! Врачларни! Миямни ёриб, очишсин, зора дардим енгиллашсал!) Қизларим, қизларим, Дельфина! Анастаси! Уларни кўргим келяпти! Уларга жандарм юборинглар, мажбуран олиб келинглар! Суд мени ёқлайди, ҳамма нарса — табиат ҳам, гражданлик қонунлари ҳам мени ёқлайди! Мен норозилик билдираман! Агар ҳамма отасини оёқ ости қилаверса, ватан ҳалок бўлади. Бу аниқ. Жамият, бутун дунё оталарга суяниб турибди, болалар ўз оталарини севмай қўйсалар, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади. О, уларни бир кўрсам, овозини бир эшитсам эдим; нима десалар ҳам майли, фақат овозларини эшитсам бас, айниқса Дельфинанинг овозини эшитсам, азобларим пасаярди. Фақат, айтинг, бу ерга келишганда менга ҳар вақтдагидек совуқ назар билан қарашмасин, шуни илтимос қилиб қўйинг. Эҳ, азиз дўстим, жаноб Эжен, олтиндек нур сочиб қараб турган кўз бирдан

совиб, кўрғошиндек хиралашиб қолса, бунинг нақадар оғир бўлишини ҳали билмайсиэ. Улар мени ёниб турган кўвлари билан иситмай қўйганларидан бери бу дунё мен учун зимистон бўлди, хафаликни ичимга қулат ётиб ютиб кетаверишдан бошқа иложим қолмади. Шундай қилиб юрдим ҳам! Хўрланиш ва таҳқирланиш учун яшаб юрдим. Иккаласини шундай яхши кўрардимки, ҳамма таҳқирларига дош бериб келдим, номусимни букиб бўлса ҳам, шу ҳақоратлар ҳисобига жиндек-жиндек шодликларни сотиб олиб юрдим. Ота бўла туриб қизларимни ўғринчи кўриб юрсам-а! Мен уларга бутун умримни бағишладим — улар эса бугун бир соат вақтини бергиси келмади! Юрагим ўт бўлиб ёниб бор-япти, очликдан, юрак-бағрим ёниб кетганидан жоним чиқай деб турибди, улар эса азобларимга малҳам бўлиш учун ҳам бир келишмади, ахир, ўлишим аниқ, буни ўзим ҳам сезиб турибман. Кўринишдан, улар отанинг жасадини оёқ ости қилиш нималигини ҳали билишмайдиганда ўхшайди! Тепамизда худо бор, у биз оталар учун, фарзандларимизнинг жазосини беради! Бизлардан сўраб ҳам ўтирмайди. Йўқ, келишади! Келинлар, жон қизларим, мени яна бир ўпиш учун келинлар, жон чиқар пайтида отангиз ҳақиға ибодат қилмасанглр ҳам, охири марта бир ўпинглр, ўшанда отангиз худодан гуноҳингизни сўраб олади, қизларим яхши эди деб, унинг даргоҳида гуноҳингиздан ўтишни ёлбориб сўрайди! Суриштириб қараганда, уларда айб ҳам йўқ асли. Дўстим, уларда айб йўқ. Одамлар уларни мен учун қоралаб юришмасин, шу гапни ҳаммага ёшиттириб қўйинг. Гуноҳ менда! Мени оёқ ости қилишни уларга ўзим ўргатганман. Шу менга ёқарди. Аммо бунинг ҳеч кимга, на инсониятга-ю, на худога даҳли бор. Мени деб, уларни гуноҳкор қилса, худо ноҳақ иш қилган бўлади. Мен ўзимни ўзим ҳимоя қила олмадим, ўз ҳуқуқларимдан кечиб аҳмоқлик қилдим. Уларни деб, ўз қадр-қимматимни билмадим. Нима қилишим керак эди? Энг яхши фазилатли одам ҳам, энг кўнгли пок одам ҳам оталикнинг бундай ожизлигига дош беролмаган бўларди. Мен аянч бир одамман, қилган ишларимга яраша жазоимни тортяпман. Қизларимнинг бундай ахлоқсизлигига мен сабаб бўлганман: уларни жуда ёркалатиб юборганман. Улар болалигида конфет талаб қилганидек, энди ҳузур-ҳаловат талаб қиляпти. Уларнинг ҳамма орзуларини ўрнига етказиб келганман. Ун бешга киришганидаёқ уларнинг шахсий кареталари бор эди! Ҳеч нарсани йўқ демасдим. Фақат мен ўзим айбдорман, аммо

ҳамма бало меҳримда. Уларнинг овозини эшитсам, юрагим торс ёрилгудек бўларди. Овози қулогимга кирапти, келиш-япти улар. О, албатта келишади! Қонун, ўлар ҳолатда ётган отани бориб кўриш керак, дейди, қонун мени ёқлайди. Бу ерга келиш учун извошчига ҳақ тўлашдан бошқа ҳеч қандай пул сарф қилиш ҳам керакмас. Ҳақини ўзим тўлайман. Уларга хат ёзинг, мен уларга миллионлаб пул қолдираман! Худо ҳаққи! Вермишель ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун Одессага жўнайман. Йўлини биламан. Менинг лойиҳам билан иш олиб борилса, миллионлаб пул топш мумкин. Бу тўғрида ҳали ҳеч ким ўйлаб кўрмаган. Вермишель дон ё ун сингари йўлда бузилиб қолмайди. Ҳа! Ҳа! Крахмални айтмайсизми! Миллион-а! Худди шундай: «миллион», деб ёзиб юборсангиз, сира ҳам ёлғон гапирган бўлмайсиз. Улар пулни ўйлаб, очкўзлик қилиб келишса ҳам, мен алдансам ҳам майли, уларни кўриб қоламан-ку. Қизларимнинг келишини талаб қиламан! Уларни мен яратганман! Улар меники!— деди у, ўрнидан қўзғалиб ва оппоқ сочлари патила-патила бўлиб ётган бошини Эженга буриб; унинг юзидаги ҳар бир ажиндан даҳшат аломати акс этиб турарди.

— Қўйинг, ётинг, ҳурматли Горно ота, ҳозир уларга хат ёзиб юбораман,— деб уни тинчлантиришга уринарди Эжен.— Агар ўшанда ҳам келишмаса, Бьяншон қайтиб келиши биланоқ, улар олдига ўзим бораман.

— Келишмаса, дейсизми?— деб такрор сўради чол, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб.— Аммо унғача ўлиб қоламан, телба бўлиб, ҳа, телба бўлиб ўлиб қоламан! Мен ҳозироқ телба бўлиб қолдим. Ҳозир бутун ҳаётимни кўриб турибман. Алданибман! Улар мени яхши кўришмас экан, ҳеч вақт яхши кўришмаган экан. Бу аниқ бўлиб қолди. Шу пайтгача келишмадим, энди келишмайди. Бу ерга келишдан олдин қанчалик кўп тараддулланишса, келишлари шунча қийин бўлаверади. Буни яхши биламан. Улар ҳеч қачон менинг на ғам-қулфатларимни, на чеккан азоб-уқубатларимни, на эҳтиёжларимни англашган — ўлаётганимни ҳам англашмайди; меҳрибонлигимнинг сирини ҳам тушунишмайди. Ҳа, буни ўзим кўриб турибман, улар мени шилиб ўрганганлар, шунинг учун уларни деб қилган ҳамма ишларим зое кетар, қадрига етишмасди. Кўзимни ўйиб олмоқчи бўлиб қолсалар ҳам, йўқ демаган бўлардим: «Мана, ўйиб ола қолинглар!» деган бўлардим. Улгудек аҳмоқ одамман. Улар, ҳамманинг отаси ҳам бизнинг отамизга ўхшайди деб

ўйлайдилар. Ҳамма вақт ўз қадрингга етиш керак экан. Уларнинг болалари менинг ўчимни олишади ҳали, болаларидан қайтади. Ўзларини ўйлаб, олдимга келишлари керак. Ўзларингиз ҳам шу кунга тушишга замин ҳозирла-япсизлар деб огоҳлантириб қўйинг. Мапа шу жиноятнинг ўзи билан улар бирваракайига жамики жиноятга қўл урдилар. Бориб айтинг уларга, келишдан бош тортсалар — падаркушлик қилган бўладилар! Ёвузликни шундай ҳам кўп қилганлар. Уларга: «Ҳой, Нази! Ҳой, Дельфина! Отангиз олдига боринглар, у сизларга жуда меҳрибон эди, энди қийналиб ётибди!» деб қичқиринг. Ҳеч нарсам ҳам, ҳеч кимим ҳам қолмади. Наҳотки, итдек хор бўлиб ўлиб кетсам? Ташлаб кетишди — оқибатда, етишганим шу бўлди. Жиноятчилар! Бешарм, беҳаёлар! Уларни кўргани кўзим йўқ, оқ қилдим уларни, минг лаънат уларга, кечалари гўримда тик туриб лаънатларимни қайта-қайта ёғдираман, ахир, дўстларим, ноҳақ гапларни айтяпманми-а? Ахир улар понкўрлик қилишяпти-ку, тўғрими? Ие, нима деяпман ўзим? Дельфина шу ерда дедингиз шекилли! У яхшироқ. Ҳа, ҳа, Эжен, ўғлим! Уни севинг, унга оталик қилинг. Анавиниси жуда бебахт бўлди. Уларнинг мол-давлати-чи! Ё раббий! Куним битди, оғриққа ортиқ дош беролмайман! Бошимни кесиб ташланг, фақат юрагим қолса, бас.

— Кристоф, Бьяншонга югур, йўл-йўлакай менга извош олиб кел!— деб қичқирди чолнинг нола-фиғонларидан кўрқиб кетган Эжен.— Муҳтарам Горио отажон, ҳозир қизларингиз олдига ўзим бориб, бирга олиб келаман!

— Мажбуран, мажбуран олиб келинг. Гвардияши, қўшинни, ҳамма, ҳаммани жалб қилинг!— деб қичқирди ҳали ҳозирча соғлом ақл чақнаб турган кўзлари билан Эженга қараб чол.— Ҳукуматга, прокурорга айтинг, уларни ёнимга олиб келишсин, мен шуни талаб қиламан!

— Сиз уларни оқ қилдингиз-ку!

— Ким айтди сизга?— деб ҳайрон бўлиб сўради чол.— Уларни яхши кўришимни, жуда яхши кўришимни ҳамма билмаса ҳам, сиз яхши биласиз-ку! Уларни кўрсам, тузалиб кетаман. Бора қолинг меҳрибон кўшним, азиз ўғлим, бора қолинг, сиз жуда яхши йигитсиз. Сизни бир хурсанд қилардим, аммо ўлим тўшагида ётган одамнинг дуосидан бошқа нарсаси йўқ. Оҳ, жуда бўлмаса Дельфинани кўрсам ҳам майли эди, бу яхшиликларингизни қайтаришни ундан илтимос қилардим! Каттасининг келишига илож бўлмаса, Дельфинани олиб келинг. Бормасанг, сендан айнаб қола-

ман, севмайман, денг. У сизни жудаям яхши кўради, шу гапингиздан кейин келади. Сув! Юрагим ёниб кетди! Бошимга бирор нарса қўйинг — қани энди қизим қўлини қўйса, унда-ку, дарров тузалиб кетардим-а, севиб турибман буни. Ё раббий! Улиб кетгудек бўлсам, уларнинг молдунёсини ким ўзларига қайтариб беради? Уларни деб Одессага борай девдим, вермишель қилгани... Одессага...

— Ичинг,— Эжен чап қўли билан беморнинг бошини сал кўтариб, ўнг қўли билан унга дори тутди.

— Сиз ота-онангизни яхши кўрсангиз керак!— дерди чол, мадорсиз қўллари билан Эженнинг қўлини қисиб.— Қизларимни кўрмай ўлиб кетаётганимни сезиб тургандирсиз-а? Кейинги ўн йил ичида доим ташналикда, бир марта ҳам сувга қонмай яшадим. Куёвларим қизларимдан жудо қилишди. Оталар, палаталардан никоҳ тўғрисидаги қонунни бартараф қилишни талаб этинглар! Қизингизни яхши кўрсанглар, эрга берманглар. Куёв — ёв, у қизингизни одамгарчиликдан чиқаради, сизларни оёқости қилади. Никоҳ деган нарсанинг зарурати йўқ! Никоҳ бизни қизларимиздан жудо қилади, жон берар пайтимизда улар тепамизда туришмайди. Шундай қонунлар чиқарингларки, оталар оёғини тинчгина узата олсин. Ҳозир бўлаётган ишлар даҳшат-ку! Уч, интиқом! Уларнинг келишига куёвларим рухсат беришмаяпти-ку, ахир. Улдилинглар уларни! Улим ўша Рестога, ўлим вълзасликка, улар менинг қотилларим. Сизларга ё ўлим, ё қизларимга рухсат беринглар! Тамом! Уларни кўрмай ўлиб кетадиган бўлдим! Уларни кўрмасдан-а! Кела қолинглар, Нази, Фифина! Отангизнинг жони увиляпти...

— Азизим Горио ота, тинчланинг, жим ётинг, қаяжонланаверманг, ҳеч нарсани ўйламанг.

— Уларни кўрмаслик — ҳамма азоб мана шунда!

— Ҳадемай кўрасиз уларни.

— Ростдан-а?— деб юборди чол, ўзини унутиб.— О, кошки эди! Узларини бир кўрсам, овозларини эшитсам, бахтли одамлардек жон берардим. Ортиқ яшашни истамайман ҳам, жонимнинг қадрига етмаганман, чунки азоб-уқубатларим тобора ортиб бораверган. Ахир, уларни кўриш, кўйлақларидан, фақат кўйлақларидан ушлаб боқиш, нима деган нарса: уларнинг шу ердалигини ҳис қилсам бас! Уларнинг соч толасини қўлимга олиб беринг... соч тола...

Чол гўё бошига биров таёқ билан туширгандек ёстиққа

гуппа йиқилди. Қўллари билан гўё қизларининг сочини ахтараётгандек ўринни пайпаслай бошлади.

— Мен улардан розиман, розиман,— деди у зўрға ва ҳушидан кетиб қолди.

Худди шу пайт Бьяншон кириб келди.

— Йўлда Кристофни кўрдим, у ҳозир сенга карета топиб келади,— деди Бьяншон.

Кейин у беморни кўздан кечирди, қовоқларини кўтариб қаради, шунда иккала студент ҳам унинг кўзларида нур қолмаганини кўрдилар.

— Менимча, энди у ортиқ ҳушига келмаса керак,— деб қўйди медик студент.

Бьяншон чолнинг томир уришини текшириб кўрди, кейин қўлнини юраги устига қўйди.

— Юраги уриб турибди, аммо унинг ҳозирги ҳолатида бу — азоб. Бундан кўра ўлгани яхши эди!

— Тўғри айтасан,— деди Растиньяк.

— Сенга нима бўлди? Мурдадек оқариб кетибсан?

— Мен ҳозир одамзотнинг дилдан чиққан шундай фиғонларини, оҳ-зорларини эшитдимки, асти қўясан. Худо бор-ку, ахир! О, албатта, худо ҳозир номир, у ер юзини безайди, бўлмаса, еримиз — гирт бемаънилик экан. Агар бу ишларнинг ҳаммаси шу қадар фожиали бўлмаса, ҳўнграб-ҳўнграб йиғлаган бўлардим. Аммо даҳшат кўксим билан қалбимни парчинлаб ташлади.

— Менга қара, яна анча-мунча нарса керак бўлади, пулни қаердан топсак экан-а?

Растиньяк ёнидан соатини олиб берди.

— Мана, буни тезроқ гаровга қўй. Бир минутни ҳам бекор кетказмаслик учун йўлда тўхталиб ўтирмақчи эмасман, фақат Кристофни кутиб турибман. Ёнимда бир лиар ҳам пулим йўқ, извошчига қайтиб келганимдан кейин пул тўлашга тўғри келади.

Растиньяк югурганча пастга тушди ва Гельдер кўчасига, графиня де Рестоникига жўнади. Йўл-йўлакай ҳозиргина гувовди бўлган даҳшатлардан кўнгли бузилиб, ғазаби қўзғади. Олдинги хонага кириши биланоқ графиня де Рестони сўради, аммо у ҳеч кимни қабул қилмайди, деган жавобни эшитди.

— Мен отасининг топшириғи билан келдим, у ўлим тўшагида ётибди!— деди Эжен лакейга.

— Афандим, граф бизга жуда қаттиқ буйруқ бериб айтдики...

— Агар граф де Ресто уйда бўлса, қайнатасининг қай аҳволда ётганини унга билдиринглар, у билан ҳозироқ гаплашиб олишим зарурлигини айтинглар.

Эжен узоқ кутиб қолди. Шу дамда, аҳтимол, чол жон бераётгандир, деб ўйлади у.

Ниҳоят лакей уни биринчи меҳмонхонага бошлаб кирди, граф де Ресто шу ерда ўт ёқилмаган камин олдида Эженни кутиб турган экан, аммо у меҳмонга жой кўрсатмади.

— Граф,— деди унга Растиньяк,— қайнатангиз ярамас бир ковакда жон беряпти, ўтин сотиб олишга сариқ чақаси ҳам йўқ, у ростдан ҳам ўлим тўшагида ётибди, охирги тилаги, қизини кўришни истайди.

— Жаноб де Растиньяк, ўзингиз ҳам сезгандирсиз, жаноб Гориони унча ёқтирмайман,— деди совуққина қилиб граф де Ресто.— У графиня де Рестонинг отасиман деб, жуда ҳаддидан ошиб кетди, бахти қаро бўлишимга сабаб бўлди, мен уни тинчлигимни бузган одам деб биламан. Уладими, қоладими — менга барибир. Унга нисбатан шахсан менинг муносабатим шу. Одамлар мени қораласа қоралайверсин — одамларнинг фикрига эътибор бериб ўтирмоқчи эмасман. Ҳозир менинг тўғримда телба одамлар, ё мен учун фикрининг аҳамияти йўқ кишилар, нима деярсан деб андиша қилиб ўтирмай, зарур бир ишни битказиб олишим керак. Графиня де Рестога келсак, у ҳозир боролмайди. Бундан ташқари, унинг уйдан чиқишини мен истамайман. Отасига айтиб қўйинг, қизи, менга ва менинг ўғлимга нисбатан олган бурчини бажариши биланоқ уни кўргани бораверади. Агар у отасини яхши кўрадиган бўлса, бир печа секунддан кейиноқ унинг олдига жўнаши мумкин.

— Граф, қилаётган ишингиз тўғри ё нотўғри деб ҳукм юритишга ҳаддим сиғмайди, ўз оилангизнинг бошлиғисиз, аммо ҳозирги сўзингизга ишонсам бўлар дейман? Шундай экан, отасининг бир кунлик ҳам умри қолмаганлигини ва тепасида турмагани учун уни аллақачон оқ қилганини графиняга айтиб қўйишга сўз берсангиз.

— Буни унга ўзингиз айтинг,— деди Эженнинг овози газабдан титраганини пайқаб, таъсирланиб кетган граф де Ресто.

Графнинг кузатувида Растиньяк, графиня одатда вақт ўтказадиган меҳмонхонага кирди; у креслога ўзини ташлаганча, худди ўлимга ҳукм қилинган одамлар сингари, кўз ёшларини юм-юм тўкиб ўтирарди. Эженнинг унга раҳми

келди. Растињьякка ўгирилишдан олдин, у эрига қўрқа-писа бир назар ташлаб қўйдик, бу ҳол унинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий зулмдан тамоман заифлашганини кўрсатарди. Граф бош иргитиб қўйди, графиня ҳам бу унинг гапиришига берилган ижозат эканини англади.

— Афандим, мен ҳамма гапни эшитдим. Агар отам қандай аҳволда эканимни билса, мени кечирган бўларди; шуни унга айтиб қўярсиз. Мен бундай азобларга қоларман деб ўйламаган эдим, бунга бардошим етмайдиган кўринади, аммо охирига қадар қаршилик кўрсатаман,— деди у эрига.— Мен онаман!.. Отамга айтиб қўйинг, четдан қараганда шундай кўринса ҳам, аммо таъна-маломатлардан ҳолиман!— деб қичқирди у Растињьякка, дилхасталик билан.

Растињьяк графинянинг қалбида қандай даҳшатли ўзгаришлар содир бўлаётганини сезиб, эр-хотинга таъзим қилди-ю, қаттиқ руҳий ҳаяжонда чиқиб кетди. Граф де Рестонинг гапидан Эженнинг бу уринишлари бекор эканлиги аниқ кўриниб турарди, шунинг учун ҳам у энди Анастазининг эридан маҳрум бўлганини англади.

У де Нусинген хонимни кига югурди, у ўринда ётган эди.

— Мен, азизим, бетобман,— деди у.— Балдан қайта туриб шамоллаб қолибман, вотилжам бўлиб қолмайин деб қўрқиб, врачга одам юбордим...

— Бир оёғингиз гўрда бўлганда ҳам, эмаслаб юриб борсангиз ҳам, отангиз тепасида бўлишингиз керак,— деб унинг гапини бўлди Эжен.— У сизни айтиб юборди! Унинг оҳу зорларидан ақалли зиғирча бўлсин эшитганингизда эди, бутун касалингиз тарқаб кетарди.

— Эжен, аҳтимол, отам сиз айтганча оғир аҳволда эмасдир, аммо сизнинг назарингиздан ҳиёл бўлса ҳам четда қолсам, куйиб кул бўлардим, шунинг учун айтганингиздек, қиламан. Лекин уйдан чиққанымдан кейин касалим оғирлашиб қолса, отам менинг ғамимни еб ўлиши турган гап. Хўп, яхши! Врач келиши биланоқ жўнайман... О-о! Соатингиз қани?— деб сўради у, соатнинг занжири кўринмай қолганига эътибор бериб.

Растињьяк қизарди.

— Эжен! Эжен, агар уни йўқотган, сотиб юборган бўлсангиз... о, қандай ёмон иш қилган бўласиз!

Эжен унинг устига энгашиб, Дельфинанинг қулоғига шивирлади:

— Шуни билмоқчимисиз? Хўп! Билиб қўйинг, бўлмаса! Отангизни бугун кечқурун кафанга ўрасак керак, ка-

фанлик сотиб олишга ҳам пул йўқ. Соатни гаровга қўйдим, бошқа сариқ чақам ҳам қолмади.

Дельфина бир сакраб ўрнидан туриб кетди, югурганча секретарь олдига борди, ундан ҳамён олиб, Растиньякка узатди. Кейин қўнғироқ қилиб, қичқирди:

— Эжен, ҳозир бораман, ҳозир! Фақат кийиниб олай. Ҳа, бормасам қандай ярамаслик қилган бўлардим! Бора-веринг, мен сиздан олдиноқ етиб бораман! Тереза,— деб, уй ходимасини чақирди,— жаноб де Нусингенни чақириб иборинг, ҳозироқ менинг олдимга чиқсин, унга гапим бор.

Эжен ўлаётган чолга қизларингиздан бири ҳозир келади деб хабар қила олишидан хурсанд бўлиб, Нев-Сент-Женевьев кўчасига деярлик шодиёна бир руҳда қайтди. У извошчига пул тўлаш учун, ҳамённи титкилаб кўра бошлади шундай бой, шундай нозанин навниҳолдек хонимнинг ҳамёнида фақат етмиш франк пул бор экан. Юқорига чиқиб қараса, Бьяншон Горио отани суяб ушлаб турипти, касалхона фельдшери эса, врач назорати остида, чолнинг орқасини қиздирилган темир билан куйдирмоқда эди — бу медицина фанининг охириги, аммо бефойда чораси эди.

— Ҳеч нима сезяпсизми? — деб врач Горио отадан сўради.

Аммо Горио ота Растиньякка кўзи тушиши билан жавоб бериш ўрнига, ундан:

— Келишяпти-а, ростми? — деб сўради.

— Гапиришга ҳоли келяптими, касалга дош беради,— деди фельдшер.

— Ҳа, орқама орқа Дельфина келяпти,— деди чолга Эжен.

— Менга қара! У нуқул қизлари тўғрисида гапиради. Олдимга олиб келинглари деб талаб қилади, шундай жон ҳолатда қичқирдики, одамларнинг гапига қараганда, қозиққа ўтқазиб жазоланган одамлар сув талаб қилиб, ана шундай бақиришар эмиш.

— Бўлди,— деди врач фельдшерга,— бундан ортиқ ҳеч қандай чора қолмади, уни қутқариб бўлмайди.

Бьяншон билан фельдшер иккаласи беморни яна қўланса ўринга ётқизиш қўйишди.

— Ҳар ҳолда ич кийимини ўзгартиш керак эди,— деди врач.— Тўғри, ортиқ умид қолмади, аммо ҳар бир одамнинг ўзига яраша қадр-қиммати бор, ахир. Мен яна бир кириб ўтарман. Бьяншон,— деди у, студентга.— Агар бе-

мор яна оҳ-воҳ қила бошласа, диафрагмасига афъюн қуйинглаар.

Фельдшер билан врач кетишди.

— Менга қара, Эжен, хафа бўлма, дўстим!— деди Бьяншон Растиньякка, иккови ёлғиз қолгач.— Ҳозир унга фақат тоза кўйлак-иштон кийгизиб, чойшабини янгилаб қўйиш керак. Сильвияга бориб айт, тоза чойшаб олиб келсин, бизга қарашиб ҳам юборсин.

Эжен емакхонага тушди, бу ерда Воке хоним билан Сильвия иккаласи дастурхон тузатишаётган экан. У Сильвияга илтимосини билдириши биланоқ, бева Воке юзида, зарар кўришни ҳам, харидорни қўлдан бой беришни ҳам истамаган аҳтиёткор савдогар хотинлар сингари башарасини буриштириб, унинг олдига пилдираганча келди.

— Азизим, жаноб Эжен,— деб гап бошлади у,— Горио отанинг сариқ чақаси ҳам қолмаганини ўзингиз мендан ҳам яхшироқ биласиз. Жони чиқай деб турган одамга чойшаб бериш — уни бекорга исроф қилиш билан баравар, ҳалиям унга битта чойшабни кафанликка беришга тўғри келади. Сиз эса менга ҳалитдан бир юз қирқ тўрт франк қарзсиз, бунинг устига яна чойшабга қирқ франк ва бошқа баъзи майда-чуйдаларга, Сильвия келтириб берадиган шамга ҳақ тўласангиз ҳаммаси бўлиб, икки юз франкка бориб қолади, мендек бир муштипар бева хотин шунча пулни қандай қилиб ҳавога совуриб юборсин? Инсоф қилинг ўзингиз, жаноб Эжен, бахтсизликлар дўлдек ёғилиб турган шу кейинги беш кун ичида суробим тўғри бўлиб қолди ўзи. Чолнинг сиз белгилаган муддатда кўчиб кетиши учун ёнимдан ўн эю тўлашга ҳам рози эдим. Бундай кўнгилсизлик ижарадорларимни бездиради. Текин бўладиган бўлса, уни яхшиси касалхонага жўнатай. Менинг аҳволимга ҳам тушунинг-да. Корхонам мен учун ҳамма нарсадан ҳам муҳим, мен ўшанинг орқасидан кун кўраман.

Растиньяк ғизиллаганча Горионинг хонасига чиқди.

— Бьяншон, соатга олган пулларилинг қани?

— Анави ерда, столда турибди; уч юз олтмиш нечаям франк қолди. Олган дориларнинг пулини ҳаммасини тўлаб келдим. Ижара кассасининг квитанцияси ҳам пул остида турибди.

Растиньяк зинадан югуриб тушди-ю, нафрат билан бевага қараб деди:

— Энди, Воке хоним келинг, бир ҳисоб-китоб қилиб

қўйайлик. Жаноб Горио уйингизда энди узоқ қолиб кетмай-ди, мен ҳам...

— Ҳа, бечоранинг оёғини олдинга қилиб олиб чиқиб кетишади,— деди у ярим хафалик, ярим шодлик билан, икки юз франк пулни санаб олар экан.

— Бас қилинг бу гапни,— деди Растиньяк.

— Сильвия, чойшабдан беринг, ўзингиз ҳам юқорига чиқиб қарашиб юборинг. Сильвияни хурсанд қилишни ҳам унутманг,— деб шипшиди бева Воке Эженнинг қулоғига,— икки кундан бери ухлагани йўқ.

Растиньяк узоқлашгани заҳоти кампир физиллаб ошпаз хотиннинг олдига борди ва:

— Еттинчи номерли ямоқли чойшабдан ол. Мурдага ўшанақаси ҳам ярайверади,— деди қулоғига шивирлаб.

Эжен зинадан бир неча пиллапоя юқорига чиқиб қолган эди, шунинг учун беканинг буйруғини эшитмади.

— Менга қара,— деди унга Бьяншон,— кел, бошқа қўйлак кийдирамиз. Кўтариб тур уни.

Эжен беморнинг бош тарафига ўтиб уни кўтариб турди, Бьяншон эса унинг қўйлагини ечиб олди; чол гўё бир нарсани ушлаб қолмоқчи бўлгандек ўз кўкрагига чанг солди-ю, инграб юборди, одатда қорамол ҳам кучли оғриққа чидай олмаганда шундай изтироб билан чўзиб инграйди.

— Ҳа! Айтгандай!— деб юборди Бьяншон.— У соч толаларидан тўқилган занжирча билан медальонини сўрайти, орқасини куйдирганимизда ечиб олиб қўйган эдик. Бояқиш! Бўйнига осиб қўйиш керак уларни. Аनावи ерда, каминда ётипти.

Эжен кул ранг соч толаларидан ўрилган (Горио хонининг сочи бўлса керак) занжирчани қўлига олди. Медальоннинг бир тарафига: «Анастази» деб, иккинчи тарафига эса: «Дельфина» деб ёзиб қўйилган эди. Бу чолнинг юраги эмблемаси бўлиб, доимо унинг кўксига осиглиқ юрарди. Медальон ичида соч толалари бор эди, уларнинг нозиклигига қараганда, қизларининг жуда ёшлик чоғидаги соч толалари бўлса керак. Медальон чолнинг кўксига тегиши биланоқ, у тепасида турган йигитларнинг юрагини уюштириб юборар даражада қаттиқ хўрсиниб, бундан мамнун бўлганини билдирди. Бу хўрсинишда одамзоднинг ич-ичига, яъни кишининг назаридан ҳоли гўшага яширинган, одамзод меҳр-муҳаббатининг пинҳона маконига кириб кетган охирги меҳр ифодалари акс этгандек эди. Чехрасида жон талвасасига ўхшаган ғалати бир шодлик аломати қў-

ринди. Улкан ҳис эгаси бўлган бу одамдаги фикрнинг охири ифодаси лов этиб, бир ёниб ўчганини кўрган иккала студент ҳам ўзини тута олмади: иккаласининг ҳам қайноқ кўзлаари жони узилаётган чолнинг юзига тушди, бунга эса чол:

— Нази! Фифина!— деб шодиёна қичқириқ билан жавоб қилди.

— Ҳали жони узилмайдиганга ўхшайди,— деди Бьяншон.

— Нима кераги бор унга жоннинг?— деб қўйди Сильвия.

— Азоб чекиш учун,— деб жавоб қилди Растиньяк.

Бьяншон, менга кўмаклашиб юбор, дегандек ўртоғига имо қилди-да, тиз чўкиб, қўлини чолнинг оёқлари остига тикди, Растиньяк эса каравотнинг нариги тарафига тиз чўкиб, беморнинг бели остига қўлини юборди. Сильвия унинг тагидан чойшабни тортиб олиш ва янгисини солиб кўйишга шай бўлиб, беморни кўтаришларини кутиб турди. Горно йигитларнинг кўз ёшини қизлариники деб ўйлаб, охири кучини йиғди-да, қўлларини узатди ва каравотнинг икки тарафида тиз чўкиб турган студентларнинг бошидан кучоқлаб олди, шунда: «Оҳ, пари қизларим!» дегани зўрға эшитилди. Унинг жони шу икки сўзни гўлдираб талаффуз этди-ю, ўзи ҳам ўша сўзлар билан бирга танидан учиб кетди.

Охири марта энг ёвуз, аммо ниҳоятда сидқидиллик оқибатида вужудга келган алдовдан лов этиб яна бир ёниб сўнган энг юксак ҳис ифодасини кўрган Сильвиянинг кўнгли бўшашиб:

— Оҳ, бечора,— деб юборди.

Чолнинг охири хўрсиниши, шубҳасиз, шодлик ифодаси бди: шу хўрсинишда Горно отанинг бутун ҳаёти яна бир марта акс этди — у яна алданган эди.

Горнони авайлаб каравотга ётқиздилар. Шу ондан бошлаб унинг юзида ўлим билан ҳаёт ўртасидаги кураш акс этиб турди, одамзоднинг шодлик ё хафалигини онгли равишда акс эттириб турадиган мияси аллақачон ишламай қўйган эди. Улимнинг бутунлай устунлик қилиши учун оёғина вақт қолганди.

— Мана шу алфозда у яна бир неча соат ётади,— деди Бьяншон,— ўлиб қолганини сезмай ҳам қоламиз, у ҳатто хирилламайди ҳам. Мияси бутунлай ишдан чиққан кўрилади.

Шу пайт зинадан харсиллаганча чиқиб келаётган ёш аёлнинг оёқ товуши эшитилди.

— У жуда кечикиб келди,— деди Растиньяк.

Аммо келган Дельфина эмас, унинг ходимаси Тереза экан.

— Жаноб Эжен, баронесса билан барон пул тўғрисида қаттиқ уришиб қолишди, бечора баронесса отаси учун пул сўраган эди. Шўрлик ҳушидан кетиб йиқилиб қолди, врач чақиришди, қон олишга тўғри келди; кейин эса: «Отам ўлай деб ётибди, отам билан видолашгани боришим керак!» — деб чунонам айюҳаннос солдики, асли қўясиз! Дод-фарёдлари билан юракларимни эзиб юборди.

— Бас, Тереза! Энди келганининг фойдаси ҳам йўқ: жаноб Горио ҳушсиз ётибди.

— Бечора жаноб Горио, наҳотки аҳволи шу қадар оғир бўлса? — деб қўйди Тереза.

— Энди сизларга керагим йўқ, бориб овқат қилай, соат ҳам тўрт ярим бўлиб қолди,— деди Сильвия ва чиқиб кета туриб, зинанинг юқори майдончасида графиня де Рестога урилиб кетай деди.

Графиня де Рестонинг аҳволига қараб таъсирланмай ва даҳшатга келмай илож йўқ эди. У биттагина шам ёруғида гира-шира кўриниб турган ўлим тўшагига қаради, ҳаётнинг охириги занф ифодалари кўриниб турган, аммо ниқобдек қотиб қолган отасининг юзига қараб йиғлаб юборди! Бьяншон унга ҳалақит бермаслик учун чиқиб кетди.

— Олдинроқ чиқиб келолмадим,— деди графиня Растиньякка.

Эжен ғамгинлик билан бош иргитиб қўйди. Графиня де Ресто отасининг қўлини ўз қўлига олиб ўпди.

— Дада, кечиринг мени! Овозингни эшитсам, гўрдан ҳам чиқиб келаман дердингиз: бир лаҳзага бўлса ҳам яна қайтинг, тавбасига таянган қизингизнинг гуноҳидан ўтинг! Гапларимни эшитинг. Қандай даҳшат: бу ёруғ дунёда менга сиздан бошқа ким ҳам фотиҳа берарди! Мени ҳамма ёмон кўради, фақат сиз яхши кўрасиз. Мени, ҳатто, ўз болаларим ҳам ёмон кўриб қолишди. Мени ҳам ўзингиз билан олиб кетинг, бутун меҳру муҳаббатимни сизга бағишлайман, сизга ғамхўрлик қиламан. Гапимни эшитмаяпти, жинни бўлиб қоламан ҳали.

У отасининг оёғига йиқилиб, жонсиз танага телбаларча назар билан бақрайиб қараб қолди.

— Не савдолар тушди менинг бошимга,— деди у Рас-

тиньякка ўгирилиб.— Граф де Трай катта қарз орттириб жўнаб қолди; менга бевафолик қилиб юрганини ҳам билдим. Эрим мени ҳеч вақт кечирмайди, ўз давлатимни ёса тамомила унинг ихтиёрига бериб қўйганман. Бутун орзу-ҳавасларим пучга чиқди! Ҳайҳот! Доим менинг дуойи жонимни қилиб юрган (шундай деб, у отасини кўрсатди) одамдан кимларни деб юз ўгирибман-а! Мен уни тан олмабман, кўкрагидан итарибман, минг хил азоб-уқубатларга дучор қилибман, мен — мараз хотинман!

— У ҳаммасини билар эди,— деди Растиньяк.

Бирдан Горио ота кўзини очди, аммо бу киприкларининг учиб кетгани натижаси эди. Графиня отасига отилди, пучга чиққан бу умид ифодаси ҳам, ўлаётган чолнинг нурсиз боқиши сингари ўта даҳшатли бир манзара эди.

— Эҳтимол гапимни эшитар!— деб юборди графиня.— Йўқ,— деди у ўзига ўзи жавобан каравот ёнига ўтирар экан.

Графиня де Ресто, отам олдида бирпас ёлғиз қолай, деб хоҳиш билдирди; шундан кейин Эжен бир оз тамадди қилиб олиш учун пастга тушди. Хўрандаларнинг ҳаммаси йиғилиб бўлишган эди.

— Афтидан, юқорида кичкинагина ўлимрама юз берадиган кўринадими? — деб сўради рассом.

— Шарль, менимча, ҳазил қилиш учун хийла хушчақчақ мавзу танлаганингиз маъқул эди,— деди Растиньяк.

— Ййе, ҳали кулиб ҳам бўлмас экан-да? Нима қипти ахир, Бьяншон, чол беҳуш ётибди деб айтди-ку,— деб эътироз билдирди рассом.

— Демак, қандай яшаган бўлса, шундай ўлиб кетар экан-да,— деб гапга аралашди музей ходими.

— Дадамнинг жони узилди!— деб қичқирди графиня.

Бу даҳшатли қичқириқни эшитиб, Растиньяк, Сильвия, Бьяншон юқорига отилишди, графиня беҳуш ётган эди. Уни ҳушига келтириб, дарвоза олдида кутиб турган аравага ёлтиб қўйишди. Эжен уни Терезага топширди ва де Нусинген хоним олдида олиб боришни буюрди.

— Улибди,— деди Бьяншон, пастга тушиб.

— Қани, жаноблар, дастурхонга марҳамат, бўлмаса шўрва совиб қолади,— деб таклиф қилди Воке хоним.

Иккала студент ёнма-ён ўтиришди.

— Энди нима қилиш керак?— деб сўради Бьяншондан Эжен.

— Мен унинг кўзини юмиб тўғрилаб ётқизиб тушдим.

Биз маълум қилганимиздан кейин, мэриядан келган врач чолнинг ўлганига гувоҳликка ўтади-да, сўнгра уни кафанга ўраб, олиб бориб кўмишади! Сенингча нима қилиш керак, бўлмаса?

Хўрандалардан бири чолнинг қилиғига тақлид қилиб кўрсатиб:

— Энди у мана бундай қилиб нон ҳидламайди,— деди.

— Э, жаноблар, Горио отани тинч қўйинглар энди, ҳадеб бизга ўшандан гапираверманглар!— деди репетитор.— Бир соатдан бери минг оҳангга солиб, ҳадеб ўшани озингиздан қўймайсиз. Шавкатли Париж шаҳримизнинг ажойиб хусусиятларидан бири шуки, унда сенга ҳеч кимнинг эътиборини тортмасдан туғилиш, яшаш ва ўлиш имконияти берилган. Маданият яратган қулайликлардан фойдаланайлик-да ахир. Бугун Парижда олтмиш киши дунёдан ўтса, шунча одам ўлиб кетибди деб, кўз ёши тўкиб ўтирмоқчи эмасдирсизлар? Горио ота дунёдан кўз юмган экан, ўзига яхши! Агар унга жуда жонингиз ачиб кетаётган бўлса, боринглар, олдига чиқиб ўтиринглар, биз эса тинчгина овқатимизни ейлик.

— О, албатта, ўлгани ўзига яхши бўлди!— деди бева.— Афтидан, у шўрлик ёруғ дунёдан сира рўшнолик кўрмай ўтди!

Эженнинг назарида, оталикнинг тимсоли бўлган одамга ўлганидан кейин, қабри устида айтилган бирдан-бир гаплар шу бўлди. Ун беш нафар хўранда ҳар вақтдагидек ундан-бундан гаплашиб овқатлана бошлади. Бьяншён билан Растиньяк дастурхон олдида ўтиришганда, қошиқ ва вилкаларнинг жаранги, шовқин-сурон билан олиб борилаётган суҳбат орасида кўтарилиб турган қаҳқаҳалар, очкўзлик билан овқатни ураётган одамларнинг башараси, уларнинг юзида акс этиб турган эътиборсизлик ва ҳеч нарсага мутлақо қизиқмаслик — буларнинг ҳаммаси ҳам икки йигитнинг қалбини нафрат билан тўлдирди. Икки дўст дастурхон олдидан туриб, мурда олдида кечаси ибодат қилиб чиқиши учун руҳоний чақришга кетишди. Қазо қилган чолни бутун расм-русумларини жойига келтириб кўмишга пулларини етказиш учун пулни жуда тежаб харажат қилишлари керак эди. Кечқурун соат тўққизга яқин мурдани бир-бирига қоқиб уланган тахта устига, икки шам орасига, ўша ўзининг аянч хонасига ётқизиб қўйдилар, шундан кейин мурда олдига руҳоний келиб ўтирди. Уйқуга ётишдан олдин Растиньяк ўлиқни кўмиш учун тахминан қанча пул

кетишини руҳоний отадан сўраб олди-да, кўмиш маросимига ишлатиш учун шунча пул керак экан деб, барон де Нусинген билан граф де Рестога ўз ишончли вакилларини юборишни илтимос қилиб, хат ёзиб юборди. Хатларни Кристофдан бериб юбориб, чарчаб кетганидан ўрнига ётди-ю, қотиб ухааб қолди.

Эртасига эрталаб Растиньяк билан Бьяншон Горионинг ўлими тўғрисида мэрияга ўзлари хабар беришга мажбур бўлдилар, шундан кейин унинг вафот этгани кундуз соат ўн иккиларда расмий равишда қайд қилинди. Икки соатдан кейин руҳонийга Растиньякнинг ўзи ҳақ тўлашга мажбур бўлди, негаки куёвлар олдидан ҳеч ким келмади ва биттаси ҳам пул юбормади. Мурдани ювиб, кафанга ўраб бериш учун Сильвия ўн франк сўради. Растиньяк билан Бьяншон пулларини ҳисоблаб кўриб, агар марҳумнинг қариндошлари кўмиш харажатларидан бош тортсалар, бор пуллари ўликни кўмишга зўрага етишини билардилар! Шунинг учун медик-студент мурдани Кошен касалхонасидан арзон-гаров сотиб олиб келган камбағаллар тобутига ўзи соладиган бўлди.

— Анали ярамасларни бир боплайсан,— деди у, Растиньякка.— Пер-Лашез қабристонидан беш йил муддат билан өзгина ерни ижарага олсан, черковга ибодат буюрасан, ўликларни кўмиш конторасига мурдани учинчи даражали маросим билан кўмишни шарт қилиб қўясан. Куёвлари билан қизлари қилган харажатларингни тўлашдан бош тортишса, чолининг қабри устига қўйилган тошга: «Бу ерда графиня де Ресто билан баронесса де Нусингеннинг икки студент пулига дафи қилинган отаси жаноб Горио ётибди»,— деб ўйиб ёздирасан.

Эжен дўстининг маслаҳатига кириб, де Нусингенлар уйига ҳам, де Рестолар уйига ҳам бориб кўрди. Аммо уни остонадан нарига ўтказишмади. Иккала хонадон швейцарлари ҳам бу тўғрида қаттиқ буйруқ олган эдилар.

— Хўжайинлар ҳеч кимни қабул қилишмайди,— деб жавоб қилишди улар,— уларнинг отаси ўлган, мотам тутмоқдалар.

Эжен Париж зодагонларининг расм-одатларини, ортиқча уринишнинг бефойдалигини биларди. Дельфинанинг ҳам олдига киришнинг иложи йўқлигини тушунгандан кейин Эженнинг юраги айниқса сиқилди, шундан кейин швейцарнинг ҳужрасида унга кичкина хат ёзиб кўргизиб юборди:

«Отангизни сўнги маконига муносиб равишда олиб бориб қўйиш учун бирор қимматбаҳо безагингизни бўлса ҳам сотинг!»

У хатни конвертга солиб баронессага етказиш учун буни Терезага элтиб бер деб швейцардан илтимос қилди, ammo швейцар хатни бароннинг ўзига элтиб берди, барон эса уни каминда ёниб турган ўтга ташлаб юборди. Қўлидан келган бутун ҳаракатини қилиб, Эжен соат учларда пансионга қайтиб борди-ю, қора матога наридан-бери ўралган ва бўм-бўш кўчанинг ўртасида, иккита стул устига қўйилган тобутни кўриб, беихтиёр кўзларига ёш келди. Кумуш суви юритилган мис тосдаги муқаддас сув ичида эски бир кропило¹ ивиб ётарди, ammo унга ҳали ҳеч ким қўл теккизмаганди. Ҳатто кўча эшикка ҳам мотам белгиси осилмаган эди. Бу гадо ўлими эди: на бирор тантанали маросим бўлаётган эди, на марҳумнинг бирор қариндоши, на бирор кузатувчи, на бирор дўст-ёри келган эди. Касалхонада банд бўлиб қолган Бьяншон унга хат ёзиб юборибди, унда, ибодат ўқийдиган руҳоний билан гаплашиб қўйдим, деб хабар берган эди. Медик-студент, черковда тантана билан ибодат ўқитишга пулимиз етмайди, кичкина қилиб кечқурунги ибодат буюриб қўя қолайлик, анча арзон тушади, шуни илтимос қилиб ўлик кўмиш конторасига хат билан Кристофни юбордим деб ёзган эди. Бьяншоннинг ажи-бужи хатини ўқиб тугатар экан, Эжен бева Вокенинг қўлида Горио ота қизларининг соч толалари солинган тилла гардишли медальонни кўриб қолди.

— Қандай ҳаддингиз сиғди буни олишга?— деб сўради у.

— Ана холос! Буни ҳам қўшиб кўмармидингиз? Ахир, бу олтин-ку,— деди Сильвия.

— Нима қипти!— деди Растиньяк, ғазабдан бўғилиб.— Қизларидан қолган бирдан бир хотира шу, гўрига бирга олиб кетсин.

Тобут қўядиган арава етиб келгандан кейин Эжен тобутни яна юқорига олиб чиқишни буюрди, тобут қоққоғини очиб, Дельфина билан Анастазининг гўдак, қалби пок ва

¹ Кропило — момик популка ўхшаган бир нарса, христинларни дафи қилиш маросимларида ўша нарса билан мурдага «муқаддас» сув сеппилади.

Горионинг жон талвасасида айтганидек, «унга ақл ўргатишмайдиган» вақтларидан хотира бўлган буюмни ихлос билан чолнинг кўкрагига қўйди.

Бечора отанинг мурдаси солинган аравани Нев-Сент-Женевьев кўчасига яқин жойлашган Сент-Этьен-дю-Мон черковига фақат Растиньяк, Кристоф, яна иккита машалачи кузатиб боришди! Етиб келишгандан кейин тобутни черковнинг бир бурчагидаги пастаккина меҳробга қўйишди, аммо Растиньяк черковга кўз югуртириб, Горио отанинг қизлари ё куёвларини қидириб тополмади. Тобут ёнида фақат Растиньяк билан Кристоф қолишди, Горио отага дастёрлик қилиб юрган вақтларида дурустгина чойчақа ишлаб олгани учун Кристоф унга охири марта холис хизмат қилишни ўзининг бурчи деб ҳисоблаган эди. Икки руҳонийни — дуои такбир ўқийдиган поп ва унга жўр бўладиган болани кутиб туришар экан, Растиньяк бир оғиз ҳам сўз айтишга мажоли қолмай, индамасдан Кристофнинг қўлини қисиб қўйди.

— Ҳа, жаноб Эжен, — деди Кристоф, — у яхши, ҳалоо одам эди, ҳеч вақт ҳеч ким билан уришмасди, ҳеч кимга зарари тегмасди, ҳеч кимга ҳеч вақт ёмонлик қилган эмасди.

Икки руҳоний — дуои такбир ўқийдиган поп ва унга жўр бўладиган бола келишиб, черков текинга ибодат қилгудек бой бўлмагани учун, етмиш франкка лойиқ қилиб жаноза ўқиб юбордилар. Поп *Libera* ва *De profundis* деган икки сура ўқиди. Бутун маросим йигирма минутча давом этди. Руҳоний ота билан жўр бўлувчи бола учун фақат битта мотам каретаси бор эди, лекин улар Эжен билан Кристофни ҳам бирга олиб кетишга рози бўлдилар.

— Кузатувчилар йўқ, — деди руҳоний ота, — кеч қолиб кетмаслик учун тезроқ юрсак ҳам бўлаверади, соат ҳам беш ярим бўлиб қолди.

Аммо энди, тобутни аравага олиб қўйишаётганда, эшигига герб ишланган, аммо ўзи бўш икки арава — граф де Рестонинг каретаси билан барон де Нусингеннинг каретаси келиб қолди ва маросимни Пер-Лашез қабристонига кузатиб борди. Соат олтида Горио отанинг жасадини янги ковланган қабрга қўйдилар; қабр атрофида қизларининг лакейлари туришарди, аммо студентлар тўлаган арзимас ҳақ учун нари-бери ибодат ўқиб жўнаб қолган руҳонийлар кетидан улар ҳам қочиб қолишди.

Тобут устига бир неча белкуракдан тупроқ ташлаб.

гўрковлар ишдан тўхташди, шундан кейин улардан бири Растиньякдан ароққа пул сўради. Эжен чўнтагини кавлаштириб, ҳеч нарса топа олмагандан кейин Кристофдан бир франк қарз олишга мажбур бўлди. Бу арзимаган ҳол Растиньякка жуда қаттиқ таъсир қилди: жуда юраги сиқилиб кетди. Кун ботиб борар, нам оқшом ҳавоси кишининг асабига тегарди. Эжен қабрга назар ташлади ва чин ёшликнинг сўнгги самимий ва ҳаяжонли кўз ёшини шу қабрга кўмди — бундай кўз ёшлар ерга томгач, ўсиб-униб самога кўтарилади. Эжен қўлларини кўксига қовуштириб, булутларга қараб қолди. Кристоф унга бир назар ташлади-ю, уйга жўнади.

Студент ёлғиз ўзи қолганидан кейин бир неча қадам юриб, қабристоннинг баландроқ ерига чиқди, бу ердан илон изи бўлиб оқиб ётган Сена бўйига жойлашган, баъзи ерларида аллақачон чироқлар ёқилган Париж кўриниб турарди. У кўзларини Вандом устунлари билан Инвалидлар уйи гумбази ўртасига жойлашган, Париж зодагонлари яшайдиган, ўзи кириб бормоқчи бўлиб интилган даҳага тикди. Эжен худди ари уясидек гувиллаб ётган ўша ерга харис кўзлари билан тикиларкан, гўё асалидан тотиб кўраётгандек такаббурлик билан:

— Қани, энди кўрамиз, ким енгар экан: менми ё сен? — деди.

Жамиятга ана шундай хитоб қилиб, биринчи қилган иши — овқатланиш учун Дельфина де Нусингенникига жўнаб кетди.

Саше, 1834 йил, сентябрь.

ИЗОҲЛАР

Бальзак «Горио ота» романини энг аввал 1834 йилнинг декабридан 1835 йил февралигача «Париж ахбороти» журналинда бостирди; 1835 йилда роман алоҳида китоб бўлиб чиқди; 1843 йилда у «Париж ҳаёти манзаралари» циклининг биринчи томига киритилди. Бироқ, Бальзак ёзиб қолдирган мақолаларида айтилишича, у келгуси нашрларда бу романи «Хусусий ҳаёт манзараси» циклига киритмоқчи бўлган экан.

«Горио ота» романи адибнинг ижодий режасига кирган ўтган аср буржуа ҳаёти бадий тарихининг энг муҳим қисми ҳисобланади. Бальзакнинг «Фикрлар, сюжетлар, фрагментлар» деб аталган ижодий режалари орасида қисқагина бир ёзув бор. «Чол — оилавий пансион — 600 франкли рента — қизлари деб ўзини ҳамма нарсадан маҳрум қилади, аммо ҳар иккала қизнинг 50 000 франкдан даромади бор; итдек хор бўлиб ўлади». Бу хомаки ёзувда қизлари томонидан оёқ ости қилинган Горионинг чексиз меҳр-муҳаббати тарихини осонлик билан англаб олиш мумкин. Бальзак дастлабки ижодий режаларидаёқ Горио ота фожиасининг типик буржуа характерини кескин фош қилиб ташлайди, ўз қаҳрамонларининг «хусусий ҳаёти» пулга бениҳоя ҳасислик хусусияти билан чекланганини таъкидлайди.

Бу асарни «Одамзод комедияси»даги умумий режа билан чамбарчас боғлаб турган белгилардан бири шундан иборатки, бу романдаги персонажлардан ўттизга яқини Бальзак впопоясига кирган бошқа роман ва повестларда ҳам қатнашади; Эжен Растиньяк, Жак Коллен (Вотрен), виконтесса де Босеан, Дельфина Нусинген, Бьяншон ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бальзак китобларида кўпчилик ҳолларда «Горио ота»даги қаҳрамонларининг тилга олинishi — асосан Горио отада умумий тарзда белгиланган ёки қисман ёритилган, ёки унинг асосий проблемалари билан чамбарчас боғланган мавзуларга муурожаатдан иборатдир. «Горио ота» романи «боғловчи»лик вазифасини ўтовчи асардирким, Бальзакнинг кўпгина роман ва повестлари мавзу жиҳатдан у билан улангандир.

Бальзак романидаги икки энг муҳим образ — Горио билан Растиньяк — бир-бири билан чамбарчас боғлангандир, аммо бунга сабаб Эженнинг Горио қизи Дельфинага ошиқ бўлиб қолгани ва Рас-

тиньякнинг романининг бошидан охиригача Горне билан ёнма-ён яшаб, у бошидан кечирган фожиаларни бегараз шоҳиди сифатида бўлганининг ўзигина эмас. Йигитнинг киборлар даврасида қозонган дастлабки ютуқлари тарихи ва чолининг ҳалокати тарихи Реставрация даврида, француз жамоатчилигида, Бальзак шоҳиди бўлган айнан мазкур ижтимоий ахлоқ қонунларидан бунёд бўлган. Бу ахлоқни Бальзак виконтесса де Босеан тили билан ифодалайди; виконтесса Растиньякка насиҳат қилиб шундай дейди: «Қанча совуққонлик билан иш тутсангиз, шунча мартабангиз ошади. Ҳеч аямай зарба бераверинг, ана ўшанда қаршингизда титраб турадиган бўлишадин... Ҳаётда жаллод бўлинг, жаллод бўлмасангиз, унинг ойболтаси остида ҳалок бўласиз...» Растиньяк бу насиҳатни яхшилаб ўзлаштириб олди ва «зафар қозониш» йўлидан кетди. Горно ота ҳаёсиз «нақдина» ахлоқнинг аёвсиз зарбасига дучор бўлади...

Сургундан қочган Вотрен образи романда алоҳида ўрин тутати. Бальзак шу Вотреннинг тили билан буржуа ахлоқини ниҳоятда аниқ характерлаб беради; чунончи, Вотрен «миллион-миллион пулга тузоқ қўйиш ҳақида» гапираркан, Растиньяк аста-секин ҳалол меҳнат ҳақидаги орзуларидан воз кечиб, овга иштирок этиш учун шайлана бошлайди: «Ов ҳам қар хил бўлади, дейди Вотрен,— биров сеп ови қилади, бошқа биров рақибнинг қорхонасини тутатиш мақсадида ов қилади; биринчиси одамлар қалбини тузоққа илтириш пайида бўлса, иккинчиси ўз ишончли кишиларнинг қўл-оёғини боғлаб, уларни сотиб юради. Кимда-ким ов тўрвасини ўлжага тўлдириб қайтса, саломнинг қуёғи-ю, иззат-икромнинг улуғи ўшанга, у ёнг асилзодалар даврасига қабул қилинади... Эътиқод ва лафз деган нарсалар билан ҳисоблашиб ўтиришни ташланг. Бундай шарсаларга ҳаридор топиладек бўлса, пуллаб юборинг...» Вотреннинг панд-насиҳати билан виконтесса де Босеан ўғитларининг маъмуни бир хил, аммо бу насиҳатларни сургундан қочган Вотрен «одамзод комедияси» пардаси орқасига яширинган ҳолда айтса, виконтесса очик-ойдин гапирди. Уларнинг буржуа жамиятида кишилар муносабати ҳақидаги фикрлари замирида ички ўхшашлик мавжуд эканлигини Растиньякнинг ўзи ҳам эътироф этади: «Бу одамнинг мулоҳазалари нақадар пухта-я! Де Босеан хоним боадаблик билан айтган гапларнинг айнан ўзини у қўпол суратда шартта-шартта гапириб ташлади».

3-б е т. *Жоффрау де Сент-Илер Этьен (1772—1844)* — машҳур француз зоолог олими, ўз даври учун прогрессив ҳисобланган ҳайвонот олами организмларининг тузилишидаги бирдамлик ҳақида илмий назарияни олдинга сурган. «Горно ота» романини Жоффрау де Сент-Илерга бағишланиши биринчи марта 1843 й. нашрда пайдо бўлди, бироқ Бальзак Жоффрау де Сент-Илернинг назариясига 30-йилларнинг бошлариданоқ қаттиқ қизиқа бошлаган эди.

Лотин маҳалласи — Париж районларидан бири; бу ерда жуда қадим замондан олий ўқув юрлари, музейлар ва кутубхоналар жойлашган эди.

Сен-Марсо (бошқача қилиб айтганда — Сен Марсель) — Париж маҳаллаларидан бири; Бальзак яшаган даврда бу ерда асосан қашшоқлар истиқомат қиларди.

4-б ет. *Монмартр* — Бальзак вамоносида — Парижнинг шимолий чеккаси. *Монруж* — жанубий чеккаси. Бу ерларда тепаликлар кўп учрайди.

Жаҳоннатҳа («жаҳонжир») — ҳинд худоси Вишнунинг тасвириларидан бири. Жаҳоннатҳа шарафига ўтказиладиган катта ҳайит вақтида, художўйлар қўшилган каттакон аравада унинг ҳайкали олиб чиқиларди. Мутаассиблар ўзларини шу арава гилдираги остига ташлаб шаҳид бўлардилар, қоҳиллар уларга бунинг овозига, қашшоқ одам руҳи қайта тирилганда юқори мазҳаб кишисига айланади, деб ваъда қилардилар.

Валь-де-Грас — Парижда ҳарбий госпиталь биноси.

Пантеон — Парижда XVIII асрда қурилган каттакон бино; у аввал ибодатхона бўлган; XVIII аср буржуазия революцияси вақтида у Франциянинг машҳур арбоблари даҳмасига айланган, ammo бу ерга дафн этилган одамлар орасида ҳеч машҳур бўлмаган одамлар ҳам қўйилган, масалан: Учинчи республика президенти Садн Карно дафн этилгану, лекин Вольтер каби адиблар ва Марат сингари революцион арбобларга бу ердан жой берилмаган, уларнинг хоки Пантеондан чиқариб юборилган.

8-б ет. *Турнэ* — Бельгиянинг саноат шаҳри.

9-б ет. *Арган корхонасидан чиққан... кенкет лампа* — мой билан ёнувчи такомиллашган лампа.

10-б ет. *Пишегрю билан Жорж*. — Шарль Пишегрю билан Жорж Кадудаль — Наполеон I нинг биринчи консуллик вақтида (1804) унга суиқасд уюштирган роялистлар фитнасининг ташкилотчилари; фитна иштирокчиларидан бири уларни фoш қилган; Кадудаль қатл этилган, Пишегрю эса қамоқда ўлган.

12-б ет. *Сальпетриер* — Парижда кампирлар учун хайрияхона; унинг қошида руҳий касаллар ва асаб касаллари шифохонаси ҳам бор.

Бурб — Париждаги турруқхоналардан бирининг номи («la bouffe») — лой, ботқоқ сўзидан олинган).

15-б ет. *Бертран ва Ратон* — Лафонтеннинг «Маймун ва мушук» масалидаги персонажлар; бу масалда айёр маймун Бертран мушук Ратонни ўзи учун ўлиб-кутулиб ишлашга мажбур этгани ҳикоя қилинади. 1833 йилда Э. Скриб сатирик комедия ёзиб, унга «Бертран ва Ратон» деб ном қўйган.

18-б ет. *Глория* — коньяк қўшилган ширин кофе ёки чай.

Ювенал Децим Юний (грамизнинг I-II асрлари) — Римлик сатирик шоир, у ўз асарларида Рим империясидаги ҳукмдор синфларнинг кирдикорларини аёвсиз фoш қилади.

22-б ет. *Макуба* — Макубадан (Мартиника ороли) олиб келинадиган олий нав тамаки.

24-б ет. *Марэ* — XVIII асрда йирик амалдорлар иморат қуриб обод қилган Париж маҳалласи; XVIII аср буржуазия революциясидан кейин савдо-саноат маркази бўлиб қолди ва у ерда асосан ҳуварманд ва савдо аҳли яшайдиган бўлди.

«*Беш а ля мод*» сўзма-сўз таржимаси: «Мода бўйича тайёрланган мол гўшти», гўштилик овқат; шу ном билан юритилувчи Париж рестораниларидан бирининг вивескасига аёлларнинг сўнги модалдаги шляпасини кийган ва шоа рўмол ўраган буқанинг расми чизилган ёди.

27-б ет. «*Корнишону анчоуснинг кераги йўқ*». Корнишон (франц. — сиркаланган майда бодринг; анчоус (ингл.) — сельдга ўхшаган майда балиқ.

29-6 ет. «Прювелдан тикилан ботинка». Прювель (франц.) — пойарзал учун ишлатиладиган юпқа, аммо пишиқ ип газлама.

39-6 ет. Елисей Даласи — Парижнинг энг катта кўчаларидан бири.

35-6 ет. Олеон — Париж драма театри. — Прало — Париждаги кўнгила очиги уйлари.

36-6 ет. Оссиан гул чехралари — яъни Шотландия шоири Жемс Макферсоннинг (1736—1796) «Оссиан дostonлари» асаридаги образларга ўқшовчи чехралар. Макферсон ўзининг шотланд халқ ижоди асосида ёзган асарини китобхонга, Шотландиянинг афсонавий шоири Оссиан (эрамизнинг III асри) кўшиқларининг инглизча таржимаси деб тақдим қилди.

37-6 ет. Буфонлар — Париждаги Комик опера театри одатда шу ном билан юртиларди; бу театр 1807 йилдан бошлаб Италия комедия театри билан кўшилиб кетган.

Шоссе д'Антен — Бальзак замонида молия буржуазияси яшаган Париж райони.

53-6 ет. Галль Франц-Иосиф (1758—1828) — Австрия ва анатоми. У «френология» деб юртилувчи ғайри илмий назарияни олдинга сурган. Бу назария бўйича, гўё киши бош чаногининг сиртки тузлашиш унинг ақлий қобилиятига, шунингдек характерига боғлиқ бўлармиш.

«Худди худдек...» — француз шоири Француз де Малербнинг (1555—1628) шеъри.

59-6 ет. Пеньюар (франц.) — аёлларнинг юпқа матодан тикиладиган эрталабки кўйлаги.

60-6 ет. Шаранта — Франциянинг ғарби жанубидаги дарё. Бу дарё соҳилига Ангухем шаҳри жойлашган бўлиб, романда эътироф этилишича Растиньяклар ер-мулки шу шаҳар яқинида бўлган.

62-6 ет. Ҳинд компанияси — XVIII асрда Ҳиндистон давлати ва Зонд архипелаги билан савдо қилиш мақсадида ташкил этилган; бу компания Франция ҳукуматидан фавқулодда имтиёзлар олган ва мустамака асорати қуроли бўлиб хизмат қилган.

65-6 ет. Кабриолет — бир от кўшиладиган икки гилдиракли енгил арава.

79-6 ет. «...секциялардан бирининг раиси эди». — XVIII аср Франция буржуа революцияси вақтида Париж қирқ саккиз секцияга бўлинган бўлиб, улар мустақил равишда ўзини ўзи идора қилиш, шунингдек ўз вакилларини шаҳар маҳкамасига ва давлат лавозимига сайлаш ҳуқуқидан фойдаланардилар. Париж секциялари революцион воқеаларда муҳим роль ўйнардилар.

Жамоатчиликни қутқариш комитети — Францияда 1793 йилда таъсис этилган ва Конвент томонидан сайланган давлат ҳокимияти оғани.

83-6 ет. Ариадна или. Ариадна — қадимги грек мифологиясида Крит поджоҳи Миноснинг қизи; Ариадна бир копток ип ёрдамида Афина қаҳрамони Тесейнинг лабиринтдан қутулиб чиқишига кўмаклашган.

85-6 ет. Асимптота — грекча «туташмайди» деган маънони билдиради. Узига параллель чизилган тобора яқинлашиб борса ҳам, ҳеч қачон уни кесиб ўтмайдиган тўғри чизиқ.

92-6 ет. Долибан — энг сеvimли қизини бутун вужуди билан севган, эртало кеч унинг ташвиши билан яшаган ота: Долибан — Дефорги тахаллуси билан танилган француз актёри ва драматурги

Жан-Батист Шударнинг (1746—1806) «Кар, ёки гавжум медицина» комедиясидаги персонажлардан бири.

94-б ет. «...Муқаддас Румо империясининг барони бўлиб қолган...» — X асрда Герман давлатига берилган ном; Германия то Наполеон I қўшинлари томонидан забт этилгунча шу ном билан юритилган. Немис оқсуяклари ва герман князлари ҳукуматлари билан турли хил битимлар тузиш натижасида немис ва ажнабий буржуа аҳли шундай «фахрли унвонлар»га сазовор бўлар эдилар.

96-б ет. *Хирагра* — қўлнинг бод касалидан зирқираб оғриши.

101-б ет. «... Сен-Жак кўчаси билан Сен-Пер кўчаси ўртасида» — яъни Лотин маҳалласида (290-бетдаги изоҳга қаранг).

101-б ет. *Галион* — испанларнинг элканли кемаси. XVI-XVII асрларда испанлар шу галионларда Жанубий Америка тупроғидан ўзлари ўғирлаган ёки маҳаллий индейларнинг машаққатли меҳнати билан топилаган тоғ-тоғ олтин ва кумушларни олиб чиқиб кетган эдилар.

102-б ет. *Мюрат Иохим* (1767—1815) — Наполеон I нинг маршал; 1808 йилдан 1814 йилгача — Неополь қироли; Наполеон тахтдан ағдарилгач, уни ҳам йиқитишди, ҳокимиятни ўз қўлга қайтариб олишга ҳаракат қилганда қўлга тушиб қатл этилган.

103-б ет. *Сфинкс* — Қадимги Мисрда одам бошли арслоннинг тош ҳайкали.

103-б ет. «*Сильвестр байрамигача орамиз очиқ*» — яъни 31 декабргача.

107-б ет. «...Бошимизни Сен-Клуддаги тўрларга бориб урани равона бўлсак...» — яъни сувга чўкиб ўласак, демоқчи. Париждан узоқ бўлмаган Сен-Клау шаҳарчаси яқинида, Сена дарёсининг қуйи оқимида, сувга чўккан одамларнинг жасадларини тутиб қолиш мақсадида, дарё тўрлар билан тўсилган эди.

108-б ет. «С. Қ.» — сургул қилинган.

109-б ет. «*Сайлов варақасида Манюэль ўрнига Виллель деган номни ўқийсиз*» — Граф де Виллель Жозеф (1773—1854) — француз реакцион сиёсий арбоби, ашадий роялистларнинг бошлиқларидан бири; 1821—1827 йилларда министрлар кабинетини бошқарган. Манюэль Жак (1775—1827) — депутатлар палатасининг Бурбонлар ҳукмдорлигига қарши оппозицияда бўлган аъзоси; 1823 йилнинг март ойида Манюэль ҳокими мутлаққа қарши нутқ сўзлагани учун министрлар палатасидаги кўпчилик реакционерлар томонидан ғайри қонуний равишда палатадан чиқариб ташланган эди. Францияда Реставрация пайтидаги сайлов системаси, ҳозирги вақтдаги сингари, ҳокимиятга қўл келган сохталикка кенг йўл очиб берган эди.

112-б ет. *Арпан* — вски француз ер ўлчови (0,5 гектарга яқин).

116-б ет. *Луар қўшини* — Наполеоннинг Ватерлоо яқинида маълумиятга учраганидан кейин, қўшиннинг омон қолган бир қисми, бу қўшин иттифоқчиларнинг келишуви билан Луаранинг жанубига чиқинган ва у ерда тарқатилиб юборилган.

116-б ет. *Лафайет Мари-Жан-Поль*, маркиз (1757—1834) — француз сиёсий арбоби, 1789 ва 1830 йиллардаги буржуа революциялари қ таъшичиси. Реставрация даврида — либерал, бурбуазия раҳбарларидан бири. 1830 йил Июль революциясидан кейин «банкирлар қироли» Луи-Филиппнинг тахтга ўтиришига кўмаклашган.

116-б е.т. «...*Ҳар бир одам князга тош отиб ўтали*». — Гап Талейран ҳақида кетяпти. *Талейран* (1754—1838) — беқарорлиги ва маблағ сарфлашдаги беҳадлиги билан ажралиб турувчи таниқли француз дипломати; у 1814—1815 йилларда бўлган Вена конгрессинда катта роль ўйнаган.

124-б е.т. «...*Лакедемондаги сингари... галаба қозонишга тайёрланиши ловим эди*». *Лакедемон* — қадимий грек шаҳри, бошқача қилиб айтганда — Спарта. Растиньяк юқори мансабни, доврўқ қозонишни орзу қиларкан, ўзини Спартада бўлган «Олимпия ўйналари» қатнашчилари билан таққослайди — бу спорт мусобақаларида голиб чиққан киши дафна гулчамбари билан тақдирланарди.

125-б е.т. «...*Людовик XVIII ва герцог Эскар тоифасидаги одам эди*». — Кирил Людовик XVIII ва унинг сарой герцоги д'Эскар ўлгудек меҳкайлиги билан ном чиқарган эдилар.

129-б е.т. *Шевалье* — кавалер — феодал, Францияда дворянлар унвони.

133-б е.т. *Альцест* — Мольернинг «Одамови» комедиясида бош персонаж — ўз фикрида қаттиқ турадиган, ниҳоятда тўғри сўз одам. — Жени Динс — Вальтер Скоттнинг «Эдинбург зиндони» романининг қахрамони.

140-б е.т. *Мандарин* — қадимги феодал Хитойдаги амалдорлар Европада шундай деб аталарди.

141-б е.т. *Кювье Жорж* (1769—1832) — машҳур француз олим, табиатшуноси ва палеантолог; биологик турларнинг ўзгармаслиги ҳақидаги метафизик ҳолатни эътироф этган. Ер юзи фаунасида содир бўладиган ўзгаришларга изоҳ беришга уриниб, у геологик офатлар назариясини олдинга сурди, бу назария Энгельснинг таърифлашича «орғизда революцион ва амалда реакция» назария эди.

143-б е.т. *Лимфа* — одам ва ҳайвонлар гавдасидаги рангсиз суюқлик.

144-б е.т. *Буюк Мўғул* — Ҳиндистонда, 1526 йилдан 1707 йилгача ҳокимиятни бошқарган Бобир династиясидаги мусулмон ҳукмдорларининг унвони.

156-б е.т. *Тильбюри* — бир от қўшиладиган икки гилдиракан усти очик арава.

157-б е.т. *Грум* — ўз хўжайинини от миниб, ёки файтоннинг козласида ўтириб, ё орқа томонида туриб кузатиб борувчи хизматкор.

159-б е.т. *Лабрюйер Жан де* (1645—1696) — француз ёзувчиси «Ушбу асрнинг характери ёки урф-одати» (1688) номли сатирик китобнинг муаллифи.

164-б е.т. *Вениамин* — тавротда патриарх Еқубнинг кенжа ўғли, кўчма маънода — тантик, эркатой деган маънода ишлатилади.

165-б е.т. *Тюрен Анри де ла Тур д'Овернь* (1611—1675) — машҳур француз лашкарбошиси.

166-б е.т. *Пьер билан Жофьер* — инглиз драматурги Томас Оувейнинг (1651—1685) «Ҳалос этилган Венеция, ёки фож қилинган фитна» трагедиясида тасвирланган икки дўст.

167-б е.т. *Фаталист* — тақдирга ишонувчи.

168-б е.т. «...*Иерусалим кўчасидан келган агент*» — яъни Париж қидирув полициясининг агенти.

168-б е.т. *Далай-лама* — Тибет ҳокими ва энг йирик руҳонийси. «Бағдод ҳалифаси» — француз композитори Франсуа Буальдье-

зинг (1775—1834) зўр муваффақият қозонган бир пардали комик операси.

169-б е т. *Deus ex machina* — сўзма-сўз маъноси «машинадан яратилган худо» — энг мураккаб, чалкаш вазиятдан қутилмаганда иложини топиб ҳалос бўлишни ифодаловчи лотин мақоли; антик дунё трагедиясида, биронта илоҳий мавжудоднинг пайдо бўлиши билан ҳалос бўлиш иложи топиларди, одатда илоҳий сиймони ифодаловчи актёр, махсус механизм ёрдамида саҳнага тушарди.

183-б е т. «*Лафит номи билан борлиқ бўлгани учун бу вино икки ҳисса машҳурдир*» — сўз ўйини: Лафит — қизил винонинг бир нави; *Жак Лафит (1767—1844)* — француз банкири ва сиёсий арбоб; Июль революцияси пайтида орлеанлик Луи-Филиппни тахтга ўтиришига кўмаклашган; Луи-Филипп қирол бўлган пайтида Францияда йирик молия буржуазиясининг ҳукмронлиги бошланди.

185-б е т. *Марти* — «Гетэ» театрининг актёри. — «*Хилват тор, ёки Бургундия Герцоги*» француз драматурги Гильберде Пиксере-рекурнинг (1773—1844) пьесаси бўлиб, у реалист ёзувчи Шарль д'Арленкурнинг (1789—1856) «Дарвеш» номли романи асосида ёзилган.

185-б е т. *Шатобрианнинг «Атала»си* — Франциянинг реакцион романтик ёзувчиси Шатобрианнинг (1768—1848) повести; бу асарда индейс қиз Атала билан индейс Шактас ўртасидаги муҳаббат тарихи гоят таъсирчан жумлаларда ҳикоя қилинади.

188-б е т. «*Павел ва Виргиния*» — Жан-Жак Руссонинг дўсти бўлимиш француз ёзувчиси Бернарден де Сен-Пьернинг (1737—1814) сентиментал-идиллик романи.

191-б е т. *Грев майдони* — Париждаги майдонлардан бири — бу ерда оломон кўз олдида қатл маросими ўтказиларди.

204-б е т. *Нинон де Ланкло (1620—1705)* — француз куртизанкаси (ишратталаб, суюқ оёқ аёл). *Маркиза де Помпадур (1721—1764)* — Людовик XVнинг маъшуқаси.

205-б е т. «...соҳилдаги *Заргарлик кўчасида турувчи айғоқчиларнинг зийраклигига қарамай*» — бу ерда полиция айғоқчилари кўзда тутилади: *Заргарлик кўчаси* полиция префектурасига бориб туташади.

205-б е т. «*Розилик берсангиз, сизга Провансдан узум юбориб гурсам*». Вотрен Франциянинг жанубига сургун қилинишини шу киноявий сўзлар билан баён қилапти.

209-б е т. *Репетитор* — дарслардан ўзлаштира олмаган ўқувчига унинг уйда ёрдамчи дарс ўтувчи киши.

210-б е т. *Апполлон* — қадимги грек афсонасида қуёш худоси — *Марс* — жанг худоси.

238-б е т. *Сент-Пелажи* — Париж турмаси (1899 йилда вайрон қилинган).

244-б е т. «*Кошен пансионери*» — яъни стажёрлар практика ўтказадиган Кошен номидаги қадимги Париж касалхонасида яшовчи медик студент.

252-б е т. «*Мусонинг ибодати*» — Италия композитори Россинининг «*Мусо Мисрда*» (1818) номли операсидан ария.

На узбекском языке

ОНОРЕ БАЛЬЗАК
ОТЕЦ ГОРИО

Роман

Перевод с издания Гослитиздата,
Москва 1952 г.

Редактор *Қ. Мирмухамедов*
Рисом *М. Козаров*
Расмлар редактори *Э. Валиев*
Тех. редактор *В. Шуклинова*
Корректорлар *Ш. Собирова, М. Жўраева*

Босмакхонага берилди Босишга рухсат этилади
Формати 84×108/32. Босма л. 9,375. Шартан босма л.
15,54. Нашр л. Тиражи 25000. Ғафур Ғулом номи-
даги бадний адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўча-
си, 30. Шартнома 110—64.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат Комитетининг
3-босмакхонасида тайёрланган матрицадан Самарқанддаги Морозов но-
мидаги босмакханада № 2 қоғозга босилди. Самарқанд, Босмакхона
кўчаси, 4. 1968 йил. Заказ № 4850, Баҳоси 55 т.

И (ФР)
Б26

Бальзак О.

Горио ота. Роман. Русчадан С. Муҳаммаджонов тарж.
Ғафур Ғулом номидаги бадний адабиёт нашриёти, 1968. . Т.
296 бет. Тиражи 25000.

И(ФР)
Б26

Индекс 7-3-4